

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГУМ»
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2020 №2 (152)

Головний редактор
С.М. Шуміло

Шеф-редактор
С.О. Павленко

**Заступники
головного редактора**
В.О. Дятлов, О.Б. Коваленко

**Відповідальний
секретар**
В.В. Шуміло

**Випускові
редактори**
С.А. Токарев, Е.Л. Міден

Редакційна рада

І.М. Аліференко, Г.В. Боряк, О.Я. Гаранін, І.Б. Гирич, С.Л. Лаєвський,
В.М. Лозовий, О.П. Моця, Ю.А. Мицик, Г.В. Папакін, М.О. Носко, Н.Б. Реброва,
Т. Розен, О.Г. Самойленко, В.А. Смолій, Ю.О. Соболев, С.В. Шумило, О.П. Реєнт

Редакційна колегія

А.М. Боровик, С.Ф. Веремєєв, О.М. Веремейчик, Г.В. Вертієнко, О.І. Галенко,
В.О. Дятлов, Я.В. Капранов, О.Б. Коваленко, І.В. Кондратьєв, Т.П. Льоннгрєн,
С.М. Ляшко, О.О. Маврін, Р.В. Маньковська, Є. Остапчук, А.М. Острянюк,
В.М. Пекарчук, С.М. Плохій, В.М. Половець, О.А. Прігарін, О.Я. Рахно,
Г. Хаусман, В.Г. Ченцова, О.Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н.В. Шліхта,
К.М. Ячменіхін

Наказом МОН України №1328 від 21.12.2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

Телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau/index.php/2518-7422

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M.S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T.H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2020 №2 (152)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov, O. Kovalenko

Executive Secretary
V. Shumilo

Technical Editors
S. Tokariev, E. Miden

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V.
Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko,
O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokyh,
V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

By the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1328 from 21.12.2015 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine whose publications are incorporated in the results of the dissertation works on history
Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administration 6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series
KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chenihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.uran.ua/index.php/2518-7422

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Блакитний М.</i> Невідоме зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Покрови Богородиці з Новгород-Сіверського	4
<i>о. Мицик Ю.</i> З нововідкритого листування гетьмана Івана Мазепи	9

Історія міст і сіл

<i>Казіміров Д.</i> Землеволодіння та господарство Менської сотні наприкінці XVII – на початку XVIII ст.	27
<i>Адрюг А.</i> Дереворізьблення та іконостаси Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.	42

Церковна старовина

<i>Шумило С.</i> Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні	60
<i>Герасименко В.</i> Духовна освіта на Чернігівщині у 1870 – 1882 рр.	81
<i>Шуміло В.</i> Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ	89
<i>Литовченко О.</i> До питання про господарську діяльність Чернігівського Єлецького монастиря на початку XX ст.	107
<i>Миколайко Т.</i> Закриття Троїцького жіночого монастиря у м. Чернігові на початку 1960-х років.	116

Мовою документів

<i>о. Мицик Ю., Тарасенко І.</i> З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 18)	123
<i>Пилипенко О.</i> Документи з особового фонду Андрія Жука періоду Першої світової війни (частина 1)	163

Розвідки

<i>Колєватов О.</i> Причини створення військових поселень кавалерії в Російській імперії у першій чверті XIX ст.	171
<i>Боровик А.</i> Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии»	178
<i>Чистяков В.</i> Митрополит Арсеній Мацієвич в українській історіографії поч. XX – XXI ст.	186

Всесвітня історія

<i>Лашук Н.</i> Проблема масонства Російської імперії у науковому доробку радянської історіографії	202
--	-----

Філологічні студії

<i>Архип. Ісиченко І.</i> «Руно орошенное» в метафоричній стратегії свт. Димитрія Туптала	211
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

<i>Демченко Т.</i> Потапенко М., Прудько В., Ємельянов В. Ніжин в добу української революції 1917–1921 рр. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2018. 104 с.	224
--	-----

УДК 94 (477)

Максим Блакитний

НЕВІДОМЕ ЗОБРАЖЕННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ НА ІКОНІ ПОКРОВИ БОГОРОДИЦІ З НОВГОРОДА-СІВЕРЬСЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.3855100

© М. Блакитний, 2020. СС BY 4.0

Мета статті – дослідження невідомого зображення гетьмана І. Мазепи на іконі Покрови Богородиці з Варваринської церкви Новгород-Сіверського. **Методи дослідження** добиралися відповідно до поставленої мети. Найвживанішими виявилися загальнонаукові методи аналізу та дедуції. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше досліджено і детально описано зображення гетьмана І. Мазепи на іконі Покрови Богородиці з Новгород-Сіверського. Наведено її опис та фотографічне зображення. Фотографія ікони була зроблена у 1916 р. мистецтвознавцем С. Таранушенком. **Висновки.** Аналізуючи зміст фонду С. Таранушенка з Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, вдалося виявити фотографію старої ікони з Варваринської церкви Новгород-Сіверського, на якій було детально промальовано реальних історичних персоналій доби гетьманства І. Мазепи. Ікону можна віднести до унікальної пам'ятки українського живопису та іконописання кінця XVII – початку XVIII ст. Її композиційна схема для того часу була доволі традиційною. У центрі ікони ми бачимо образ Божої Матері у короні з Покровом, над яким зображені два янголи на фоні рослинного орнаменту. Під Покровом дві групи людей – світські особи (ліворуч) і духівництво (праворуч). Дійові особи на іконі зображені згідно з ієрархією. Кожне обличчя чітко промальовано. На образі виконані постаті І. Мазепи, В. Дуніна-Борковського та І. Максимовича. Автором також була виконана спроба ідентифікувати ще двох осіб. По-перше, зображена особа біля правого плеча гетьмана може виявитися прилуцьким полковником Д. Горленком (1660–1731) або ж гетьманським племінником І. Обидовським (1672–1701). По-друге, поруч з особою М. Максимовича цілком може виявитися архимандрит новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря М. Лежайський. Ікона Покрови Богородиці з Новгород-Сіверського повинна досліджуватися як один з шедеврів вітчизняного живопису з найбільш точним зображенням гетьмана Івана Мазепи. Під час підготовки статті фахову консультацію надала Ганна Арендар – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

Ключові слова: С. Таранушенко, Новгород-Сіверський, ікона, гетьман І. Мазепа.

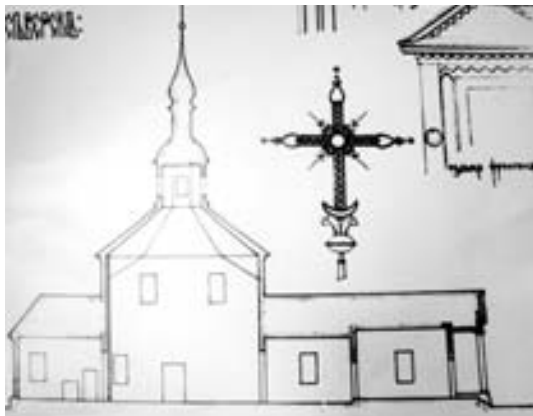
У Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського зберігається фонд С. Таранушенка (№ 278), серед матеріалів якого є справа № 651 «Фотографії, рисунки пам'яток архітектури та мистецтва Чернігівщини». Тут бачимо, зокрема, і світлини Новгород-Сіверського, зроблені відомим мистецтвознавцем та знавцем української архітектури. Під порядковим № 629 зберігається фотографія ікони Покрови Богородиці з церкви св. Варвари у Новгороді-Сіверському¹.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 278. Спр. 651. № 629.

Ікона Покрови Богородиці (у кольорі) на момент її фотографування (1916 р.) С. Таранушенком була у Варваринській дерев'яній церкві Новгород-Сіверського (храм розташований на території колишньої фортеці)². Розмір фотографії 10x8 см. З документальних джерел довідуємося, що С. Таранушенко протягом першої половини ХХ ст. відвідував Новгород-Сіверський кілька разів – у 1916, 1930 і 1932 рр. Під час своєї подорожі до міста у 1916 р. він досліджував і фотографував церкви – св. Миколая, св. Варвари та Покровський храм. Вочевидь, ікона була написана для іншої церкви і перенесена до храму св. Варвари, оскільки побудова останнього датується 1788 р. Церква не збереглася.

Церква св. Варвари з Новгород-Сіверського. Світлина 1916 р.

План церква св. Варвари з Новгород-Сіверського

Ікону можна віднести до унікальної пам'ятки українського живопису. Її композиційна схема для того часу була доволі традиційною. У центрі ікони ми бачимо образ Божої Матері у короні з Покровом, над яким зображені два янголи на фоні рослинного орнаменту. Під Покровом дві групи людей – світські особи (ліворуч) і духівництво (праворуч). Дійові особи на іконі зображені згідно з ієрархією. Кожне обличчя чітко промальовано.

Фотографія ікони Покрови Богородиці. Світлина 1916 р.

Фрагмент фотографії ікони з зображенням гетьмана І. Мазепи.

²Филарет (Гумилевский). Новгород-Северский. Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). 1872. № 11. Часть неофициальная. С. 252.

На нашу думку, серед групи світських осіб (на іконі ліворуч) зображено видатного українського діяча Івана Мазепу (другий ліворуч). Гетьман стоїть на повний зріст, на вигляд має п'ятдесят років, худорлявої статури. Голова повернута ліворуч, обличчя витягнуте (худорляве), тонкий ніс, сиві вуса, невелика борідка та коротка зачіска. Обличчя І. Мазепи ретельно промальовано і відображає його тогочасний вигляд. Долоні з'єднані для моління, кисті рук мають довгі пальці. Гетьман одягнутий у світлий кунтуш, зверху темний плащ, підбитий хутром, що тримається застібкою угорі³. Праворуч від гетьмана проглядається обличчя, ймовірно генерального обозного В. Дуніна-Борковського (схоже на портретне зображення В. Дуніна-Борковського початку XVIII ст. з колекції В. Тарновського)⁴. Ліворуч від гетьмана, можливо, зображений прилуцький полковник (з 1693 р.) Д. Горленко (1660–1731 рр.) або ж племінник І. Мазепи – І. Обидовський (1672–1701 рр., секретар гетьмана, ніжинський полковник)⁵. Четвертий ліворуч – цар Московії Петро Олексійович.

Серед представників духовництва (на іконі праворуч) – ймовірно зображення чернігівського архієпископа І. Максимовича⁶. На архієреї одягнутий сакос, епитрахиль, на грудях – наперсний хрест. Поряд з ним, можливо, зображено архімандрита новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря М. Лежайського (помер у 1699 р.; у лівій руці тримає чотки)⁷.

Схожих і подібних за часом (90-ті рр. XVII ст.) зображень гетьмана маємо два. Зокрема, гетьман І. Мазепа зображений на гравюрі О. Тарасевича «Хрещення Христа» (1694 р.), яка зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві. Там бачимо фігури юних царів Московії Іоана та Петра Олексійовичів, поряд з якими намальований (згідно з версією історика С. Павленка) гетьман І. Мазепа. Гетьман зображений з бородою, вусами, долоні з'єднані для моління. І. Мазепа одягнений у жупан, а зверху – накидку-кірею⁸. Аналогічне рельєфне зображення гетьмана зустрічаємо на дзвоні «Голуб» (1699 р.), зокрема, з характерним силуетом фігури, рисами обличчя та стилем одягу. Водночас, постать І. Мазепи на гравюрі й дзвоні передана у загальних рисах. Можливо, ікону Покрови Богородиці рятували від нищення творів мистецтва, що мали зображення гетьмана І. Мазепи, тому вона згодом і потрапила до храму св. Варвари. Подальша її доля невідома.

Згідно з наведеними фактами, можна припустити, що ікона з Новгород-Сіверського була намальована наприкінці XVII – на початку XVIII ст. У січні 1696 р. помер цар Іоанн, тому на іконі він не зображений. У 1697 р. очільником Чернігівської єпархії став І. Максимович. У 1702 р. помирає генеральний обозний В. Дунін-Борковський. Відтак, ймовірний час написання ікони – між 1696 і 1702 рр. Можна гадати, що ікону виконав місцевий художник-іконописець (ймовірно з Чернігова чи Новгород-Сіверського), який особисто бачив особу гетьмана та переважно більшість «героїв» сюжетної композиції.

Таким чином, на фотографії ікони Покрови Богородиці (кінець XVII ст.) бачимо найбільш точне зображення гетьмана Івана Мазепи на повний зріст.

Під час підготовки статті фахову консультацію надала Ганна Арендар – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

³ ІР НБУВ. Ф. 278. Спр. 651. № 629.

⁴ Адруг А. Портрет В. Дуніна-Борковського – видатна пам'ятка українського портретного малярства. *Скарбниця української культури*. 2002. Вип. 3. С. 86.

⁵ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 43, 45, 67–68.

⁶ Ситий І. Закладна дошка Покровської церкви часів чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича. *Скарбниця української культури*. Вип. 12. Чернігів, 2010. С. 194.

⁷ Филарет (Гумилевский). Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужеского монастыря. *ЧЕИ*. 1861. № 3. Часть неофициальная. С. 159.

⁸ Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ : Мистецтво, 2018. С. 37–40.

References

- Adruh A. Portret V. (2002). Dunin-Borkovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoho portretnoho maliarstva. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*. Vyp. 3. Chernihiv, Ukraine. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (IR NBUV), F. 278. D. 651. № 629.
- IR NBUV, F. 278. D. 651. № 629.
- Fylaret (Humylevskiy). (1872). Novhorod-Severskyi. *Chernyhovskyye eparkhialnye yzvestyia (in other cases – ChEY)*. № 11. Chast neofytsyalnaia. Chernihiv, Ukraine.
- Fylaret (Humylevskiy). (1861). Opysanye Novhorodseverskoho Spasopreobrazhenskoho pervoklassnoho muzheskoho monastiria. *ChEY*. № 3. Chast neofytsyalnaia. Chernihiv, Ukraine.
- Pavlenko S. (2018). Ivan Mazepa. Pryzhyttievi zobrazhennia hetmana ta yoho nablyzhenykh. Kyiv, Ukraine. S. 37–40.
- Pavlenko S. (2004). Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky. Kyiv, Ukraine.
- Sytyi I. (2010). Zakladna doshka Pokrovskoi tserkvy chasiv chernihivskoho arkhiepyskopa Ioanna Maksymovycha. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 12. Chernihiv, Ukraine.

Блакитний Максим Михайлович – кандидат історичних наук, вчений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Blakytny Maksim – Ph.D. in Historical Sciences, scientific secretary of the V. V. Tarnovskiy Chernihiv Historical Museum (4 Muzeina Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: maksim_a@ukr.net

UNKNOWN IMAGE OF HETMAN IVAN MAZEPA ON THE ICON OF THE INTERCESSION OF THE VIRGIN FROM NOVHOROD-SIVERSKYI

The purpose of the article is to study the unknown image of Hetman I. Mazepa on the icon of the Intercession of the Mother of God from the St. Barbara Church of Novgorod-Siversky. Research methods were selected in accordance with the goal. The most commonly used general scientific methods are the methods of analysis and deduction. The scientific novelty is in the fact that for the first time the image of Hetman I. Mazepa on the icon of the Intercession of the Mother of God from Novgorod-Siversky was studied and described in detail. Its description and photographic image are given. The photo of the icon was taken in 1916 by art critic S. Taranushenko. Conclusions. Analyzing the contents of the collection of S. Taranushenko from the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky, it was possible to find a photograph of an old icon from the Barbarian Church of Novgorod-Siversky, which depicted in detail real historical personalities of the Hetmanate I. Mazepa. The icon can be attributed to a unique monument of Ukrainian painting and icon painting of the late seventeenth - early seventeenth century. Its compositional scheme for that time was quite traditional. In the center of the icon we see the image of the Mother of God in a crown with the Shroud, over which are depicted two angels on a background of floral ornaments. Under the Shroud there are two groups of people – lay people (left) and the clergy (right). Actors on the icon are depicted according to the hierarchy. Each face is clearly drawn. The figures of I. Mazepa, V. Dunin-Borkovsky and I. Maksymovych are depicted in the image. The author also attempted to identify two other individuals. First, the person depicted near the right shoulder of the hetman may be Pryluky Colonel D. Gorlenko (1660–1731) or Hetman's nephew I. Obidovsky (1672–1701). Secondly, along with the person of M. Maksymovych, M. Lezhaisky may well turn out to

be the archimandrite of the Novgorod-Siversky Savior-Transfiguration Monastery. The icon of the Intercession of the Virgin from Novgorod-Siversky should be studied as one of the masterpieces of domestic painting with the most accurate image of Hetman Ivan Mazepa. During the preparation of the article, Anna Arendar, the chief custodian of the Chernihiv Historical Museum named after V. Tarnovskiy.

Keywords: *S. Taranushenko, Novgorod-Seversky, icon, hetman I. Mazepa.*

Дата подання: 10 березня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний М. Невідоме зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Покрови Богородиці з Новгорода-Сіверського. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 4–8. DOI: 10.5281/zenodo.3855100.

Цитування за стандартом APA

Blakytny M. (2020). Nevidome zobrazhennia hetmana Ivana Mazepy na ikoni Pokrovy Bohorodytsi z Novhorod-Siverskoho [Unknown image of Hetman Ivan Mazepa on the icon of the Intercession of the Virgin from Novhorod-Siverskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 4–8. DOI: 10.5281/zenodo.3855100.

о. Юрій Мицик

З НОВОВІДКРИТОГО ЛИСТУВАННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

DOI: 10.5281/zenodo.3855138

© о. Юрій Мицик, 2020. СС BY 4.0

*У наш час все більше уваги привертає заборонена донедавна постать українського гетьмана Івана Мазепи, що панував 22 роки (1687–1709), його державна й політична діяльність. Це стало можливим лише в самостійній Українській державі. **Метою** цієї статті є уведення до наукового обігу важливих документів, створених Іваном Мазепою, його листування з козацькими полковниками, московськими царями Іваном V і Петром I Олексійовичами, царицею Софією Олексіївною, князем Василем Голіциним та його братом Олексієм; листів гетьмана Івана Скоропадського та князя Дмитра Голіцина до корсунського полковника Андрія Кандиби. Крім того, аналізуються інформаційні можливості цих джерел, виявлено особливо цінні свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні, недруковані джерела, які зберігаються в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і вперше встановлюються важливі факти з військово-політичної історії України кінця XVII – початку XVIII ст. **Висновки.** У результаті дослідження доповнено знання про зовнішньополітичну діяльність Мазепи, його роль в організації відсічі ординських нападів на Гетьманщину, фактичного захисника Леонтія Полуботка, звинуваченого у державній зраді, встановлено важливі факти, що стосуються вождя повстання проти Речі Посполитої 1702–1704 рр. фастівського полковника Семена Палія (наявність у нього рідного брата Василя, спроби короля Яна III Собеського використати Палія в якості засновника поселень на Чигиринщині). Наведені архівні документи яскраво свідчать, що Чигиринський полк у другій половині XVII–XVIII ст. був одним з найбільших та найвпливовіших полків Гетьманщини.*

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, історичні джерела.

Іван Мазепа став гетьманом після поразки Першого Кримського походу. Тоді цапом-відбувайлом було призначено гетьмана Івана Самойловича, він був скинутий і засланий в Сибір, а на його місце на Коломацькій раді в липні 1687 р. було обрано Мазепу. Цей початковий період правління гетьмана характеризується інтенсивним листуванням з правителями Московії – царями Іваном V, Петром I і Софією (остання була регентшею до вересня 1689 р.) та іншими представниками московської верхівки (князем Василем Голіциним, фактично головою московського уряду; його братом Олексієм, боярином Леонтієм Неплюєвим, воєводою Семеном Неплюєвим та ін.). У двотомнику листів гетьмана, виданому В.В. Станіславським, нараховується понад 450 документів, в основному листування гетьмана із вказаними особами¹. Але опубліковані не всі документи

¹ Листи Івана Мазепи. Т. 1: 1687–1691. Київ, 2002. 480 с.; Там само. Т. 2: 1691–1700. Київ, 2010. 751 с.

Мазепи. У різних архівосховищах ми знаходимо час від часу нові універсали та листи гетьмана, які публікуються переважно на сторінках «Сіверянського літопису». От і цього разу в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) нам удалося виявити частину листування Мазепи з важливими політичними діячами Московії та Гетьманщини та увести їх до наукового обігу.

Отже, наводимо нижче 21 лист (16 – в основній частині статті, 5 – у додатках) у хронологічній послідовності. Головне місце в цій публікації належить листуванню Мазепи з правителями Московії (наводяться 9 його листів). Вони адресовані в першу чергу князю Василю Голіцину (№№ 5, 6, 7, 9, 10, 11), його брату Олексію (№ 8), а також царям Івану V, Петру I та царівні Софії. Одразу скажемо, що при публікації цих листів ми пропускали великий (майже сторінка) і стандартний царський титул, так само як і князівський, котрий займав не менше місця. Пропускалися, крім того, досить великі примітки копіїстів XIX ст. Це дозволило зекономити обсяг статті.

У першому листі Мазепи до царів (№ 1) містяться, згідно з нормами тогочасного етикету, висловлювання подяки за одержаний від них лист. Другий лист (№15) містить куди важливішу інформацію щодо звинувачень у зраді переяславського полковника Леонтія Полуботка (батька майбутнього наказного гетьмана П. Полуботка). Хоча його стосунки з Мазепою не були безхмарними, однак гетьман об'єктивно провів слідство в Батурині, ініційоване царським урядом. По закінченні слідства гетьман обмежився заміною Полуботка на полковницькій посаді (новим переяславським полковником став тоді Іван Лисенко) і переведенням його до Чернігова. 4 червня 1688 р. (№ 8) гетьман сповістив В.В. Голіцину, що запрожцями взято у полон татарських «язиків», і він передає їх з Іваном Уманським та двома його товаришами, котрі й полонили цих «язиків». Це послання подібне за змістом до двох пізніших листів, адресованих В. В. Голіцину (№№ 10, 11). Цього разу «язики» були взяті у полон козаками полку Іллі Новицького і прислані до Батурина, а Мазепа передав їх у Москву, за винятком одного важкопораненого.

У «цедулі» до князя Василя Голіцина гетьман доповідає про справу Полуботка (№ 5). Ця справа, видно, бере початок із свідчень представника Речі Посполитої Василя Іскрицького (племінника гетьмана Павла Тетері). У наступному посланні (№ 6) містяться унікальні дані про московське посольство на чолі з відомим істориком Андрієм Лизловим до Батурина на з'їзд козацької старшини та переговори з ним². Лист № 7 сповіщає про виступ українського війська 24 (14) червня 1688 р. з Батурина у Кримський похід. У червні 1688 р. (№ 9) гетьман просить князя поклопотатися за глухівського жителя Опанаса Заруцького, випускника Києво-Могилянської академії, члена вченого гуртка Лазаря Барановича, ніжинського священика³, який написав панегірик царям («Книжица...»), що так і лишився неопублікованим.

Не менш цінні листи були адресовані Мазепі полковниками. 12 лютого прилуцький полковник Іван Стороженко дякував царям за отримання грамоти Прилуцьким полком, а також Мазепі за сприяння цьому (№ 2). У листі від полтавського полковника Федора Жученка повідомляється про підготовку орди до нападу. Про наміри й дії орди, перші з нею сутички, про вдалий похід козаків під Очаків детально розповідав гетьману охочекомонний полковник Ілля Новицький (№№ 4, 13).

² Див. головний твір Лизлова, в підготовці якого до друку брав і автор цих рядків: Лизлов А. И. Скифская история (Москва, 1990), а також описи фонду «Малороссийские дела», де міститься справа № 50 про це посольство Лизлова 1688 р. (Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов. Москва, 2016. С. 183).

³ Києво-Могилянська академія XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. Київ : КМ Академія, 2002. С. 221.

Ще один лист від київського полковника Костянтина Солонини стосувався зовсім іншого питання: 130 козаків Морівська – сотенного центру Київського полку (нині – село Козелецького р-ну Чернігівської обл.) збунтувалися, вигнали сотника й вирішили перейти з козацького стану в підданство Київської митрополії. Солонина просив про гетьманські інструкції, як діяти у такому випадку. Ця подія ламає звичні стереотипи, оскільки зазвичай піддані (майбутні кріпаки) прагнули перейти у козацький стан! До речі, у списках сотників Морівської сотні кінця XVII ст. є прогалина, і цей лист трохи прояснює її причину.

Окремо стоїть і звіт козацького розвідника, бориспільського жителя Савки Андрушенка (№ 12). Він був спеціально посланий на Правобережну Україну під приводом відвідин свого брата в м. Бар. Його маршрут був таким: Київ – с. Чудин – Коростишів – Троянів – Миропіль – Полонне – Лабунь (нині – с. Новолабунь під Полонним) – Старокостянтинів – Меджибіж – Бар – Заслав – Фастів – Батурин (сюди він повернувся 2 листопада 1688 р.). Розвідник приніс, зокрема, важливі дані про становище у війську Речі Посполитої, яке стояло на Правобережній Україні, про дії козацьких ватажків (гетьмана Андрія Могили та полковника Семена Палія). Із Заслава до Фастова він їхав з братом Палія – Василем (про нього не згадується в наукових працях), який повідав йому чимало цікавого. До речі, він сказав, що король (Ян Собеський) і великий коронний гетьман (Станіслав Ян Любомирський) хотіли перемістити у 1689 р. Палія з Фастова у Чигирин, щоб він заселяв його околиці. Але Палій відмовився, зрозумівши, що його хочуть витіснити з потужної фортеці. Ще один лист було виявлено в Національному музеї історії України. Він міститься в експозиції і досі є неопублікованим. Цей універсал 1697 р. є по суті привілеєм (№ 16). Ним понорницькому сотнику Микифору Савичу за його заслуги в Азовському поході надавалося місце для будівництва млина біля с. Покошичі (нині – Коропського р-ну). Сотник Савич, більш відомий під іншими прізвищами: Савицький (від патроніму) або Шаболтанський, перебував на цій посаді у 1693–1723 рр.

Нарешті, розглянемо універсали й листи з додатків. Вони стосуються дещо пізнього часу – 1709–1710 рр., тобто після Полтавської битви, і адресовані корсунському полковнику Андрію Кандибі (1708–1710 рр.). Лист № 1 був писаний до Кандибі князем Димитрієм Голіциним. Він повідомляв про Полтавську битву і відступ шведської армії до Переволочної, просив розвідувальних даних про них, а також обіцяв від царського імені винагороду за взяття в полон Карла XII (2 000 руб.), Мазепи (1 000 руб.), шведських генералів (по 200 руб.), за «полковников и старшин Мазепиных по сту рублев». У наступному листі князя Д. Голіцина (№ 3) нагорода, очевидно за Карла XII, піднімалася до 5 тис. рублів. Під № 2 йде універсал нового гетьмана Івана Скоропадського, який було адресовано А. Кандибі і богуславському полковнику Самійлу Івановичу (Самусю). Це важливий документ, який проливає світло на діяльність сподвижника Палія після поразки антипольського повстання 1702–1704 рр. Скоропадський наказував їм разом із переяславським полковником Степаном Томарою переслідувати рештки мазепинців й перекрити шляхи втечі до Угорщини й Молдови. Згадував він і про перемогу Кандибі над мазепинцями Михайлика і вимагав присилки трофейних військових клейнодів («пірнача и корогву»). Навесні 1710 р. (№ 4) Скоропадський хвалив Кандибу за правильні дії щодо прийняття тих запорожців, які поверталися під царську руку. Врешті, у липні 1710 р. (№ 5) Голіцин сповіщав про можливий наступ Карла XII і просив листуватися щодо цього з «бреславским и білоцерковским и чигиринским полковниками и с уманским сотником», перехоплювати запорозьких агентів (за них було обіцяно по 50 «таляров»). Ці матеріали доповнюють кореспонденцію Голіцина з Кандибою, яку свого часу опублікував Філарет Гумілевський і перевідав Сергій Павленко⁴.

⁴ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : КМ Академія, 2009.

Таким чином, опубліковані тут документи доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.» і мають велике значення як історичне джерело стосовно доби Івана Мазепи.

* * *

№ 1

1688, січня 31 (21). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до царів Івана V, Петра I та царівни Софії.

«Божиєю милостию...*(далі йде царський титул. – Ю.М.)*

Іван Мазепа з Войском вашего царского пресвітлого величества Запорозким пад до лица земля пред пресвітлым вашего царского пресвітлого величества маестатом у стопы ног монарших, смиренно челом бю. Сердцем и душою должен есть всегда приносить вам, пресвітліишим и державніишим великим государем и великой государини вашему царскому пресвітлому величеству, достодолжное подданское благодарение и наинизшое челобите за тое ваше царского пресвітлого величества предоброе и примилосердное монаршое призрїние, что вы, великие государи и великая государиня, о моем, худого чоловіка, подданого и наинизшого слуги свого здоровю милостивое и премилостивое свое имїючи попечение, изволили для поратованья [...жи]вота моего станет, не щадячи и крови моеей, служити вашему царскому пресвітлому величеству долженствую. З чем яко найпокорній озиваючися, поручаю мене милостивой и премилостивой вашего царского пресвітлого величества благостинї.

З Батурина генваря 21-го року 1688.

Вашего царского пресвітлого величества вірній подданый и найнижайший слуга Иван Мазепа, гетман Войска вашего царского пресвітлого величества Запорозкого».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 13518 – 13635. Арк. 193–194. Копія першої половини XIX ст., знята з оригіналу. Запис: «196-го году февраля в 1 день списан»).

№ 2

1688, лютого 12 (2). Прилуки. Лист прилуцького полковника Івана Стороженка до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможний мосце пане гетмане Войска их царского пресвітлого величества Запо[ожского], мні велце мосцивий пане и милостивий добродїю!

Писаную грамоту от наяснішого маестату пресвітліиших и державніиших Божиєю милостию еликих государей царей и великих князей Иоанна Алексїевича, Петра Алексїевича, благовірной и великой княжни Софїи Алексїевни, всеа Великия, и Маляя, и Беляя России самодержцев, и многих государств и земель восточних и западных и сіверних отчичов и дїдичов наслідников, государей и обладателей, их царского величества в полк Прилуцкий присланную в честне и явне публице на ринках, так в самой Прилуце, яко теж и по всіх городках полку моего Прилуцкого, каждому малому и великому православному християнскому народу, товариству войсковому и всім посполитим людем казалем вчитати, обясняючи милостивое слово их царского пресвітлого величества и високодержавную монаршую ку всім нам милость. Что всяк народ православний християнский полку моего Прилуцкого услышавши такое милостивое слово ко всім пресвітліиших и високодержавніиших монархов наших, их царского пресвітлого величества, радостне до сердца свого приняли и милостию их царского пресвітлого величества обдарени будучи, хвалу Всемогущему Господу Богу воздали и пресвітліиших и державніиших монархов наших, их царскому величеству, за такое милостивое слово до конца земли паши, чинили поклон и благодарение. И велможности вашей, пану моему велце милостивому и великому добродїеву, по вислуханю

оной грамоти кождий головами своими склонившися до земли, так товариство войсковое, яко теж и посполство старое и малое виншovali велможность вашу, пана моего милостивого и добродія, на том високом уряді гетманском щасливе рейментаруючого, усердне зичачи панованя щасливого и долголітного и над неприятелями земель чужих страшного и високого одоліния и звіязтва. Чого и я сполне з ними велможности вашей, пану моему милостивому и добродієві, горливо зичачи, застаю завше.

Велможности вашей, м. м. пану и милостивому добродієві, во всем поволним и унижоним слугою Иван Стороженко, полковник Войска их царского пресвітлого величества прилуцкий.

Дан с Прилуки февраля 2 дня 1688 року».

Запис копіїста: «Подлинник писан на листе бумаги, который был сложен пакетом и запечатан полковою печатью на красном воску под кустодиею. На пакете надпись: «Велможному а мні велце милостивому пану и великому добродієві пану Иоанну Мазепі, гетманови Войска их царского пресвітлого величества Запорожского, покорне отдати». Над надписью помета: «От их царского пресвітлого величества грамоті отвористой, якая в полк Прилуцкий писана, подан в Батурині 5 февраля року 1688. Списан.

Верно: К. М. Оболенский.

С подлинным сверял С. Иванов».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 209–210. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 3

1688, лютого 19 (9). Глухів. Лист полтавського полковника Федора Жученка до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный мосце пане гетьмане, мой велце мосце и великий добродію!

Сей козак нехворощански Хведор Сухомлын, полчанин наш полтавский, жиючи на Запорожу, а завзяв [...]торную відомость певную о наміренію головного неприятеля нашего хана зо всіми поганскими силами его и о наміреніи его поганском в наш край, чого им Боже не допоможи. Снадну в. мсть, мой милостивий добродій, з его устной повісти виrozumівши и мні слугі своєму, во всем изволишь науку подати. А я на свой час, давши острогу во всем полку нашом, готовы застаем на отпор тому головному неприятелєві віры християнской. В том во всем науки в милостивого добродія нашего попросивши, покорние услуги мои залецаю.

З Полтаві дня 9 февраля 1688.

Велможности вашей, моему милостивому пану, во всем поволний до услуг Федор Жученко, полковник Вой[ска] их цар[ского] прес[вітлого] вел[ичества] Запорожского полтавский».

Запис копіїста: «Подлинник за подписью Жученка писан на листе бумаги, который был сложен пакетом и запечатан полковою печатью на красном воску под кустодиею. На пакете надпись: «Ясневелможному его милости пану Иоанну Мазепі, гетьманови Войска их царского пресвітлого величества Запорожского, моему велце мосці пану и добродієві, покорне подати». Над надписью помета: «От п. полковника полтавского з відомостью, подан фев[раля] 11 д. року 1688».

Верно: К. М. Оболенский.

С подлинным сверял С. Иванов».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 211. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 4

1688, лютого 19 (9). Лукомль. Лист охочокомонного полковника Іллі Новицького до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный милостивый мсци пане гетмане, пане и добродію мой!

Сими часами, меновите февруария пятого, шостого, осмого почали были появляться тревожливыи от побережа, то есть от кошового з Низу и от иных, відомости, которыми, не отобравші певности, не турбувалем велможности вашой. А же тепер упевнившись: с тысячу орды, з поля пришедшы, уласовских людей на футорах на устю Тясмина зимующих, з овцами вырубали и за ними, як змінкуе асаул наш с побережа у своим листі, козацтво уласовское пошедши в погоню, нагнали вагагу тую у Бахматовых озер и там помощію Божьею, а щастям велможности вашой, языков поймали. Которые то языки повідают, стосуючись до мовы оного, которого послалем до велможности вашой (Яска Бута) мови, же понад Инкгулами на дві части орды стоят и иміют свой замысл под городаы украинные вдарить. Тое ознаймивши велможности вашой, самого себе вашой панской полецаю ласце.

З Лукомля февруария 9 1688 року.

Велможности вашой, панови и добродієві моему, найнижшым назавше застаю слугою.

Геляш Новицкий, п[олковник] к[омонный].

Ясневелможный добродію!

По написаню листу сего пришел к нам в Лукомль выходец, кажется з Баришовки, а взятый в року 1686 с коломійцами у Кодачку за Василковом, тот неділь чотыри минуло февруария 7 як вышол с Криму и повідае, же при нем всі з Криму вышли орды, тылко хана самого еще ождали.

И тот выходец межи иншими роспытками повідал, же переписывано еще з літа по вказу ханском увесь, сколько неволников в Криму есть и вынашлось сто и сім на реестрі тисячей.

Добродію мой! Сію відомость далем відати и его м. боярину в Білгород, так тим в Охтирку и понад Коломаком полковником наказным, застаючими з войсками, и пану полковнику сумскому, миргородскому и гадяцкому».

Запис копіста: «Подлинник за подписью Новицкого писан на листе бумаги, который был сложен пакетом и запечатан небольшою печатью на красном воску под кустодією. На пакете надпись: «Ясневелможному, а мні велце милостивому пану и добродієві, его милости пану Иоаннови Мазепі, гетманови Войска их царского пресвітлого величества Запорожского, покорне належит». Над надписью помета: «От п. полковника комонного з відомостью, подан февр[аля] 11 д. року 1688».

Верно: К. М. Оболенский.

С подлинным сверял С. Иванов».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 213. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 5

1688, до березня 8 (лютого 27). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В.В. Голіцина.

«И о том покорне доношу вашей княжой велможности, же Василий Искрицкий з стороны полское тут побывальый, которого я по указу монаршом их царского пресвітлого величества уже назад 10 д. февруария выправил, говорил много словесно, же гетман коронный Станислав Яблоновский приказал ему донести мні о Леонтию Полуботку, что если таковых людей ховати поволіте (?), не можется (будто) состоятися всенародный покой. А якобы есть у его, гетмана коронного, писма рукою Полуботковою писаныи до хана кримского, через которыи будто он, Полуботок, в нікоторыи з ханом вступовал совіты. О чом и Яков Глуховец от его

ж, гетмана коронного, словесно мні во кратці доносил. Любо теды як по Якововой Глуховцевой мові, так и по его, Искрицкого, донесенью без явственных доводов нілзе вірити, абы Полуботок таковых страшных и на главу свою огненосных річей важился, якож без оказанья таковых писем и принятися за него трудно. Однак я через сюю цедулу мою по должности доношу о том вашей княжой велможности и если надобі тие донесенье пресвітлішим и державнішим великим государем и великой государині их царскому пресвітлішшему величеству донести и яким способом если чрез резидента их монаршого или чрез кого иншого о том достатечное ис печаты довідатися, тое премудрой вашей княжой велможности полекаю увазі.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 223–224. Копія ХІХ ст. знята з оригіналу).

№ 6

1688, травня 16 (6). Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина.

«Божиєю милостию (далі йде князівський титул. – Ю.М.) зычливое мое и всяких благ сприяющее препосылаю поздоровлене.

З поворотом суди нашего войскового енералного Михаила Вуяхевича поспіл до нас в Батурин на зезд старшины войское их царского пресвітлого величества посланный, стольник и московских рот ротмистр Андрей Иванович Лызлов. Которий при всемирной о Воскресении Господні радости зіло нас обрадовал милостивым монаршим их царского пресвітлого величества словом. Якая теды у нас з ним, столником и ротмистром, о ділах монарших была мова, о той, едно з статейного мо[его] писма, другое з устного его донесеня, будет вашей княжой милости извістно. А я при сем за великую благодітелскую вашей княжой велможности милость, в которой мене всегда содержати изволяешь, покорне вашей княжой милости отдаю мене навсегда.

3 Батурина мая 6 дня року 1688.

Вашой княжой велможности всего добра зычливый приятель и нижайший слуга Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресвітлого величества Запорозского.

Чрез Дмитрашка Райчу послал я инструкцію, в которой о ділах наших войсковых написаны желаниа потребны. Понеже теды по указа монаршом их царского пресвітлого величества велможности ему, Дмитрашку, прийдеться на Москві замешкати. Прошу я покорне, абы на тую инструкцію з волі их царского пресвітлого величества прислано мні милостивый их монарший указ. А и за ним, Дмитрашком, вношу мою покорную прозбу, жебы предстательством вашею княжое велможности волен был от далное зсылки и по времени отпущен в дом свой. А заношу сюю мою прозбу для того, жебы не было на мене от Войска и народу о том порочения, понеже прежде моего уряду тое не бывало. А в том полагаюся на премилосердную монаршую их царского пресвітлого величества волю.

Изволил ваша княжая велможность по велицей своей милости привітствовати мні радостного празднства Воскресения Христова. Дякую теды покорне вашей велможности за сие поспішение и всеуседно желаю, дабы воскресший Господь Своєю всемогущею милостию сохранял вашей княжой велможности здоровье в премногие літа в добром повоженю и в щасливом перебуванні зо всім благодатным вашей княжой велможности домом.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 272–274. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 7

1688, червня 24 (14). Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина.

«Божиєю милостию (далі йде князівський титул. – Ю.М.) зычливое мое и всяких благ сприяющее препосылаю поздоровленье.

Не меншою обдержим бых скорбию, же не моглем по указу великих государей и великой государыны их царского пресвітлого величества на назначенный срок рушиться в поход военный, яко теды прибытья ко мні ратних монарших людей, именно піхотных полко, выглядаем щоденне. Так скоро оныи в Батурин юня 13 дня прибули, зараз я юня 14 дня з Батурина рушилиємся, иміючи неусыпное тщание, дабы вірною моею службою исполнял монарший их царского пресвітлого величества указ. О чом извістно вашей княжой велможности учинивши, покорне прошу, абым в непремінной благодітелской вашей княжой велможности был хованый ласце, которой навсегда мене поліцаю.

З Конотопу юня 14 д. 1688року.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 274–275. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 8

1688, червня 4 (травня 25). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В.В. Голіцина.

«Божию милостию... (далі йде князівський титул. – Ю.М.) зычливое мое и всяких благ сприяющее посылаю поздравленье.

Яком перед сим писал до их царского пресвітлого величества через почту, ознаймуючи о припровоженю до мене языка едного татарского, через запорозцов добутого в полях диких, и тогдаж при листі до мене от атамана кошевого и всего Войска Низового послал и повість языка того выписанную, так теперь и самого языка ового татарского в царствующий великий град Москву выправилем, жебы оный о повоженю бесурманском що знает, устне в Малороссийском приказе их царского пресвітлого величества сказал. А посылаю того языка через тоеж запорозкое товариство, которое в добуваню оного працювали, именно през Івана Уманского и двох его товаришов. Що до ознаймленя вашей княжой велможности подавши, з niskим моим поклоном полекаюся вашей княжой велможности ласце.

З Батурина мая 25-го року 1688.

Вашей княжой велможный зычливый всего добра приятель и слуга Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 288–290. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 9

1688, червня 13 (3). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина.

«Божию милостию (далі йде князівський титул – Ю.М.)

Афанасий Заруцкий, житель глуховский, тщанием своим, як змог подлуг разума свого составивши книжицу на похвалу превисокого имени пресвітлійших и державнійших великих государей и великой государыни царевны их царского пресвітлого величества и на розширение славы всего их монаршого Росийского царствия, показовал мні оную и просил велце, абы была тут, в Малой России, напечатана и світу оказана. Прето я, як жадных речей тут без воли и позволения монаршого их царского пресвітлого величества не починаю, так и з тым составленным ділом его, Заруцкого, в царствующий град Москву до вашей княжой велможности посылаю, где изволь ваша княжая велможность розказати разумным и в таковых ділах искусным людям пересмотрети и изслідити той написаной книжици и если оная будет угодна премилостивой волі монаршой их царского пресвітлого величества и вашей княжой велможности высокой увазі, то может по том изслідовании и напечата быти, о що он своего приложит старания. Тое до ознаймения и высокой уваги вашей княжой велможности подавши, полекаюся

при том з унижоним моим поклоном звыклой благодітелской вашой княжой велможности ласце.

З Батурина июня 3 дня року 1688».

Вашой княжой велможности всего добра зычливий приятель и низкий слуга Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого»
(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 293–294. Копія ХІХ ст.).

№ 10

1688, жовтня 29 (19). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина.

«Божиею милостию (далі йде князівський титул. – Ю.М.) при нижайшом моем челобитію зычливое мое препосылаю поздравленье.

Яко всегда я рад кождой окказии не упускаючи до вашой княжой велможности з моим упреймним афектом и поклоном отзыватися, так тепер посылаючи в царствующий град Москву языки татарские, до мене припровождение свіжо добутие, низкий поклон через сей мой лист велможности вашей препосылаю и при здравии помыслном благополучия всякого заживати зычу. Языки зась тие, где взяты и що о повоженю бесурманском в распросе сказывали, о всем том з листу моего до их царского пресвітлого величества писаного и з распросных их татарских річей вашой княжой велможности будет відомо. Що предложивши, полекаюся звыклой вашой княжой велможности благодітелной ласці.

З Батурина 19 д. октоврия року 1688.

Вашой княжой велможности зычливый приятель и слуга Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 237–228. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 11

1688, жовтня 29 (19). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина.

«Божиею милостию... (далі йде царський титул. – Ю.М.) низкою мое препосылаю челобитие.

Свіжо тепер до мене припровоженный от полковника комоньного Иляша Новицкого языки татарские через сотника его ж полку з товариством. Которых посылаючи я к царствующему великому граду Москві, где взяты и колко их всіх было, о том всем до их царского пресвітлого величества в моем листі выписалем и, щоколвек в роспросе тут всі оны сказали, повісти их на особливой карті выписавши, послалем, з якого листу моего и повісти их татарской вашой княжой велможности, милостивому моему благодітелеви, будет відомо. А любо в моем листі написалось же чотирех языков посылається, еднак тилко трох послалем, а четвертый мусіл тут остатися для того, же велми пострелен есть в ногу и тепер в нем куля зостаєт, котрого ледве живого сюди в Батурин припровожено, а далее отнюдь его не можная было провадить. Зачим покорно прошу вашой княжой велможности, изволь по своей милости благодітелской, в том мене своим многомоцным предстательством заступити у их царского пресвітлого величества, же оставлен оный з вышевыражонное причины. О що и повторе велце просячи, полекаюся за тым звыклой благодітелской вашой княжой велможности ласце.

З Батурина 19 октоврия року 1688.

Вашой княжой велможности зычливый приятель и низкий слуга Иван Мазепа, гетман Войска вашего царского пресвітлого величества Запорозкого».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 365–366. Копія ХІХ ст. знята з оригіналу).

1688, листопада 12 (2). Козелець. Вісті розвідника, бориспільського жителя Савки Андрушенка.

«Повість Савки Андрушенка, жителя борисьполського, которой был нарочно послан на ту сторону Днепра в край полские для відомостей о положенню тоашном, а прибул в Батурин 2 ноеврия.

Тот Савка повідаєт, же посля Покрови Пресвятой Богородици пойшовши з Боришполя за подорожним листом полковника переяславского, будто для брата свого, в Бару застаючого при Болюбашу, полковникови охотицкому, а болш для вывідованя о всяком повоженю полском, где войска полские и козацкие з Могилою и Палієм будучые найдуются, ишол на Киев, на Чудын, на Коростишов, Троянов, Мирополе, Полонное, с.Лобунь (нині – Новолабунь), Костантинов старый, Межибож до самого Бару А до якого колвек города прийшол, всюда его перед урадники, старости и жолнерские начальники, по становисках застаючыє, вожено и питалося о городі на Самары построеном, если цале есть зовсім скончен и о поході войск монаршых их царского пресвітлого величества московских и козацких пришлого літа на Крым если цале пойдут. Которим кгда он, Савка, отповідал, же город на Самарі цале есть построен, и поход на Крым войск государьских цале на прийдучое літо маєт бути, теды всі Господа Бога просят, жебы так сталося, особливе кгда в городі Полоное прибув он, Савка, теды ево два разы перед самого Любомирского привожено, и сам он, Любомирский, его питал, если войска на сем боку Днепра понад берегом в поготовости московские и козацкие стоят, и для чого людей на ту сторону Днепра з сего боку к ным у Полщу на житло не пуцают, а город на Самари, чи зовсім построен, як належит, и сылы государьские чы зараз по Рождестві Христовом рушатимуть на Крым? Которому як он, Савка, отказал, же на побережю всюди войско козацкое стоит в поготовости, а на пришлое літо скоро весна зачинатимется, зараз войска государьские незличоные московские и козацкие на Крым рушати будут, для которых через всю зыму провадитимутся до Самарского города всякие запасы и арматы. Теды з того тішилься и благодарение воздавал Богу, абы так сталось. А потым мовил он мне, Любомирский, если бы праві не зыстился тот поход на Крым войск государьских прийдучого літа, то мусл бы покой и примире корол[евского] велич[ества] з царским величеством учиненое нарушити и полские войска пошли б на Заднепре войною. Которое хочбы нічого велми Задніпру не учинили злого, однак и тое б стало нам за пожиток, жебы людей всіх, которіє прошлыми роками на Заднепре з городов полских для войны турецкой позаходили, и тепер их гетман запорозкий не пуцаєт, знову перегнали до своего краю. А и на Самари бы б тот город не одержался, кгдаж запорожцы через послов своих частокротне докучают королев[скому] велич[еству], гетманам коронным и всей Речи Посполитой, ускаржаючыся за Самар, же за построеном города оная річка от ных отходит, в чом запорожцом королевское величество и всі панове жадного слова потішого не дают, глядячи на пришлый час и досвідчаючы того, если цале з стороны царского величества поход войсковый на Крым прийдучого літа будет, и що оным походом над Крымом доброе зділаєтся.

Прийшовши до Бару, туу ж всю річ чул у Болюбаша, що и у помененного Любомирского в Полонном. В Бару не заставшы своего брата при Болюбашу, поехал он, Савка, под Заславе для вывідованя ся о Могили и Палієви, з войском козацким стоячых. И в Заславе приехавшы, застал там брата Палієвого, именем Василя, до Хвастова едучого, з котрим знявшися, ехал он, Савка, до самого Хвастова вкупе, и в дорозі чул з уст у того Василя, брата Палієвого, же под городом Язловцем стоит Могыла и Палій з войском козацким, котрому войску всему от королевского величества плату дано на каждого рядового козака по жупану и по пять левов грошей.

Да той же брат Паліев повідал ему, Савці, же мултянський господар зо всею мултянскою землею поддался в подданство цесар[скому] велич[еству] и цесар[ское] велич[ество] писал до королевского велич[ества] просячы, абы на зимовлю в Мултянскую землю пустил козацкое охотницькое войско, котрому, скоро там придет, обіцует зараз дати на кожного чоловіка по пари суконь и по десять левов. На прозбу теды цесар[ского] велич[ества] кор[олевское] велич[ество] хотячы досить учинити, веліл козаком з Немирова и з инших міст до Могилы и Палія стягаться, а на их місце як в Немирові, так и в Илинцы, Паволоч и в иншыя городки крайные от Украйны по Полісію поставлено з указу гетмана коронного легшыя корогвы полские, меновите волоские и называемые козацкие, яким запобігаючы входу до Хвастова, з умислу Палій брата свого, помененного Василя, послал ку дому, абы в Хвастов хорогвы жадной полской не пуцали. Сам теж Палій, не хотячы з комонником своїм у Мултянскую землю на зыму ити, поехал до кор[олевского] вел[ичества] проситя, абы его от той дороги уволенно. Тот же брат Паліев повідал ему, Савці, же на Могылу есть ураза корол[евского] велич[ества] и гетмана коронного за тое, же сего пришлого літа в Немирові множество людей, вигнаных на житло у поле на ланах моголянских, татаре забрали, и для того все збожа Моголино в Немирові велено войску полскому, тепер там застаючому, на себе одобрати, а козаков усіх, що були, випровадить до Могилы. В того ж Палієвого брата чул он, Савка, же на прийдучое літо міют кор[олевское] вел[ичество] и гетман кор[он]ный его, брата Палія, в Чегрыні посадити, жебы людей слободою осажовал, еднак он, Палій, в Чигирині цале не хотячы жити, зезволяється у Триполю сісти на житло, если его з Хвастова випрут цале.

Войска полские коронные всюди расположены суть на Вольню и Полісію в городах и селах, котрые берут собі з людей плату на коня по зол[отих] сто шелягами, а литовское войско все пошли до Литвы на зимовлю, всюда войско полское стоячи, также и всякого стану люде в городах полских ко[ролевское] вел[ичество] утискуют, же якобы за его способом сего літа узнали поляки в своем войску шкоду, а то з тих мір доходить, же им ко[ролевское] вел[ичество] армат и піхот не дал и не веліл под Каменец ити.

Там в городах полских сум[...]

он, Савка, же якобы з Белагородщины ніякиесь два мурзы з своїми улусами прийшовши до Мултянскої землі, цесар[скому] велич[еству] в подданство поддалися, и к собі еще якогось свого третего брата намовляють перейти у подданство цесар[ского] велич[ества].

А поворочаючы ку дому и в Хвастов приехавши, чул у брата Палієвого Василя, же за Батыр мурзу, зятя ханского, припроважено окупу до Хвастова грошей килкась тисяч, а козаков неволников к Дністру у Сороку город пятдесят чоловіка, з котрых неволников и за грошы присланые не хочет Палій его, мурзу Батира, отдать самопятаго, вымагаючы еще якіесь черницы, у неволі бесурманской будучой. А там же он чул у брата Палієвого, же запорожцы желали тепер еще когось от себе у поселство до Полщи, а кого именно и до кого власне, того он досконале не знает и не чул».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 379–382. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 13

1688, листопада 8 (жовтня 29). Над р. Інгулом. Лист охочокомонного полковника Іллі Новицького до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный милостивый пане гетмане, велце наш милостивий пане и добродію!

Взявши мы поважное от велможности вашей рейментарское, а праве отцевское на побіду врагов креста святого благословение, старались о тое, абисмяк найдостовірній услугу нашу теперешней дороги нашой велможности вашей, панови нашому милостивому, могли зо всім застаючим з нами войском отдати, и любо неприятель, дочувшися о замислах наших и о зближеню ся нашом под Очаков, тоей ночи, якої мы з четверга на пятницу прийти хотіли перед світом, з армат частокротне стреляв, даючи знати овим вескам, которие понад лиманом застают. Еднак мы, взявши Бога на помощь, а світа дочекавши, рано тоей ж пятниці 19 дня октоврия, спорядивши все войско конно и пішо, як належит до военного експерименту, под Очаков город притягнулисмо и там з татарами и яничарами поля давши, одних у замок, а других у воду, з маджар от кальги сольтана на тот час з виправою простуючи, ку домам в Крим до хана за щастям православних монархов наших и велможности вашой, пана нашого милостивого и добродія величайшаго, печоловитим рейментарским радніем, угналисмо, и ясыру на сотце душ отгромили. В остатку посад один и другий, так теж и пашні в гумнах випаливши, статок, бидло, и вівьці, що зможна било, загорнувши, повернулисмо назад того ж дня з войском зараз, и ночовалисмося у двох милях од Очакова на Аньчокраку. А тепер з услугами нашими до велможности вашой, пана нашого милостивого, поспішаем, з якими застаючи назавше.

Велможности вашой, пану моему милостивому и добродієви, всего добра кичливым и найнижайшим слугою Гелияш Новицкий, п[олковник].

Дан над Инкгулом Великим 29-го октоврия 1688 року.

Иосиф Кулик.

Григорий Пашковский, п[олковник].

Михайло Кузмович, п[олковник].

Петро Кожуховский п[олковник].

Иван Момот, п[олковник].

Григорий Зарудний, п[олковник].

Люде были в сьом поході и под Очаковом:

В полку моем чтыриста семдесят чотыри.

В полку Пашкувского чтыриста девяност девисм.

В полку Михайловом двісти девяност шесть.

В полку Кожуховского чтыриста трыдцать и сім.

В полку Переясловском тысяча сімсот.

В полку Миргородском шестьсот и десять.

З доброю виправою, цилком куль, до гармати было десятков скилка, так же и пороху».

(Р НБУВ. Ф. II. № 13518–13635. Арк. 373–374. Копія XIX ст. Адреса: «Ясневелможному велце нам млствому пану и добродієви, его милости пану Иоанну Стефановичу Мазепі, гетманови Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого, панови нашому милостивому, покорне»).

№ 14

1688, листопада 9 (жовтня 30). Козелець. Лист київського полковника

Костянтина Солонини до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможний мцівый пане гетмане, милостивий мой пане и великий добродію!

По отданно пастиреви его милости яснеосвещеному князю, преосвященному в Богу господину отцу митрополиту киевскому поважного рейментарского велможности вашой причинного за моровским товариством писаня, кгда жадной от пастира его милости ку успокойному житю они, моровское товариство, веселой не одержавши отухи, и овшем городничому тому моровскому такое было розказане,

абы яко найгоршей утискал рожними прикростями товариство, яком он над то еще гордостю тиранскою озлоблял козаков. Не терпячи того товариство и не хотячи покидати своїх домовок, що здавна з отцев и дідов служили войску, збунтовавшись, мало сотника бідного не забили и кричали всі, понижаючи высокую рейментарскую велможность вашей, пана моего милостивого, повагу, якобы жадное поважными своїми листами панскими велможность ваша не учинили им оборони, и, уближаючи мою полковничую худость, всі сто тридцять чоловіка, вся сотня поклонилися городничому, прилучаючися до тяглих людей в подданство пастиреви его млсти. А сотник кгдабы не втекл, то бы и смертю пострадал з забитя от оных новых подданих пастирских через ненависть лютого того городничого моравского, бо конечно приказал всюди, жебы оного поймано и бито немилостивно, для чого и до овых час тут турбуючися кристся (?) и за сотництво в оне отклонилъся, поневаж вже и єдного козака во всім Моравском повіті не осталось, ні над ким сотниковати. З повинности прето моей служебничой доношу о том покорно велможности вашей, пану моему милостивому, ціле всіх козаков тых сотні Моровской в подданство пастиреви его милости подданю ся без моего відома учиненном и прошу найпокорній милостивой панской велможности вашей науки и рейментарского указу: що з тими козаками чинити? Чи вже их цале покинути и оставити в подданстві? Чи як воля панская велможности вашей будет? А сотник тут без премени плачет, же не відать як и до дому своего власного поїхати, боячися, абы не збавлено здоровья; иж все городничий моровский учинити тое перехваляется, то есть, що козаки, оголошаючи на велможность вашу, пана моего млстиваго. О том теды покорним моим служебничим доношением извіщаючи и о поважний рейментарский указ велможности вашей, пана моего млстивого, и повторе просячы, милосердному мене панскому велможности вашей поліцаю призрїнію.

Велможности вашей, пана моего млстивого и великого добродія, щиро зичливий всіх добр и найнизший слуга Костанти Солонина, пол[ковник] Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого киевський.

З Козелца октовриа 30 дня року Божого 1688».

(IP НБУВ.Ф. II. № 13518–13635. Арк. 375–377. Копія XIX ст. Адреса: «Ясневелможному моему велцємцївому пану, его милости пану Иоанну Стефановичу Мазепі, гетману Войск их царского пресвітлого величества Запорозкого, моему милостивому пану и великому добродієви, покорне»).

№ 15

1689, січня 10 (1688, грудня 31). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до царів Івана V та Петра I і царівни Софії.

«Божиєю милостию (далі йдуть царські титули. – Ю.М.)

Иван Мазепа, гетман, з Войском вашего царского пресвітлого величества Запорозским, пад до лиц земного пред пресвітлым вашим царского величества маестатом у стопы ног монарших, смиренно чолом бю. По преможном монаршом вашего царского пресвітлого величества указу и по вашей монаршой поважной грамоті зрозумівши я думного дворянина и воеводы переяславского и намісника углицкого Василия Даниловича Мясново до вас великих государем и великой государини о бывшом переяславском полковнику Леонтию Полуботку учиненное донесене, что будто он, Полуботок, вам, великим государем и великой государині, будучи на военной службі, измїнял, веліл его, бывшего переяславского полковника Леонтия Полуботка, з Чернигова и тых людей, что на него перед думным дворянином и воеводою переяславским о измїне чинили извіт, з Переяславля зыскати в Батурин и тут судом войсковим енералним по войсковых наших правах и обыкновенію учинити о том розыск. Что теды з очных ставок по доводах розыскано, того всего учинена есть запись. Которую то запись я для відома кому

вам, великим государем и великой государині вашому царскому пресвітлому величеству, ныні при сем моем листі посылаю и прошу покорне милостивого вашего царского пресвітлого величества указу, як тое діло імю вершити. А я тут покорне докладаю, же яко по сих свідоцтвах не довелася на пререченого Леонтия Полуботка в звітах описаная вина, так отпустилем его з Батурина в Чернігов без задержаня, жебы там жил в дому своем; також и людей переяславских в дома их отпустилем. При сем яко найпокорній оддаюся милостивому вашему царскому пресвітлому величеству призрінію.

З Батурина декавр. 31 року 1688.

Вашого царского пресвітлого величества вірній подданий и найнижчий слуга Иван Мазепа, гетман Войска вашего царского пресвітлого величества Запорожского».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 13518–13635. Арк. 405–407. Копія першої половини ХІХ ст., знята з оригіналу).

№ 16

1697, січня 13 (3). Батурин. Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского гетман Иоан Мазепа.

Его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского пну полковникови черніговскому, старшині полковой и всему старшому и меншому Войска его царского пресвітлого влчства Запорожского товариству и посполитим обывателем ознаймуем, иж пн. Никифор Савич, сотник понурницький, маючи на млинок займище, межі селами Покошичами Студюнкою на речці Студенци прозиваемою будучое, просил нас, гетмана, абысмо ему на оном займищи позволили млинок ку вспартю домового господарства подлуг своєї можности постройти и оним владіти и пожитковати. Теды мы такой его, п. сотника мененного понурницького, слушной прозби давши у себе місце и уважаючи его в Войску Запорожском значение и отважные или под Азовом роненій услуги и до оных в далший час заховуючи, выдаемо ему, пну Никифору Савичу, сотникови понурницькому, сей нш фундушовой універсал, позволивши ему на выше мененного займищу млинок постройти и оним своим коштом построеным владіти и его пожитки належитие отбирати, цале оным користовати. В котором млині абы ему ништо з старшини войсковой и людей войсковых и посполитих найменшой трудности и перешкоды в спокойном оног уживаню не важился чинити и наймній до оног не втручатися жаден не сміл, сим універсалом ншим варуем и сурово приказуем. Однак тое докладаем, абы з того млинка, кгда построи он, п. Савич, людем прилеглим в добрах их ніякой кривди и шкоды не учинилося и уйми пожитков не было.

Дан в Батурині январия 3 року 1697 (?).

Звыш менованный гетман рукою власною».

(НМІУВР (експозиція). Автограф).

Додатки:

№ 1

1709, липня 11 (червня 30). Київ. Лист князя Димитрія Голіціана до корсунського полковника Андрія Кандиби.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского корсунскому полковнику Андрею Кандыбе доброго здоровья желаю.

Ведомость получили, что шведские войска все розбиты и взяты в полон фелдмаршал Реншельт и пять человек генералов, и полковников, и афицеров, и рядовых несколько тысяч, и пушки и знамена побрали, а достальные в розне розбежались. А ведомость есть, что хотят Днепр перебиратся на сюю сторону

около Переволочной. И вам бы со всем полком итты теми тракты, которые от Переволочной лежат, разведывая куды оныя будут итты степю или жилими местами. А разведав, бжж, где оныя явятся, з Божию помощию на них бить и ловить, за что получите государеву милость и денежное жалованье данно будет. Кто поймает короля шведского две тысячи рублей, за Мазепу тысячу рублей, за генералов шведских по двесте рублей, за полковников и старшин Мазепиных по сту рублей. И конечно приложить и в том вам свое старание и верную службу, за что воспримете милость государеву. А я сам с пехотою сего числа ис Киева пошел к Переволочной. И буде ты в походе, конечно досталные в полку твоего козаки к приему моему в собрании были готовы.

На подлинном подпись: князь Димитрей Голицин.

Ис Киева 30 июня 1709 году».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 1432 (ун. 117). Арк. 12. Копія кінця ХVІІІ ст.).

№ 2

1709, липня 13 (2). Глухів. Лист гетьмана Івана Скоропадського до корсунського полковника Андрія Кандиби і богуславського полковника Самійла Івановича.

«Мои ласкавии приятелі панове полковники корсунский и богуславский.

Писалисмо перед сим до ваших милостей, абысте совокупившись з паном полковником переяславским, королю шведскому, сромотне утікаючому от Переволочной, на Дніпрі боронили переправы. А поневаж он, король шведский, в малолюдствіи на тую сторону Дніпра переправился з Мазепою, оставивши от погрому поосталых людей своїх генералов и кавалерию в Переволочной, которіи за прибытием войск великороссийских его царскому пресвітлому величеству доброволне склонилися. Теди пилно жадаем в. мстем и под жестокою казнию приказуем абысте не легчеважачи указ наш, перебравшись с подуфалим товариством на добрых коніх, естли можна зьедночившись з паном полковником переяславским, сполне итты. А естли не можна, то без замедления не традячи самых себе, для прислуги его царскому величеству и коней гонили и спішили. Але можна кгдаж так надіятыся, что никуда инде, тилько будет альбо в Волощину албо Венкгердиною король шведский з Мазепою перебиратися, але по городах своїх полков, який от степу найдуются, прикажите пилную міти сторожу. Того всего пилно повторе и по десяте по в. мстях жадаючи, им же зычим в назначенном ділі цасливого узнати повернения.

З обозу от Дніпра июля 2 дня року 1709-го.

О сем пишем и до пана полковника brasлавского, якої лист отсылай в. мсть яко найскорей, жадаем.

Вашим милостем зычливый приятель Иван Скоропадский, гетман Войска его царскаго величества Запор[озкого].

При оном універсалі цідулка такова:

Аж от инших пenvных людей увідомилисмо, же в. мсть з людми своїми при потичці з Михайликом взяв клейности войсковые, пірнача и корогву, а в. мсть ані писалес о том до нас, ані клейнот оных, любо належало и давно, не прислалесь, легце тое собі знати важачи. З чого могла бы быть и в. мсти похвала и нам прислуга. Теперь теди рейментарско жадаем в. мсти, абысь клейноти тые зараз до нас прислал конечно.

На оном подлинном листі надпись такова:

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожскаго полковникам корсунскому пану Андрію Кандыбі, богуславскому пану Самойлу Ивановичу, моім ласкавим приятелям».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 1433 (ун. 117). Арк. 13. Копія кінця ХVІІІ ст.).

№ 3

1709, липня 18 (7). Київ. Лист князя Дмитрія Голицина до корсунського полковника Андрія Кандиби.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорозкого корсунскому полковнику Андрею Кандыбе доброго здоровья желаю.

Письмо в. мсти писанное от прибытого получил и за объявление благодарствую и впредь, что будет у вас делатца, пишете ко мне частее как возможно и всяким тщанием старайтесь как бы оных изловить. За что гсдр обещает пять тысяч рублей. Другое, что государ тебя пожалует чрезвычайною честью и то я обещевал вам своим княжеским словом, что государ никогда слова своего не отменит. Конечно конечно о том постарайся.

На подлинном подпись:

Князь Дмитрий Голицин.

Ис Белой Церкви 7 дня июля 1709 году».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 1433 (ун. 117). Арк. 25. Копія кінця XVIII ст.).

№ 4

1710, травня 3 (квітня 22). Глухів. Лист гетьмана Івана Скоропадського до корсунського полковника Андрія Кандиби.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику корсунский.

Відомо нам из листа в. мстиного, что ніякийсь Петро запорожець висима (?) десять коней отторгнувшись от запорожцов и, взявши доброе перед себе намірение, преклонітися под первобытнюю монаршую царскаго пресветлаго величества державу, прислал от себе до в. мсти двох козаков нарочно, ищучи себї милости монаршой упевнениа или яко перед сим килкокротне писалисмо до всіх обще запорозцов на Кош, совітуючи им и упевняючи не сумняся, возвратитис под монаршую руку. Так вдячне естесмо якої о обращенїи сих поданой от в. мсти відомости, похваляем за тое, же тих, присланных к себе запорожцов, удержавши, умисльных своїх посланных до его, Петра, послалес з листом сиятельнїйшого князя его милости Дмитрия Михайловича Голицина, обнадежуючим оных и упевняющим милостию монаршою нічого за свое преступление не опасаясь, быти милостиво принятым. О чом се недавно в мимошедшом времени была на Кошу посылка монаршая его царскаго пресвітлого величества, грамота увіщевавчая их, запорожцов, з милостивым за их проступство прощениа абы безопасно обратилис во прежнее под его монаршую державу пребывание. За чим и в. мсти гетманским нашим словом и християнским сумненем помянутого Петра обращающагося тоєю милостию монаршою упев[не]ны, которїи скоро прибудут до вашей милости. Теди в. мст его самого в десятку его компанииі того ж часу не омешкай до нас выправити, а иным тому его товариству там, где есть ли могут поміститися, показание для прокормления містца. А ежелибы з трудностию приходило людям и иным войсками утиженным (!) их контентовати, теди всіх присылай в. мст до нас поволї. Тое в. мсти предложивши, зычим ему от Господа Бога здоровья.

З Глухова апрїля 22 дня року 1710.

На подлинном подпїс:

В. мсти зычливый приятель Иван Скоропадский, гетман Войска его царскаго пресвітлого величества Запор[озкого]».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 1440–1441. Арк. 22–23. Копія кінця XVIII ст.).

1710, липня 16 (5). Київ. Лист князя Дмитрія Голицина до корсунського полковника Андрія Кандиби.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорозкого корсунському полковнику Андрею Кандыбі доброго здоровья желяю.

Відомость я имію, что воевода киевский из венгерской земли пришол в Бендер и король шведской намірение иміет: сколько при нем поляков в волохов и запорожцов будто хочет послать в Україну для разорения. Того ради надобно вам иміет осторожность и о том таким способом подлинно провідать и списываться тебе с бреславским и білоцерковским и чигиринским полковниками и с уманским сотником. Да слышу я, что от запорожцов в Україну пошли шпиги с письми и чтоб конечно таких перестерегат, а кто перестережет и поймет и за то данно будет жалованья пядьдесят таляров. Также буде от запорожців будут выходить с повинною и таких спрашивать: откуда они пошли и куда идут и на волю их не пускать, а держать при собі. А тяготы им не чинить и в кормі их довольствовать и о том ко мні писат чрез почту.

На подлинном тако: князь Дмитрий Голицин.

Из Киева 5 днь мая 1710 года».

(IP НБУВ. Ф. II. № 1441 (ун. 117). Арк. 23. Копія кінця XVIII ст.).

References

Viiskovi kampanii doby hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [Hetman Ivan Mazepa's military campaigns in documents] (2009). Kyiv, Ukraine.

Kyievo-Mohylianska akademiia XVII–XVIII st. Entsiklopedychnе vydannia. [Kyiv-Mohyla Academy of the XVIII–XVIII centuries] (2002). Kyiv, Ukraine.

Lyzlov A. I. (1990). Skyfskaia istoriia [Scythian history]. Moscow, USSR.

Lysty Ivana Mazepy : 1687–1691 [Letters of Ivan Mazepa : 1687–1691] (2002). Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

Lysty Ivana Mazepy : 1691–1700 [Letters of Ivan Mazepa : 1691–1700] (2010). Vol. 2. Kyiv, Ukraine.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyetska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

**FROM THE NEWLY OPEN CORRESPONDENCE
OF HETMAN IVAN MAZEPA**

Nowadays, the until recently banned figure of the Ukrainian hetman Ivan Mazepa, who ruled for 22 years (1687-1709), his state and political activity, is increasingly attracting attention. This became possible only in the independent Ukrainian state. The purpose of this article is to introduce to the scientific circulation important documents created by Ivan Mazepa, his correspondence with the Cossack colonels, the tsars of Moscow, Ivan V and Peter I Alekseevich, Queen Sofia Alekseev, Prince Vasily Golitsyn and his brother Alexei; of letters from Hetman Ivan Skoropadsky and Prince Dmitry Golitsyn to Korsun Colonel Andrew Kandyba. In addition, the information capabilities of these sources are analyzed and particularly valuable evidence is identified. Scientific

novelty is closely linked to the above purpose, since for the first time, archival, non-printed sources which are stored in the collections of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky and for the first time important facts from the military-political history of Ukraine of the late eighteenth and early eighteenth centuries are established. Conclusions. As a result of the study, knowledge of Mazepa's foreign policy activities, his role in organizing the repulsion of the Horde attacks on the Hetmanate, his role as an actual defender of Leontium Polubotok, accused of treason, were added, important facts concerning the leader of the uprising against the Polish-Lithuanian Commonwealth of the Fastiv Colonel Semen Paliy (the presence of his brother Vasily, the attempt of King Jan III Sobieski to use Pali as the founder of settlements in the Chyhyryn region). The above archival documents clearly show that the Chyhyryn Regiment in the second half of the eighteenth and eighteenth centuries. was one of the largest and most influential regiments of the Hetmanate.

Key words: charter, letters, hetman, historical sources.

Дата подання: 4 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю. З нововідкритого листування гетьмана Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2020. №2. С. 9–26. DOI: 10.5281/zenodo.3855138.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2020). Z novovidkrytoho lystuvannia hetmana Ivana Mazepu [From the newly open correspondence of hetman Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 9–26. DOI: 10.5281/zenodo.3855138.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ГОСПОДАРСТВО МЕНСЬКОЇ СОТНІ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3855450

© Д. Казіміров, 2020. CC BY 4.0

Пропоноване дослідження має на меті охарактеризувати процеси становлення старшинського, монастирського землеволодіння та освоєння території Менської сотні Чернігівського полку наприкінці XVII – на початку XVIII ст. **Методологічно** робота побудована на поєднанні регіонального, мікроісторичного та антропологічного підходів. Застосування історико-генетичного, історико-порівняльного та просопографічного методів дозволило простежити умови надання козацькій старшині маєтностей в сотні у зв'язку зі змінами у службовому становищі, виявити в джерелах пов'язані з цим певні неточності хронологічного та фактичного характеру. **Наукова новизна** дослідження пов'язана також із введенням до наукового обігу інформації з невідомих раніше документів щодо колонізації території сотні представниками місцевої сотенної старшини та рядового козацтва.

Висновки. Автором визначено кількісний склад населених пунктів сотні, сформований ще за доби Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщині. Простежено вплив переселенського руху з Правобережної України на освоєння її територій. У результаті майже третину маєтностей та підданих в сотні отримали старшини – вихідці з правобережних полків. Водночас розглянуто процес переходу рангових володінь у спадкові, розширення меж монастирських володінь, умови заснування слобід, хуторів та будівництва млинів. Окрема увага зверталася на заселення та господарську діяльність північної частини сотні, в освоєнні якої активну участь брали місцева старшина та козаки. Автором визначений розподіл старшинських, монастирських маєтностей та територій, які перебували у підпорядкуванні менської ратуші. Колонізація вільних земель, заснування слобід та хуторів, підприємницька діяльність нових та старих господарів у Менській сотні відповідали тенденціям часу та політиці гетьмана Івана Мазепи, спрямованій на підтримку господарського розвитку територій та економіки Української козацької держави в цілому.

Ключові слова: козацька старшина, рядове козацтво, спадкове володіння, рангове володіння, монастирські маєтності, Менська сотня.

Історія Української козацької держави або Гетьманщини на зламі XVII–XVIII ст. відзначається відносною стабілізацією суспільно-політичного життя, що значною мірою стало можливим завдяки гетьману І. Мазепі. Якщо не брати до уваги ідеологічні нашарування та упередження щодо його постаті та діяльності, більшість дослідників відзначає прагнення гетьмана до розбудови Української держави, зростання її добробуту та культурного багатства¹. Водночас у соціально-еко-

¹ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім., передм., прим. О. Струкевича. Київ : Грамота, 2008. С. 107; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі «історій». Торонто, 1976. С. 25–28; Павленко С. Іван Мазепа. Київ : Альтернативи, 2003. С. 153–168; Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. 2-е вид. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. С. 18–22; Чухліб Т. В. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років. Київ : Арія, 2019. С. 45–49.

номічному житті країни наприкінці XVII ст. простежуються кілька суперечливих тенденцій. З одного боку, це освоєння нових територій, розвиток сільського господарства, млинарства, гуральництва та промислового виробництва. Активну участь у цих процесах брали вихідці з Правобережної України, які через війни та розруху доби Руїни були змушені кидати свої домівки та переходити на Лівобережжя. За висловом О. Оглобина, «на цій порівняно спокійній території, що вже давно чекала на мирний труд», їх охопив «дух підприємництва, який створює нові вартості праці, нові оселі, нові матеріальні добра»². У свою чергу на Лівобережжі відбувалося перенесення центрів землеволодіння та торгово-промислового підприємництва з південних полків на північ. Окрім сприятливих умов для ведення господарської та промислової діяльності, у північних полках було спокійніше на відміну від південних, які потерпали від татарських нападів та частих повстань.

З іншої сторони, доба І. Мазепи відзначається зростанням великого, передусім старшинського, землеволодіння. У перші роки свого правління гетьман надав великі маєтності своїм прибічникам. Він прагнув не лише здобути підтримку серед старшини, а й створити прошарок заможної та освіченої аристократії, на яку б спирався державний устрій. Також джерелом зростання старшинського землеволодіння була «займанщина», купівля, передача маєтностей за борги, провини, а почасти захоплення земель у рядових козаків та селян³. Значною мірою це стосувалося територій, зайнятих у колишніх володіннях польської шляхти. Козаки та селяни не отримували на те ніякого законодавчого підтвердження, і старшина використовувала цей факт на свою користь⁴. Державці старалися якнайшвидше закріпити набуті землі в довічне володіння, отримавши гетьманський універсал чи царську грамоту.

У господарській політиці гетьману повсякчас доводилося демонструвати «мистецтво компромісу», задовольняючи бажання старшин і монастирів у маєтностях та робочих руках, які б їх обслуговували (суворі накази в універсалах щодо виконання належних повинностей, сплати податків тощо). В інших випадках він забороняв старшинам захоплювати землі в козаків та селян (наприклад, універсал І. Мазепи до київського полковника К. Мокієвського від 20 листопада 1691 р.) та обтяжувати підданих надмірними обов'язковими відробітками (універсал І. Мазепи 1701 р. щодо обмеження панщини двома днями на тиждень)⁵. До речі, подібний універсал із заборонаю полковій старшині захоплювати зайняті козаками та селянами ґрунти у 1690 р. видав чернігівський полковник Я. Лизогуб⁶.

Загалом у дослідженнях про період гетьманування І. Мазепи в основних рисах висвітлюються економічний розвиток, соціальна структура, відносини у сфері землеволодіння, політика гетьманських надань у межах всієї Лівобережної України. Натомість у нашій розвідці ми сфокусуємо увагу на колонізаційних процесах та формуванні землеволодіння у межах невеликої територіальної одиниці, а саме Менської сотні Чернігівського полку.

Повертаючись до класифікації старшинських землеволодіння, нагадаємо, що у другій половині XVII – XVIII ст. вони набувають двох основних видів: на правах власності та тимчасового умовного тримання. До першого виду відносяться землі, визначені в офіційних документах як «зуполні» або «вічне», «спокійне», «нена-

² Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 1960. С. 67–68.

³ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага: Пламя, 1926. Т. 1. Вып. 2. С. 72–79, 101–104, 143–157.

⁴ Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Переклад з російської о. Ю. Мицика. Санкт-Петербурзький державний університет; НАН України. Інститут історії України. Київ: Кліо, 2013. С. 85.

⁵ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба... С. 113; Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто. 1960. С. 98–100; Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія... С. 92–93.

⁶ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба... С. 112.

рушное» володіння. Вони були об'єктами купівлі, продажу, обміну, успадкування та застави, а їхній власник де-юре не зобов'язувався відбувати військову службу. Після смерті господаря маєтності могли успадкувати вдови, діти або інші родичі. Іншим видом були умовні або рангові землеволодіння («до ласки войсковой», «на вспартье дому»), що надавалися представнику козацької старшини на час посідання ним уряду у полковій чи сотенній адміністрації⁷. Слід зазначити, що Мазепа в багатьох випадках конфіскував у старшин рангові маєтності в разі їхніх зловживань, непридатності або ухиляння від служби, незважаючи на видані ним та його попередниками універсали⁸.

Станом на кінець XVII ст. до Менської сотні, окрім Мени як сотенного центру, відносилось ще 14 населених пунктів. Більшість з них раніше входили до складу Менської та частково Домислинської волостей. Ці села стали підсумком колонізаційної діяльності чернігівського каштеляна, київського воєводи та дипломата Речі Посполитої А. Киселя та його урядників⁹. Однак, значні території, передусім на півночі сотні, почали активно освоюватися вже в період Гетьманщини.

Маємо припущення, що після початку Національно-визвольної революції їхні жителі на деякий час отримали можливість вільно господарювати на навколишніх територіях, вважаючи нічийними також монастирські землі. У відповідь на це українські гетьмани, чернігівські та ніжинські полковники видавали оборонні універсали, якими забороняли самовільне захоплення цих угідь. Нагадаємо, що на території сотні продовжували існувати засновані за сприяння А. Киселя Максаківський Спасо-Преображенський монастир (йому належало с. Максаки), Макошинські Миколаївський та Покровський монастирі. До володінь Чернігівської архієпископської кафедри відносилось село Ушня, відоме ще з початку XVI ст.¹⁰

Розпочнемо з рангових володінь. За нашими спостереженнями, початок надання козацькій старшині маєтностей на ранг на території Менської сотні припадає на 1660–1670-ті рр. Одними з перших, хто отримали рангові маєтності, були вихідці з Правобережжя – нащадки козака або сотника Лисянської сотні Корсунського полку Якова Лисенка, соратника М. Кривоноса¹¹. Його син Іван (Івашко) Якович Лисенко (? – 1629 – 1696 – до жовтня 1699 – ?) згадувався як козак Лисянської сотні Корсунського полку (≈1649), потім полковник, прибічник Брюховецького (1663). 3 травня 1669 р. до серпня 1671 р. він відомий як чернігівський полковник. Згідно з універсалом гетьмана Д. Ігнатовича від 19 лютого 1671 р., він отримав «до ласки войсковой» села Осьмаки та Дягову з млинами на Осьмаківській греблі на р. Мені. Вони призначалися йому на «уживання та пожитковання». Також наголошувалося, щоб їхні жителі віддавали належне «послушенство»¹².

Далі І. Лисенко відомий як знатний військовий товариш, а з 17 червня 1672 р. – генеральний осавул. 3 липня гетьман І. Самойлович затвердив за ним млин на р. Сперші в с. Данилівці, куплений у козака Ісає Даниловича. 7 серпня 1672 р. І. Лисенко отримав від Самойловича універсал про підтвердження за ним сіл Дягови та Осьмаків з млинами на Осьмаківській греблі¹³. Потім він згадувався як

⁷ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага: Пламя, 1926. Т. 1. Вып. 2. С. 45; Горобець В. Світанок української держави раннього Нового часу. *Влада, соціум, люди, порядки, традиції*. Харків : КСД, 2017. С. 263.

⁸ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба... С. 113; Павленко С. Іван Мазепа. Київ : Альтернативи, 2003. С. 167.

⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. Київ : Темпора, 2006. С. 294–295.

¹⁰ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 208, 210.

¹¹ Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. Київ : Стилюс, 2004. С. 210.

¹² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ–Львів, 2004. С. 550–551.

¹³ Там само. С. 654.

наказний гетьман (лютий 1674 р.), полковник переяславський (липень 1677 – жовтень 1678 рр.), значний військовий товариш (1678 – жовтень 1690 рр.) та знову полковник переяславський (листопад 1690 – лютий 1692 рр.)¹⁴.

І. Лисенко брав участь у Чигиринських, Кримських (1687–1689 рр.) та Азовському (1696 р.) походах. Власне, про них йшлося в універсалі І. Мазепи від 1689 р. про підтвердження його прав на Осьмаки та Дягову з млинами. У 1690 р. він отримав жалувану грамоту від Петра I на ці села, млини в Осьмаках та Данилівці, поля, ліси, сіножаті в їхніх околицях та під Меною. Ці володіння мали перебувати у власності І. Лисенка та його нащадків «неподвижно з правом, вотчини продати и заложить, и в придание дать». Обіймаючи чернігівський полковий уряд, І. Лисенко тримав також м. Любеч разом з навколишніми селами та селами в Переяславському полку (Студеники, Коноплі, Циблі, Козинці, Городище, В'юнище, Старе та ін.). Помер десь до 25 жовтня 1699 р.¹⁵

Його син Федір Лисенко (? – 1680 – 5 січня 1751 рр.) розпочав службу в Кизикерменському поході 1695–1697 рр. За часів гетьманства Мазепи він обіймав якийсь старшинський уряд. 25 жовтня 1699 р. Ф. Лисенко отримав від гетьмана універсал про підтвердження за ним сіл Осьмаків та Дягови. Потім він згадувався як значний військовий товариш (? – 1709 р.). 9 квітня 1709 р. гетьман І. Скоропадський надав Ф. Лисенку стверджувальний універсал на Дягову, Осьмаки з навколишніми угіддями, батьківський ліс під Батурином, а також право отримувати дві частини прибутків з поколющиною з дяківського млина та показанщину «от мужицких винокурных казанов»¹⁶. Ф. Лисенко обіймав уряди чернігівського полкового осавула (1710–1714, 1717–1723), березинського сотника (1723–1728), генерального осавула (1728–1741). За цей час він набув володіння в Киселівській (двори в сс. Киселівка та Олександрівка), Менській (двори в с. Куковичі), Остерській (двори в с. Красилівка) сотнях та в Лубенському полку (двори в с. Кліщинці та Галицьке). Службовий та життєвий шлях Ф. Лисенка завершився на посаді генерального судді (1741–1751)¹⁷.

Серед землевласників, які отримали маєтності в Менській сотні, згадується також родина Бобирів. Її представник Данило Федорович перейшов з Правобережжя, а точніше повернувся на батьківщину наприкінці XVII ст. Про нього гетьман І. Мазепа повідомляв 15 липня 1691 р. у своєму листі до царів Івана та Петра Олексійовичів. Д. Бобир жив у Мені, у 1682 р. згадувався як значковий товариш. Згодом був змушений перейти на Правобережжя «от великих налог», які чинив йому Л. Полуботок за часів гетьманства І. Самойловича¹⁸. У 1686 р. він згадувався як запорозький полковник, корсунський староста, в 1691 р. – королівський ротмістр та військовий товариш. У червні 1691 р. Д. Бобир отримав універсал І. Мазепи з дозволом побудувати два млини вишняки на «речце Даниловской» та на «рече Волинской для вспартя своего домового»¹⁹. 13 липня того ж року він приїжджав до Батурина, де звертався до гетьмана щодо свого повернення до Мени. Д. Бобир мав намір переселитися восени, попередньо «забрав сеголетних засевков хлебной врожай и ис пасек своїх пожитки». Також він обіцяв повідомляти Мазепі про наміри

¹⁴ Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва... С. 210.

¹⁵ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка (1729–1730). Чернигов: Изд. редакции «Земского сборника Черниговской губернии», 1908. Вып. III. С. 585–589; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ : Типо-літографія С. В. Кульженко, 1912. Т. 3 (Л–О). С. 128.

¹⁶ Василенко Н. П. Генеральное следствие... С. 589–591.

¹⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ : Типо-літографія С. В. Кульженко, 1912. Т. 3 (Л–О). С. 128.

¹⁸ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ : Типо-літографія С. В. Кульженко, 1914. Т. 4 (П–С). С. 180; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ, 2010. С. 593.

¹⁹ Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Чернигов: Губернская тип-я, 1868. Вып. 1. С. 47.

Речі Посполитої, зокрема, щодо спроб укладання миру з Османською імперією²⁰.

16 жовтня 1691 р. гетьман І. Мазепа своїм універсалом надав військовому товаришу Д. Бобиру «до ласки войскової» с. Данилівку з правом «от посполитых тяглих ... належитую повинность та послушенство отбирати». Вважається, що Д. Бобир помер десь до 1709 р. Гетьман І. Скоропадський своїм універсалом від 4 жовтня 1709 р. затвердив володіння цим селом за його дружиною та сином Григорієм²¹. Можливо, що у той період певну частину володінь в Данилівці здобув і його брат Іван, відомий як значковий товариш (1708), товариш знатний (1718 р.), а з 1727 р. – стольненський сотник. Г. Бобир скоріше за все не залишив спадкоємців, бо саме Іван в 1730 р. одержав підтвердження, а 24 березня 1731 р. – універсал гетьмана Д. Апостола на с. Данилівку²².

«До ласки войскової» нібито отримав маєтності і менський сотник Гнат Сахновський, але вже на початку XVIII ст. та за інших військово-політичних обставин. Його батько Василь Сахновський згадувався як менський козак (1654), менський сотник (≈1662) та городовий отаман (≈1672–1677). Гнат Васильович, ймовірно, теж розпочинав службу рядовим козаком, потім двічі згадувався на посаді киселівського сотника (≈1681 та ≈1696–1697 рр.) та менського городового отамана (≈1693). Менським сотником він став орієнтовно в 1697 р. На кінець XVII ст. про його маєтності повідомляють окремі згадки у документах про отримання володінь від жителів сотні, наприклад, купівля ставка під Менюю у місцевого козака Максима Кабана (15.02.1697 р.), уступний запис про отримання сіножаті від жительки с. Ушні Агафії Павловської (4.11.1697 р.) в якості розплати за вчинення «вшетеченства» (подружньої зради) або купчий запис про продаж менською жителькою Мар'єю Огренич свого гаю (орієнтовно кінець XVII ст.)²³. 28 квітня 1698 р. чернігівський полковник Я. Лизогуб надав йому універсал з дозволом побудувати млин в околицях с. Баби. Більш детальну інформацію про володіння Г. Сахновського повідомляє універсал гетьмана І. Скоропадського від 6 січня 1709 р. Згідно з ним, «для вспартя господарского» сотник отримував села Величківку, Феськівку, млин у Феськівці, млин Федора Кучора та Ничипора Губського «з двома каменями мужицкими» на менській греблі. Також у володінні сотника було «займище» під Величківкою, придбане у місцевого мірошника. Незабаром всі згадані володіння були підтвержені за Г. Сахновським жалуваною грамотою Петра I від 17 січня 1709 р.²⁴.

Наступна частина маєтностей у Менській сотні належала до гетьманських володінь І. Мазепа, потім – І. Скоропадського. Між селами Макошиним та Великим Устям розташовувалися озера, з яких до гетьманського двору надходила риба: Десняк, Велика Глушка, Пічков, Титовка, Окольне, Хоробор, Ювжин, Добротов, Бистра, Прикал, Пісочна, Лоша, Лопата, Тиха, Річище та ін. – всього 23 назви, більшість з яких збереглися до сьогоднішніх днів²⁵.

До гетьманських володінь відносилися території в межах колишньої Домислинської волості. Якщо поглянути на карту, територія навколо села Домашлин виглядає своєрідним анклавом на півночі Менської сотні (див. додаток 1). Його тяглість до Мени, напевно, пов'язана з належністю цих територій А. Киселю. Також відомо, що після 1648 р. Домашлин підпорядковувався менській ратуші. На по-

²⁰ Листи Івана Мазепа / Упор. В. В. Станіславський. Київ, 2010. Т. 2: 1691–1700. С. 280.

²¹ Василенко Н. П. Генеральное следствие... С. 607–608.

²² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ : Тип-я т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908. Т. 1 (А–Д). С. 54; Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті... С. 248–249; Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. С. 51.

²³ ЦДДАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 160, 163.

²⁴ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка (1729–1730). Чернигов, 1908. Вып. III. С. 613–616.

²⁵ Мазепа книга / Упор, та вступна стаття І. Ситого. Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. С. 92.

чатку свого гетьманування І. Мазепа надав його менському сотнику Івану Курочці (Курському). Він згадувався як значний військовий товариш, який перейшов на Лівобережжя з Корсунського полку, а посаду менського сотника обіймав орієнтовно в 1685–1696 рр.²⁶ Його родина продовжувала жити в Мені. Зокрема, відомий купчий запис від 23 травня 1705 р., в якому згадується про те, що козак Герасим Іванович Курський продав свій шинковий двір з «двома светлицями с коморою из иншими будинками» цехмістру шевського цеху Семену Пінчуку та цеховій братії за 110 золотих²⁷.

Перед тим, як вести мову про наступних власників Домашлина, звернемо увагу на інших жителів Менської сотні, які вели господарську діяльність в його околицях наприкінці XVII ст. Одним з них був попередник Курського – Габриель Гуринович, який походив з родини менського козака Ониська Гуриновича та згадувався на посаді менського сотника у 1681 р. На той момент у його володінні був млин на р. Бреч. Поряд з ним, за часів гетьманування І. Самойловича, він заснував слобідки Габрилівку та Бориловку. 20 липня 1689 р. Г. Гуринович продав млин та ставок переяславському полковнику Л. Полуботку²⁸.

Він заснував у цій місцевості й х. Гуриновський при р. Оленці. Про нього згадується в акті від 29 листопада 1688 р. щодо розгляду суперечки на чернігівському полковому уряді між Г. Гуриновичем та жителями с. Домашлина. Її спричинили наміри державця побудувати хутір та «винниці постановити» на двох сіножатах, які він отримав від Купрія Висоцького та Івана Вишні. Домашлинці намагалися цьому перешкодити, щоб «им в отчине и в деревне бортном не була кривда». Однак, дізнавшись про купчий запис на ці сіножати, вони відмовилися від своїх претензій. Згідно з актом від 12 січня 1705 р., Г. Гуринович, який вже мешкав у с. Охромієвичі, продав хутір з «хатою, винницею, солодовнею и з греблею» своєму братові, знатному козаку менському Кузьмі Гуриновичу за сто золотих²⁹. У 1682 р. він відомий як менський сотник, а в 1700 р. – як наказний менський сотник³⁰. К. Гуринович отримав стверджувальний універсал від чернігівського полковника П. Полуботка з дозволом на подальше будівництво та господарську діяльність у придбаних ним землях від 18 лютого 1710 р. та універсал І. Скоропадського з підтвердженням прав на володіння хутором, винокурнею, солодовнею та з дозволом побудувати млин на р. Оленці від 27 липня 1710 р.³¹.

Домашлин пробув у володінні І. Курського до 1698 р. Через тяжкі повинності, якими він обкладав селян, універсалом від 12 травня 1698 р. І. Мазепа забрав село «з под держави Івана Курочки» та прийняв «громаду домашленскую ... под гетманскую оборону»³². Невдовзі він передав Домашлин генеральному писарю П. Орлику. Після так званої «зради» І. Мазепи Домашлин, Габрилівка, млини на р. Бреч перейшли до чернігівського полковника П. Полуботка, який отримав на них та інші маєтності в Чернігівському полку царську грамоту від 22 грудня 1708 р.³³.

Як свідчить його універсал від 23 травня та універсал гетьмана І. Скоропадського від 14 липня 1710 р., він віддав Домашлин, хутір на р. Бреч з двома млина-

²⁶ Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті... С. 375.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 583.

²⁸ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К., 2010. С. 308, 594.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 730 зв.

³⁰ Російський державний архів давніх актів (м. Москва). Ф. 229. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 236; Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті... С. 352.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 57. Спр. 23. Арк. 731–731 зв.

³² Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Кн. 1 / Упорядник: Іван Бутич. К., 2002. С. 311; Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті... С. 375; Павленко С. Іван Мазепа. Київ : Альтернативи, 2003. С. 167.

³³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723)... С. 378–379; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ : Типо-литографія С. В. Кульженко, 1914. Т. 4 (П–С). С. 183.

ми знатному військовому товаришу Василю Полоницькому, отримавши від нього с. Боровичі та Боровицьку слобідку у Любецькій сотні. Ці маєності переходили йому у «спокойное и ненарушимое владение» з дозволом стягувати з посполитих «належитіе повинности, показанщину, медовую дань и иніе пожитки»³⁴.

В. Полоницький був сином полкового писаря Канівського полку Остафія Полоницького та Маргарити Микитівни, рідної сестри святителя Феодосія Углицького. Після переселення на Правобережжя у 1679 р. він згадувався як значний товариш Чернігівського полку. За часів гетьманства Мазепи В. Полоницький очолював любецький сотенний уряд (1698, 1701–1708). Далі він відомий як значний військовий (1709–1717) та бунчуковий товариш³⁵.

Колонізаційну діяльність на півночі Менської сотні В. Полоницький розпочав ще до отримання Домашлина. Орієнтовно в 1709 р. він поселив слобідку Володимирівку. 30 серпня 1709 р. В. Полоницький одержав універсал від І. Скоропадського з дозволом насипати на р. Бреч (вниз від згаданої слобідки) греблю та побудувати млини, але за умови, щоб «людским грунтам наименшая подтопом не учинилася шкода»³⁶.

На прохання В. Полоницького гетьман І. Скоропадський 13 вересня 1710 р. надав йому універсал на Домашлин, дозвіл «на гаченя гребли при хуторе Брецьком...» та поселення біля цього хутора людей в «помочь для гаченя гребли». При цьому йому дозволялося запрошувати лише «людей заграничних литовських ... осадити и спокойне владети»³⁷. За іншим універсалом В. Полоницький отримував дві військові частини у млині Івана Хавдія на р. Бречі в Домашлинській околиці.

У 1714 р. на придбаних поблизу цього млина грунтах він поселив слобідку Іванівку, згадану потім як Хавдіївка. У 1716 р. ним була заснована слобода Михайлівка «прозванієм Тютюнниковская» в околицях Домашлина³⁸. Однак господарювання В. Полоницького в маєностях з самого початку супроводжувалося конфліктами зі своїми сусідами та підданими. Отримавши Домашлин, він захопив хутір та землі вже згаданого Кузьми Гуриновича. Після втручання менського сотника Г. Сахновського суперечка була вирішена. Про це свідчив лист за підписом військового канцеляриста ГВК Григорія Михайловича з подякою за те, що сотник залагодив той «завод»³⁹.

У той же час на В. Полоницького почали надходити скарги про захоплення козацьких земель, вирубку лісу, захоплення майна та запровадження непомірних повинностей та поборів з селян на свою користь⁴⁰. У 1712 р. колишній житель Домашлина, козак з с. Баби Степан Коворотний подав скаргу на державця спершу чернігівському полковнику П. Полуботку, потім – гетьману І. Скоропадському. В. Полоницький захопив його поле та сіножать, яку Коворотний отримав у спадок від свого тестя, домашлинського жителя Сави Куриленка.

Справа розтягнулася на наступні 15 років. В. Полоницький доводив, що землі С. Куриленка відносяться до його володінь як власника Домашлина, бо той був посполитим. С. Коворотний надав свої докази. Серед них – досить цікава згадка про компут Чернігівського полку 1690 р., в якому С. Куриленко позначений як реєстровий козак, та його заповіт від 19 лютого 1699 р. сину Тимошу та зятю С. Коворот-

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 57. Спр. 23. Арк. 71–73; Василенко Н. П. Генеральное следствие... С. 110, 610–611.

³⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ : Типо-літографія С. В. Кульженко, 1914. Т. 4 (П–С). С. 172; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини ... С. 592.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 81.

³⁷ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага: Пламя, 1926. Т. 1. Вып. 2. С. 96; Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ : Альтернативи. С. 232.

³⁸ Василенко Н. П. Генеральное следствие... С. 110, 189.

³⁹ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 732; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 519.

⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3100. 42 арк.; Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): историко-юридический очерк. Київ, 1908. 126 с.

ному, яким призначалася нива та «дерево з пчолами»⁴¹. Водночас тривала тяганина за позовом на В. Полоницького ще одного колишнього жителя Домашлина, козака з с. Баби Кіндрата Кагадка. В. Полоницький захопив у нього поле, три сіножаті, хутір з пасікою (здагується 500 бортей) та вирубав ліс, розташований неподалік р. Бреч поряд із греблею та ставком, облаштованими вищезгаданим Г. Гуриновичем. Як доказ він наводив стверджувальний запис на той ліс за підписом сосницького наказного полковника Федора Холодного, укладений орієнтовно в 1664 р. Там зазначалося, що це були володіння діда Кагадка – Філона Штоми, який отримав на них документи ще за часів Речі Посполитої⁴². Ліс, де переважали дуб та сосна, стояв цілим до появи В. Полоницького. Після дозволу І. Скоропадського в 1710 р. він почав навколо ставу осаджувати слободу за участі «заграничних людей», які теж нарobili шкоди в Кагадковому лісі. Зрештою, його хата опинилася всередині слободи, він втратив землі та збіднів. Кагадко скаржився П. Полуботку, однак полковник порадив звернутися до гетьмана, бо не міг покарати В. Полоницького своєю владою⁴³.

У 1715 р. скаргу гетьману подала домашлинська громада на встановлені В. Полоницьким надмірні грошові побори та панщину, яку вони мали виконувати не лише в Домашлині, а також у його володіннях в с. Козел Любецької сотні. Водночас йшлося про захоплення В. Полоницьким селянських земель, худоби та пасік. Слід зазначити, що козаки та селяни згадували у своїх скаргах П. Орлика як попереднього власника, який не дозволяв собі таких безчинств. В. Полоницький намагався повернути на свою користь той факт, що домашлинці вихваляють «изменника» П. Орлика. Але Генеральний військовий суд зобов'язав його повернути награване, хоча він не квапився виконувати цю ухвалу⁴⁴. Однак у 1727 р. В. Полоницький таки «догрався». Він захопив у підданство кількох козаків, про що менський сотник І. Сахновський повідомив до Генеральної військової канцелярії (ГВК). Вона наказала повернути козаків, але за наказом бунчукового товариша спершу був побитий місцевий отаман Василь Ананченко. Потім Полоницький погрожував зробити те ж саме з менським сотенним осавулом та городовим отаманом, які приїхали в Домашлин розбиратися, а також лаяв у їх присутності менського сотника та його батька – Г. Сахновського, на той час уже чернігівського полкового обозного. З ГВК наказали доправити В. Полоницького до Глухова та конфіскувати в нього Домашлин. Село зрештою за ним залишили, однак призначили покарання: тримати «на армате» та стягнути «навязки» в розмірі 40 кіп на користь Ананченка за побої та вдвічі більше на користь Сахновських за безчестя⁴⁵.

У роки гетьманства Мазепи значною підтримкою користувалися й монастирі, засновані на теренах Менської сотні вищезгаданим А. Киселем у 1640-х рр. Він продовжив практику своїх попередників, надаючи на прохання ігуменів оборонні та підтверджувальні універсали на монастирські маєтності. Одночасно в них містилася заборона місцевій владі та жителям навколишніх сіл захоплювати землі православних обителів, а їхніх підданих обкладати податками та повинностями.

12 листопада 1687 р. І. Мазепа видав два універсали на користь Максаківського монастиря. Перший – лист-наказ менському сотнику Івану Курочці щодо суперечки між монастирем та жителями сотні за межі земельних угідь. Гетьману скаржився вже згаданий ігумен Кердановський про те, що вони захопили частину полів та сіножатей неподалік Максаків, якими обитель володіла вже понад 40 років, та

⁴¹ ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3100. Арк. 22–23 зв.

⁴² ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3100. Арк. 23 зв.; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 734.

⁴³ ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3100. Арк. 28–28 зв.

⁴⁴ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне... С. 37.

⁴⁵ Мясотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага: Пламя, 1926. Т. 1. Вып. 3. С. 143.

насипали «копци». І. Курочка мав розібратися у цій ситуації та здійснити розмежування з урахуванням інтересів обох сторін, «а не з одної силе самовольной».

Другим універсалом, який адресувався борзенському та шаповалівському сотникам, гетьман забороняв представникам сотенної адміністрації вершити судочинство в селах, що належали монастирю, переводити його підданих до козацького стану та самовільно збирати з них будь-які побори⁴⁶.

У 1689 р. гетьман доручив одному зі своїх найближчих соратників військово-товаришу З. Шийкевичу провести слідство щодо суперечки за межі земельних володінь між монастирем та жителями м. Мени. Згідно з матеріалами справи від 5 грудня 1689 р., меняни поскаржилися на захоплення їхніх орних земель та пасовищ в околицях р. Десни, Максаків, Осьмаків та Кукович. Серед них згадувалися колишні шляхетські володіння, як то острів біля озера Романиця, що належав до володінь менського жителя, шляхтича Гостицького «на первом року войны убытого», та «остров Курчин», отриманий Куркою від Зигмунта Казановського у 1632 р. Цей острів був розташований поблизу Десни вище Максаківського перевозу⁴⁷. З. Шийкевич разом із менськими жителями та представниками від монастиря здійснили об'їзд спірних земель, перевіривши, зокрема, межі території в околицях Максаків, наданої Киселем на заснування обителі в 1646 р. Однак з того часу населення Максаків значно збільшилося. Якщо спочатку воно налічувало 14 дворів, то за ігуменів Ширкевича та Кердановського «болш ста, ... з Мены и з инших сторон, населилося людей»⁴⁸. Відповідно, зросли потреби в земельних угіддях під нові двори та ведення господарства. З огляду на цю ситуацію сторони пішли на взаємні поступки. Монастир віддав менським жителям вищезгадані «острови» Гостицького та Курчина, зобов'язавшись не порушувати межі їхніх володінь, зокрема, у напрямку до Кукович, Осьмаків та біля озера Романиця. Натомість меняни погодилися на вилів риби монастирем з цього озера та поступилися частиною полів та сіножатей неподалік Максаків⁴⁹.

Два універсали гетьмана від 22 вересня 1703 та 20 лютого 1704 рр. стосувалися вирішення суперечки за межі земельних володінь монастиря та Чернігівської архієпископської кафедри між селами Сидорівка та Степанівка. Справу залагоджував писар Генерального військового суду С. Савич⁵⁰.

У травні 1705 р. до гетьмана звернувся ігумен монастиря Калист Меновський з легацією від військового капелана Лаврентія Кашперовича. Він віддав обителі Лазницьке озеро, луки та сіножаті. 12 травня 1705 р. Мазепа надав монастирю стверджувальний універсал на володіння цим озером та «Островом, при том озері лежачим, з лугом і сінними покосами», а 27 жовтня 1707 р. – на володіння селом Максаки, яким заборонив менському сотенному уряду та менській рагуші залучати жителів села до виконання міських повинностей⁵¹.

Макошинські Миколаївський (чоловічий) та Покровський (жіночий) монастирі також не залишилися поза увагою гетьмана. Але, на відміну від Максаківського монастиря, де універсали видавалися здебільшого на підтвердження та захист отриманих раніше володінь, аналогічні документи І. Мазепа по Макошинських обителях були спрямовані значною мірою на підтримку їхнього існування та покращення матеріального становища. 22 жовтня 1687 р. ігумен монастиря Пафну-

⁴⁶ Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII–XVIII ст. Зб. документів / Автори-укладачі: о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського. Київ, 2015. С. 50–51.

⁴⁷ Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря... С. 146, 148.

⁴⁸ Там само. С. 143.

⁴⁹ Там само. С. 149–150.

⁵⁰ Там само. С. 52.

⁵¹ Універсали Івана Мазепа (1687–1709). Ч. II. Київ; Львів: НТШ, 2006. С. 391–392; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 70.

тій Кіндратович отримав гетьманський універсал на «камень один млива» у млині на Сосницькій греблі на р. Убідь⁵². Своїм універсалом від 19 грудня 1687 р. гетьман надав обителі Грицьків млин на два камені та ступне коло на Сосницькій греблі на р. Убідь, та Василів млин на одне коло в с. Верба Понорницької сотні. Цим актом він також підтвердив права монастиря на володіння перевозом через Десну в Макошині, озера поблизу сіл Змітнева, Риботина, Сохачів, Конятина, набуті раніше «грунти, добра та угода». Як відомо з матеріалів Бендерської комісії, І. Мазепа надав на монастир 20000 золотих, профінансувавши зокрема будівництво Миколаївського собору⁵³.

Для «вспартя ... хлебных недостатков» та інших монастирських потреб гетьман на прохання ігумена Пафнутія надав макошинській обителі два камені в млині на р. Убеді в с. Масалаївка, розташованому вище Сосниці. Ймовірно монастир, розташований неподалік Макошина серед придеснянських лугів (в деяких джерелах він і позначений як луговий), відчував брак орних земель, яка покривалася прибутками з млинів⁵⁴. Згідно з універсалом І. Мазепи від 21 липня 1694 р., обитель отримала с. Устьє Сосницької сотні. В цій же сотні була заснована монастирська слобідка Гутище⁵⁵. 26 квітня 1698 р. гетьман видав універсал про підтвердження прав монастиря на маєтності та монастирських підданих⁵⁶. Теж саме зробив гетьман І. Скоропадський своїм універсалом від 3 січня 1709 р.⁵⁷. Монастирю належало с. Слобідка, засноване в місцевості, що в листі А. Киселя від 19 липня 1650 р. згадується як «селище Филево». Ще одне поселення – «деревню» Бутівку монастир отримав за грамотами короля Яна Казимира 1664 та 1665 рр. Однак, за іншим припущенням, її надав обителі гетьман І. Самойлович у 1679 р. В період його правління ченці монастиря могли заснувати слобідку Бурімку⁵⁸.

Низка документів І. Мазепи стосувалася Макошинського Покровського монастиря. Одним із перших був універсал від 27 листопада 1687 р. Він підтверджував надані його попередниками володіння обителі, а саме: млин в с. Феськівці на два борошномельні кола та одне ступне, Цекліївський млин у с. Величківці, озеро Бихове, поля та сіножаті «панские». Останні надав монастирю «до заживаня» ніжинський полковник Г. Гуляницький своїм наказом від 12 березня 1656 р.⁵⁹. Універсалом від 13 березня 1679 р. І. Мазепа підтвердив права монастиря на прибутки з двох борошномельних та ступного кола⁶⁰.

Наказом гетьмана від 23 червня 1697 р., адресованим менському сотнику, заборонялося розміщувати піхотного товариша у володіннях монастиря та отримувати його за рахунок людей «при монастиру нищетно живучих»⁶¹.

Чернігівський полковник Ю. Лизогуб 12 червня 1699 р. видав універсал, яким забороняв менській та сосницькій сотенній старшині притягати до виконання повинностей підсудків, які мешкали при господарстві монастиря, його дворах в

⁵² Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Ч. II. Київ, Львів: НТШ, 2006. С. 59.

⁵³ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Кн. 1 / Упорядник: Іван Бутич. Київ, 2002. С. 112; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ, 2005. С. 147.

⁵⁴ Виноградський Ю. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. Київ : Державне вид-во України, 1928. С. 155.

⁵⁵ Василенко Н. П. Генеральное следствие... С. 107, 112, 131.

⁵⁶ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Ч. II. Київ–Львів: НТШ, 2006. С. 219.

⁵⁷ ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4755. Арк. 9.

⁵⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская типография, 1873. Кн. 4. С. 145; Василенко Н. П. Генеральное следствие... С. 107, 112.

⁵⁹ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Кн. 1. С. 105; Універсали Павла Полуботка (1722–1723). С. 568.

⁶⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Відп. ред. І. Ситий; Упорядк. С. Павленко. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 47–48.

⁶¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). К., 2008. С. 518.

Сосниці та Феськівці, а також «фолварку» поряд з млином у тому ж селі⁶².

10 грудня 1699 р. ігумена монастиря Катерина Круківська отримала від гетьмана універсал щодо прибутків з Величківського млина на р. Мені. Він наказував, щоб киселівський та синявський сотники забезпечили надходження належної частини змеленого борошна (т. зв. «войсковую мирочку») на користь монастиря. Та, швидше за все, обитель й надалі залишалася обділеною. Тому у відповідь на скаргу ігумені гетьман своїм наказом від 22 березня 1700 р. зобов'язав киселівського, синявського сотників та величківських мірошників прибути до Генерального військового суду, де вони мали пояснити, чому не віддавали монастирю «жадного належного пожитку». Потім «під роздачу» потрапили менські та феськівські мірошники, які так само, згідно з наказом гетьмана від 22 листопада 1700 р., мали в Генеральному суді відповідати за привласнення військових часток прибутків, наданих монастиреві⁶³. Наступним був універсал на захист монастирських маєтностей від спустошення козацьким військом, що прямувало повз них в Інфляндію, виданий гетьманом 27 червня 1701 р. у таборі під Макошином⁶⁴.

Чернігівський полковник П. Полуботок 19 жовтня 1706 р. видав наказ на прохання «законниц» Макошинського Покровського монастиря. Цим документом він підтвердив універсал свого попередника Я. Лизогуба щодо зобов'язань мешканців навколишніх сіл ремонтувати Величківську та Феськівську греблі. Ще один подібний універсал вийшов 1 листопада 1714 р. Полковник нагадав, щоб жителі Величківки та Феськівки вчасно «гатили и направляли» греблі, так як «онии и самим тамошнім жителем для переезду потребнь»⁶⁵.

Додатковою ілюстрацією до історії старшинського та монастирського володінь, а також результатів колонізації окремих місцевостей у Менській сотні можуть слугувати матеріали ревізії посполитих Чернігівського полку 1713 р. Менському сотнику Г. Сахновському належали села Феськівка, де згадувалося 15 дворів «тяглих людей ґрунтових» та 26 «огородників», Величківка (16 дворів «тяглих людей ґрунтових» та 18 «огородників»).

У володінні значкового товариша І. Бобира в с. Данилівці перебували 19 дворів «тяглих людей ґрунтових» та 11 «огородників». Ф. Лисенку належали с. Осмаки (10 дворів «тяглих людей ґрунтових» та 14 «огородників») та Дягова (34 дворів «тяглих людей ґрунтових» та 43 «огородники»). Домашлин залишався за бунчуковим товаришем В. Полоницьким, де той мав 10 дворів «тяглих людей ґрунтових» та 14 «огородників».

До маєтностей Максаківського монастиря належало с. Максаки, де згадувалися 23 двори «людей ґрунтових» та 49 «огородників». У с. Бутівці та слобідці Макошинського Миколаївського монастиря згадувалося 32 двори «ґрунтових людей» та 8 «огородників». Слобідка Покровського жіночого монастиря (розташовувалася майже впритул до Макошина) налічувала 18 «ґрунтових» та 15 «огородників». Ушня залишалася за Чернігівською кафедрою. У ній було 24 двори «тяглих людей ґрунтових» та 35 «огородників». До неї відносився і присілок Дубрівка (5 дворів).

У самій Мені налічувався 31 двір «тяглих людей ґрунтових», 80 дворів «огородників» та 40 осіб «шинкарей», підсудків та інших, які винаймали житло. 4 двори «тяглих людей» відомо у с. Баба. У селах Куковичі налічувалося 6 дворів «людей ґрунтових» та 4 «огородників», а в Макошині – 56 дворів «тяглих людей ґрунтових» та 14 «огородників»⁶⁶. Представники вищезгаданих категорій населення підпорядковувалися Менській ратуші і в цьому статусі вони залишалися й надалі⁶⁷.

⁶² Там само. С. 609.

⁶³ Там само. С. 520–520.

⁶⁴ Там само. С. 523.

⁶⁵ Там само. С. 64, 67.

⁶⁶ ЦДДАК України. Ф. 108. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 104–104 зв.

⁶⁷ Василенко Н. П. Генеральное следствие... С. 106, 111.

Всього у Менській сотні нараховано 303 «тяглих людей ґрунтових» та 350 «огородників» (всього 653). Також зазначено, що за попередньою ревізією (рік не вказаний) нараховувалось 699 чоловік⁶⁸.

Отже, період кінця XVII – початку XVIII ст. характеризується наступними тенденціями щодо заселення територій та формування конфігурації земельних володінь у Менській сотні. Насамперед, продовжилася колонізація її території, започаткована за часів правління Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщині. Однак тепер її доповнив такий потужний чинник, як переселенський рух з Правобережної України. За нашими спостереженнями, ледве не третина земельних угідь та підданих у Менській сотні належала старшинам – вихідцям з правобережних полків. Маєтності, які вони отримали в тимчасове тримання або на ранг, досить швидко були перетворені в спадкові володіння. Активну участь в освоєнні вільних територій брали також місцева старшина та козаки. Монастирі не лише зберегли свої маєтності в Менській та сусідніх з нею сотнях, а й повсякчас їх збільшували. Колонізація вільних земель, заснування слобід та хуторів, підприємницька діяльність нових та старих господарів у Менській сотні відповідала тенденціям часу та політиці гетьмана Івана Мазепи, який, переймаючись питаннями господарського розвитку територій, тим самим дбав про економіку Української козацької держави.

References

TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyiv) – CSHAK (Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv). F. 51. Op. 3. Spr. 4755. 22 ark.

CSHAK. F. 57. Op. 1. Spr. 22. 762 ark.

CSHAK. F. 57. Op. 1. Spr. 23. 930 ark.

CSHAK. F. 108. Op. 2. Spr. 3. 143 ark.

Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv (m. Moskva) – Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow). F. 229. Op. 2. Spr. 54. 693 ark.

Vasylenko, N. P. (1908). Heneralnoe sledstvye o maetnostiakh Chernigovskogo polka (1729–1730) [General investigation on the manions of the Chernihiv regiment (1729–1730)]. Chernyov, Russian Empire: izdanye redaktsyy «Zemskoho sbornyka Chernyovskoi hubernyy». Vol. 3. 709 p.

Vynohradskyyi, Yu. (1928). Sosnytsia ta yii okolytsi [Sosnytsia and its surroundings]. *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: Ohliady, rozvidky, materialy – Chernihiv and Northern Left Bank: reviews, essays, materials*. Kyiv, USSR: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. P. 147–169.

Horobets, V. (2017). Svitanok ukraïnskoi derzhavy rannoho Novoho chasu. Vlada, sotsium, liudy, poriadky, tradytsii [Dawn of the Ukrainian state of early modern times. Power, society, people, orders, traditions]. Kharkiv, Ukraine: KSD.

Hurzhiï, O. I. (2004). Ivan Skoropadskyyi. Kyiv, Ukraine: Alternatyvy.

Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [Hetman Ivan Mazepa's age in the documents]. (2007). I. Sytyi, S. Pavlenko (Eds.). Kyiv, Ukraine: Kyievo-Mohylianska akademiia.

Dokumentalna spadshchyna Sviato-Preobrazhenskoho Maksakivskoho monastyria XVII–XVIII st. zb. dokumentiv [Documentary heritage of the Transfiguration Maksaky monastery of the XVII–XVIII centuries: collection of documents] (2015). Yurii Mytsyk, Inna Tarasenko (eds.), Ukrainian Institute of Archeography and Source Studies M. S. Hrushevsky. Kyiv, Ukraine.

Diadychenko, V. A. (1959). Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – poch. XVIII st. [Essays on the socio-political structure of the Left Bank of Ukraine at the end of 17 – beginning. 18th]. Kyiv, USSR: Vydavnytstvo AN URSR.

⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 100–111.

Istoriko-statisticheskoe opysanye Chernigovskoi eparkhyi [Historical and statistical description of the Chernigov diocese]. (1873). Chernihiv, Russian Empire: Zemskaiia tipohrafiia. Vol. 4.

Kryvosheia, V. V. (2004). Henealohiia ukrainskoho kozatstva. Narysy istorii kozatskykh polkiv [Genealogy of Ukrainian Cossacks. Essays on the history of the Cossack regiments]. Kyiv, Ukraine: Stylos.

Kryvosheia, V. (2012). Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pamiaty. Chernihivskiy polk [Ukrainian Cossacks in national memory. Chernihiv Regiment]. Kyiv, Ukraine: NVTs Priorytety.

Kryvosheia, V. V. (2010). Kozaczka starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia [Cossack Foremen of the Hetmanate. Encyclopedia]. Kyiv, Ukraine: Stylos.

Krupnytskyi, B. (2008). Hetman Mazepa ta yoho doba [Hetman Mazepa and his age]. Kyiv, Ukraine: Hramota.

Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648 r.) [Chernihiv-Sivershchyna in the Polish–Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine: Tempora.

Lazarevskiy, A. (1908). Malorossyiskye pospolytye krestiane. Ystoryko-yurydycheskyi ocherk (1648–1783). [Little Russian Commonwealth peasants. Historical and legal essay (1648–1783)]. Kyiv, Russian Empire: Typohrafiia 1-y Kyevskei artely pechatnaha dela.

Lazarevskiy, A. (1868). Ocherky stareishykh dvorianskykh rodov Chernyhovskoi hubernyy [Essays on the oldest noble families of the Chernihiv province]. *Zapysky Chernyhovskoho hubernskoho statystycheskoho komyteta – Notes of the Chernihiv Provincial Statistical Committee*. Chernihiv, Russian Empire: Huberskaia tipohrafiia, Vol. 1.

Lazarevskiy, A.N., Konstantynovych, N.K. (1866). Obozrenye Rumiantsevskoi opysy Malorossyy [Review of the Rumyantsev inventory of Little Russia]. Chernihiv, Russian Empire: Yzd. hub. stat. komyteta.

Lysty Ivana Mazepy [Letters from Ivan Mazepa]. (2010). Vol. 2. (1691–1700). V. V. Stanislavskiy (Ed.). Kyiv, Ukraine.

Mazepyna knyha [Mazepa Book]. (2005). I. Sytyi (Eds.). Chernihiv, Ukraine.

Mlynovetskyi, R. (1976). Hetman Mazepa v svitli faktiv i dzerkali «istorii» [Hetman Mazepa in the light of facts and the mirror of «stories»]. Toronto, Canada.

Modzalevskiy, V. L. (1908). Malorossyiskiyi rodoslovnyk [Little Russian pedigree]. Kyiv, Russian Empire: Typohrafiia T-va H.L. Frontskevych y K°. Vol. 1 (A–D).

Modzalevskiy, V. L. (1912). Malorossyiskiyi rodoslovnyk [Little Russian pedigree]. Kyiv, Russian Empire: Typo-lytohrafiia S. V. Kulzhenko, Vol. 3 (L–O).

Modzalevskiy, V. L. (1914). Malorossyiskiyi rodoslovnyk [Little Russian pedigree]. Kyiv, Russian Empire: Typo-lytohrafiia S. V. Kulzhenko. Vol. 4 (P–S).

Miakotyn, V. A. (1926). Ocherky sotsyalnoi ystoryy Ukrainy v XVII–XVIII vv. [Essays on the social history of Ukraine in the XVII–XVIII centuries]. Praha, Czechoslovakia: Plamia. Vol. 1 (2).

Miakotyn, V. A. (1926). Ocherky sotsyalnoi istorii Ukrainy v XVII–XVIII vv. [Essays on the social history of Ukraine in the XVII–XVIII centuries]. Praha, Czechoslovakia: Plamia. Vol. 1 (3).

Pavlenko, S. (2003). Ivan Mazepa. Kyiv, Ukraine: Alternatyvy.

Pavlenko, S. (2005). Ivan Mazepa yak budivnychiy ukrainskoi kultury [Ivan Mazepa as a builder of Ukrainian culture]. Kyiv, Ukraine: Kyievo-Mohylianska akademiia.

Pavlenko, S. O. (2009). Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky. [Hetman Mazepa's entourage: associates and supporters]. Kyiv, Ukraine: Kyievo-Mohylianska akademiia.

Prysiaha Chernihivskoho polku 1718 roku [The oath of the Chernihiv regiment of 1718]. (2011). Ihor Sytyi, Serhii Horobets, Iryna Kryvosheia (Eds.). Chernihiv, Ukraine: Desna Polihraf, 2011.

Tairova-Yakovleva, T.H. (2013). Ivan Mazepa i Rosiiska imperiia. Istoriia «zrady» [Ivan Mazepa and the Russian Empire. The story of «betrayal»]. Kyiv, Ukraine: Klio.

Universaly Ivana Mazepy (1687–1709) [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)]. (2002). Vol. 1. Ivan Butych (Ed.). Kyiv, Ukraine: NTSh.

Universaly Ivana Mazepy (1687–1709) [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)]. (2006). Vol. 2. Kyiv; Lviv, Ukraine.: NTSh.

Universaly Pavla Polubotka (1722–1723) [Universals of Pavlo Polubotok (1722–1723)] (2008). V. Rynsevych (Ed.). Kyiv, Ukraine.

Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687) [Universals of the Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovich (1657–1687)]. (2004). I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko (Eds.). Kyiv–Lviv, Ukraine.

Chukhlib, T.V. (2019). Bulava proty skipetra. Ukraina u Velykii Pivnichnii viini 1700–1721 rokiv [Mace against the scepter. Ukraine in the Great Northern War of 1700–1721]. Kyiv, Ukraine: Arii.

Додаток 1.

Менська сотня у другій половині XVIII ст.⁶⁹

Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, начальник навчально-методичного відділу Сіверського центру післядипломної освіти (просп. Миру, 43, м. Чернігів, 14000, Україна).

Kazimirov Dmytro V. – Ph.D. in Historical Sciences, Head of the Educational and Methodological Department of the Siversky Center for Postgraduate Education (43 Myru Avenue, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: dvk_dm@ukr.net

⁶⁹ Історична мапа «Гетьманщина у XVIII ст.» / Автор Ю. Лоза. Київ : Мапа, 2018.

OWNERSHIP OF LAND AND HOUSEHOLD IN MENA SOTNIA AT THE END OF XVII – BEGINNING OF XVIII CENTURIES

The proposed study **aims** to characterize the processes of formation of the Cossack officers, monastic land ownership and development of the territory of the Mena Sotnia in Chernihiv Regiment at the late XVII – early XVIII centuries. **Methodologically**, the work is based on a combination of regional, microhistorical and anthropological approaches. The use of historical, genetic, comparative and prosopographic methods made it possible to trace the conditions of some giving property changes for the Sotnia Cossack officers, to identify in the sources of related inaccuracies in chronological and factual nature. **The scientific novelty** of the study is also related to the introduction into the scientific circulation of information from previously unknown documents on the colonization of the Sotnia territory of representatives of the local hundredth Cossacks officers and common Cossacks.

Conclusions. The author has determined the quantitative composition of settlements formed in the age of the Polish–Lithuanian Commonwealth in Chernihiv-Sivershchyna. The influence of the displacement movement from Right-Bank Ukraine on the development of the territories of Sotnia has been traced. In particular, nearly one-third of the property and subjects in Sotnia were received by officers from the right-bank Regiments. At the same time, the process of transition of rank holdings in the inheritance, expansion of the boundaries of the monastery possessions, conditions for the establishment of settlements, farmsteads and construction of mills were considered. Particular attention is paid to the settlement and economic activity of the northern part of the Sotnia, whose development was actively involved by local Cossacks officers and common Cossacks. The author presents the distribution of the officers', monastic properties and territories that were under the control of the Mena town hall. Colonization of vacant lands, establishment of settlements and farms, entrepreneurial activity of new and old owners in Mena Sotnia corresponded to the tendencies of the time and policy of Hetman Ivan Mazepa, aimed at supporting the economic development of the territories and economy of the Ukrainian Cossack State as a whole.

Key words: Cossack officers, Cossacks, hereditary possession, rank ownership, monastic possessions, Mena Sotnia.

Дата подання: 2 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Казіміров Д. Землеволодіння та господарство менської сотні наприкінці XVII – на початку XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 27–41. DOI: 10.5281/zenodo.3855450.

Цитування за стандартом APA

Kazimirov, D. (2020). Zemlevolodinnia ta hospodarstvo Menskoi sotni naprykintsi XVII – na pochatku XVIII st. [Ownership of land and menage in Mena Sotnia at the end of XVII – beginning of XVIII centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 27–41. DOI: 10.5281/zenodo.3855450.

Анатолій Адруг

ДЕРЕВОРІЗЬБЛЕННЯ ТА ІКОНОСТАСИ ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

DOI: 10.5281/zenodo.3859329

© А. Адруг, 2020. CC BY 4.0

З'ясовано, що художня обробка дерева та різьблення іконостасів Чернігова зазначеного періоду спеціально ще не розглядались. Вивчення цієї галузі мистецтва набуває особливої актуальності. Спираючись на пам'ятки мистецтва і праці попередніх дослідників необхідно розглянути творчість чернігівських майстрів у взаєминах з митцями інших міст і країн. Різьблення на дереві того часу являло важливу і доволі широку галузь мистецтва. Різьбленням оздоблювали архітектурні споруди, різні речі, предмети церковного вжитку, транспортні засоби, музичні інструменти, дитячі іграшки, форми для пряників і кахлів, дошки для вибійки. Окрему галузь являло різьблення іконостасів чернігівських храмів. До наших днів переважна більшість творів не збереглася і відома лише за фотографіями. У Чернігові тоді сформувався важливий осередок різьбярства. Його виконували «сницарі», які спеціалізувались на цій роботі. До наших днів вони не збереглися. Деякі з них відомі лише за світлинами. Іконостас Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря 1672–1676 рр. продовжив у композиції та іконографії традиції попередніх століть, які виразно виявились в іконостасі Успенського собору Києво-Печерської лаври кінця XVI ст. У композиції та різьбленні поєднались риси Ренесансу та бароко. Він близький до ряду іконостасів в Україні, Росії та Білорусі. Різьба царських воріт з чернігівської Катерининської церкви та Троїцького собору засвідчили переважання барокових рис. Окремо в своїй одиницності виділялись невеликі іконостаси Яківського храму Єлецького монастиря та Введенської церкви Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. Світлини, що збереглися до наших днів, теж засвідчують наявність особливостей, характерних для бароко.

Ключові слова: Чернігів, художнє різьблення на дереві, іконостаси, бароко. чернігівський Єлецький монастир, Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові.

Сприятливі природні й кліматичні умови та наявність великих лісових масивів сприяли тому, що дерево на Чернігівщині здавна стало головним матеріалом для будівництва і виготовлення різних речей. Тому художня обробка дерева являє собою важливу галузь декоративного мистецтва. Вона охоплює облаштування жител, виготовлення меблів, знарядь праці, посуду, предметів обрядового і церковного призначення, транспортних засобів, музичних інструментів, різноманітних прикрас та дитячих іграшок. Вивчення художнього різьблення по дереву і, зокрема, іконостасів у Чернігові зазначеного періоду у взаєминах з творчістю майстрів Києва та інших країн, яке досі спеціально не розглядались, набуває нині актуальності. Проте зразків таких робіт від давніх часів майже не збереглося. Більш відоме архітектурне різьблення по дереву. Маються на увазі профільовані й різьблені стовпи, одвірки, частини перекриття, стелі, сволоки, різьблення віконних лиштв. Характер різьблення окремих деталей будівель зумовлював їхнє архітектурно-конструктивне призначення. Цілоком справедливо зауважив свого часу П.Г. Юрченко, що художнє оздоблення сволоків було одним

із кращих зразків архітектурного різьблення в Україні давніх часів. Саме сволок посідав чільне і відповідальне місце в інтер'єрі житла¹.

Сволок був головним несучим елементом у влаштуванні стелі. Він являв собою дерев'яну балку, поверх якої і вкладалася стеля. Вона була відкрита в інтер'єрі і перебувала на видному місці в оселі. Найчастіше сволок лежав на поздовжній осі будівлі і мав чотиригранну форму. Поряд з архітектурно-конструктивною роллю він ніс важливе символічне навантаження оберегу. Тому сволоки часто оздоблювались різьбленими символічними знаками, орнаментальними мотивами і написами з відомостями про господаря та час побудови. На українському Поліссі довгий час існували стелі таких видів: трикутні, трапецієподібні та напівкруглі. Найчастіше стелі білилися крейдою, а сволоки з різьбленням залишали відкритими². Була і двосхила, так звана «горбата стеля», яка зустрічалася в інших регіонах навіть у XIX ст. Таку стелю зафіксував Т.Г. Шевченко у двох аркушах альбому офортів «Живописная Украина» 1844 р.: «Старости» та «Дари в Чигирині 1649 р.»³.

Така «горбата стеля» була влаштована в XVII ст. у найдавнішій житловій споруді з дерева Лівобережної України, яка частково збереглася. Мається на увазі «Будинок Феодосія» на території чернігівського Єлецького монастиря. До наших днів він дійшов із суттєвими змінами. На «Абрисі Чернігівському» 1706 р. будинок зображений одноповерховим і майже квадратним у плані⁴. У найбільшій кімнаті споруди, де нині мешкають черниці, зберігся різьблений сволок. Нині на ньому тримається плоска стеля. На початку XX ст. залишалась ще «горбата стеля». Про це свідчить знімок, зроблений М.М. Ушаковим для доповіді Ф.Ф. Горностаєва на XIV Всеросійському археологічному з'їзді, який відбувся у Чернігові в серпні 1908 р. Фото було опубліковане в статті Г. Павлуцького, яка побачила світ у 1911 р⁵. Мабуть, на той час сволок зберігся майже у первісному вигляді. На його центральну частину спирається стовпчик, який підтримує двосхиле перекриття. Саме ця відповідальна ділянка має потовщення для кращого виконання конструктивної функції і витримки навантаження. На нижній площині в цьому місці вирізьблена лише розетка без профілювання. По обидва боки від центральної частини нижня площина сволока оздоблена різьбленим крученим орнаментом, що нагадує мотузку. На бічній площині вирізьблено напис: «ПРИ ФЄВДО: УГЛИЦ: АХІ: РО АХНИ» (При Феодосії Углицькому архимандриті року 1688).

Особливу роль виконували двері, які були входом до житла чи храму. Тому різьбленню на одвірках надавали великої ваги. Воно було дрібнішим і складнішим, ніж на сволоках і карнизах. Ця відмінність зумовлена тим, що одвірки були розташовані найближче до людей. Важливу роль у їхньому оздобленні, поряд з орнаментами, виконували шрифтові написи. На думку дослідників, архітектурне різьблення виконували самі теслярі, а не різьбярі, які працювали над створенням іконостасів⁶. Як приклади можна назвати оздоблення одвірків західних дверей Троїцької церкви в Пакулі 1710 р. та Вознесенської церкви в Березні 1759 р. неподалік від Чернігова⁷.

¹ Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура. Історія українського мистецтва. В 6-ти т. Київ, 1968. Т. 3. С. 68.

² Косміна Т. В. Поселення та житло. Культура і побут населення України. Київ, 1991. С. 89.

³ Юрченко П. Г. Народна архітектура. Історія українського мистецтва. В 6-ти т. Київ, 1970. Т. 4. Кн. 2. С. 47.

⁴ Адруг А. К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів : Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. С. 62–64.

⁵ Павлуцький Г. Гражданское зодчество на Украине. *История русского искусства*. Москва, 1911. Т. II. Допетровская эпоха (Москва и Украина). С. 414.

⁶ Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура. Історія українського мистецтва. В 6-ти т. Київ, 1968. Т. 3. С. 68, 69.

⁷ Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Повна редакція. Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. Фото на с. 124, 346, 347.

Визначною пам'яткою українського мистецтва XVII ст. був іконостас Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові. До наших днів він не зберігся. Його влаштування пов'язане з відбудовою давньоруського Успенського храму в нових архітектурних формах у 1670-х рр. Будівничі, виконуючи замовлення, дбайливо поставились до споруди XII ст. Давні конструкції і форми не були порушені. Центральну баню зробили вищою, звели менші бані з чотирьох боків. Новий дах утворив на західному фасаді трикутні фронтони. Після завершення зовнішніх будівельних робіт Успенський собор поєднав особливості архітектури Київської Русі та зодчества українського бароко другої половини XVII – початку XVIII ст.⁸ При проведенні внутрішніх робіт головна увага була приділена іконостасу. Мабуть, вперше він згадується в епітафії, текст якої був виконаний гравером на мідній посрібленій пластині, що висіла поряд з портретом чернігівського полковника В. А. Дуніна-Борковського над його похованням у нартексі Успенського храму чернігівського Єлецького монастиря. Під час свого полковництва (1672–1687 рр.) він надавав значні кошти на відновлення храму. В епітафії, зокрема, сказано:

Іконостас Троїцького собору в Чернігові, 1730-ті рр.

«Он даде иконостас, фелоны, сосуды
Сребреніе, его то уклад, кошт и труди»⁹.

Згадки про іконостас та його короткі описи містяться у відомій праці О.Ф. Шафонського та в інших публікаціях XIX ст. Своєю ґрунтовністю виділяється праця П.М. Добровольського про чернігівський Єлецький монастир. Автор зазначив, що елецький іконостас є рідкісним твором і має велику схожість з давнім іконостасом Успенського собору Києво-Печерської лаври¹⁰. У 1914 р. В.Л. Модзалевський та П.М. Савицький підготували до друку нарис «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов». Іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря присвячений невеликий розділ, який написав П. М. Савицький. У ньому подано опис твору і зазначено, що його облаштовано стараннями В.А. Дуніна-Борковського в останній чверті XVII ст. (кінець 70-х – початок 80-х років)¹¹.

⁸ Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів : Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. С. 104–108.

⁹ Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів : Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2013. С. 93.

¹⁰ Добровольський П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание. Чернигов: Тип-я губернского земства, 1900. С. 100.

¹¹ Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підгот. до друку і передмова О. Б. Коваленка. Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-літтю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 116–118, 139.

Улітку 1916 р. студент Харківського університету С.А. Таранушенко досліджував іконостаси Чернігова. За результатами дослідження у січні 1917 р. побачила світ його конкурсна робота на тему «Іконографія українських іконостасів» (девіз «Лебідь») та отримала золоту медаль. У рецензії на цю працю від 12 січня 1917 р. Ф.І. Шміт відзначив її високий рівень і важливе значення для подальшої наукової розробки проблеми. Нині оригінал цієї роботи зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в Києві¹². Її текст із рецензією Ф.І. Шміта був опублікований у 2011 р.¹³. Раніше матеріали цього дослідження побачили світ у двох публікаціях¹⁴.

С.А. Таранушенко підтримав думку П.М. Добровольського про близькість чернігівського твору до іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври кінця XVI – початку XVII ст. Він дійшов висновку, що авторами чернігівського іконостасу були майстри із Києва, які вважалися кращими на той час. З цього погляду зростає значення чернігівського твору для українського мистецтва. На думку дослідника, цей іконостас став для Чернігова тим, чим був свого часу Софійський собор для Києва. С.А. Таранушенко описав іконостас станом на літо 1916 р., реконструював розміщення ікон, бо його цікавила, перш за все, іконографія. Різьблення і архітектурних членувань він майже не торкався. Спираючись на описи XIX ст., автор дослідження з'ясував, які складові частини іконостасу були втрачені¹⁵.

Г.Н. Логвин відніс створення іконостасу Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря до 1668–1670 рр. Він наголосив на великій подібності цього твору до згаданого іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври¹⁶. А.К. Адруг висловив припущення про можливість діяльності в Чернігові майстрів-різьбярів із Білорусі, які натоді працювали в майстерні московської «Оружейної палати». Білоруська школа різьблення у той час набула широкого поширення. Разом з ними роботу виконували українські й російські різьбярі¹⁷.

Окрему статтю чернігівським іконостасам присвятив В.Г. Пуцко. Найбільше уваги він приділив іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря, який був створений заходами І. Галятовського у 1669–1676 рр. Автор висловив думку, що іконостас чернігівського Успенського собору став зразком для побудови іконостасу собору Свенського монастиря поблизу Брянська, який тоді належав до Києво-Печерської лаври¹⁸.

І. Голод відзначив, що найбільші досягнення в галузі різьблення на дереві виявились у створенні іконостасів. В Україні на той час існувало кілька осередків майстрів іконостасних справ. З-поміж них важливу роль відігравав Чернігів. Не випадково чернігівський майстер Григорій працював у київському Михайлівському монастирі та Києво-Печерській лаврі¹⁹. В. Александрович назвав чернігівський елецький іконостас «найдавнішим оригінальним зразком

¹² Таранушенко С. А. Иконография украинских иконостасов. Медальное сочинение. Рукопись 1917 г. 399 с.+20 табл.+20 фото. Национальная библиотека им. В. И. Вернадского НАН Украины. Институт рукопису. Ф. 278. № 105.

¹³ Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 186 с.: ил.

¹⁴ Таранушенко С. О украинском иконостасе XVII и XVIII века. *Зборник за ликовне уметности. Нови Сад*, 1975. Кн. 11. С.111–145; Таранушенко С. Український іконостас. *Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка*. Львів, 1994. Т. 227. С. 140–171.

¹⁵ Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С.123–40.

¹⁶ Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва : Искусство, 1980. С. 93–94.

¹⁷ Адруг А. Узоры братэрства і єднання. *Маладосць* [Мінськ]. 1984. № 12. С. 140–142.

¹⁸ Пуцко В. Г. Чернігівські іконостаси XVII–XVIII століть. *Сіверянський літопис*. 1996. № 2–3. С.87–88.

¹⁹ Голод І. Різьба по дереву. Іконостаси. Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. К., 2007. Т. 2. С. 189, 192; Голод І. Дереворізьблення. *Історія українського мистецтва*. У 5 т. Київ, 2011. Т. 3. С. 924–930.

декоративного різьблення Києва і Лівобережжя» і датував його 1669–1676 рр. Чернігівський твір, на його думку, попередив роботи майстрів не лише XVII ст., а й першої половини наступного століття²⁰. О.Ф. Тарасенко коротко подав історію та навів опис іконостасу. Щодо часу його створення, він спирався на думку П.М. Савицького. Слідом за В.Г. Пуцком О.Ф. Тарасенко зазначив, що чернігівський твір, створений за зразком згаданого лаврського, став взірцем для інших робіт майстрів²¹.

Згадуваний іконостас Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря до наших днів не зберігся. На основі фотографій твору можна говорити лише про загальну композицію іконостасу, архітектурні членування і особливості декоративного різьблення по дереву. Всі автори, починаючи з П. М. Добровольського (1900 р.), повторювали думку про подібність елецького іконостасу до більш раннього іконостасу Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Відзначалася визначна роль чернігівського осередку створення іконостасів. Матеріали останніх публікацій поряд з візуальними фіксаціями пам'ятки дають можливість зробити це докладніше і дещо по-новому. Необхідно також детальніше представити історію створення та існування іконостасу. Як уже зазначалося, відомо кілька думок дослідників щодо часу створення цієї пам'ятки. Ми дотримуємося раніше висловленої нами дати – 1672–1676 рр²². До першої половини XIX ст. суттєвих змін у стані іконостасу не відбулося. У 1869 р. в Успенському соборі сталася пожежа, під час якої постраждав і іконостас. Проведений ремонт змінив його вигляд. Зникає ікона «Спас нерукотворний», пошкоджені ікони апостолів. Була втрачена верхня частина твору. Замість контурних фігур установили дерев'яний хрест. Була знята «Тайна вечеря» над центральними царськими воротами, яка заважала встановленню нового образу «Успіння Богородиці», оточеного великими променями. «Деісіс» було піднято вище²³. В такому вигляді іконостас бачив улітку 1916 р. С.А. Таранушенко.

Майже таким іконостас був зафіксований в опису майна Єлецької релігійної громади міста Чернігова від 4 березня 1922 р. В ньому окремо зазначено, що над іконостасом стоїть дерев'яний позолочений хрест, влаштований у 1870 р.²⁴ В 1931 р. іконостас ще був розміщений в Успенському соборі. В публікації того року зазначалося, що ікони переважно переписані. Давні ікони залишилися лише в другому ярусі²⁵. Існує думка про втрату іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря в роки Другої світової війни²⁶. В 2005 р. в Успенському соборі був установлений новий невисокий іконостас. Основні різьбярські роботи із деревини груші виконав чернігівський майстер Д.І. Рижов. Ікони писали викладачі й учні іконописної школи при Московській духовній академії О. Солдатов, А. Жданович, С. Марзоев та черниця Вероніка (Терехова)²⁷.

Як уже згадувалось, Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря, зведений у XII ст., в другій половині XVII ст. зовні набув барокового вигляду. Але

²⁰ Александрович В. Скульптура середины XVII – середины XVIII ст. *История украинского искусства. У 5 т. Київ, 2011. Т. 3. С. 395.*

²¹ Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбниці потребной» И. Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 162–164.

²² Адруг А. Иконостас XVII ст. Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини: Матеріали наукової конференції.* Чернігів, 2002. С. 16–20.

²³ Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 130–134.

²⁴ Список членов и опись имущества Елецкой религиозной общины. Г. Чернигов (04.03.1922); Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь с приложением «Скарбниці потребной» И. Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 223.

²⁵ Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чернігів, 1931. С. 26.

²⁶ Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбниці потребной» И. Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 164.

²⁷ Там само. С. 146–147.

характер інтер'єру споруди майже не змінився. Для нього властива строгість. Здається, ніщо не порушує гармонію врівноваженості об'ємів і ліній. Рух вгору до купола спрямовують вертикалі стовпів, які тримають центральну баню. Влаштування іконостасу XVII ст. у внутрішньому просторі будівлі XII ст. засвідчило цікаву спробу поєднати твори, розділені у часі половиною тисячі років. Іконостас займав відповідальне місце. Адже він зі сходу завершував центральну наву Успенського собору. Людям одразу впадали в очі мерехтливе свічення різьблених деталей іконостасу, вкритих позолотою, та живописні акценти ікон. Іконостас домінував у внутрішньому просторі храму. Це досягалось і тим, що він і композиційно був пов'язаний з архітектурними членуваннями інтер'єру. Його горизонталі співзвучні з лінією західних хор, а арочні завершення місцевого і деїсінного чинів – з ритмом віконних отворів у стінах споруди. Ярусність композиції іконостасу погоджується і з горизонтальними фасадами Успенського собору Єлецького монастиря.

Архітектурній композиції цього іконостасу властиві симетричність і врівноваженість. Домінують статичність і гармонійна рівновага. Проглядається чітко сформована структура твору. Все це свідчить про стійкі ренесансні ремінісценції. Лише в центральній частині, починаючи з третього ярусу, намічено рух догори, який підводить погляд до купола. Дещо піднята ікона «Деїсис» своєю верхньою частиною вторгнулась до вищого ряду пророків. Сприйняття руху догори підсилюється масштабним зіставленням ярусів іконостасу. Місцевий ярус виглядає вагомішим. Арки отворів для ікон дещо ширші, ніж у деїсінному чині, форми тут більш важкі.

Згідно з реконструкцією іконографії іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря, яку здійснив С.А. Таранушенко, він у загальних рисах являв класичну форму і мав троє різьблених царських воріт з живописними композиціями «Благовіщення» та зображеннями чотирьох євангелістів. Південні й північні царські ворота були подібні до центральних, але меншого розміру. На південних дяконських дверях первісно було зображення Аарона, а на північних Мельхиседека – вітхозавітних первосвящеників, які уособлювали прообраз І. Христа. Іконостас мав 4 чини. В намісному ряду ліворуч від головних царських воріт (з півночі на південь) були розміщені ікони «Три святителі», «Різдво Іоанна Предтечі» (північний приділ був присвячений цьому святому) та «Богородиця з дитиною». Праворуч були ікони «Спаситель», храмова ікона «Успіння Богоматері», чудотворна ікона «Єлецької Богоматері» та «Собор архангела Михаїла», бо цей приділ був освячений на честь собору архангела Михаїла.

Вище був розташований святковий ряд із образів дванадцяти Господніх і Богородичних свят, розміщених згідно з церковним календарем. У його центрі містилась ікона «Спас нерукотворний», а над ним «Тайна вечеря». У XVIII ст.

**Іконостас Успенського собору
Єлецького монастиря XVII ст.**

вони були втрачені. Ще вище розміщувався Деїсний чин. У його центрі – велика ікона «Деїсис», дещо піднята над «Тайною вечерею», а обабіч – великі ікони із зображеннями дванадцяти апостолів на повний зріст. Над апостольським рядом містився пророчий чин. Завершувало композицію іконостасу Розп'яття, під яким стояла ікона «Богоматір з дитиною та скіпетром»²⁸.

Іконостас Успенського собору Єлецького монастиря поділявся розвиненим карнизом з великим виносом. Нижня частина включала цокольний і намісний ряди, а верхня – святковий і деїсний. Такий самий карниз обмежував зверху чин моління. Вище містилися ікони пророчого ряду. Фотографії свідчать про наявність основних складових класичного ордера в дещо змінених формах. На п'єдесталі спирались колони з коринфськими капітелями, що візуально підтримували антаблемент, який завершував багатопрофільний карниз. Майже ідентичними були картуші під карнизами з живописними написами про зображених осіб. Більшість різьблених колонок були прямими, а в місцевому ряду – крученими, популярними в часи бароко.

Цікавим було застосування перехватів на третині висоти фуста колонок, які розмежовують фрагменти різьблення на дереві з різними мотивами. Цей прийом зустрічається і в інших українських іконостасах, а також у Смоленському соборі Новодівичого монастиря (1683–1685 рр.) та церкві Миколи «Великий хрест» (1680–1685 рр.) у Москві. Такий самий прийом використано в обрамленні порталів церкви Успіння на Покровці у Москві (1686–1699 рр.).

Ордерні форми логічно виявились в обох головних ярусах. За п'єдестал у місцевому ряду правив цоколь, а в апостольському чині – членування святкового ряду. Тут ритм кронштейнів, які ілюзорно підтримували колонки, чергувався з ритмом ікон. Наймасивніші різьблені колонки містилися з обох боків головних царських воріт та ікони «Деїсис». Іконостас строго симетричний щодо вертикальної осі. Це враження підсилювали рівна кількість елементів по обидва боки осі, їхня ритмічна побудова. Рух догори підтримували колонки і кронштейни. Їх врівноважували горизонталі карнизів. Цей рух актуалізований у центральній частині підняттям ікони «Деїсис» із апостольського ряду до пророчого чину.

Отже, композиції іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря властиві риси Ренесансу – чітка побудова, ясність і симетрія. Застосовано елементи архітектурного ордера в ренесансному тлумаченні як суто декоративні форми. Також наявні елементи бароко – кручені колонки місцевого ряду, багатопрофільні карнизи, розірваний фронтон під Розп'яттям, чітко окреслений рух догори в центральній частині. Окремо варто наголосити на показовому застосуванні кручених колонок із спіралеподібними фустами, що підкреслювало деструктивність їхніх форм. Об'ємне різьблення з позолотою наголошувало на нематеріальності маси. Але все це порушувало загальну тектоніку твору.

Варто згадати використання прийомів української дерев'яної архітектури. Подібно до арок галерей у храмах, порталів житлових споруд, господарських будівель зроблені напівциркульні завершення прямокутних отворів для ікон місцевого і деїсного чинів. Скошені верхні кути отворів для царських воріт і дияконських дверей, обрамлення композицій святкового ряду також свідчать про вплив творів теслярів. Загалом іконографія і архітектурна композиція іконостасу Успенського собору Чернігівського Єлецького монастиря були органічно взаємно пов'язані.

Поряд з архітектурними членуваннями і деталями значну творчу роль відіграло різьблення по дереву. Позолочене об'ємне різьблення разом із живописними акцентами ікон на світло-синьому тлі залишали у людей незабутнє

²⁸ Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С.123–140.

враження. Майстри по-різному підійшли до виконання різьблення. Колонки і завершення отворів для ікон місцевого і деісисного чинів є цілісно вирізаними деталями. В інших місцях барельєфні деталі мають вигляд наскрізного різьблення, які лише накладені на конструкцію іконостаса. Окремо треба сказати про оздоблення порталів головних царських воріт. Зовні він обрамлений неширокою різьбленою смугою у вигляді колонки на чверть її товщини. Горішні кути прямокутного отвору заповнені деталями з об'ємним і наскрізним різьбленням, які становлять трилопатеве завершення над царськими воротами²⁹.

Головні царські ворота іконостасу склались із двох стулук, які розділялись у центрі об'ємним різьбленням у вигляді смуги. Вона ще не перетворилась у напівколонку, як це можна бачити в пізніших пам'ятках. Усе різьблення воріт розміщене в одній певній площині, лише іноді листя виступає поза нею. Тіло воріт було подрібнене рослинними елементами на тлі темних отворів. На ньому розміщені шість живописних вертикально видовжених композицій. Вгорі сцена «Благовіщення» – архангел Гавриїл і Богородиця. Нижче – зображення чотирьох євангелістів у різьблених обрамленнях. З обох боків живописних клейм вниз спадають різьблені смуги з намистинками. З їхніх вигинів звисають інші, і так продовжується донизу. Такий самий декоративний мотив у вигляді смуг укривав напівколонку між стулками воріт по спіралі. Таким чином було вмотивовано особливу організацію декору. Листя виконане в дещо дрібнішому масштабі, ніж різьблення воріт в цілому. Наскрізні круглі та овальні отвори посилюють враження дрібності та текучості форм, характерні для бароко³⁰.

У місцевому ряду обрамлення ікон розміщене безпосередньо на внутрішніх площинах з обох боків і вгорі. Його складало соковите різьблення у вигляді «півнячих гребінців». На місцях замків арокні завершень були зображені різьблені херувими. Зовні форму арки підкреслював орнамент у вигляді півкіл з вигинами догори. Так оздоблені місцеві образи Богородиці, Спасителя та ікони «Три святителі»³¹. Різьблене обрамлення ікон святкового чину виконане на тій самій дерев'яній основі, на якій написані ікони. Ці ікони мали формат вертикального видовженого прямокутника із зрізаними кутами. Вони розташовані між кронштейнами, які візуально підтримували колонки вищого апостольського ряду³².

Ці колонки подібні до колонок намісного чину, але серед них відсутні кручені. Між ними розміщені арки із різьблених деталей у формах листя аканту, що сплітаються в декоративний візерунок. На місці замків арок за взірцем мурованої архітектури зафіксовані трикутники із листя аканту. Велика ікона «Деісис» обабіч також мала колонки, що перегукувались своїми формами з такими ж деталями біля головних царських врат. Різьблення, що оточувало композицію «Богоматір з дитиною і скіпетром» під Розп'яттям, виступало за межі конструкції іконостасу, а вигини листя перевищували висоту загалом сплющеного рельєфу. Це разом із розірваними фронтонами засвідчувало наявність рис бароко³³. У різьбленні по дереву в іконостасі Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря важливе місце займали декоративні мотиви «півнячих гребінців» та волютоподібних вигинів. Їх доповнювали мотиви мушлів та абстрактних елементів.

Майже всі автори вслід за П.М. Добровольським писали про подібність іконостасів Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря та

²⁹ Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. Табл. VI, іл. 22.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. Табл. V, іл. 17, 19; Табл. VI, іл. 20.

³² Там само. Табл. II, III, IV.

³³ Там само. Табл. VI, іл. 23.

Успенського собору Києво-Печерської лаври. Якщо говорити про іконографічні особливості, то варто вказати на відсутність у київському іконостасі композиції «Тайна вечеря». У Чернігові вона займала майже половину висоти деїсисного ряду, що зумовило вертикальне акцентування центральної частини іконостасу. Нижче центральне місце у святковому чині посідала композиція «Спас нерукотворний». У XVIII ст. замість цих ікон з'явився дерев'яний круг із променями. На дияконських дверях лаврського іконостасу (згідно з фотографією моделі) були зображення архангелів Михаїла та Гавриїла, а в Чернігові первісно написані Мельхіседек й Аарон. Іконографія і композиція обох різночасових іконостасів повторені в загальних рисах. Отже, в більш ранньому лаврському творі вона виглядала вже сформованою.

Говорити про особливості лаврського іконостасу можна лише за наявності фотографії його моделі, виготовленої на замовлення патріарха Никона. Вперше зображення опублікував М.І. Петров, а після нього М.Д. Драган³⁴ і О.В. Сіткарьова³⁵. М.І. Петров і С.А. Таранушенко на початку XX ст. вважали, що влаштування цього київського іконостасу належить князю Костянтину Івановичу Острозькому (1460–1530 рр.), який виступав як протектор православної Церкви³⁶. У пізнішому виданні своєї праці С.А. Таранушенко схилився до думки, що будував лаврський іконостас не К.І. Острозький, а його син Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Року створення він не назвав, але мова йшла лише про XVI ст.³⁷

Василь-Костянтин Костянтинович Острозький народився 1526 чи 1527 р., а помер 29 лютого 1608 р. Він підтримував православ'я, заснував в Острозі перший в Україні вищий навчальний заклад – слов'яно-греко-латинську школу (1576 р.), запросив до Острога Івана Федорова, відкрив друкарню (1578–1608 рр.). Місто перетворилось на науково-культурний центр³⁸. Тому вмотивовано і логічно виглядає думка про те, що саме Василь-Костянтин Костянтинович Острозький причетний до влаштування іконостасу. Вірогідно, це сталося наприкінці XVI ст. Павло Халебський під час відвідин Києва звернув увагу і на іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври. Він залишив такий запис про нього 26 червня 1654 р.: «Мало сказати, що іконостас пречудовий, однак давній»³⁹.

С.А. Таранушенко назвав згадуваний іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври винятково цінним з мистецького боку. Це єдина пам'ятка XVI ст., про яку можна говорити на підставі фотографії моделі. Цей іконостас є вихідним пунктом для судження про твори XVI ст., які не відомі навіть візуально. Копія іконостасу (модель) зроблена на замовлення патріарха Никона з точністю і ретельністю і може заслуговувати на увагу при проведенні досліджень. С.А. Таранушенко підкреслив, що це є найважливіша пам'ятка, бо створена вона за сприяння відомого культурного діяча для головного храму славетної Києво-Печерської лаври. Інші ж пам'ятки XVI ст. невідомі навіть в описах⁴⁰.

Отже, основні риси іконографії та композицій українських іконостасів сфор-

³⁴ Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1970. С. 31.

³⁵ Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. До історії архітектурно-археологічних досліджень та проєкту відбудови. Київ : Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2000. С. 186.

³⁶ Таранушенко С. Іконографія українських іконостасов. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 46.

³⁷ Таранушенко С. Український іконостас. Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка. Львів, 1994. Т. 227. С. 151.

³⁸ Ворончук О.І. Острозький Василь-Костянтин Костянтинович. Енциклопедія історії України. Київ, 2010. Т. 7. С. 690–691.

³⁹ Халебський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий. Післямова В.О. Яворівського. Київ : Український письменник; Ярославів Вал, 2008. С. 136.

⁴⁰ Таранушенко С. Іконографія українських іконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 15, 46, 47.

Царські ворота Катерининської церкви в Чернігові. Поч. XVIII ст

ця пам'ятки пов'язана із влаштуванням у Кирилівській церкві нового іконостасу і перенесенням старого до храму Олександра Невського в селі Нижча Дубечня тодішнього Остерського повіту Чернігівської губернії. Нині це село належить до Вишгородського району Київської області і розташоване за 40 км від Києва і за 15 км від Вишгорода. Іконостас продали тоді за 200 рублів, а при влаштуванні у новому храмі його урізали з боків⁴³. Близькість композиції і особливостей декоративних елементів різьблення іконостасів Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря і Кирилівської церкви в Києві засвідчило також дослідження С.В. Оляніної та Н.В. Світличної⁴⁴.

Спільним для великої групи іконостасів другої половини XVII ст. України, Росії та Білорусі були елементи декоративного оздоблення у вигляді мушлів, волютоподібних вигинів і рослинної орнаментики. Близькими є також особливості різьблення колонок і напівколонок. Хоча композиційно і з погляду іконографії вони відрізняються. Крім згаданих, варто назвати іконостас Спасо-Преображенського собору в Путивлі. В Росії це іконостаси Смоленського собору Новодівичого

мувались у XVI ст. Це засвідчив іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври, відомий за фотографією макета. Зіставлення його з іконостасом Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря 1672–1676 рр. показало продовження традицій в XVII ст. Звичайно, були і відмінності, зумовлені новаціями іншого часу. Згадуваний чернігівський іконостас був не єдиним, створеним у другій половині XVII ст., який мав спільні риси і особливості різьблення. Раніше нами висловлювалась думка про роботу в Чернігові білоруських різьбярів із московської «Оружейної палати»⁴¹. Цим можна пояснити близькість чернігівського твору до інших іконостасів в Україні, Росії і Білорусі.

До цього кола пам'яток належав і іконостас XVII ст. Кирилівської церкви в Києві. До наших днів він не зберігся, і певне уявлення про нього дають фотографії, зроблені А. Праховим 1881 р. Вони були віднайдені Ю.С. Асеевим і включені до його кандидатської дисертації «Архітектура Кирилівської церкви в Києві» 1946 р⁴². Ці фото опублікували І. Марголіна та В. Ульяновський в книзі про київський Кирилівський монастир. Крім світлин, вони долучили і опис іконостасу, зроблений у другій половині XIX ст. студентом Київської духовної академії О. Советовим. І світлини, і опис стосуються, перш за все, іконографії іконостасу. Фіксація

⁴¹ Адруг А. Узоры братерства и еднання. *Малодосць* [Мінськ]. 1984. № 12. С. 140–142.

⁴² Асеев Ю. С. Архитектура Кирилловской церкви. Київ, 1946. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 291. Спр. 291. Табл. 54–56.

⁴³ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. Київ : Либідь, 2005. С. 265–247.

⁴⁴ Оляніна С. В., Світлична Н. О. Іконостас XVII ст. Кирилівської церкви в Києві: історичні трансформації художнього образу пам'ятки. Софійські читання. Історія та культурологія. Київ, 2015. Вип. 7. С. 341–352.

монастиря (1683–1685 рр.), церкви Миколи «Великий хрест» (1680–1688 рр.) та «Нового» собору Донського монастиря (1693–1699 рр.) у Москві. Окремо слід сказати про іконостас Успенського собору Свенського монастиря біля Брянська, який, на думку дослідників, завершив лінію розвитку різьблених іконостасів кінця XVII ст.⁴⁵ Свенський монастир з 1681 до 1786 рр. належав Києво-Печерській лаврі. У 1684–1696 рр. ним керував Іоанн Максимович, який згодом у 1695–1697 рр. був архімандритом чернігівського Єлецького монастиря, а в 1697 р. став чернігівським архієпископом⁴⁶. За характером різьблення чернігівський твір був близький також до іконостасу Миколаївської церкви в Могилеві (Білорусь).

Про первісний іконостас чернігівської Катерининської церкви, зведеної наприкінці XVII – на початку XVIII ст., відомо не багато. На дату освячення храму вказував напис із зворотного боку ікони Спасителя в іконостасі: «року 1715 стали ікони сия трудами Якими». Короткий опис другої половини XIX ст. свідчив, що іконостас мав три яруси з позолоченим різьбленням і перебував на початку 1870-х рр. у незадовільному стані. На той час верхній ярус уже зняли. Згадувалось, що на тумбах був вирізьблений герб Лизогубів – будівників церкви. Із західного боку була прибудована мурована дзвіниця, між якою і Катерининською церквою влаштували теплий Покровський храм⁴⁷. До нього і перенесли царські ворота із первісного іконостасу чернігівської Катерининської церкви. За свідченням сучасників, у ній протягом тривалого часу не проводилось богослужіння. Храм стояв з вибитими шибками вікон, на іконостасі птахи звили гнізда, деякими його частинами топили печі⁴⁸.

Згадувані царські ворота експонувались у церковному відділі виставки XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові влітку 1908 р. У працях з'їзду зазначалось, що це – розкішний зразок українського різьблення на дереві⁴⁹. Доповідаючи про них, В.Г. Дроздов повідомив про наміри переробити твір. Доповідач висловив думку про необхідність збереження твору. Голова археологічного відділення професор М.В. Покровський запропонував порушити клопотання про передачу твору до Чернігівського церковно-археологічного музею, що й було ухвалено⁵⁰.

У статті «Замість церкви до музею» чернігівська газета «Червоний стяг» 11 листопада 1929 р. сповіщала, що царські ворота Катерининської церкви лише під час революції потрапили до Чернігівського історичного музею⁵¹. У виданні 1931 р. було підтверджено їхню наявність у цьому музеї⁵², де вони і зберігались до 1941 р.

Іконографія зображень на царських воротах українських іконостасів мала два варіанти. До кінця XVII ст. розміщувалась переважно композиція «Благовіщення», а також образи чотирьох євангелістів. З кінця XVII – початку XVIII ст. поширюється композиція Ісеевого дерева. У візантійському мистецтві вона зустрічалась доволі рідко, і лише у XV ст. з'явилась у фресках на Афоні. Більшого розповсюдження ця тема набула у західноєвропейських літургійних рукописах, вітражах і стінописах, а в XV – XVI ст. – також у різьбленні. За зразком дерева Ісеевого стає популярним генеалогічне дерево знатних династій⁵³. Тема дерева Ісеевого

⁴⁵ Мнева Н. Е., Померанцев Н. И., Постникова-Лосева М. М. Резьба и скульптура XVII века. История русского искусства. Москва, 1959. Т. IV. С. 320, 322.

⁴⁶ Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» И. Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 66–69, 202.

⁴⁷ Гумилевский Ф. Чернигов. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 5. С. 66–67.

⁴⁸ Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підгот. до друку і передмова О. Б. Коваленка. *Чернігівська старовина: 36. наук. праць, присвяч. 1300-літтю Чернігова*. Чернігів, 1992. С. 141.

⁴⁹ Графиня Уварова. Церковный отдел выставки Черниговского археологического съезда. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. 1908. Москва, 1911. С. 122.

⁵⁰ Дроздов В. Г. О царских воротах Екатерино-Покровской церкви в Чернигове. *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове*. Москва, 1911. Т. 3. С. 88.

⁵¹ Катерининська церква в Чернігові. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. С. 40.

⁵² Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чернігів, 1931. С. 49.

⁵³ Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1970. С. 78, 186.

представлена у паралельних місцях Біблії. У Старому заповіті у книзі пророка Ісайї (розділ XI) сказано: «И издет жезл из кореня Иесеева и цвет от кореня его взидет». Родовід І. Христа подано у першому розділі Євангелія від Матвія. Настанови щодо зображення цієї композиції містяться в «Єрмінії», рукопис якої першої половини XVIII ст. належить афонському ченцю та іконописцю Діонісію із Фурни. Друга і третя частини її присвячена іконографії зображень. Зокрема, зазначено, що «праведний Іесей спить, із його спини відходять три галузки, дві менші сплітаються між собою, а третя велика підноситься вгору і в неї вплетені єврейські царі від Давида до Христа. Спочатку Давид з арфою, за ним Соломон, за ним інші царі по порядку із жезлами, а на вершині галузки Різдво Христове, а по обох боках пророки із пророцтвами і вони також вплетені в галузки, дивляться на Христа і вказують на нього. А під пророками грецькі мудреці і пророк Валаам; вони тримають свої сувої з пророцтвами і дивляться вгору на Різдво Христове»⁵⁴.

В царських воротах українських іконостасів ця композиційна схема подавалась по-різному. В конкретному творі, який ми розглядаємо, внизу лівої ступки зображена напівлежача фігура Давида з арфою. Симетрично йому на правій ступці виконана постать Єсея. Головами вони прихилені до різьбленої напівколонки, яка розділяє обидві половини воріт. Знизу від постатей відходять догори галузки, у вигинах яких розміщені напівпостаті чотирьох євангелістів. Між ними і вище них розташовані чотири пари напівфігур праотців, по дві обабіч центральної вертикальної осі воріт. Над ними зображена композиція «Благовіщення» із двох напівфігур Богоматері та архангела Гавриїла, а вище – подібні зображення праотців. Завершує всю композицію постать І. Христа. Живописні клейма відсутні. Всі персонажі представлені у вигляді майже круглої скульптури. Всі напівпостаті спираються на опори, утворені листям різної форми, що звисають донизу. Глом для скульптурних зображень слугували тонкі галузки, які також формували колонку між ступками. У порівнянні з царськими воротами іконостасу Успенського собору Єлеського монастиря маємо твір іншої іконографії і дещо іншого пластичного вирішення, які засвідчують виразні риси бароко. Вони особливо виявились у підвищеній рельєфності і динамічній пластичності форм.

Відомо, що гетьман І. Мазепа надав для завершення опорядження чернігівського Троїцького собору 10 тисяч золотих⁵⁵. Ці роботи були закінчені до 1695 р., коли храм був освячений. Мабуть, на останній стадії робіт закінчували виконувати настінні розписи та монтаж іконостасу, який займав відповідальне місце в інтер'єрі споруди. Але в первісному вигляді іконостас простояв лише до великої пожежі, яка сталася 28 вересня 1731 р. Про це архімандрит чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Герман Кононович до гетьмана Д. Апостола писав так: «На церкви Живоначальной Троицы середняя великая баня под самым крестом занялася, и все бани, сколько было погорилы; а внутри церкви немалое разорение стало; роботу иконостасную хоча й Господь Бог и сохранив од огня, но много людей ярмарковых набигши для обороны вельмы попсовали»⁵⁶. Як виглядав перший іконостас, зараз сказати тяжко. Вважається, що новий іконостас створили у 1730–1740-х роках. У 1916 р. С.А. Таранушенко під час досліджень у Чернігові сам не зміг його описати. Він лише зазначив, що цей іконостас Троїцького собору не можна віднести до XVII ст.⁵⁷ В 1931 р. він ще стояв у храмі⁵⁸. Втрачений він був у 1930-х рр. і нині відомий лише за фотографіями початку XX ст., які дозволяють

⁵⁴ Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.): Навчальний посібник. Київ : Либідь, 1992. С. 130.

⁵⁵ «Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного». *Пам'ятки України*. 1991. № 6. С. 21–22.

⁵⁶ Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре). *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов, 1873. Кн. 2. С. 98–99.

⁵⁷ Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 148.

⁵⁸ Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-красознавчих екскурсій. Чернігів, 1931. С. 35.

скласти уявлення про його загальну композицію, місце в інтер'єрі споруди і до певної міри характер різьблення.

Ортогональна композиція іконостасу Троїцького собору повністю порушена. Прямі кути залишились лише частково у першому ярусі. Центральна частина виділяється не тільки чіткою вертикаллю, а й у вигляді пружних дугоподібних ліній всіх верхніх ярусів. Іконографія іконостасу засвідчила відхід від класичної схеми, яка була представлена в іконостасі Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря другої половини XVII ст. На царських воротах, крім «Благовіщення», з'явилися ще чотири композиції («Тайна вечеря», «Умивання ніг», «Явлення Христа», «Переломлення хліба»). Над царськими воротами розміщена велика композиція «Спас нерукотворний». До дванадцяти ікон святкового чину додано ще шість. В Деїсісному ряду представлені апостоли, а вище – зображення старозавітних першосвящеників і царів. Увінчувало іконостас «Розп'яття»⁵⁹.

Рух догори в центральній частині простежується послідовніше і чіткіше, ніж в іконостасі Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря. Намісний ряд у центральній частині завершує горизонтальний карниз, але все-таки він дещо вищий від бічних відгалужень. Таким чином, рух догори починається ще в першому ярусі. У другому святковому чині з'являється вже висока дуга, позначена подвійним карнизом зверху і меншим карнизом знизу. В утвореній вигином площині розмістили ще чотири ікони. Апостольський ряд, як головний, виділяється карнизом святкового чину знизу і завершується теж подвійним карнизом, який у центральній частині має підвищення із зрізаними кутами подібно до завершення отвору для царських воріт. Це додатково виділяє велику ікону «Деїсіс». Такий прийом повторено у вищому пророчому чині, де в центрі розташовані три великі ікони. Центральну частину іконостасу підкреслюють і виокремлюють також кручені різьблені колонки з базами і коринфськими капітелями. Від царських воріт і до пророчого чину барокові колонки підтримували рух, закладений загальною композицією. Найбільше різьблене рельєфне заповнення площин спостерігалось у святковому чині. В деїсісному ряду різьблення було розміщене над іконами апостолів, а в пророчому – лише в окремих місцях. Різьблення царських воріт мало рослинні елементи, відмінні від тих, що були в Успенському соборі чернігівського Єлецького монастиря. Таким чином, послідовно проведено виділення центральної частини загальної композиції і устремління вгору до центрального купола. Композиційна структура іконостасу вдало погоджується з горизонтальними членуваннями внутрішнього простору споруди. Місцевий ряд завершувався на рівні п'ят арок, які відділяють бічні нефи від центральної нави, а деїсісний чин на тій самій висоті, що й парапети хор другого ярусу. В композиції і різьбленні іконостасу чернігівського Троїцького собору яскраво виявились риси бароко.

Відомостей про іконостас Яківського храму чернігівського Єлецького монастиря збереглося досить мало. Мабуть, вперше на нього звернули увагу на початку XX ст. Про нього лише згадували в своїх працях про Єлецький монастир П.М. Добровольський та О. Єфімов у 1900 і 1903 рр. В.Л. Модзалевський та П.М. Савицький у 1914 р. відзначили, що цей іконостас мав густу різьбу і ще не набув тієї легкості і витонченості, характерних для XVIII ст. Вони датували іконостас часом побудови Яківського храму (біля 1700 р.)⁶⁰. С.А. Таранушенко під час досліджень у Чернігові влітку 1916 р. звернув увагу і на цю пам'ятку. Він відзначив, що іконостас до ремонтних робіт у Єлецькому монастирі 1868–1876 рр. не зазнав змін. Після них він став таким, яким його бачив С.А. Таранушенко. На

⁵⁹ Ефимов А Черниговский Свято-Троицкий Ильинский монастырь ныне Троицкий архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069–1911. Чернигов, 1911. С. 43–44.

⁶⁰ Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підгот. до друку і передмова О. Б. Коваленка. Чернігівська старовина: Зб. наукових праць, присвяч. 1300-літтю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 139.

думку дослідника, цей іконостас цікавий як редукований (спрощений) варіант подібних пам'яток XVII ст. Подається також короткий виклад іконографії твору⁶¹. С.В. Оляніна коротко проаналізувала збережений візуальний та інформаційний матеріал про іконостас храму святого Якова. Вона висловила деякі припущення про його первісну іконографію та можливість існування зображення герба Лизогубів. На думку С.В. Оляніної, декор іконостасу засвідчив перехідний характер пам'ятки від ренесансних традицій до барокових принципів⁶². О.Ф. Тарасенко подав короткий опис іконостаса, спираючись переважно на працю С.А. Таранушенка⁶³.

Композиція його багато в чому була зумовлена розмірами невеликого Яківського храму та формою внутрішнього аркового перекриття внутрішнього простору. Судячи із світлини, загальний обрис іконостасу наближався до форми півовалу. В цілому він мав ортогональну побудову. Лише в центральній частині профільований карниз трапецієвидно висунувся вгору, зайшовши до вищого апостольського чину. Незважаючи на невеликі розміри, іконостас мав три яруси. Цокольний ряд мав живописні композиції з різьбленим рельєфним обрамленням, які вставлені у майже квадратні тумби. Обабіч ікон тумби мали стилізовані різьблені пілястри з елементами архітектурного ордера. Ікони місцевого чину були розміщені прямо над тумбами в прямокутних різьблених рамах. Царські ворота мали дві ступки, вкриті різьбленням, дуже подібним до царських воріт із чернігівської Катерининської церкви. Масивна півколонка з наскрізним рельєфним різьбленням поділяла ступки і завершувалась хрестом. Апостольський ряд завершувався частиною півкола, прокресленого тонкою смугою з намистинок, яка зовні схожа на поребрик. Всю площину між круглими іконами із парними поясними зображеннями апостолів вкривала ажурна різьба з рослинних елементів. Центральну ікону із скошеними горішніми кутами фланкували обабіч вертикальні смуги об'ємного рельєфного різьблення. Впадає в очі відсутність виноградної лози з гронами серед декоративних елементів. Загалом іконостас Яківського храму чернігівського Єлецького монастиря не справляє цілісного враження через відмінність підходів декоративного оздоблення різних ярусів.

Іконостас Введенської церкви чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря до наших днів не зберігся. Відомостей про нього дійшло зовсім мало. На початку 1870-х рр. у цьому храмі богослужіння не проводилось через поганий стан іконостасу⁶⁴. П.М. Савицький у 1914 р. відзначив, що у різьбленні цього іконостасу житі рослинні елементи іноземного походження, але характер їхнього застосування засвідчив смак місцевих майстрів⁶⁵. С.А. Таранушенко бачив згадуваний твір улітку 1916 р. Він зробив висновок, що про його первісний вигляд можна лише здогадуватись. У ньому збереглася стара іконографічна схема з деякими змінами в деталях. Через погану збереженість та одиничність до його побудови і особливостей варто ставитись у край обережно⁶⁶.

Для вивчення особливостей іконостасу Введенської церкви може слугувати

61 Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 140–141.

62 Оляніна С. Иконостас Яківського храму чернігівського Єлецького монастиря. *Чернігівські старожитності: Науковий збірник*. Чернігів, 2010. Вип. III. С. 126–132.

63 Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбицы потребной» И. Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С.166–168.

64 Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре). *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов, 1873. Кн. 2. С. 38.

65 Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підгот. до друку і передмова О. Б. Коваленка. *Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-літтю Чернігова*. Чернігів, 1992. С.111.

66 Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 145–146.

фотографія твору, вперше опублікована в 1911 р.⁶⁷ На цоколі живописних композицій не було. Місцевий ряд налічував чотири ікони. Царські ворота мали шість медальйонів (Благовіщення і євангелісти). Святковий чин складався із дванадцяти ікон невеликого розміру. «Тайна вечеря» була відсутня, а над царськими воротами був розташований «Спас нерукотворний». В центрі апостольського ряду містилася велика ікона «Христос Великий архієрей», а з обох боків від неї – по дві ікони апостолів (три в кожній). У найвищому ярусі замість пророків були вміщені ікони круглого формату із зображенням Страстей Христових. Усю композицію завершувало Розп'яття з предстоячими. Яруси поділяли невисокі карнизи. Над царськими воротами вигнутий півколом карниз позначав рух догори. Його підтримували центральні святкові ікони, що порушили горизонталь усього ряду. Висока центральна ікона апостольського чину значно підсилила цей рух, який виразно унаочнював широкий багатопрофільний карниз.

Характер різьблення на дереві відрізняється в різних частинах іконостасу. В обрамленнях ікон місцевого чину його не дуже багато і він не вельми високий. Різьблене обрамлення живописних клейм над цими іконами високе й ажурне. Таке ж саме різьблення слугує тлом для «Спасу нерукотворного» і живописних композицій царських воріт. Тлом для ікон святкового чину є накладні різьблені деталі із гребінців з намистинками. Подібні елементи можна було бачити на різьблених півколонках, що фланкували іконостас з обох боків на рівні перших трьох ярусів.

Розглянуті нами іконостаси та їхнє різьблення становлять лише частину із числа тих, що були зроблені для чернігівських храмів. Це означає, що для майстрів замовлень вистачало, і в Чернігові сформувався свій творчий осередок. Про високий фаховий рівень і авторитет чернігівських різьбярів свідчить і той промовистий факт, що «сницер» із Чернігова Григорій працював над створенням іконостасу для собору Михайлівського монастиря у Києві. Документи Лаврського архіву (копія «Укладної книги» 1719 р. та листування гетьмана Івана Скоропадського і його дружини) свідчать, що різьблення іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври виконав той самий Григорій із Чернігова. Відомо також, що він помер у 1723 р.⁶⁸

Таким чином, художнє різьблення на дереві у Чернігові другої половини XVII – початку XVIII ст. являло собою важливу і доволі розгалужену галузь мистецтва. Майстри оздоблювали різьбленням різні речі – меблі, знаряддя праці, посуд, предмети церковного вжитку, транспортні засоби (сани і вози), музичні інструменти, дитячі іграшки. Виготовляли вони також форми для пряників і кахлів, дошки для вибійки. Було поширене архітектурне різьблення, яким теслярі оздоблювали будівлі та храми. Зразків таких робіт до наших днів майже не збереглося. Різьблення іконостасів Чернігова зазначеного періоду являло собою окрему галузь мистецтва. В Чернігові тоді сформувався важливий осередок різьбярства. Його виконували «сницарі», які спеціалізувались на цій роботі. До наших днів їхні твори не збереглися, а деякі з них відомі лише за світлинами. Іконостас Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря 1672–1676 рр. продовжив у композиції та іконографії традиції попередніх століть, які виразно виявились в іконостасі Успенського собору Києво-Печерської лаври кінця XVI ст. В його композиції та різьбленні поєдналися риси ренесансу та бароко. Він близький до ряду іконостасів в Україні, Росії та Білорусі. Різьблення царських воріт з чернігівської Катерининської церкви та Троїцького собору засвідчило

67 Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. Київ : Фото-лито-типографія «С. В. Шульженко», 1911. С. 90.

68 Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. Київ : Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2000. С. 184.

переважання барокових рис. Окремо виділялись невеликі іконостаси Яківського храму Єлецького монастиря та Введенської церкви Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. Світлини, що збереглися до наших днів, теж засвідчують наявність у них особливостей, характерних для бароко.

References

- Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit* [Chernihiv architecture of the second half of the 17th – early 18th centuries]. Chernihiv, Ukraine : Vydavnytstvo Chernihivskoho TsNTEI.
- Adruh, A. (2013). *Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit* [Chernihiv painting of the second half of the 17th – early 18th centuries]. Chernihiv, Ukraine : Vydavnytstvo Chernihivskoho TsNEI.
- Adruh, A. (2002). *Ikonostas XVII st. Uspenskoho soboru Yeletskeho monastyria v Chernihovi. Pamiatky khrystyianskoi kultury Chernihivshchyny: Materialy nauk. konferentsii*. Chernihiv, pp. 16–20.
- Adruh, A. (1984). *Uzory braterstva i yadnannia. Maladosts* [Minsk], Vol.12, 140–142.
- Aleksandrovych, V. (2011). *Skulptura seredyny XVII – seredyny XVIII st. Istoriiia ukrainskoho mystetstva. U 5 T. – The history of Ukrainian Art. In 5 Vol. Vol. 3*. Kyiv, Ukraine. Pp. 377–425.
- Aseev, Yu. S. (1946). *Arkhytektura Kyryllovskoi tserkvy*. Candidate's thesis. Kyiv, Ukraine. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. F. 291. Sprava 291. Tabl. 54–56.
- Baran-Butovych, S. (1931). *Chernihiv yak obiekt istorychno-kraieznavchykh ekskursii* [Chernihiv as an object of historical excursions]. Chernihiv, Ukraine.
- Voronchuk, O. I. (2010). *Ostrozkyi Vasyl-Kostiantyn Kostiantynovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine*. Vol. 7. Pp. 690–691.
- Holod, I. (2011). *Derevorizblennia* [Art woodcarving]. *Istoriiia ukrainskoho mystetstva – The history of Ukrainian Art*. Vol. 3. pp. 924–930.
- Holod, I. (2007). *Rizba po derevu. Ikonostasy. Istoriiia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy*. Vol. 2. Pp. 183–194.
- Hrafynia Uvarova. (1911). *Tserkovnyi otdel vystavky Chernigovskogo arkheolohycheskoho sjezda. Trudy Chetyrnadsatoho arkheolohycheskoho s'ezda v Chernigove 1908*. Moscow, Russian Empire. Pp. 96–166.
- Humylevskiy, F. (1874). *Chernigov. Istoryko-statystycheskoe opysanye Chernigovskoi eparkhyi*. Vol. 5. Chernihiv, Russian Empire. Pp. 1–78.
- Humylevskiy, F. (1873). *Chernyhovskiy arkhyereiskiy dom (v zakrytom Ylynskom monastyre)*. *Istoryko-statystycheskoe opysanye Chernigovskoi eparkhyi*. Vol. 2. Chernihiv, Russian Empire. Pp. 1–106.
- Dobrovolskiy, P. M. (1900). *Chernyhovskiy Eletskeyi Uspenskiy pervoklassnyi monastyr. Istorycheskoe opysanye*. Chernihiv, Russian Empire : *Typohrafyia huberskoho zemstva*.
- Drahan, M. (1970). *Ukrainska dekoratyvna rizba XVI–XVIII st*. Kyiv, Ukraine : Naukova dumka.
- Drozdov, V. H. (1911). *O tsarskykh vratakh Ekateryno-Pokrovskoi tserkvy v Chernyhove. Trudy Chetyrnadsatoho arkheolohycheskoho s'ezda v Chernigove 1908*. Vol. 3. Moscow, Russian Empire. P. 88.
- Efimov, A. (1911). *Chernigovskiy Sviato-Troytskiy Iljinskiy monastyr, nyne Troytskiy arkhyereiskiy dom. Eho proshloe y sovremennoe sostoianye. 1069–1911 gg*. Chernihiv, Russian Empire.

- Kartyny tserkovnoi zhyzny Chernyhovskoi eparkhyi yz IX vekovoi ee ystoriy (1911). Kyiv, Russian Empire : Foto-lyto-typohrafiya «S.V. Kulzhenko».
- Katerynynska tserkva v Chernihovi. (2015). Chernihiv, Ukraine : Desna Polihraf.
- Kosmina, T. V. (1991). Poselennia ta zhytlo. *Kultura i pobut naseleння Ukrainy*. Kyiv, Ukraine. Pp. 83–93.
- Lohvyn, H. N. (1980). Chernyov. Novhorod-Severskyi. Hlukhov. Putyvl. Moscow, USSR : Iskustvo.
- Marholina, I., and Ulianovskiy, V. (2005). Kyivska obyitel Sviatoho Kyryla. Kyiv, Ukraine : Lybid.
- Mneva, N. E., Pomerantsev, N. N., and Postnykova-Loseva, M. M. (1959). Rezba y skulptura XVII veka. *Istoriya russkoho yskusstva*. Vol. 4. Moscow, USSR. Pp. 305–342.
- Modzalevskiy, V., and Savvytskyi, P. (1992). Ocherky iskusstva Staroi Ukrainy. Chernigov. *Chernihivska starovyna: Zb. nauk. prats, prysviach. 1300-littiu Chernihova*. Chernihiv, Ukraine. Pp. 101–142.
- «Ne mohla starshyna pidrakhuvaty pobozhnykh pozhertv yasnovelmozhnoho». (1991). *Pamiatky Ukrainy*, 6, 21–22.
- Oliana, S. V., and Svitlychna, N. O. (2015). Ikonostas XVII st. Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi: istorychni transformatsii khudozhnoho obrazu pamiatky. *Sofiiskii chytannia. Istorii ta kulturolohiia*. Vol. 7. Kyiv, Ukraine. Pp. 341–352.
- Oliana, S. (2010). Ikonostas Yakivskoho khramu chernihivskoho Yeletskoho monastyrnia. *Chernihivski starozhytnosti: Naukovyi zbirnyk*, 3, 126–132.
- Pavlutskiy, H. (1911). Hrazhdanskoe zodchestvo na Ukraine. Ystoriya russkoho yskusstva. Vol. 2. Dopetrovskaia epokha (Moskva i Ukraina). Moscow, Russian Empire.
- Putsk, V. H. (1996). Chernihivskiy ikonostasy XVII–XVIII stolit. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 2–3, 87–88.
- Sitkarova, O. V. (2000). Uspenskyi sobor Kyievo-Pecherskoi Lavry: Do istorii arkhitekturno-arkheolohichnykh doslidzhen ta proektu vidbudovy. Kyiv, Ukraine : Sviato-Uspenska Kyievo-Pecherska Lavra.
- Taranushenko, S. A. (1917). Ikonohrafiya ukraynskykh ykonostasov. Medalnoe sochynenye. Rukopys 1917 h. 399 s. +20 tabl. + 80 foto. Instytut rukopysu Natsionalna biblioteka im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy. F. 278. № 105.
- Taranushenko, S. (2011). Ikonohrafiia ukraynskykh ikonostasov. Kharkiv, Ukraine : Kharkovskiyi chastnyi muzei horodskoi usadby.
- Taranushenko, S. A. (2014). Monumentalna dereviana arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy. Kharkiv, Ukraine : Vydavets Savchuk O. O.
- Taranushenko, S. (1975). O ukrajnskom ikonostase XVII y XVIII veka. *Zbornyk za lykovne umetnosti. Novy Sad*, 11, 111–145.
- Taranushenko, S. (1994). Ukrainyskyi ikonostas. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni T. H. Shevchenka*, 227, 140–171.
- Tarassenko, A. F. (2013). Chernyovskiy Eletskeyi Sviato-Uspenskyi monastyr. Istorycheskyi ocherk s prylozhenyem «Skarbnytsy potrebnoi» Y.Haliatovskoho v russkom perevode. Chernihiv, Ukraine.
- Tyshchenko, O. R. (1992). Istorii dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Ukrainy (XIII–XVIII st.). Kyiv, Ukraine : Lybid.
- Khalebskyi, P. (2008). Ukraina – zemlia kozakiv: Podorozhnii shchodennyk. Kyiv, Ukraine : Ukr. pysmennyk; Yaroslaviv Val.
- Yurchenko, P. H. (1968). Dereviana arkhitektura [Wooden architecture]. *Istorii ukrainskoho mystetstva – The history of Ukrainian Art*. Vol. 3. Kyiv, Ukraine. Pp. 21–69.
- Yurchenko, P. H. (1970). Narodna arkhitektura [People's architecture]. *Istorii ukrainskoho mystetstva – The history of Ukrainian Art*. Vol. 4. Book. 2. Kyiv, Ukraine. Pp. 46–54.

Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Adruh Anatolii K. – Ph.D. in Art Studies, Associate Professor at T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: anatolii.adruh@gmail.com

ART WOODCARVING AND ICONOSTASES OF CHERNIHIV IN THE SECOND HALF OF THE 17TH – EARLY 18TH CENTURIES

It has been found that the artistic treatment of wood and the carving of iconostases of Chernihiv during this period have not been specifically considered. The study of this field of art is of particular relevance. Drawing on the monuments of art and work of previous researchers, it is necessary to consider the creativity of the Chernihiv masters in their relations with artists of other cities and countries. Wood carving of that time was an important and quite wide area of art. The carvings were decorated with architectural structures, various things, objects of church use, vehicles, musical instruments, toys, forms for gingerbread and tile, boards for punching. A separate branch was the carving of iconostases of Chernihiv temples. To date, the vast majority of works have not been preserved and are known only by photographs. An important center of carving was formed in Chernihiv at that time. It was performed by «snitchists» who specialized in this work. They are not preserved for our day. Some of them are known only by photos. The iconostasis of the Assumption Cathedral of the Chernihiv Yelets Monastery of 1672–1676 continued in the compositions and iconography of the traditions of the previous centuries, which clearly appeared in the iconostasis of the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra at the end of the 16th century. The composition and carvings combine the features of the Renaissance and the Baroque. It is close to a number of iconostases in Ukraine, Russia and Belarus. The carving of the royal gates from the Chernihiv Catherine Church and Trinity Cathedral testified to the predominance of Baroque features. The small iconostases of the Yakiv Temple of the Yelets Monastery and the Vvedenskaya Church of the Trinity-Elias Monastery in Chernihiv stood out in their individuality. Photographs preserved to this day also testify to the peculiarities of the baroque.

Key words: Chernihiv, Art Carving, Iconostases, Baroque. Chernihiv Yelets Monastery, Trinity-Elias Monastery in Chernihiv.

Дата подання: 21 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 1 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Адруг А. Дереворізьблення та іконостаси Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 42–59. DOI: 10.5281/zenodo.3859329.

Цитування за стандартом APA

Adruh, A. (2020). Derevorizblennia ta ikonostasy Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Art woodcarving and iconostases of Chernihiv in the second half of the 17th – early 18th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 42–59. DOI: 10.5281/zenodo.3859329.

Сергій Шумило

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ НІЖИНЬСЬКОГО ПОЛКУ ГРИГОРІЙ ГОЛУБ ТА ЗАСНУВАННЯ НИМ СКИТУ «ЧОРНИЙ ВИР» НА АФОНІ

DOI: 10.5281/zenodo.3859377

© С. Шумило, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – дослідження родоvodu та біографії бунчукового товариша Ніжинського полку Григорія Голуба та заснування ним в 1740-і роки чернечого скиту «Чорний Вир» («Мавро Вир») на Афоні, розкриття ролі української козацької старшини у ктиторській підтримці афонського скиту «Чорний Вир» на Святій Горі. **Методологія роботи** ґрунтується на принципах історизму, представлена відповідно до антропологічного та діалектичного підходу до історичних явищ. **Наукова новизна.** Вперше детально проаналізовано походження Григорія Голуба з українського козацько-старшинського роду та заснування ним на Афоні чернечого скиту «Чорний Вир», на основі аналізу архівних джерел виявлено маловідомі факти і документи, зокрема щодо діяльності цього українського чернечого осередку на Афоні. **Актуалізовано питання** генеалогічних зв'язків між ним та гетьманом Оліфером Голубом. **Висновки.** Докладно досліджено родовід Григорія Голуба та його зв'язки з Чернігівщиною. Встановлено, що Григорій Голуб та його родина є яскравими представниками української козацької старшини кінця XVII – XVIII ст. Автор на основі архівних джерел та свідчень установлює приблизну дату і місце народження Григорія Голуба, час залишення ним військової служби і прийняття чернецтва, заснування ним на Афоні скиту «Чорний Вир» та приблизний час його смерті у віці не менше 80 років. Також стаття містить аналіз різних документів, свідчень та гіпотез про заснування та будівництво на Афоні скиту «Чорний Вир», що дає змогу встановити причетність до цього представників українського козацтва та, зокрема, Григорія Голуба. Також спростовуються упереджені твердження про те, що розбудова скиту «Чорний Вир» здійснювалась начебто не українськими ченцями, та доводяться тісні зв'язки українського чернецтва та козацтва з цим осередком духовності у світовому центрі православного чернецтва на Афоні.

Ключові слова: Григорій Голуб, Петро Калнишевський, Ніфонт Ніколов, Вилчо Баанов, Єлизавета II, Чорний Вир, Мавро Вир, Зограф, Афон, Свята Гора, Греція, Україна, козацтво, скит, чернецтво.

Існування на Святій Горі Афон (нині територія Греції) у XVIII – першій половині XIX ст. українського «козацького» скиту Різдва Богородиці «Чорний Вир» (відомий також з грецьких документів як «Мавро Вир» (Μαῦρος Βήρος) та болгарських – «Черни Вир») є важливою сторінкою історії та духовно-культурних зв'язків українського чернецтва та козацтва зі світовим центром православного чернецтва на Афоні. Заснований цей скит був на території болгарського Зографського монастиря на Афоні у 1744–1747 рр. у той період, коли давньоруські афонські обителі «Русик» та «Ксилургу» більше не належали слов'янським ченцям і були зайняті греками.

Судячи з наявних джерел другої половини XVIII ст., заснування «Чорного Виру»

відбувалося за сприяння та на пожертви українського козацтва представником знатного шляхетського козацько-старшинського роду Григорієм Остаповичем Голубом (іноді його прізвище згадується ще й як Голубенко), який облишив військову службу у чині бунчукового товариша, прийняв у Києво-Печерській лаврі чернечий постриг і подався на Афон. У наявних документах XVIII ст. цей Григорій Голуб значиться як ієросхимонах, «будівничий» та засновник «Чорного Виру» на Афоні.

Перші вітчизняні дослідження «Чорного Виру» були започатковані автором цієї статті в 2014–2015 рр. під час експедицій до цієї обителі на Афоні. Проведені пошуки в українських та афонських архівах і виявлені там матеріали дозволили, по суті, заново відкрити цей маловідомий афонський скит, завдяки чому було введено у науковий дискурс невідомі факти з історії перебування українських ченців та козаків на Афоні¹.

У цій статті використані маловідомі документи з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), а також з Архіву Сербського Хиландарського монастиря на Афоні (АСХМА) та Архіву Болгарського Зографського монастиря на Афоні (АБЗМА). Крім того, автором використовуються не так давно знайдені в афонських архівах лист ієросхимонаха Антонія (Булатовича) на ім'я імператора Миколи II за 1912 р.² та невідомий рукопис румунською мовою під назвою «Метогіу»³, в яких подаються свідчення про «Чорний Вир». Також зібрані та використані свідчення, спостереження, спогади та згадки про «Чорний Вир», які містяться у працях мон. Ігнатія (Деншина)⁴, еп. Порфирія (Успенського)⁵, ієросхим. Сергія (Весніна)⁶, в Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона, в «Путівнику по Афону» за 1895 р., «Путівнику» А. Павловського за 1913 р., в афонських нотатках російського емігрантського письменника В. Маєвського (1960-ті рр.) тощо.⁷

Точну дату заснування скиту «Чорний Вир» поки що не вдалося встановити. Єп. Порфирій (Успенський) та інші автори називали датою заснування скиту 1747 р.⁸ Проте ніяких документальних підтверджень цьому поки що знайти не вдалося. У

¹ Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Вир» на Святой Горе. Киев, 2015. С. 29; Шумило С. В. Афонский скит «Черный Вир» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе. *Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г.* Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214–246; Шумило С. В. Козацкий скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами. *Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 69–77.

² Архів Сербського Хиландарського монастиря на Афоні (АСХМА). Лист ієросхимонаха Антонія (Булатовича) до російського імператора Миколи II, 1912 р. Переписка (коп'ялник) Благовештенске Келје. Хиландар. 1912. Арк. 10–10 зв.

³ *Memoriu [al călugărilor ruși, proprietari de Chilii și Colibe în Sf. Munte al Athonului către Guvernul Majestății Sale Domnului și Împăratului tuturor Rusiilor, unicului Protector natural al compatrioților săi în Turcia]*. Арк. 13 зв. (колекція О. Маголи).

⁴ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет. 1766–1776 гг. *Православный палестинский сборник*. Санкт-Петербург, 1891. Т. XII. Вып. 36 (3). С. 12–13.

⁵ Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский. Второе путешествие по Св. горе Афонской в годах 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских. Москва, 1880. С. 93, 257.

⁶ Сергей (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим о Святой Горе Афонской. Санкт-Петербург, 1850. С. 163–166.

⁷ Афон. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона* / Под редакцией профессора И. Е. Андреевского. СПб., 1891. Томъ ІІА. С. 583; Путеводитель по св. Афонской Горе и указатель ее святых и прочих достопамятностей, с 29-ю видами монастырей и скитов, и картою Афона. Изд. 7-е Афонского Русского Пантелеимонова монастыря. Москва, 1895. С. 60; Путеводитель по Св. Горе Афонской. В память 300-летия царствования дома Романовых / сост. А. А. Павловский. Издание Братства Русских обителей на Афоне, 1913. С. 99; Маевский В. А. Афон и его судьба. Москва, 2009. С. 96.

⁸ Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский. Второе путешествие по Св. горе Афонской... С. 91–93, 257; Путеводитель по св. Афонской Горе. Москва, 1895. С. 60; Путеводитель по Св. Горе Афонской. Афон, 1913. С. 99.

той же час болгарський історик Кирил Павлікіянов звертає увагу на те, що у 1903 р. ігумен сусіднього монастиря Есфігмен і дослідник афонських старожитностей архім. Герасим Смірнакіс (1862–1935) прокоментував відому йому інформацію про податки, які обителі Афона повинні були виплатити турецькій владі в 1744 р. Згідно з його відомостями, у цей рік руський зографський Мавровирський скит був забув'язаний сплатити османам в якості податку харадж⁹. За словами К. Павлікіянова, згадка про 1744 р. «може означати тільки одне – що Чорновирський скит вперше увійшов до списків про виконання обов'язку зі сплати податків і зборів щонайменше на декілька років (від 1747 р., – **прим. С. III.**) раніше»¹⁰. Це цікаве застереження, але й воно не бездоганне, оскільки поруч з існуючими на той час скитами «Ксилургу» і «Чорний Вир» у цьому ж переліку був згаданий ще й Іллінський скит, який був заснований прп. Паїсієм Величковським у 1757 р., а статус скиту він набув лише в 1766 р.¹¹ На нашу думку, у Герасима Смірнакіса допущена помилка щодо датування обкладання податками, і замість 1744 р. мова мала б йти про вересень 1787 р., що підтверджує наявний в архіві протату Афона документ за цей рік¹².

Так чи інакше, можемо достеменно говорити про заснування «Чорного Виру» в 40-ві роки XVIII ст., між 1744 та 1747 рр. Заснування скиту до 1744 р. однозначно виключене, оскільки київський паломник і монах Василій Григорович-Барський саме навесні цього року вдруге відвідав Афон, детально описавши Зографський монастир. І якби на той час «Чорний Вир» вже існував, то він неодмінно згадав би про нього.

Григорій Голуб та заснування скиту «Чорний Вир» на Афоні

Як вже було сказано, Чорновирська обитель заснована представником знатного шляхетського козацько-старшинського роду з Чернігівщини Григорієм Остаповичем Голубом.

Важливі відомості про рід Голубів зібрані у праці В. Модзалевського «Малоросійський родословник»¹³. У наш час детальну генеалогію українського козацько-старшинського роду Голубів здійснив О.А. Алфьоров у праці «Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст.»¹⁴ Також відомості про цей рід присутні у працях В.В. Кривошеї та І.І. Кривошеї, С.А. Токарева та інших¹⁵.

⁹ Σμυρνάκης Γ. Τὸ Ἄγιον Ὄρος. Αθήνα, 1903. Σ. 141.

¹⁰ Павлікіянов К. Афонский Зографский Скит «Черный Выр» и его казацкое братство – тексты архивных свидетельств (1747–1908 гг.). Доклад на международной научной конференции «Киево-Печерская Лавра – Афон – Иерусалим: единство сквозь века». Киев, 20–21 июля 2018 г. Машинопись. Арк. 3.

¹¹ Игнатий, ин. Историческое описание Св. славного Пророка Илии скита, что на Афоне. М., 1860. С. 12; Русский общежительный скит Св. Пророка Илии на Афонской Горе. Одесса, 1883. С. 16, 28.

¹² Αρχείο Πρωτάτου. Επτομέες μεταβυζαντινών εγγράφων. *Αθωνικά Σβόμετα 2 / Χ. Γάσπαρης*. Αθήνα, 1991. Σ. 68–69.

¹³ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1. Киев : Тип. Г. Фронцкевича, 1908; Т. 3. Киев : Тип. С. Кульженко, 1912; Т. 4. Киев : Тип. С. Кульженко, 1914.

¹⁴ Алфьоров О. А. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кін. XVIII ст. Дисертація ... канд. іст. наук. / Наук. керівн. проф. В. Й. Борисенко. Київ, 2012. 165 с. Машинопис; Його ж. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст. Автореф. ... дис. канд. іст. наук. Київ, 2012. 20 с.

¹⁵ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К.: Стилос, 2010; Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. К.: «Стилос», 2009. С. 385; Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): довідник. Т. 2. К.: Видавець Пшонківський, 2016. С. 226; Кривошея І. І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Суляцькому поході (1725–1727) в дзеркалі щоденника генерального підскарб'я Якова Марковича. *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Tom VIII. «Migracje. Podróże w dziejach». Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Morza Bałtyckiego. Wolin 26–28 lipca 2014 / pod redakcją Macieja Franza, Karolia Kościelniaka, Zbigniewa Pilarczyka*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałeka, 2015. S. 180–198; Токарев С. А. Козацька старшина Ніжинського полку у другій половині XVII – XVIII ст. Дисертація ... канд. іст. наук. / Наук. керівн. проф. О.Б. Коваленко. Чернігів: ЧНПУ, 2015. 190 с. Машинопис.

Відповідно до генеалогічних досліджень виявляється, що чорновирський «будівничий» о. Григорій (Голуб) був нащадком видатного гетьмана Оліфера Голуба (†1628) – героя Хотинської битви 1621 р., найближчого соратника і наступника за заповітом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Продовжуючи політичний курс Сагайдачного, Оліфер Голуб боронив права Православної Церкви у Речі Посполитій, поставивши про це категоричну вимогу перед сеймом у Варшаві. Він зміцнив козацьке військо та розбудовував фортифікаційні споруди Запорозької Січі, здійснив успішні походи проти турків і навіть три дні з козацьким флотом стояв облогою під Стамбулом, навівши страху на султана та мешканців османської столиці. Також він був ктитором Київського Богоявленського братства, Києво-Братської школи, «козацького» Трахтемирівського монастиря під Каневом та інших православних святинь¹⁶.

Усі нащадки гетьмана Оліфера Голуба так чи інакше були пов'язані з козацтвом і належали до козацької старшини. Так, прадід о. Григорія (Голуба) – Іван Григорович Голуб (Багатий, Красненський; †бл. 1669) брав участь у визвольній боротьбі під проводом гетьмана Б. Хмельницького, обіймав посади писаря Насташської сотні (1654 р.) та сотника Красноколядинської (Краснянської) сотні Прилуцького полку (1660-ті рр.), володів млином на р. Реті, мешкав у сотенному м. Красний Колядин Прилуцького полку на Чернігівщині. Тут, у Красному Колядині, починав свою кар'єру і молодий Іван Самойлович, майбутній гетьман, який одружився на доньці Івана Григоровича – Марії Іванівні Голуб¹⁷. Таким чином, засновник «Чорного Виру» доводився внучатим племінником гетьману І. Самойловичу.

Один з синів Івана Григоровича та дід о. Григорія – Захар Іванович Голуб (†бл. 1690) був «обивателем коропівським» (мешканцем сотенного міста Короп на Чернігівщині) і в 1667–90 рр. входив до складу військового товариства Ніжинського полку, володів скляним заводом, греблею, млином та хутором на р. Реть, на який мав «оборонний універсал» від гетьмана І. Мазепи¹⁸. Ще один родич – рідний брат діда о. Григорія, якому він доводився внучатим племінником, – Костянтин Іванович Голуб (теж «обиватель коропівський») обіймав посади батуринського сотника, чернігівського хорунжого полкового, генерального бунчукового та наказного гетьмана (1687 р.) при гетьманському уряді Самойловича¹⁹. Батько о. Григорія – Остап (Євстафій) Захарович Голуб (†1707) на початку XVIII ст. мав чин бунчукового товариша Ніжинського полку, був одружений на онуці воронізького сотника Сави Григоровича, володів землями та млином на Крелевеччині. Чин бунчукового товариша мав і його другий син і рідний брат о. Григорія – Павло Остапович Голуб (1727–30-ті рр.)²⁰.

Щодо майбутнього афонського ієросхимонаха Григорія (в миру Григорія Остаповича Голуба), то відомо, що народився він на Чернігівщині (імовірно, у сотенному місті Короп) наприкінці 1680-х років. З 1699 р. він навчався у Києво-Могилянській колегії, а в 1720-ті рр. пішов по батьківських стопах: у 1723 р.

¹⁶ Алфьоров О. Гетьман Оліфер Голуб – славетний представник Роду. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 383–385; Його ж. До історії показаченої української аристократії (представника роду Голубів XVI–XVIII ст.). *Гетьманський альманах: «До 85-річчя проголошення Української Держави та 130-річчя від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського»*. Ч. II. Київ, 2003. С. 147–154.

¹⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. С. 478; Алфьоров О. А. Роль козацько-старшинського роду Голубів... С. 101–102, 156–158.

¹⁸ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1. С. 296; Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави... С. 226; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 286.

¹⁹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1. С. 296; Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави... С. 226; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 286; Алфьоров О. А. Роль козацько-старшинського роду Голубів... С. 156–158;

²⁰ Алфьоров О. А. Роль козацько-старшинського роду Голубів... С. 156–158; Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави. С. 226.

отримав чин значкового товариша²¹, а згодом – бунчукового товариша²² Ніжинського полку на Чернігівщині, у травні 1724 р. був направлений до Полтавського полку за наказом Генеральної військової канцелярії «для примушення полковника до швидкого відправлення козаків у похід»²³. У 1725–1727 рр. Григорій Голуб разом з іншими бунчуковими товаришами різних полків Лівобережної України брав участь у Гілянсько-Сулацькому поході (ще його називали Дербентським) на північ Персії²⁴. Очоловав цей похід лубенський полковник Андрій Маркович – рідний брат дружини гетьмана І. Скоропадського. Окрім Г. Голуба, у цьому поході брали участь представники знатних родів української козацької старшини М. Скоропадський, В. Кочубей, С. Чуйкевич, С. Лизогуб, А. Борковський, А. Горленко, С. Гамалія, І. Топольницький, М. Корсак, В. Завадовський та багато інших. Серед них був і син полковника А. Марковича – у майбутньому відомий діяч Гетьманщини Яків Андрійович Маркович (1696–1770), який був одружений на доньці наказного гетьмана Павла Полуботка і згодом обіймав посаду генерального підскарб'я. В часи походу він ще був бунчуковим товаришем Лубенського полку. Яків доводився небожем Анастасії Маркович-Голуб (1667–1729), а його хрещеним батьком був її чоловік Костянтин Іванович Голуб (двоюрідний дід о. Григорія, якому той доводився внучатим племінником)²⁵. У своїх щоденниках Яків залишив розлогі спогади як про Гілянсько-Сулацький похід, так і про інші події в Україні XVIII ст.²⁶

Родина Голубів (Голубенків) неодноразово здійснювала ктиторську опіку над православними монастирями і храмами. Так, мати о. Григорія – Марія Мойсеївна Голуб – у 1713 р. пожертвувала частину родинного млина на р. Есмань на Гамаліївський Харлампіївський жіночий монастир²⁷. Засновницею цієї обителі була інша представниця родини Голубів – вже згадувана Анастасія Маркович-Голуб – колишня дружина покійного Костянтина Івановича Голуба (двоюрідного діда о. Григорія), а на той час вже дружина гетьмана Івана Скоропадського²⁸. Двоюрідна бабця о. Григорія (рідна сестра його діда) – Пелагея Захарівна Голуб, яка була дружиною переяславського полковника І. Мировича, на власні кошти в 1704–1709 рр. збудувала церкву в Переяславі²⁹. Її син і троюрідний брат о. Григорія – Федір – був генеральним бунчужним і одним з близьких соратників гетьмана І. Мазепи, з яким той емігрував до Молдови, а пізніше при гетьмані П. Орлику

²¹ **Значковий товариш** – чин значного військового товариства, надавався гетьманом або Генеральною військовою канцелярією козацькій старшині і козакам. Значкові товариші не підлягали владі сотенної адміністрації і підпорядковувалися в адміністративному і судовому порядку полковнику. За ранговою субординацією йшли за військовими товаришами і були першими після сотників, брали участь у воєнних походах, виконували доручення полкових канцелярій, берегли полкові прапори – значки та сотенні корогви, а також за дорученням полковників керували окремими військовими загонами. Чин значкового товариша, як і всі інші старшинські звання, був скасований російським урядом у 1785 р.

²² **Бунчуковий товариш** – найвищий ранг значного військового товариства. Чин отримували за виступу перед власником бунчука – гетьманом. Супроводжували гетьманів у походах, перебуваючи «під бунчуком гетьмана» в безпосередньому віданні генеральних бунчужних. Рангом вважалися трохи нижчими за полковників і, при потребі, заміщували полковників у командуванні полком. Як особи, що перебували «в особливій гетьманській протекції», звільнялися від місцевого суду і підпорядковувалися безпосередньо суду гетьмана та генерального військового суду. Після скасування гетьманства за нащадками бунчукових товаришів було визнано право на російське спадкове дворянство.

²³ Маркович Я.А. Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича (1717–1767 гг.). Часть 1. (1717–1725 гг.). К.: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. С. 98; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1. С. 298; Алфьоров О.А. Роль козацько-старшинського роду Голубів... С. 158; Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави... С. 226.

²⁴ Кривошея І.І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході... С. 180–198; Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави. С. 226.

²⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3. С. 392.

²⁶ Маркович Я.А. Згад. праця.

²⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 4. С. 464.

²⁸ Там само. С. 662.

²⁹ Алфьоров О.А. Роль козацько-старшинського роду Голубів... С. 101–102.

був генеральним осавулом³⁰. Інша двоюрідна бабця о. Григорія – Марія Захарівна Голуб – була дружиною прилуцького полковника Дмитра Горленка – наказного гетьмана (1705), який теж був одним із найближчих соратників І. Мазепи і після поразки емігрував до Молдови, а після смерті І. Мазепи поряд з П. Орликом і А. Войнаровським висувався кандидатом на гетьманство³¹. Проте більша частина роду Голубів через родинні зв'язки з І. Самойловичем мала напружені стосунки з гетьманом І. Мазепою, через що у 1708–1709 рр. не виступили на його боці і брали участь в обранні новим гетьманом І. Скоропадського, завдяки чому зберегли свій вплив і володіння в Гетьманщині.

Ще один представник роду Голубів у 1740-ві роки став ченцем Києво-Печерської лаври з ім'ям Воніфатій і до 1763 р. значився скитоначальником Китаївської пустині³². Деякі родичі о. Григорія пішли по священницькій лінії в Новгород-Сіверському повіті на Чернігівщині, в результаті чого утворився священницький рід Голубовських³³. Інші представники роду Голубів продовжували обіймати різні козацько-старшинські уряди до самої ліквідації полкового устрою в Україні наприкінці XVIII ст. Поступово від роду Голубів пішли відгалуження Голубенків, Голубовських, Алфьорових, Мануйловичів, Зіневичів, Войтенків³⁴.

З огляду на перебування впливових родичів в оточенні гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола, перед Григорієм Голубом відкривалась доволі перспективна військово-політична кар'єра. Проте в 1730-ті рр. він полишив військову службу. Відомо, що в 1733 р. він разом із братом Павлом продав свій родинний скляний завод (гуту) біля х. Ретика за 2140 рублів, також продав родинний хутір Голубовичі, а в 1735 р. доручив своїй матері продати за 2000 рублів свої двір і землі в с. Андріївці Кролевецької сотні³⁵. Після цього він у Києво-Печерській лаврі прийняв чернечий постриг з іменем Гурій, а згодом ще й схиму з іменем Григорій і вирушив на Афон, де й заснував між 1744–1746 рр. «козацький» скит «Чорний Вир».

Відомостей про старця Григорія (Голуба) лишилося дуже мало, а ті, що є, досить фрагментарні. Де і ким він був рукоположений у священники, наразі невідомо. Не знаємо, як і коли він відійшов від життя. Привертає увагу той факт, що, будучи «начальствуючиючим будівбудівничим» у заснованому ним скиті на Афоні, у листі від 20 серпня 1756 р. він ще підписувався як «ієросхидиякон»³⁶. Але з матеріалів допитів чорновирського ченця Іова (Бутенка) за вересень 1756 р. дізнаємося, що ще за рік до того, у квітні 1755 р., у «Чорному Вирі» «ієросхимонахом Григорієм, яко він того скиту начальником», козак Бутенко був пострижений у ченці³⁷. Таким чином, як видно, весною 1755 р. о. Григорій вже священнодіяв на Афоні як «ієросхимонах», а не «ієросхидиякон». Причина того, що в листі до намісника Києво-Печерської лаври він приховав цей факт, підписавшись лише як «ієросхидиякон», може полягати у тому, що дияконський сан він приймав, ще коли був насельником Києво-Печерської

³⁰ За підтримку І. Мазепи сином Пелагею Захарівну Голуб з дітьми в 1712 р. було арештовано і вислано до Москви, а в 1716 р. заслано до Тобольського краю. Інший її син, Василь, був засланий до Сибіру за зносини з братом Федором і загинув на засланні у 1732 р. Пелагея Захарівна Голуб пробула у засланні 33 роки, у 1745 р. їй разом з сином Дмитром було дозволено повернутися на батьківщину на поруки до родичів із заборобою під страхом смерті спілкуватися з сином Федором, який у цей час перебував на Правобережній Україні [див.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. С. 547–548].

³¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1. С. 304–305.

³² Кагамлик С. Києво-Печерська Лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2005. С. 324.

³³ Алфьоров О. А. Роль козацько-старшинського роду Голубів... С. 102.

³⁴ Там само. С. 154–162.

³⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1. С. 297–298; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. С. 728.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1. общ. Спр. 156. О присылке в Лавру в уклад иеромонахом Григорием Голубем 49 кипарисных досок с Запорожской Сечи. 1756 г. Арк. 1.–1 зв.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 151. Спр. 68. Арк. 3–3 зв., 5.

лаври і саме в такому сані (можливо, навіть без згоди лаврського священноначалля) залишив обитель і подався на Афон шукати «іночеського пустельножителства». А оскільки т. зв. «дикі рукоположення», отримані підданими Російської імперії за межами країни від ієрархів Константинопольського патріархату (на Афоні, у Греції, Молдо-Валахії чи в інших чужоземних державах) без санкції офіційного російського церковного керівництва в той час не визнавались законними, то задля уникнення непорозумінь та зайвих з'ясувань, о. Григорій і приховав від начальства Києво-Печерської лаври отриманий без їхньої згоди сан священника. Проте вже в травні 1768 р. в листі на Запорозьку Січ він підписується як «ієросхимонах», не приховуючи цього факту³⁸.

Що стосується років життя старця Григорія (Голуба), то, згідно з кількома документами від 1775 р., на цей час він був ще живим і продовжував керувати та будувати у своєму «черкеському скиту» на Святий Горі³⁹. Оскільки відомо, що з 1699 р. Григорій Голуб навчався у Києво-Могилянській колегії, а з 1723 р. мав чини значкового та бунчукового товариша, то можемо зробити висновок, що військову службу він розпочав не пізніше кінця 1710-х рр. у віці близько двадцяти років. Отже, в 1775 р. йому мало сповнитись не менше 80 років.

До наших днів збереглося кілька оригінальних документів, написаних о. Григорієм (Голубом) з Афону. Один з них – лист о. Григорія від 20 серпня 1756 р. на ім'я настоятеля Києво-Печерської лаври архімандрита Луки (Білоусовича; 1752–61), яким він передав до Лаври для написання ікон 49 кипарисових дошок, привезених ним з Афону і тимчасово залишених на Зопорозькій Січі⁴⁰.

Прочитуємо тут повністю цей та інші документи, оскільки вони мають безпосереднє відношення до засновника «Чорного Виру» старця Григорія (Голуба).

У першому відомому нам документі за підписом о. Григорія від 20 серпня 1756 р. сказано:

«Подано августа 20 дня 1756 г. № 43. Ясне в Боге Высокопреподобнейшему Господину Его Милости Луке, Святыя Великия Чудотворныя Лавры Печерския Киевския Архимандриту, Всенейжайшее доношение № 1081.

По нагрешейнемому моему желанию имеючись у мене нижайшего в Запорожской Сечи пятьдесятю кипарисни доски, которы отудова Алексий Топчий сможет сюда вывезти: в Святую Киевопечерскую Лавру по укладу отдаю: а понеже в той пустинке где я нижайший нахожусь и церковному пеню в книгах крайняя нужда имеется. Того ради вашей Архипастерской святыни всенейжайше прошу високомилостиво повелети в тот монастыр во место милости Евангелие, Трафолай, и две триоди постную и цветную выдать, за что оная пустинка о душевной Вашей архипастирской святыни спасении вечно богомолитовати о долготии пребудет.

*О сем Всенейжайше просить,
Ієросхидіако́н Григорій»⁴¹.*

До цього листа була додана резолюція лаврського архімандрита наступного змісту: *«Ежели сищутся в церковной казне таковыя книги, то за доски кипарисни дать позволяется: а ежели не сыщутся, то о выдачи оныя с типографии предаем*

³⁸ ЦДДАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 46.

³⁹ ЦДДАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1110. Дело о пересылке в Киевскую дух. Консисторию вещей и денег, оставленных при церкви м. Барышевки монахами прибывшими из Афонской горы. 1775 г. 38 арк.; Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет. 1766–1776 гг. Православный палестинский сборник. Санкт-Петербург, 1891. Т. XII. Вып. 36 (3). С. 12–13.

⁴⁰ ЦДДАК України. Ф. 128. Оп. 1 общ. 1756. Спр. 156. Арк. 2. Дело о присылке в Лавру в уклад от ієросхимонаха Григорія Голуба кипарисных 49 досок с Запорожской Сечи. 1756 р. серпня 20. Під № 75 на 2 аркушах.

⁴¹ Там само. Арк. 1.–1 зв.

разсуждению господина отца намесника, и превелебным отцем Соборным Еклезіарху и типографу. По сему исполнено»⁴².

До листа о. Григорія (Голуба) також додано супровідний лист на ім'я настоятеля Києво-Печерської лаври від отамана Дядьківського куреня, який виконував на Запорозькій Січі обов'язки військового писаря, еклезіарха та «будівничого Військової церкви» Онисима Семеновича Кривицького від 13 жовтня 1756 р., яким він повідомляє, що о. Григорій (Голуб) уповноважив його передати до лаври для написання ікон 49 кипарисових дошок і «просил тие дослати в Киево-Печерскую Лавру, для благ ваших»⁴³. Докладніше цей факт та зв'язки Онисима Кривицького з Афоном буде розглянуто трохи нижче.

Другий документ – це лист о. Григорія (Голуба), написаний ним на Афоні у травні 1768 р. на ім'я кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського, з якого ми дізнаємося, що засновник «Чорного Виру» і кошовий отаман Запорозької Січі були дуже давно й близько знайомі. У цьому листі на ім'я кошового отець Григорій, зокрема, пише:

«Велможному Его милости пану, Высокородному Господину Атаману Кошовому войска Запорожскаго, Петру Ивановичу, милостивому моему благотворителю, здравия и спасения желаю.

Вашея велможности показанное мнѣ отъ давныхъ лѣтъ премилостивое благодарѣніе, и в бытность мою при святой Киево-Печерской лаврѣ милостивоснабдѣтельное благотвореніе навсегда я чувствую, не могу преминовать чтобѣ при сей оказіи не воздати вашей велможности должнаго моего благодаренія, съ молитственнымъ поздравленіемъ і со всенижайшимъ поклоненіемъ. И всемирно прощу содержать мене убогаго въ прежней вашей благопріятственной милости. Я же за Божією помощію прибылъ во Святую Гору всеблагополучно, и обрѣтаюсь въ построеномъ мною російскомъ скитку съ братією, и о здравіи вашемъ всегда молитствуюемъ. И в приношеніи безкровныя Жертвы имя ваше благолюбезно поминаемъ. Ныне ж посланъ отъ мене в Киевъ ради нѣкоторыхъ нуждъ монахъ Іосифу, бывшій вашего Куреня. И ежели возвратитися не успѣетъ, и будетъ презимовати въ Сѣчи Запорожской, всеусердно молю велможность вашу неоставить его своимъ милостивымъ благопріизрителствомъ. І аще Ваше благое произволеніе будетъ, на убогій нашъ скитокъ подати милостыню. Оную да благоволите вручить ему монаху Іосифу. За что паки о здравіи и о спасеніи Вашемъ одолжаемся молитвами нашими служити вовѣки. І тако пребудемъ.

*Вашея велможности Милостиваго Благотворителя
всеусердный благожелатель. И богомолецъ всегдашній
Иеросхимонахъ Григорій
Мая 1768 года,
Святая Гора Афонъ»⁴⁴.*

У цьому листі о. Григорій повідомляє, що саме він є засновником означеного скиту на Афоні. Це є важливе свідчення, яке заперечує думку деяких дослідників про те, що скит був заснований саме болгарськими ченцями, і начебто українці не мали до цього жодного відношення.

Крім того, зі згаданих двох документів ми дізнаємося, що афонський старець Григорій (Голуб), залишивши військову кар'єру та світське життя і заснувавши на Афоні власний скит, продовжував підтримувати тісні відносини як із Запорозькою Січчю, так і з Києво-Печерською лаврою, де раніше він приймав постриг і починав свій чернечий шлях.

⁴² Там само. Арк. 1.–1 зв.

⁴³ ЦДДАК України. Ф. 128. Оп. 1 общ., 1756. Спр. 156. Арк. 3.

⁴⁴ ЦДДАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 46.

Збереглися й інші документи, які засвідчують, що засновником і будівничим «Чорного Виру» був саме Григорій (Голуб), і що пожертви на цей афонський скит він і його ченці збирали саме в Україні. Зокрема, про це йдеться у справі Київської духовної консисторії від 1775 р., де подані допити «*вышедши из турецкой области Афонския горы Зуграфского скита рождества Пресвятыя Богородицы Мавровирского, монахи, Орест да Иосиф*», «*для испрошения на обитель милостыни, в Киеве и других городах, с папшпортом от строителя иеромонаха Григория*», «*як бродяги шатаєсь по разным местам и не ведомо куда милостынню похищая, даже до Переяславской епархии дошли*»⁴⁵. Так само у спогадах монаха Ігнатія (Деншина), який проживав у «Чорному Вирі» з 1768 по 1775 рр., повідомляється, що «*в оному монастирі начальствующий будівбудівничий Григорій, постриженник Києво-Печерської лаври*»⁴⁶. Інший документ від 1775 р. у справі «Чорного Виру» теж згадує «*строителя иеромонаха Григория*»⁴⁷.

Ще один цікавий документ, де збереглися згадки про заснування «Чорного Виру», знайдений нещодавно молдавським істориком Олександром Маголою в одній із закинутих румунських келій на Афоні – рукопис румунською мовою під назвою «*Метогіу*». Документ цей ніде ще не публікувався. Датується він кінцем ХІХ ст. і є перекладом зі слов'янського оригіналу звернення руських келіотів та калівітів на Афоні до російського імператора (ім'я відсутнє), в якому повідомляється про стан руського чернецтва на Афоні. Перераховуючи різні втрачені руські обителі Афону, його автори окрему увагу приділяють скиту «Чорний Вир», який румунський перекладач помилково переклав як «Чорний гнів» (*Furia-neagră*).

У цьому документі, зокрема, повідомляються такі деталі про заснування скиту: «*З другої половини ХVІІІ століття на Святій Горі не було жодного руського монастиря, де б могли збиратися наші співвітчизники, тому [руські] ченці почали займати усамітнені незалежні келії. Одна з таких келій, зайнятих руськими козаками в часи Імператриці Єлизавети Петрівни, була перетворена на Скит, відомий під назвою «Furia-neagră» (Eara-neagră) (тобто «Чорний-гнів», – прим. С. Ш.) по назві місцевості Мавро-Вир, залежний від монастиря Зуграф»⁴⁸.*

Іншим більш пізнім документом, в якому оповідається історія виникнення скиту «Чорний Вир», є письмовий опис болгарською мовою, укладений єпископом Бранницьким Неофітом (Ніколовим, 1844–1908), який нетривалий час жив у 1899 р. у Зографському монастирі на Афоні. На підставі усного переказу та розповідей старих ченців він склав на початку ХХ ст. короткий опис виникнення скиту⁴⁹. Окремі уривки з цього документа без належного критичного аналізу були опубліковані болгарською дослідницею К. Бояджиевою⁵⁰. Більш розширений огляд документа був здійснений в 2015 р. після отримання в архіві Зографського монастиря повного його тексту⁵¹.

Описана єп. Неофітом історія заснування «Чорного Виру» наразі є найбільш

⁴⁵ ЦДДАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1110. Дело о пересылке в Киевскую дух. Консисторию вещей и денег, оставленных при церкви м. Барышевки монахами прибывшими из Афонской горы. 1775 г. 38 арк.

⁴⁶ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград... С. 12–13.

⁴⁷ ЦДДАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1110. Дело о пересылке в Киевскую дух. Консисторию вещей и денег, оставленных при церкви м. Барышевки монахами прибывшими из Афонской горы. 1775 г. 38 арк.

⁴⁸ Memoriu [al călugărilor ruși, proprietari de Chilii și Colibe în Sf. Munte al Athonului către Guvernul Majestății Sale Domnului și Împăratului tuturor Rusiilor, unicului Protector natural al compatrioților săi în Turcia]. Арк. 13 зв. (колекція О. Маголи).

⁴⁹ Архів Болгарського Зографського монастиря на Афоні (АБЗМА). История за Скито Чернь Вирь. Препис от писмото на Браницкия епископ Неофит до архимандрита Григория, игумен на Свещената Зографска обител. Рукопис. С. 1–32.

⁵⁰ Бояджиева Е. Банско и Атон: Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хилендарски, на прага на Българското възраждане. София, 2002. С. 144–152.

⁵¹ Шумило С. В. Афонский скит «Черный Вир» и попытки воссоздания нового Русика... С. 214–246.

розлогим джерелом з описом тих подій. Проте викладена там інформація є досить тенденційною, до того ж заснованою здебільшого не на основі документів, а переважно на більш пізньому усному переказі. Через це сприймати її необхідно досить критично, оскільки перевірити її на основі документальних джерел поки що не вдалося. Викладена вона в листі на ім'я ігумена Зографського монастиря архимандрита Григорія в період з 1902 по 1908 рр., у відповідь на запит ігумена про ініціативи якихось ченців з меж Російської імперії щодо відновлення «Чорного Виру».

Одразу варто зазначити, що єпископ Неофіт був категоричним противником повернення «руських ченців» (хоч українців, хоч росіян) до «Чорного Виру» та відновлення його як «руського скиту». Наприкінці XIX –початку XX ст. спостерігалось погіршення відносин між урядами Болгарії і Російської імперії, що наклало свій відбиток і на позицію єп. Неофіта, який поєднував духовний сан з дипломатичною діяльністю. Побоюючись, що через «руський скит» у Зографі поселяться ченці з меж Російської імперії, єп. Неофіт у згаданому описі історії «Чорного Виру» намагався в категоричній формі застерегти ігумена Зографа ні під яким приводом не допустити туди знову «руських ченців», і навіть погрожував тому певними карами. З метою обґрунтування своєї позиції він за будь-що намагався заперечувати роль і участь «русів» у заснуванні та розбудові цієї афонської обителі і доводив, що скит побудовано саме болгарами.

Ігумен сусіднього монастиря Есфігмен і дослідник афонських старожитностей архім. Герасим Смірнакіс (1862–1935) згадував, як наприкінці XIX ст., коли російський посол в Константинополі граф М. П. Ігнат'єв відвідав Зографський монастир, Неофіт (Ніколов), який проживав у ньому, не приховував свого небажання приймати в обитель «руських ченців», вважаючи, що вони можуть захопити весь монастир і вигнати з нього болгар⁵².

Напевно, саме з цієї причини Неофіт у відповіді ігумену Зографу, не приховуючи власних симпатій шовіністичного характеру, не просто закликав не допустити передачі «Чорного Виру» назад інокам-русинам, але й доволі тенденційно намагався показати всіх руських святогірців у найнегативніших тонах, обзиваючи їх «п'яницями» та «лжемонахами», і доводячи виняткові права на скит лише болгарських монахів⁵³.

Критично сприймати інформацію у творі Неофіта змушують і певні історичні невідповідності, допущені ним. Зокрема, він помилково вважав, що скит «Чорний Вир» був заснований за правління Катерини II (хоча й зазначає – «не пам'ятаю добре») малорусами «з місцевості біля Дунаю, а не з Росії»⁵⁴, тобто плутає Запорозьку й Задунайську Січі, котрі існували в зовсім різних історичних періодах.

Намагаючись заперечити заснування і розбудову «Чорного Виру» «малорусами», болгарський єпископ водночас суперечить сам собі. Так, у цьому ж оповіданні він пояснює появу у «Чорному Вирі» «малорусів» тим, що спочатку вони жили разом з болгарами в Зографському монастирі, однак з часом між ними почався розбрат⁵⁵.

Відстоюючи думку, що «Чорний Вир» був лише «келією», а не самоврядним скитом, єп. Неофіт робить обмовлення, що «чорновирські відлюдники» «за прикладом інших скитів на Святій Горі дали йому («Чорному Виру», – прим. С.Ш.) ім'я Скит, що монастир, в незлобивості своїй і без обжалування визнає».⁵⁶ Таким чином, навіть Неофіт визнає, що Зограф за «Чорним Виром» визнавав статус самоврядного скита.

Про те, що «Чорний Вир» був саме скитом, а не цілковито залежною від

⁵² Σμυρνάκης Γ. Τὸ Ἄγιον Ὅρος. Αθήνα, 1903. Σ. 560–561.

⁵³ АБЗМА. История за Скито Чернь Вирь... С. 23–24, 28.

⁵⁴ АБЗМА. История за Скито Чернь Вирь... С. 4–5, 14, 19–20.

⁵⁵ Там само. С. 6.

⁵⁶ Там само. С. 11.

кіріархального монастиря «келією», беззаперечно засвідчує документ з архіву Протату Афона від 12 вересня 1787 р. Цим актом проестоси афонських монастирів повідомляли з Константинополя, що з благословення Константинопольського патріарха та після неодноразових нарад вони постановили із загальної суми податків, які мають сплатити афонські монастирі османській владі, на три руські скити, що діяли на той час на Афоні, а саме – Пантократорський руський Іллінський скит, зографський Мавровирський скит та руський скит «Св. Богородиці» (Ксилургу), покласти обов'язок так само сплатити османам в якості податку харадж у 121 гріш⁵⁷.

Підписаний цей документ представниками 17-ти монастирів Афона. Нині він зберігається в архіві Протату Афона і в 1991 р. був описаний та опублікований у каталозі архіву протатських актів⁵⁸. Із цього документа випливає, що на 12 вересня 1787 р. «Чорний Вир» вже мав офіційний статус самоврядного скиту, через що повинен був платити податки (харадж) османській владі на загальних підставах, на рівні з іншими самоврядними скитами та монастирями Афона.

Це є важливе свідчення, зафіксоване в актах афонського Протату. Таким чином, за «Чорним Виrom» статус скита було визнано не лише монастирем Зограф, але й вищою духовно-адміністративною владою Афона та Константинопольським патріархатом.

Легенди про грошові вклади імператриці Єлизавети на банківські рахунки «Чорного Виру»

За численними переказами, заснування скиту «Чорний Вр» було здійснено українськими козаками за підтримки російської імператриці Єлизавети Петрівни (1709–1761), яка перебувала в таємному (морганатичному) церковному шлюбі з графом Олексієм Розумовським (Розумом), рідним братом Кирила Розумовського – останнього гетьмана України і Війська Запорозького. Так, у спогадах монаха Ігнатія (Деншина), який проживав у «Чорному Вирі» з 1768 по 1775 рр., повідомляється, що «*оний скит збудований від Государині Імператриці Єлизавети Петрівни <...> В архідразі прописане всюди ім'я Всемилоствійшої Государині у вічну її пам'ять*»⁵⁹. При цьому Ігнатій уточнює, що «*в оному монастирі начальствующий будівбудівничий Григорій, постриженник Києво-Печерської лаври*»⁶⁰.

Знайти документальні підтвердження цим переказам наразі не вдалося. Згадані вище Чорновирські записи не збереглися. Швидше за все, мова йшла не про особисте виділення імператрицею коштів на скит, а про надання нею дозволу на таке субсидювання з коштів, зібраних в Україні.

Очевидно, о. Григорій (Голуб) був знайомий з колишніми козаками Козелецької сотні (нині Козелецького району Чернігівської області) братами Розумами (Розумовськими), через яких і міг отримати дозвіл імператриці Єлизавети на створення козаками власного скиту на Святій Горі. Зокрема, таку протекцію йому міг скласти родич і побратим по Гілянсько-Сулацькому походу Яків Андрійович Маркович (1696–1770), який обіймав посаду генерального підскарбія при гетьмані Кирилові Розумовському. Саме Яків Маркович у 1742 р. входив до офіційної української козацько-старшинської делегації на коронації імператриці Єлизавети Петрівни, де йому було доручено виголосити вітальну промову на честь нової цариці.

Про причетність до розбудови «Чорного Виру» імператриці Єлизавети натякає й рукопис румунською мовою під назвою «Мемоію»⁶¹. Болгарські мистецтвознавці

⁵⁷ Αρχείο Προτάτου. Επιστομές μεταβιβαστικών εγγράφων. Αθωνικά Σύμμεκτα 2 / Χ. Γάσπαρης. Αθήνα, 1991. Σ. 68–69.

⁵⁸ Αρχείο Προτάτου... Σ. 68–69.

⁵⁹ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград... С. 12–13.

⁶⁰ Там само. С. 12–13.

⁶¹ Memoiu... Арк. 13 зв.

проф. Асен Василів і проф. Атанас Божков, описуючи храм «Чорного Виру», так само відзначали, що, згідно з легендами, побудований він був за протекції імператриці Єлизавети в 1747 р.⁶² Такої ж думки дотримувався і болгарський історик Михайло Ковачев⁶³.

Водночас, болгарський єпископ Неофіт (Ніколов) вважає спірною думку, що скит і соборний храм обителі були збудовані «русами» за підтримки імператриці Єлизавети, стверджуючи, що останньою було подаровано на скит лише 1000 рублів.⁶⁴

Про грошовий вклад імператриці Єлизавети на скит «Чорний Вир» повідомляється й у нещодавно знайденому в архіві Хиландарського монастиря листі афонського ієросхимонаха Антонія (Булатовича) на ім'я імператора Миколи II за 1912 р.: «Для підтримання скиту і для утримання братії в ньому імператрицею Єлизаветою був призначений особливий капітал, проценти від якого до цього часу видаються Св. Синоду на цей саме предмет».⁶⁵

Більш детальної інформації про згаданий грошовий вклад від імені чи за дорученням імператриці Єлизавети відшукати поки що не вдалося. Єдиним натяком на це може слугувати запис в Описі імператорських указів з Санкт-Петербурзького Сенатського архіву за 1740–1762 рр., де під 24 березня 1747 р. згадується «Именной указ об отпуске из штатс-конторы в коллегию иностранных дел 1000 руб. на уплату по некоторому векселю»⁶⁶. Чи має цей чи інший указ імператриці Єлизавети відношення до «Чорного Виру», належить ще з'ясувати. Наразі сума в 1000 рублів, про яку згадує болгарський єпископ Неофіт (Ніколов), збігається з описами указів імператриці. Якщо підтвердиться факт передачі з дозволу імператриці саме на скит в 1747 р. означеної суми, то цілком можливо, що 1747 рік як дата заснування скиту міг бути пов'язаний саме з пам'яттю про цю пожертву, тоді як саме започаткування скиту, імовірно, мало відбутись кількома роками раніше.

Цікавий факт – 9 грудня 1747 р. до Московської синодальної контори Св. Синоду в Москву приїздила з Афона делегація Зографського монастиря у складі ієромонахів Даниїла і Матфея для отримання «жалування», яке вони й отримали відповідно до указу Св. Синоду «о причислении из положенной на штат Святейшего Синода сумне, выданных из оной в Святейшем Синоде во оной Изографский монастыр» у розмірі 546 рублів⁶⁷. Судячи з усього, у казні Св. Синоду, який на той час очолював українець архієпископ Стефан (Калиновський), на Зографський монастир з 1747 р. справді було передбачене штатне жалування, що підтверджує свідчення про виділення з доволу імператриці Єлизавети регулярної субсидії на утримання «Чорного Виру», яка мала видаватися через Зографський монастир.

Про отримання Зографським монастирем згаданої субсидії на «Чорний Вир», окрім о. Антонія Булатовича, згадує у 1913 р. і дослідник Афона А. Павловський, наголошуючи, що «скит запустілий і хоча отримує з Росії субсидію, але його не відновлюють»⁶⁸. Так само про субсидію свідчить і вже згадуваний румуномовний документ «Метогіш», який повідомляє, що Зографський монастир «до цього дня отримує регулярно з Росії щорічну суму в розмірі 3000 рублів, яка була призначена

⁶² Божков А., Василюв А. Художественото наследство на манастира Зограф. София: Наука и изкуство, 1981.

⁶³ Ковачев М. Български ктитори в Света гора. София, 1943. С. 46–50.

⁶⁴ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград... С. 9–11, 21.

⁶⁵ Бояджиева Е. Банско и Атон: Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хиландарски, на прага на Българското възраждане. София, 2002. Переписка (копјалник) Благовештенске Келје, Хиландар. 1912. Арк. 10–10 зв.

⁶⁶ Описание высочайшим указам и повелениям, хранящимся в Санктпетербургском Сенатском архиве за XVIII в. СПб., 1878. Т. III: 1740–1762 / Сост. П. Баранов. С. 192.

⁶⁷ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Ф. 1183. Оп. 1. Част. 7. Спр. 548 (грудень 1747 р.)

⁶⁸ Путеводитель по Св. Горе Афонской / сост. А. А. Павловский. Афон, 1913. С. 99.

Скиту в якості субсидії на його будівництво»⁶⁹. А єпископ Неофіт (Ніколов) навіть уточнює, що ці кошти монастир тримає в Херсонському банку, і наполегливо рекомендує зографському ігумену негайно забрати їх звітди і перекласти до французького банку «Креді Ліонне» (фр. *Crédit Lyonnais*)⁷⁰.

Болгарська дослідниця К. Бояджиева, намагаючись заперечити легенду про допомогу скиту з боку російської імператриці, водночас погоджується, що «в той час Зограф був дуже обмежений матеріально, можливо, вони зверталися по допомогу в Росію. Після того, як Зограф віддав їм (малоруським ченцям, – прим. С. Ш.) землю в районі «Черни Вир», логічно, що імператриця Єлизавета надіслала їм одноразову пожертву в 1000 рублів», якої, на думку дослідниці, не вистачило на будівництво обителі⁷¹.

Як бачимо, легенди про грошові вклади з дозволу чи за дорученням імператриці Єлизавети на банківські рахунки афонського «Чорного Виру» мають під собою підстави. Через це вже згаданий Антоній (Булатович) в листі від 1912 р. до імператора Миколи II згадував про значні банківські відсотки, які мали набігти за 165 років від покладеної до банку на скит грошової суми.

Водночас, саме значення і розміри згаданої пожертви, імовірно, були дещо перебільшені з метою надати обителі більшої значимості та статусності перед обличчям керівництва болгарського та грецьких монастирів на Афоні. Судячи з наявних документів, чорновирські ченці намагалися шукати кошти на обитель, де тільки було можна: як на Запорозькій Січі та по всій Україні, так і в Росії, Молдо-Валахії і навіть Болгарії. Якщо такий вклад й існував, то, швидше за все, він був наданий не самою імператрицею, а за існуючою тоді процедурою з її «височайшого дозволу» через державний скарб Гетьманщини або через синодальну казну чи колегію іноземних справ.

Легенди про хаджи Вилчо

Болгарський єпископ Неофіт (Ніколов) на початку ХХ ст. у зв'язку зі спробами відновити «Чорний Вир» як «руський скит» намагався заперечувати роль і участь «русів» у заснуванні та розбудові цієї афонської обителі. Не наводячи жодних документальних доказів, він у листі (між 1902–1908 рр.) до ігумена Зографського монастиря архімандрита Григорія намагався спростувати причетність до будівництва Чорновирської церкви «русів» та імператриці Єлизавети, стверджуючи, що споруджена вона (церква) була на пожертви болгарського заможного паломника на ім'я хаджи Вилчо, який, повертаючись з Єрусалима, вирішив залишитись при Зографському монастирі, де й прийняв постриг у схиму з іменем Пафнутій. За словами Неофіта, поселившись у скиту «Чорний Вир», він передав на будівництво скитського храму (кіракону) 3000 золотих монет, але помер у скиті ще до завершення будівництва церкви⁷².

Цю версію, не розглянувши жодних інших документів і джерел, які стосуються «Чорного Виру», без жодного критичного аналізу та застережень дослівно переказує болгарська дослідниця Катерина Бояджиева і на основі лише цих оповідань Неофіта намагається реконструювати історію скиту, заперечуючи, слідом за ним, факт причетності українців до заснування і розбудови обителі⁷³. Повторюючи версію Неофіта, Бояджиева з патріотичних міркувань намагається довести, що храм

⁶⁹ Мемоію... Арк. 13 зв.

⁷⁰ АБЗМА. История за Скито Чернь Вирь... С. 30–32.

⁷¹ Бояджиева Е. Банско и Атон... С. 154–155.

⁷² АБЗМА. История за Скито Чернь Вирь... С. 6–9.

⁷³ Бояджиева Е. Банско и Атон... С. 144–152.

«Чорного Виру» був збудований саме на пожертви болгарського паломника і купця хаджи Вилчо, а тому, відповідно, і сам скит має вважатись болгарським.

Постать хаджи Вилчо Баанова (1704–1769) справді цікава і непересічна, особливо в контексті історії Зографського монастиря. Він був заможним купцем і вважався ктитором слов'янських обителей на Афоні – сербського Хиландарського та болгарського Зографського монастирів, на відновлення та розбудову яких пожертвував чималі кошти. Родом він був зі старовинного містечка Банско, що у південно-західній Болгарії. З цього ж міста походив і видатний болгарський просвітитель, духовний письменник і подвижник прп. Паїсій Хиландарський (1722–1798)⁷⁴, якого називали родичем і навіть «братом» хаджи Вилчо⁷⁵.

Окрім оповідання Неофіта (Ніколова) початку ХХ ст., жодних інших документів про причетність Вилчо Баанова до розбудови скиту «Чорний Вир» наразі віднайти не вдалося. Не знайдено жодних згадок про нього і в документах ХVІІІ ст., які стосуються насельників цієї афонської обителі. Водночас, оскільки деякі сучасні дослідники повторюють тезу Неофіта, що саме хаджи Вилчо, а не українські ченці, були будівничими «Чорного Виру», спробуємо розглянути ці аргументи і самі відомості про мецената.

Відомо, що Вилчо Баанов уперше побував на Афоні лише у 1755 р.⁷⁶. Причому, судячи з усього, по прибутті на Святу Гору він на перших порах (1756–1758 рр.) допомагав не болгарському, а саме сербському монастирю Хиландар⁷⁷, де подвизався і ніс послух протоігумена його родич прп. Паїсій Хиландарський. Саме тут у 1756 р. він почав масштабне будівництво: від фундаменту до даху відбудував зруйноване південне крило монастиря (три поверхи і дзвіниця), а на місці напівзруйнованого параклісу св. Стефана розпочав будівництво нового – на честь прп. Іоана Рильського. І лише з 1758 р. хаджи Вилчо на прохання ігумена Акакія починає допомагати й Зографу з метою його відновлення та розбудови⁷⁸. У цей же час, на початку 60-х рр. ХVІІІ ст., до Зографу перейшов з Хиландаря і прп. Паїсій Хиландарський.

Як свідчить меморіальний напис на мармуровій плиті в нартексі Успенського храму Зографського монастиря, в 1758 р. хаджи Вилчо почав там будівництво. На його пожертви було збудовано кілька нових монастирських корпусів, через що східне крило обителі іноді називали «хадживилчова махала». Також лівіше від монастирського кафолікону на його пожертви був побудований у 1768 р. ще один храм на честь Успіння Богородиці та інші монастирські будівлі⁷⁹. За архітектурною формою він схожий на кіріакон «Чорного Виру», а у притворі з лівої сторони і досі збереглося фрескове зображення Вилчо Баанова як ктитора храму. Причому зображений він у світському одязі, а не як чернець.

За словами Неофіта, хаджи Вилчо, передавши у цей же час пожертви на будівництво Чорновирського скитського храму (кіріакону), помер ще до його завершення⁸⁰. Бояджиева припускає, що хаджи Вилчо помер у 1769 р., за три роки до того прийнявши у Зографі чернечий постриг⁸¹. При цьому, бездоказово заперечуючи будівництво скитської церкви українськими ченцями, вона вважає, що її почав будувати хаджи Вилчо на прохання зографського ігумена Акакія не

⁷⁴ Паисий Хиландарски и неговата епоха, София, 1962; Никитин С. А. Папсий Хиландарский и современная ему южнославянская историография, в сборнике: Славянское источниковедение, М., 1965; Конобеев В. Д. Българското национално освободително движение. Идеология, програма, развитие, София, 1972; Христов Хр. Паисий Хиландарски, София, 1972.

⁷⁵ Бояджиева Е. Банско и Атон... С. 86–92.

⁷⁶ Там само. С. 82–83, 92, 96, 109.

⁷⁷ Там само. С. 110–111.

⁷⁸ Там само. С. 123.

⁷⁹ Порфирий Успенский, еп. Второе путешествие по Святой горе Афонской... С. 142.

⁸⁰ АБЗМА. История за Скито Чернь Вирь... С. 6–9.

⁸¹ Бояджиева Е. Банско и Атон... С. 171, 85.

раніше 1766 р.⁸². Але таке припущення не підтверджується жодними документами і продиктоване, швидше за все, бажанням за будь що довести, що храм побудували саме болгари. Водночас, наявні архівні джерела XVIII ст. спростовують такі гіпотези.

З матеріалів допитів чорновирського ченця Іова (Бутенка) за вересень 1756 р. відомо, що соборний храм Чорновирського скиту вже тоді був збудований і освячений на честь Різдва Богородиці: *«пішов він прямо з реченим ієросхимонахом (Григорієм Голубом, – прим. С.Ш.) у скит, названий Мавровир, де жив світським півтора роки в послушництві різному при келії оного ієросхимонаха. Потім же пострижений він Яков у чернечий чин тим же ієросхимонахом Григорієм, яко він того скиту начальником, минулого 1755 року квітня, а якого числа не пригадує, в церкві Різдва Пресвятої Богородиціз нареченням імені Іов»*⁸³.

Цей документ від 1756 р. засвідчує, що чорновирський храм на честь Різдва Богородиці був уже збудований ще до появи на Афоні хаджи Вилчо Баанова. Адже, як уже було сказано, вперше він прибув на Святу Гору в 1755 р., а перейшов до Зографу і почав там допомагати будівництву лише в 1758 р. До того, в 1752 р. Вилчо Баанов через свого сина лише разово передавав пожертву на молитовний спомин до Зографу у розмірі «50 грошів» (копійок)⁸⁴. Таким чином, на 1756 рік Вилчо Баанов ще ніяк не міг бути причетним до будівництва чорновирського храму. Тим паче, не може бути початком будівництва чорновирського храму 1766 рік, на якому наполягала К. Бояджиева⁸⁵.

Іншим наявним джерелом, яке спростовує гіпотези єп. Неофіта (Ніколова) та К. Бояджиевої, є спогади чорновирського ченця Ігнатія (Деншина), який повідомляє, що на момент прийняття ним у «Чорному Вирі» чернечого постригу 1768 р. там вже була *«церква облаштована чудова хорошої архітектури»*⁸⁶.

Більш правдоподібні дати будівництва чорновирського храму називає єп. Порфірій (Успенський), який побував там у 1845–1846 та 1858–1859 рр. За його словами, будівництво там було розпочато в 1747 р. за царювання імператриці Єлизавети Петрівни, а остаточно завершено в 1754 р. при зографському ігумені Акакії⁸⁷. Ці дати цілком збігаються зі свідченнями чорновирського ченця Іова (Бутенка) за вересень 1756 р., який повідомляв, що на той час храм «Чорного Виру» вже був збудований. Оскільки Порфірій працював в архіві Зографського монастиря та спілкувався з зографськими та чорновирськими ченцями майже по свіжих слідах, невдовзі після закінчення російсько-турецької війни, то його свідчення виглядають більш достовірними, аніж більш пізні свідчення єп. Неофіта (Ніколова) початку XX ст.

До цього варто додати, що в усіх відомих документах XVIII ст. в якості «будівничого» скиту «Чорний Вир» фігурує саме о. Григорій (Голуб), а не Вилчо Баанов чи хтось інший.

Таким чином, згадані джерела і свідчення не підтверджують версію єп. Неофіта (Ніколова), який наполягав, що Вилчо Баанов незадовго до смерті розпочав у «Чорному Вирі» будівництво скитського храму, але помер (бл. 1769 р.) ще до його завершення⁸⁸. Імовірніше за все, хаджи Вилчо справді міг бути одним з ктиторів і надавати якусь допомогу у розбудові та облаштуванні «Чорного Виру», але навряд чи ця допомога була настільки значущою, як це намагався показати єп. Неофіт. Огляд храму Різдва Богородиці при «Чорному Вирі» засвідчує, що він справді

⁸² Там само. С. 160.

⁸³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 151. Спр. 68. Арк. 3–3 зв., 5.

⁸⁴ Бояджиева Е. Банско и Атон... С. 108.

⁸⁵ Там само. С. 160.

⁸⁶ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград... С. 12–13.

⁸⁷ Порфирий Успенский, еп. Второе путешествие по Святой горе Афонской... С. 91–93, 257.

⁸⁸ АБЗМА. История за Скито Чернь Вирь... С. 6–9.

має більш пізню прибудову з південно-західної сторони у вигляді двоповерхового притвору з двома приділами на першому поверсі, верандою-терасою і двома підсобними кімнатами на другому поверсі. Цей притвор дещо вибивається з цілісної архітектурної композиції храму, що засвідчує його більш пізнє прибудовування. Тож можемо припустити, що він був добудований близько 1766–69 рр., можливо, навіть на пожертви хаджи Вилчо. Так само, імовірно, на його пожертви був облаштований лівий притвор (з окремим вівтарем та іконостасом) на честь болгарського святого прп. Іоана Рильського, тоді як правий притвор облаштований на честь прп. Антонія та Феодосія і всіх Києво-Печерських Преподобних. Пам'ять про таку участь Вилчо Баанова у добудові храму з плином часу могла трансформуватись в усні перекази болгарських ченців про те, що й сам храм було побудовано саме ним, що й записав на початку ХХ століття єп. Неофіт (Ніколов).

Бояджиева звертає увагу на те, що святогірські ченці Никифор та Ієрофей у виданій в 1824 р. праці «Повествованието за опленяванито на Света гора Атонска» повідомляють, що на цей час поміж скитів на Афоні існував «руски скит Черни Вир, тук живеят пядесет монаси, само руси»⁸⁹. Ця праця була написана ще до початку грецького повстання 1821 р., тож, за свідченнями очевидців-афонітів, виходить, що до цього часу в «Чорному Вирі» проживало близько 50 ченців. Причому ці очевидці акцентують, що ченці там були саме «руси» і сам скит вони називають «руським», а не болгарським. Так само єпископ Порфирій (Успенський), ієросхимонах Сергій (Веснін), хиландарський бібліотекар о. Сава (Бройер), есфігменський ігумен Герасим (Смірнакис)⁹⁰ та інші автори у ХІХ ст. повідомляли, що «Чорний Вир» насаляли саме «малоруси»⁹¹.

Спроби приписати всі заслуги ктиторства як у «Чорному Вирі», так і у Зографському монастирі загалом лише одному Вилчо Баанову виглядають доволі дивно, оскільки у цей період ктиторську допомогу Зографському монастирю здійснювало чимало заможних і відомих людей не лише з Болгарії, але й з України, Молдо-Валахії та Росії. Підтвердженням цьому можуть слугувати численні документи ХVІІІ ст., які збереглися в архівах цих країн, а також і в самому Зографському монастирі.

Зокрема, факт збирання таких пожертв засвідчують вже згадувані Пом'яники Зографської обителі⁹². Також у монастирському Статуті під 1749, 1759, 1766 рр. повідомляється про привезені в Зографську обитель з України та Росії щедрі пожертви у вигляді значних грошових сум, церковного посуду, книг, облачень тощо⁹³.

Як уже згадувалося, саме у рік початку будівництва храму «Чорного Виру» у грудні 1747 р. в Московській синодальній конторі відповідно до указу Св. Синоду під головуванням українця і колишнього префекта Київської духовної академії архієпископа Стефана (Калиновського) з державної казни на Зографський монастир

⁸⁹ Бояджиева Е. Банско и Атон... С. 153.

⁹⁰ Σμυρνιάκης Γ. Τὸ Ἄγιον Ὄρος. Αθήνα, 1903. Σ. 561–562.

⁹¹ Порфирій (Успенський), єп. Восток христианский. Второе путешествие по Св. горе Афонской... С. 93, 257; Сергий (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... С. 163–166; Сава Хиландарац, мон. Света Гора, прев. Б. Димитра. Београд, 1898. С. 112–120; Афон. *Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*... С. 583; Путеводитель по св. Афонской Горе... Москва, 1895. С. 60; Путеводитель по Св. Горе Афонской... Издание Братства Русских обителей на Афоне, 1913. С. 99.

⁹² Шумило С. В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2016, листопад-грудень. № 6 (132). С. 73–84; Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику ХVІІ–ХVІІІ ст. *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.

⁹³ Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографа с царской Россией. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы междунар. науч.-богосл. конф. Москва, 1–4 окт. 2006. М., 2008. С. 254; Дерманский П. Ф., Пивоваренко Л. А. О связях Киево-Печерской Лавры с Болгарией. *Духовная культура населения Украины с древнейших времен*. Киев, 1991. С. 60.*

почали виплачувати регулярне «жалування» *«из положенной на штат Святейшого Синода сумме, выданных из оной в Святейшем Синоде во оной Изографский монастыр»*⁹⁴.

З архівних матеріалів Київської губернської канцелярії, Київської духовної консисторії та Києво-Печерської лаври ми дізнаємося про збирання значних пожертв зографськими ченцями по території України на потреби своєї обителі. Так, у 1750–1751 рр. Україну з метою збирання пожертв відвідували ігумен та інші представники Зографського монастиря⁹⁵. У 1763 р. зографські посланці отримали у друкарні Києво-Печерської Лаври велику партію різноманітних богослужбових і повчальних книг лаврського друку⁹⁶. В інших документах цього періоду повідомляється про розорення Зографського та інших афонських монастирів турками і татарами (1753 та 1769 рр.), у зв'язку із чим проводився збір пожертв по Україні⁹⁷.

У цей же період в Україні від Зографського монастиря з метою збирання пожертв на потреби обителі перебував ієромонах Ігнатій, який передав на ім'я київського митрополита Арсенія (Могилянського) відповідного листа від 30 травня 1768 р. за підписом ігумена Зографського монастиря архімандрита Акакія⁹⁸. У цьому листі зографський ігумен красномовно дякує київському митрополиту за надані на Зограф щедрі дарунки на *«помощь и искупление обители»* і *«собирании милостыни»*, *«коим обитель наша и мы последнейшие как в содержании своем, так и во искуплении агарянских даней возимели великую помощь»*⁹⁹.

До цього можна додати збережені документи про збирання чорновирськими ченцями пожертв на «Чорний Вир» на Запорозькій Січі та по всій Україні, зокрема і вже згадуваний лист засновника скиту ієросхимонаха Григорія (Голуба) до кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського від травня 1768 р., які засвідчують щедрі пожертви, зібрані в Україні як на Зографський монастир, так і безпосередньо на «Чорний Вир».

Як видно, твердження еп. Неофіта (Ніколова) та К. Бояджиєвої, що скит «Чорний Вир», як і увесь Зографський монастир, розбудовано винятково на пожертви заможного болгарського ктитора, не відповідають дійсності, оскільки у цьому процесі у той час активну матеріальну участь брали представники різних народів та країн, зокрема й українська козацька старшина¹⁰⁰.

Таким чином, відповідно до відомих нам документів XVIII ст., є всі підстави вважати, що засновником і «будівничим» скиту «Чорний Вир» на Афоні був саме о. Григорій (Голуб) – нащадок гетьмана Оліфера Голуба (†1628) та представник знатного шляхетського козацько-старшинського роду з Чернігівщини. Цей факт укотре засвідчує існування тісних духовно-культурних зв'язків українського

⁹⁴ РДАДА. Ф. 1183. Оп. 1. Част. 7. Спр. 548 (грудень 1747 р.)

⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1. Спр. 1878; ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2165. Арк. 155, 190–193, 195–198; ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3325. Арк. 15, 16, 29–31, 42–44.

⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 128: Киево-Печерская Лавра. Оп. 1. тип. Спр. 70.

⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3325. Арк. 15, 16, 29–31, 42–44. Повідомлення про розорення Афонського Георгієвського Зографського монастиря татарами в 1753 р.; ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2165. Арк. 155, 190–193, 195–198. Доношение архимандрита Афонского Георгієвского Изуграфского монастыря о выдаче паспорта на проезд в Москву. Оригинал. 1752 г.; ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5961. Арк. 9, 10, 11, 12. Згадка про напад турків на афонські та грецькі монастирі. 1769 р.

⁹⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 312. Спр. 444. 605 с. Книга входящих и исходящих писем митрополита Киевского Арсенія (Могилянського) 1767–1768 гг. Л. 851. Приписка: № 108.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи... С. 73–84; Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику... С. 41–63.

чернецтва та козацтва зі світовим центром православного чернецтва на Афоні. Разом з тим, афонський «козацький» скит «Чорний Вир» є важливою складовою історії, духовної культури, традиції і спадщини українського чернецтва у єдиній у світі автономній чернечій республіці. На жаль, існування на Афоні цього скиту по сей день залишається однією з найменш вивчених сторінок в історії як Святої Гори, так і її відносин з церковними та чернечими осередками в Україні. Водночас, цей пам'ятник присутності українців на Афоні має велику духовно-культурну і науково-історичну цінність.

References

- Alf'orov, O. (2012). Rol' kozats'ko-starshyns'koho rodu Holubiv v istoriyi Ukrayiny druhoyi polovyny XVI – kin. XVIII st. [The role of the Cossack-elders kind of Pigeons in the history of Ukraine of the second half of the 16th - the end. 18th]. Dysertatsiya kand. ist. nauk. / Nauk. kerivn. prof. V. Y. Borysenko. Kyiv, Ukraine.
- Alf'orov, O. (2001). Het'man Olifer Holub – slavetnyy predstavnyk Rodu [Hetman Olifer Golub – Glorious Representative of the Genus]. Visnyk Kyuyivs'koho natsional'noho linhvystychnoho universytetu. Seriya: «Istoriya, ekonomika, filosofiya». Vyp. 5. Kyiv, Ukraine.
- Alf'orov, O. (2003). Do istoriyi pokazachenoyi ukrayins'koyi arystokratiyi (predstavnyka rodu Holubiv XVI–XVIII st.) [To the history of the Ukrainian aristocracy shown (representative of the genus Pigeons of the XVI–XVIII centuries)]. Het'mans'kyy al'manakh: «Do 85-richchya proholoshennya Ukrayins'koyi Derzhavy ta 130 richchya vid dnya narodzhennya Het'mana Pavla Skoropads'koho». Ch. II. Kyiv, Ukraine.
- Archeio Prôtátou. (1991). Epitómés metabyzantinón engráphōn [Athōniká Sýmmeikta 2] / X. Gásparēs. Athéna, Greece.
- Afon [Athos]. (1891). Éntsyklopedychesky Slovar' F.A. Brok-hauza y Y.A. Efrona. Tom IIa. St. Peterburg, Russian Empire.
- Boyadzhyyeva, E. (2002). Bansko y Aton: Mysyyata na khadzhy Vilcho, brata na Paysyy Khylendarsky, na praha na B'lharskoto v'zrazhdane [Bansko and Aton: The Mission of Hadji Valcho, Paisii Hilendarski's Brother, on the Threshold of the Bulgarian Revival]. Sofyya, Bolgariya.
- Bozhkov, A., Vasylyev, A. (1981). Khudozhestvenoto nasledstvo na manastyra Zohraf [The artistic heritage of the Zograf Monastery]. Sofyya, Bolgariya: Nauka y yzkustvo.
- Dermansky, P. F., Pyvovarenko, L. A. (1991). O svyazyakh Kyevo-Pecherskoy Lavry s Bolharyey [On the Relations of the Kiev-Pechersk Lavra with Bulgaria]. Dukhovnaya kul'tura naselenyya Ukrayny s drevneyshykh vremen. Kyiv, Ukraine.
- Kahamlyk, S. (2005). Kyyevo-Pechers'ka Lavra: svit pravoslavnoyi dukhovnosti i kul'tury (XVII–XVIII st.) [Kiev-Pechersk Lavra: the World of Orthodox Spirituality and Culture (XVII–XVIII centuries)]. Kyiv, Ukraine: Natsional'nyy Kyyevo-Pechers'kyy istoryko-kul'turnyy zapovidnyk.
- Kryvosheya, V. V. (2010). Kozats'ka starshyna Het'manshchyny [Kozatskaya Chief of the Hetmanate]. Entsyklopediya. Kyiv, Ukraine: Stylos.
- Kryvosheya, V. V., Kryvosheya, I. I., Kryvosheya, O. V. (2009). Neuryadova starshyna Het'manshchyny [Non-governmental petty officers of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine: Stylos.
- Kryvosheya, I. I. (2016). Neuryadova starshyna Ukrayins'koyi kozats'koyi derzhavy (XVII–XVIII st.): dovidnyk [Non-governmental chief of the Ukrainian Cossack state (XVII–XVIII centuries): a handbook]. T. 2. Kyiv, Ukraine: Vydavets' Pshonkivs'kyy.
- Kryvosheya, I. I. (2015). Militarna mandrivka: bunchukove tovarystvo v Sulats'komu pokhodi (1725–1727) v dzerkali shchodennyka heneral'noho pidskarbiya Yakova Markovycha [The Militant Journey: The Bunchup Society in the Sulacian Campaign (1725–1727) in the Mirror of the Diary of Jacob Markowicz's General Subsidy]. Mare

Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Tom VIII. «Migracje. Podróże w dziejach». Monografia oparta o materiały z VII Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego. Wolin 26–28 lipca 2014. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałeka.

Kovachev, M. (1943). Bolharsky kytory v Sveta hora [Bulgarian donors in the Holy Mountain]. Sofyya, Bulgariya.

Konobeev, V. D. (1972). Bolharskoto natsyonalnoosvobodytelno dvyzhenye. Ydeolohyya, prohramma, razvytye [The Bulgarian National Liberation Movement. Ideology, Program, Development]. Sofyya, Bulgariya.

Maevskyy, V. A. (2009). Afon y eho sud'ba [Athos and his fate]. Moscow, Russia.

Markovych, Y. A. (1893). Dnevnyk heneral'noho podskarbyya Yakova Markovycha (1717–1767 hh.) [The Diary of the General Sub-Treasure of Yakov Markovich (1717–1767)]. Part 1. (1717–1725)]. Chast' 1. (1717–1725 hh.). Kyiv, Russian Empire: Typohrafyya H. T. Korchak-Novytskoho.

Merdzymekys, N. (2008). Svyazy Afonskoho monastyrya Zohrafa s tsarskoy Russyey [Relations of the Athos Monastery of Zograf with Tsarist Russia]. Russiya – Afon: tsysacheletye dukhovnoho edynstva. Materyaly mezhdunar. nauch.-bohosl. konf. Moskva, 1–4 okt. 2006. Moscow, Russia.

Modzalevskyy, V. L. (1908). Malorossyysskyy rodoslovnyk [The Little Russian Pedigree]. T. 1. Kyiv, Russian Empire: Typ. H. Frontskevycha.

Nykytyn, S. A. (1965). Papsyy Khylendarskyy y sovremennaya emu yuzhnoslavyanskaya ystoryohrafyya, v sbornyke: Slavyanskoe ystochnykovedenye [Papsiy Hilendarsky and his contemporary South Slavic historiography, in the collection: Slavic Source Studies]. Moscow, Russia.

Opys' vysochayshym ukazam y povelenyyam, khranyashchymysya v Sanktpeterburhskom Senatskom arkhive za XVIII v. [Inventory of the highest decrees and orders stored in the Saint Petersburg Senate Archive for the 18th century]. (1878). T. III: 1740 – 1762. St. Peterburg, Russian Empire.

Opysanye puteshestvyaya ottsa Yhnatyya v Tsar'hrad, Afonskuyu horu, Svyatuyu Zemlyu y Ehypet. 1766–1776 hh. [Description of Father Ignatius' journey to Constantinople, Mount Athos, Holy Land, and Egypt. 1766–1776]. (1891). Pravoslavnyy palestynskyy sbornyk. T. XII. Vyp. 36 (3). St. Peterburg, Russian Empire.

Pavlikiyanov, K. (2018). Afonskyy Zohrafskyy Skyt «Chernyy Vyr» y eho kazatskoe brat-stvo – teksty arkhivnykh svydetel'stv (1747–1908 h.) [The Athos Zigraphic Skit «Black Swirl» and its Cossack Brotherhood – texts of archival evidence (1747–1908)]. Doklad na mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyy «Kyevo-Pecherskaya Lavra – Afon – Yerusalyim: edynstvo skvoz' veka». Kyev, 20–21 yyulya 2018 h. Mashynopys.

Putevodytel' po sv. Afonskoy Hore y ukazatel' ee svyatyn' y prochykh dostopamyatnostey, s 29-yu vydamy monastyrey y skytov, y kartoyu Afona [Guide to St. Mount Athos and a signpost of its shrines and other landmarks, with 29 species of monasteries and monasteries, and a map of Mount Athos]. (1895). Yzd. 7-e Afonskoho Russkoho Panteleymonova monastyrya. Moscow, Russian Empire.

Putevodytel' po Sv. Hore Afonskoy [Guide to the Holy Mount of Athos]. (1913). V pamyat' 300-letyya tsarstvovanyya doma Romanovykh. Sost. A. A. Pavlovskyy. Athos, Greece: Yzdanye Bratstva Russkykh obyteley na Afone.

Smyrnákēs, G. (1903). Tò Hágion Óros. Athena, Greece.

Shumylo, S. V. (2015). «Dukhovnoye Zaporozh'ye» na Afone. Maloizvestnyy kazachiy skit «Chernyy Vyr» na Svyatoy Gore [«Spiritual Zaporozhye» on Athos. Little-known Cossack skete «Black Whirlpool» on the Holy Mountain]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. V. (2016). Afonskiy skit «Chernyy Vyr» i popytki vossozdaniya novogo Rusika v XVIII v. na Svyatoy Gore [Athos skete «Black Whirlpool» and attempts to recreate the new Rusik in the XVIII century. on the Holy Mountain]. Afon i slavyanskiy

mir. Sb. 3. Materialy mezhdunar. nauch. konf., posv. 1000-letiyu prisutstviya russkikh monakhov na Svyatoy Gore. Kiyev, 21–23 maya 2015 g. Athos, Greece: Svyato-Panteleimonov monastyr' na Afone.

Shumylo, S. V. (2017). Kozats'kiy skit «Chorniy Vir» na Afoní u XVIII st. za malovídomimi arkhívnimi dzherelami [Cossack skete «Black Whirlpool» on Athos in the XVIII century. by little known archival sources]. Tserkva – Nauka – Suspíl'stvo: pitannya vzaémодíí. Materiali 15-í mízhnarodnoí naukovoí konferentsií (29 travnya – 3 chervnya 2017 r.). Kyiv, Ukraine: Natsional'niy Kiêvo-Pechers'kiy ístoriko-kul'turniy zapovídnik.

Shumylo, S.V. (2016). Nove dzherelo do bíografií Í. Mazepi ta ístorii zv'yazkiv ukraíns'koí kozats'koí starshini z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoní [New Source for I. Mazepa's Biography and History of Relations between the Ukrainian Cossack Elder and the Center for Orthodox Monasticism in Athos]. Siverians'kiy litopis: Vseukraíns'kiy naukoviy zhurnal. listopad-gruden'. № 6 (132). Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S.V. (2019). Predstavniki kozats'ko-starshins'kikh rodin Chernígovu-Sívershchini v afons'komu Zografs'komu pom'yanniku XVII – XVIII st. [Representatives of the Cossack-Elderly Families of the Chernihiv-Sivershchyna in the Athos Zograf Monument of the 17th – 18th centuries]. Siverians'kiy litopis: Vseukraíns'kiy naukoviy zhurnal. listopad-gruden'. № 6 (150). Chernihiv, Ukraine.

Tokaryev, S. A. (2015). Kozats'ka starshyna Nizhyns'koho polku u druhiy poloviny XVII – XVIII st. [Kozatsky Head of Nizhyn Regiment in the Second Half of XVII – XVIII]. Dysertatsiya kand. ist. nauk. Chernihiv, Ukraine: CHNPU.

Uspenskiy, Porfyryy. (1880). Vostok khrystyanskyy. Vtoroe puteshestvye po Sv. hore Afonskoy v hodakh 1858, 1859 y 1861 y opysanye skytov afonskiykh [East Christian. Second trip to the Holy Mount of Athos in 1858, 1859 and 1861 and a description of the Athos monks]. Moscow, Russian Empire.

Vesnin, Sergiy. (1850). Pis'ma k druž'yam svoim o Svyatoy Gore Afonskoy [Letters to your friends about the Holy Mount of Athos]. St. Peterburg, Russian Empire.

ABZMA (Arkhív Bolgars'kogo Zografs'kogo monastirya na Afoní) – ABZMA (Archives of the Bulgarian Zograf Monastery at Athos). Istoriya za Skito Cherni Vir. Prepis ot pismoto na Branitskiya yepiskop Neofit do arkhimandrita Grigoriya, igumen na Sveshchenata Zografska obitel. Rukopis.

ASKhMA (Arkhív Serbs'kogo Khilandars'kogo monastirya na Afoní) – ASChMA (Archive of the Serbian Chilandar Monastery in Athos). List íeroskhimonakha Antoniya (Bulatovicha) do rosíys'kogo ímperatora Mikoli II. Perepiska (kopjalnik) Blagoveshtenske Kelje. Khilandar. 1912.

RDADA (Rosíys'kiy derzhavniy arkhív drevníkh aktív) – RSDAA (Russian State Archive of Ancient Acts) F. 1183. Op.1. Chast. 7. Spr. 548 (gruden' 1747 r.).

IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho) – MI VNLU (Manuscript institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine). F. 312. Spr. 444. 605 s. Kniga vkhodyashchikh i iskhodyashchikh pisem mitropolita Kiyevskogo Arseniya (Mogilyanskogo) 1767 – 1768 gg. L.851. Pripiska: №108.

TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv) – CSHAK of Ukraine (Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv). F 990. Op.1. Spr. 1110; F. 59: Kiyevskaya gubernskaya kantselyariya. Op. 1. Spr. 1878; F. 59. Op.1. Spr. 2165; F. 59. Op.1. Spr. 3325; F. 59. Op.1. Spr. 3325; F. 59. Op.1. Spr. 2165; F.59. Op.1. Spr. 5961; F. 127. Op. 151. Spr. 68; F. 128. Op 1.obshch. Spr. 156; F. 128: Kiyevu-Pecherskaya Lavra. Op. 1.tip. Spr. 70; F. 229. Op. 1. Spr. 166.

Шумило Сергій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина», директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні (вул. Велика Васильківська, 126, м. Київ, 03150, Україна).

Shumylo Serhii V. – Editor-in-Chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage», Director of The International Institute of the Athonite Legacy (126 Velyka Vasylkivska Street, Kyiv, 03150, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

GREGORY GOLUB: COMRADE-BUNCHUK NEZHINSKY REGIMENT AND THE FOUNDING OF THE SKETE «BLACK WHIRLPOOL» ON MOUNT ATHOS

Abstract. The aim of the study. The purpose of the article is to study the pedigree and biography of comrade-bunchuk Nezhinsky regiment Gregory Golub and the establishment of the monastic skete «Black Whirlpool» («Mavro Vir») on Mount Athos in the 1740s. To reveal the role of the Ukrainian Cossacks in the donor support of the Athos skete «Black Whirlpool» on the Holy Mountain. **The methodology** of work is based on the principles of historicism, presented in accordance with the anthropological and dialectical approach to historical phenomena. **Scientific novelty.** For the first time, the origin of Grigory Golub from the Ukrainian Cossack-elders family and the establishment of the Black Whirlpool by him on Mount Athos were carefully analyzed. Based on the analysis of archival sources, little-known facts and documents are revealed, in particular about the activities of this Ukrainian monastic monastery on Mount Athos. The issue of genealogical relations between Grigory Golub and Hetman Olifer Golub has been actualized. **Conclusions.** The genealogy of Grigory Golub and its relationship with the Chernihiv region are studied in detail. It was established that Grigory Golub and his family are outstanding representatives of the Ukrainian Cossack foreman of the late XVII–XVIII centuries. Based on archival sources and evidence, the author establishes the approximate date and place of birth of Grigory Golub, the time of his departure from military service and his adoption of monasticism, institution on Mount Athos skete «Black Whirlpool», the approximate time of his death at the age of about 80 years. The author also analyzes various documents, reviews and hypotheses about the foundation and construction of the Black-Vyrsky monastery on Mount Athos and establishes the fact of participation in this of representatives of the Ukrainian Cossacks and, in particular, Grigory Golub. He also refutes the biased allegations that the construction of the Black Whirlpool skete was not carried out by Ukrainian monks and proved the close ties of Ukrainian monasticism and Cossacks with this center of spirituality in the world center of Orthodox monasticism.

Keywords: Grigory Golub, Petro Kalnyshevsky, Nifont Nikolov, Vilcho Baanov, Elizabeth II, Black Whirlpool, Mavro Wir, Zograf, Athos, Holy Mountain, Greece, Ukraine, Cossacks, Scete, Monks.

Дата подання: 2 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило С. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний вир» на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 60–80. DOI: 10.5281/zenodo.3859377.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2020). Bunchukovyi tovarysh Nizhynskoho polku Hryhoriy Holub ta zasnuvannia nym skytu «Chornyi vyr» na Afoni [Gregory Golub: comrade-bunchuk Nezhinsky regiment and the founding of the skete «Black Whirlpool» on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 60–80. DOI: 10.5281/zenodo.3859377.

Віталій Герасименко

ДУХОВНА ОСВІТА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1870–1882 РР.

DOI: 10.5281/zenodo.3859412

© В. Герасименко, 2020. СС BY 4.0

***Метою** дослідження є аналіз роботи духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії 1870–1882 рр. **Методологічно** робота побудована на засадах історичного підходу. **Наукова новизна.** На підставі матеріалів, які були опубліковані у часописах «Черниговские епархиальные известия» та інших джерелах, уперше здійснено цілісний аналіз діяльності й функціонування духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії, а також церковно-парафіяльних шкіл у загальному контексті розвитку Православ'я на Лівобережній Україні.*

***Висновки.** Проаналізувавши роботу духовних навчальних закладів, можна констатувати, що рівень духовної освіти на Чернігівщині за цей період історичного часу був цілком на задовільному рівні. У 1870–1882 рр. в єпархії існували семінарія та три духовні школи. Рівень семінарії був досить високим. При семінарії була недільна школа і з 1885 року початкова зразкова школа. У цій школі учні семінарії брали участь у практичних заняттях, дітям давались основні поняття та основи православного віровчення, що сприяло їхньому церковному вихованню та зміцненню у вірі. Рівень підготовки учнів духовних шкіл був середнього або навіть нижче середнього рівнів. І якщо чернігівська школа, яка за своєю матеріально-технічною базою була близькою до семінарії, давала високий рівень освіти, то навчання в новгород-сіверській та стародубській школах було на низькому рівні. В єпархії функціонували парафіяльні школи, які поділялися на два класи: церковно-парафіяльні та школи грамотності. У всіх школах навчалися діти обох статей. Майже в кожній школі була своя бібліотека. Ставлення викладачів до учнів було досить гуманним. Шкільні приміщення зазвичай розташовувалися в селянських будинках. Головним завданням цих шкіл було надати початкову освіту сільським жителям Чернігівщини.*

***Ключові слова:** семінарія, духовне училище, церковно-парафіяльна школа, Чернігівщина.*

Розвиток духовної освіти на Чернігівщині бере свій початок з XVII ст. Ще за архієпископа Лазаря (Барановича) почалися активні розмови про відкриття в Чернігові духовної школи. Тоді в Новгороді-Сіверському, а пізніше й в Чернігові були засновані друкарні. Як писала О.І. Травкіна, «зусиллями Лазаря (Барановича) в Чернігові був створений представницький гурток гуманістів, який розгорнув плідну літературно-видавничу діяльність. Владика прагнув перетворити Чернігів на провідний культурний центр усієї Лівобережної України, піднести його до рівня Києва, а то і перевершити його»¹. У той період це було можливо через те, що Київ тільки-но починав відроджуватися, як і Чернігів, оскільки період Руїни ще давався взнаки. Звернувши увагу на занепад Києво-Могилянської колегії в період Руїни, архієпископ Лазар поставив за мету створити в Чернігові навчальний заклад самого високого рівня, на кшталт Київської alma mater. В. Литинський

¹ Чернігівський колегіум / авт. кол.: Ольга Травкіна (кер.) та ін. Чернігів, 2012. С. 19.

вважав, що «Лазар Баранович дав Чернігову декілька шкіл, перевівши їх з Новгород-Сіверського в Чернігів. Школи ці називалися латинськими та існували в Новгород-Сіверському, поза всяким сумнівом, на початку другої чверті XVII століття»².

Але першою справжньою школою був колегіум, заснований святителем Іоанном (Максимовичем) в 1700 р., котрий став першим навчальним закладом на території Лівобережжя повної середньої, а надалі й вищої освіти. У 1784–1786 рр. колегіум було реорганізовано в духовну семінарію³.

Розвиток духовної освіти тривав і в другій половині XIX ст. Чернігівська єпархія мала одну семінарію та три духовні училища. Активно функціонувало і єпархіальне жіноче училище. Що стосується духовної семінарії, то з січня 1866 р. з благословення преосвященного Філарета вихованцям почала викладатися педагогіка. Уроки читав ректор семінарії архімандрит Євгеній для учнів вищого відділення.

Викладання педагогіки передбачало не лише теоретичні заняття, але і практичні. Для цих цілей Святійший Синод видав указ семінарським керівникам турбуватися про відкриття при семінаріях шкіл, принаймні шкіл недільних, в яких би учні семінарії могли практично знайомитися з кращими методами викладання предметів, переважно необхідних у первинній освіті. Функціонували при семінарії музей церковної старовини та церковно-археологічна комісія. Викладачі семінарії займалися науковою роботою, що відображалось в публікаціях у «Чернігівських єпархіальних відомостях». Загальний рівень підготовки викладачів і студентів був досить високим. Що стосується підтримки кращих студентів семінарії, то з метою допомоги в їхньому навчанні редакція «Чернігівських єпархіальних відомостей» жертвувала на семінарію грошові кошти. Вони спрямовувалися в першу чергу на матеріальну допомогу одному кращому учню семінарії з сиріт, а також на премії трьом учням з трьох відділень семінарії, які представили кращі твори на задані теми. Окрім цього, кошти виділялись на випуску і розсилку по сілських церковноприходських школах необхідних посібників»⁴.

Як ми бачимо, дійсно редакція бажала поліпшити умови навчання вихованців і надати їм стимул для старанного навчання та написання творів, таким чином покращуючи духовну освіту в регіоні.

У період з 1871 по 1882 р. Чернігівську єпархію очолювали єпископи Нафанаїл (Савченко) і Серапіон (Маєвський). Оскільки все життя владик Нафанаїла та Серапіона до єпископського служіння було тісно пов'язане з духовними школами, то і про чернігівську школу вони не забували під час своєї діяльності як керівники єпархії. Відомо, що владика Нафанаїл був бакалавром Київської духовної академії⁵, а пізніше – інспектором Тверської духовної семінарії, а також ректором Подільської та Костромської духовних семінарій.

Особлива увага з боку владики Нафанаїла була приділена недільній школі при семінарії. Як відомо, з часу перетворення семінарії, а саме з 1870–1871 навчального року, заняття в школі стало проводитися регулярно кожного буденного дня, тож школа стала в буквальному розумінні щоденною. Основним завданням школи були можливість надання простої освіти малозабезпеченим мешканцям Чернігова, а також – удосконалення педагогічної практики вихованців

² Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. 1896. № 6. С. 215.

³ Мащенко С. Чернігівська Духовна Семінарія як культурно-освітній осередок України. *Сіверянський літопис*. 2001. №5. С. 55.

⁴ Пожертвование редакции черниговских епархиальных известий в память почившего в Бозе Филарета архиепископа Черниговского. *Черниговские Епархиальные Известия*. 1867. № 4. С. 82.

⁵ Титов Ф., прот., проф. Императорская Киевская духовная академия 1615–1915. Типография Киево-Печерской Лавры. Киев, 1915. 2-е, дополненное издание. Киев, 2003. С. 391.

семінарії, оскільки їм була надана можливість викладати у цій школі. Окрім предметів народної школи, у щоденній школі викладалися «російська граматики і вітчизнознавство»⁶. Граматичні вправи супроводжувалися читанням і письмом. Читання статей і оповідань з вітчизнознавства бралось з обраних книг.

Важливе місце в курсі навчання займали підготовчі вправи. Важливість їх не заперечувалася керівництвом семінарії, і тому вони проводилися не лише по граматиці, але і по усіх інших предметах, що викладалися у школі. Значна частина учителів школи навчали вихованців азбуці за підручником Ушинського «Родное слово»⁷. Деякі учителі школи викладали читання і письмо за книгою Паульсона «Первая учебная книжка». У перший рік навчання це були підготовчі вправи з цього предмета. Сутність їх полягала в тому, що учні не лише відшукували задані їм голосні та приголосні звуки в словах, але й писали їх. Після вивчення звуків учні переходили до звукового і письмового вивчення цілих слів і фраз⁸.

Як показував досвід, використання цього підручника було абсолютно виправданим. За його допомогою учні дуже швидко засвоювали матеріал, чого не скажеш про підручник Ушинського «Рідне слово». Для учнів згідно з джерелами останній навчальний посібник був дуже нудним і нецікавим.

Взагалі необхідно зазначити, що підручники «Азбуки» того часу склалися так, щоб якнайшвидше приступити до суті навчання: письма, читання. Робилося це власне на догоду неосвічених батьків, які бажали швидко навчити своїх дітей читати.

Викладачі школи склали для дітей особливі уроки, в ході яких учні розкладали слова; першим ступенем було ділення слів, що мають подвійний корінь, наприклад: рибо-лов; водо-віз; пиво-вар; бело-ручка.

Другим ступенем було ділення слів на склади: ма-ма; па-па; ву-ли-ця; ку-ри-ця та інші.

Третім ступенем була зміна слів за допомогою перестановки складів: рано-пора; пиши-шипи та інші. Четвертий ступінь припускав зміну слів за допомогою приставок і викидання складів; мил-мила-мило; добро-добре-добріше.

П'ятий ступінь – це ділення слів на звуки: р-и-б-а.

Як показував досвід, дітям були приємні такі заняття. Вони були свого роду грою для дітей, до того ж дуже цікавою. У селах набір ігор для дітей був дуже мізерним, і нерідко сільські діти грали в слова. Тому, навчаючись у недільній школі, діти могли отримати не лише елементарні знання, але і весело провести час. Щось подібне можна було сказати також про студентів семінарії, які викладали у цій школі. Окрім свого аудиторного заняття, вони отримували право урізноманітито своє навчання в духовній семінарії такими практичними заняттями з педагогіки.

Що стосується владики Серапіона, то він був доглядачем кирилівських духовних училищ у Новгородській єпархії, професором Ризької та ректором Самарської духовних семінарій⁹, залишаючись небайдужим до чернігівських духовних шкіл. Стежив владики і за рівнем підготовки вихованців семінарії та училищ по різних предметах.

Розглянемо ступінь підготовки учнів духовних училищ Чернігівської єпархії і готовність випускників до вступу в семінарію у 1878 р. Вступна кампанія розпочалася з іспитів з грецької мови. З цього предмета вихованці Чернігівського духовного училища перевершили рівень студентів з інших шкіл: «відповіді їх ясно

⁶ Дмитревский О. Воскресная школа при Черниговской духовной семинарии. Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям. 1872. № 4. С. 46.

⁷ Там само.

⁸ Старцева Н. М. Ромашина Е. Ю. «Первая учебная книжка» И. И. Паульсона (1868 г.): Наглядное обучение русской грамоте. Издательство «Грамота». Тамбов, 2016. № 12 (66). Ч. 1. С. 212–216.

⁹ Половцев А. А. Русский биографический словарь. Санкт-Петербург, 1904. Т. 18, С. 342.

показували, що вони ознайомлені з усіма розділами етимології рівномірно і не на швидку руку, а були досить вправними в них у перекладах»¹⁰. Вихованці Новгород-Сіверського училища показали набагато слабкіші знання з цього предмета: «майже усі вони робили грубі помилки в найпростіших формах відмін і відмінювань»¹¹. Стосовно Стародубського училища, то за рівнем знань вони показали, що «займають середину між вихованцями Чернігівського і Новгород-Сіверського училищ»¹².

З арифметики із 62 учнів оцінку «незадовільно» отримали 11 осіб, що становило біля 18% учнів. З 32 вихованців чернігівської школи таку оцінку отримали двоє, що складало 6%. Зі Стародубського училища всього одна людина не склала іспит, але враховуючи, що всього з цієї школи здавало іспити 13 осіб, то в відсотковому співвідношенні вийшло 8%. І з цього предмета найслабкіший показник був у новгород-сіверської школі. З 11 осіб оцінку «незадовільно» отримали 8, що становило 73%. Прослухавши усіх студентів з цих предметів, комісія ухвалила: «відгуки екзаменаційних комісій про відповіді і рівень підготовки по предметах курсу училища учнів духовних училищ Чернігівської єпархії, які склали іспити для вступу в 1-й клас семінарії у вересні місяці цього навчального року, представити на розгляд Його Преосвященства, а потім повідомити їх в копіях Правлінням цих училищ до відома їх керівництва»¹³.

Як ми бачимо, рівень підготовки учнів у Чернігівському училищі був значно вищим, ніж в інших духовних школах єпархії. Це і не дивно. Адже духовне училище було розташоване в безпосередній близькості до семінарії і часом навіть займало будівлі семінарії, що їй належали. Також деякі викладачі семінарії займалися викладацькою діяльністю в училищі. Тому матеріально-технічна база та рівень викладачів чернігівської школи були набагато вищі, ніж у Стародубі та Новгороді-Сіверському. Відтак результати вступної кампанії були досить прогнорозовані.

Але все-таки варто згадати про всі іспити, які випускники духовних училищ складали під час вступу в семінарію. Наведемо приклад за 1879 рік. Вступна кампанія того року розпочалася 20 і продовжувалася до 28 червня. Учні, або вірніше абітурієнти, ділили на два потоки згідно з алфавітом. Перелік вступних іспитів був таким:

1. Письмовий твір з російської мови;
2. Латинська мова;
3. Географія;
4. Грецька мова;
5. Арифметика;
6. Катехизис;
7. Церковнослов'янська мова.

Після невдалих вступних іспитів особлива увага з боку єпархії була приділена Новгород-Сіверському духовному училищу. На 1878/1879 навчальний рік учбова частина перебувала в задовільному стані. Після невдалої вступної кампанії вихованців училища в Чернігівську семінарію в стінах цієї духовної школи були прийняті кроки для поліпшення матеріально-технічної бази. Були закуплені нові підручники з усіх предметів, які викладалися в училищі на підставі рішення учбового комітету при Святійшому Синоді. Викладання стало проводитися згідно з його вимогами. Катехизис став викладатися за посібником митрополита Філарета (Дроздова), богослужбний статут – за підручником

¹⁰ Выписка из журнала Педагогического Собрания Правления Черниговской Духовной Семинарии 20 октября 1878 года. *Черниговские Епархиальные Известия*. 1879. № 1–2. С. 18.

¹¹ Там само. С. 19.

¹² Там само. С. 20.

¹³ Там само. С. 21.

священника Костянтина Нікольського, Священна Історія – за книгою протоієрея Соколова, російська і церковнослов'янська мови – за посібниками Кирпичникова та Перевлевського, грецька мова – за підручником Кюнера. Викладання велося практичним способом і згідно з рекомендаціями, вказаними у програмі з грецької мови. Учні займалися перекладами з грецької на російську мову та навпаки. Водночас вивчалися правила етимології та, частково, синтаксису. Письмові вправи давалися учням регулярно, але не завжди своєчасно¹⁴.

Латинська мова викладалася в усіх класах по загальноприйнятому положенню і посібниках Смирнова та Кюнера. Арифметика та географія викладалася в нижчих класах за дидактичним правилом – від простого до складного, від часткового до загального. Навчальний рік показав, що учні стали більш успішними у знаннях, ніж у минулому навчальному році. Відомо, що в «Новгород-Сіверське духовне училище в 1882 році поступало учнів 121; з них закінчили курс училища 118; звільнений на прохання батьків – 1; через заборгованість – 2»¹⁵.

У училищі також почали стежити і за викладачами, щоб вони вчасно з'являлися на уроки та виконували учбовий план, чого раніше не завжди дотримувалися.

Бібліотека училища мала в наявності підручники в достатній кількості. Видача книг робилася двічі на тиждень у відомі для усіх студентів дні та години. Термін, за який студент повинен був прочитати книги, складав усього один тиждень¹⁶.

Початкова зразкова школа при Чернігівській духовній семінарії була відкрита 25 жовтня 1885 р. і розміщена в будівлі семінарії. Керівником її став викладач дидактики Василь Кирилович Громаковський. На утримання школи щороку виділялося 1000 рублів з державного казначейства, з них 300 рублів – на платню законовчителю, 500 – виділялося учителеві; 200 – на утримання школи і придбання книг та учбового приладдя¹⁷.

У школі свої практичні зайняття проходили і вихованці семінарії. Їх практика полягала в такому: щоденно два вихованці 6-го і 5-го класів по черзі були присутніми на ранкових уроках в школі та слухали, що викладають учитель і законовчитель. А на вечірніх уроках вони вже репетирували вивчений матеріал¹⁸.

Кількість учнів у школі становила 39 осіб. Навчання було безкоштовним. Навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався 15 червня. Уроки починалися щодня о 8.30 і закінчувалися о 13.15. Тривалість уроку становила одну годину з 15-хвилинною перервою. В однокласній школі вивчалися Священна Історія Старого і Нового Заповітів, початкові молитви, пояснення хресного знамення і поклонів, коли треба схилити голову і як правильно брати благословення у священника¹⁹. Учні другої групи вивчали з поясненням Символ Віри, десять заповідей Божих, а також молитву Господню. Окрім цього, вивчалася і коротка Історія Церкви, а саме розповсюдження християнства у світі, особливо на території Русі, гоніння на перших християн. Як ми бачимо, дітям давалися елементарні поняття і основи Православного віровчення, що сприяло їхньому церковному вихованню і зміцненню у вірі. Розбирали діти на уроках і недільні Євангельські читання, а також житія святих. Навчання велося згідно з пояснювальною запискою, доданою до програми.

Викладачі навчали дітей російської мови за звуковим методом, тобто спочатку

¹⁴ Отчет по учебной и нравственной частям в Новгород-Северском духовном училище за 1878/1879 учебный год. *Черниговские Епархиальные Известия*. 1879. № 42. С. 575–584.

¹⁵ Ведомости о числе богаделен, состоящих при Черниговской епархии и лицах, помещенных в богадельни; о лицах содержащихся в монастырях для отбывания епитимии; об училищах открытых при монастырях; о сборах и пожертвованиях в церквах за 1882 год. Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4965. С. 43.

¹⁶ Отчет по учебной и нравственной частям в Новгород-Северском духовном училище за 1878/1879 учебный год. *Черниговские Епархиальные Известия*. 1879. № 42. С. 575–584.

¹⁷ Общие сведения о состоянии начальной образцовой школы при Черниговской Духовной Семинарии. *Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям*. 1888. №6. С. 167.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. С. 168

вибиралися найлегші голосні звуки, до яких поступово додавалися кілька приголосних. Такий метод використовувався до тих пір, поки учні не вивчали всі звуки в алфавіті. Елементарні поняття давалися учням і з арифметики, де діти спочатку знайомилися з поняттям одиниці, десятки, сотні, а потім поступово починали рахувати. Відтак школа давала дітям елементарну підготовку, і згодом отримані знання давали можливість учням вступати на навчання в різні училища.

14 квітня 1888 р. відбулося засідання Чернігівської єпархіальної ради училища. На ньому під керівництвом вікарія Чернігівської єпархії єпископа Новгород-Сіверського Афанасія (Пархомовича) було заслухано доповідь спостерігачів і завідувачок церковно-парафіяльних шкіл єпархії про те, «що учні деяких шкіл заявили бажання складати іспит на знання предметів однокласної школи»²⁰. Виходячи з цього бажання, стало активно обговорюватися питання про створення випробувальних комісій для видачі вихованцям пільгових посвідчень. До складу комісій стали включатися учителі земських шкіл. При цьому спостерігачам шкіл було доручено вжити заходів стосовно безперешкодного прибуття учителів земських училищ.

У комісіях могли брати участь особи, які мали середню освіту або посвідчення, «на звання початкового учителя»²¹. Проте ті члени комісії, які запрошувалися із земських шкіл, не мали права ставити бали, оскільки вони з достовірністю не знали здібностей того або іншого учня.

Церковно-парафіяльні школи в 1887/1888 навчальному році продовжували свою скромну діяльність. Поступово вченість почала розповсюджуватися серед селян, і такі школи користувалися популярністю в населення Чернігівської губернії. Загальний рівень викладання підвищувався з кожним навчальним роком. У звіті про стан церковно-парафіяльних шкіл Чернігівської єпархії за 1887/1888 р. було вказано, що в минулому навчальному році до отримання пільгових посвідчень учнів підготували одинадцять шкіл, а в «звітному році таких шкіл виявилось двадцять вісім»²². У минулому навчальному році були видані пільгові посвідчення про закінчення однокласної церковно-парафіяльної школи 73 учням і 3 ученицям, а в поточному навчальному році свідоцтва отримали 185 учнів. Кількість учнів зросла з 3017 до 3790 осіб²³.

У церковно-парафіяльних школах викладали більшість парафіяльних священників. Але в деяких місцях, навіть якщо священник не викладав, то все одно він чітко стежив за учбовим процесом. Усього шкіл у єпархії у 1887 р. нараховувалося 140, а в 1888 – 144, з них у Чернігівському повіті – 17, Ніжинському – 10, Конотопському – 8, Кролевецькому – 2, Стародубському – 12, Новгород-Сіверському – 14, Суразькому – 9, Мглинському – 5, Козелецькому – 8, Остерському – 18, Сосницькому – 7, Городнянському – 11, Борзенському – 2, Новозибківському – 11, Глухівському – 10²⁴.

Школи поділялися на два розряди: церковно-парафіяльні та школи грамотності. В усіх школах навчалися діти обох статей. Загальна кількість учнів чоловічої статі на той момент становила 2506, а жіночої статі – 318. Як бачимо, хлопчиків вчилися більше, ніж дівчаток, і це було не дивно. В ментальності того періоду освіта для дівчаток майже не сприймалася як обов'язкова, на відміну від хлопчиків. Усі школи були однокласні, з дворічним курсом. Заняття розпочина-

²⁰ Журнал Черниговского епархиального училищного совета. *Черниговские Епархиальные Известия*. 1888. №10. С. 421

²¹ Там само. С. 424

²² Отчёт о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1887/1888 учебный год. *Черниговские Епархиальные Известия*. 1888. № 23. С. 756–757

²³ Там само. С. 757

²⁴ Отчёт о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1887/1888 учебный год. *Черниговские Епархиальные Известия*. 1888. № 23. С. 758.

лися після закінчення робіт у полі, приблизно в листопаді, і тривали до початку польових робіт навесні. Школи, як правило, розміщувались в селянських хатах. Практично кожна школа мала свою бібліотеку. Ставлення учителів до учнів було цілком гуманним²⁵.

Отже, духовна освіта на Чернігівщині в цей період перебувала на цілком задовільному рівні. У єпархії функціонували церковно-парафіяльні школи, які давали елементарну освіту сільським жителям Чернігівського регіону. Статус семінарії був досить високим і, як ми бачимо, при ній функціонувала недільна школа, а з 1885 року – і початкова зразкова школа. Проте рівень підготовки студентів духовних училищ був посереднім або навіть нижче середнього. Якщо Чернігівське училище, яке за своєю матеріально-технічною базою наближалось до семінарії, давало високий рівень освіти, то навчання в Новгород-Сіверському та Стародубському училищах було організоване набагато гірше.

References

- Lozovyi, V. M. (2012). Chernihivskiy kolehium. Chernihiv, Ukraine.
- Lytynskiy, V. (1896). Kartyni yz proshloho Chernyhovskoi dukhovnoi semynaryu. *Prybavlenye k Chernyhovskym eparkhyalnim yzvestiyem*. № 6. P. 215.
- Pozhertvovanye redaktsyy chernyhovskyykh eparkhyalnikh yzvestiy v pamiat pochvyshheho v Boze Fylareta arkhyepyskopa Chernyhovskoho. (1867). *Chernyhovskye eparkhyalnie yzvestiya*. №4. P. 82.
- Dmytrevskiy, O. (1872). Voskresnaia shkola pry Chernyhovskoi dukhovnoi semynaryu. *Prybavlenye k Chernyhovskym eparkhyalnim yzvestiyem*. №4. P. 46.
- Vipyska yz zhurnala Pedahohycheskoho Sobranyia Pravlenyia Chernyhovskoi Dukhovnoi Semynaryu 20 oktiabria 1878 hoda. (1879). *Chernyhovskye eparkhyalnie yzvestiya*. №1–2. Pp. 18–21.
- Otchet po uchebnoi y npravstvennoi chastiam v Novhorod-Severskom dukhovnom uchylyshche za 1878/1879 uchebniy hod. (1879). *Chernyhovskye eparkhyalnie yzvestiya*. №42. Pp. 575–584.
- Vedomosty o chysle bohadelen, sostoiashchyykh pry Chernyhovskoi eparkhyi y lytsakh, pomeshchennikh v bohadelny; o lytsakh soderzhashchyykh v monastiriakh dlia otbivaniya epytymy; ob uchylyshchakh otkritikh pry monastiriakh; o sborakh y pozhertvovaniyakh v tserkvakh za 1882 hod. (1882). Hosudarstvenniy arkhyv Chernyhovskoi oblasti (dalee HACHO). Chernihiv, Ukraina. F. 679. Op. 2. Delo 4965. S. 43.
- Obshchye svedeniya o sostoianny nachalno i obraztsovoi shkoli pry Chernyhovskoi Dukhovnoi Semynaryu. (1888). *Prybavlenye k Chernyhovskym eparkhyalnim yzvestiyem*. №6. Pp. 167–168.
- Zhurnal Chernyhovskoho eparkhyalnogo uchylyshchnoho soveta. (1888). *Chernyhovskye eparkhyalnie yzvestiya*. №10. Pp. 421–424.
- Otchet o sostoianny tserkovno-prykhodskyykh shkol Chernyhovskoi eparkhyi za 1887/1888 uchebniy hod. (1888). *Chernyhovskye eparkhyalnie yzvestiya*. №23. Pp. 756–759.
- Mashchenko, S. (2001). Chernihivska Dukhovna Seminariia yak kulturno-osvitniy osередok Ukrainy. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 5, 55.
- Tytov, F., prot., prof. (2003). Ymperatorskaia Kyevskaia dukhovnaia akademyia 1615–1915. Kyiv, Ukraine : Typohrafiya Kyevo-Pecherskoi Lavrii.
- Startseva, N. M., and Romashyna, E. Yu. (2016). Pervaia uchebnaia knyzhka Y. Y. Paulsona (1868 h.): Nahliadnoe obuchenye russkoi hramote. Yzdatelstvo «Hramota». Tambov, Russia. № 12(66). Ch. 1. Pp. 212–216.
- Polovtsev, A. A. (1904). Russkiy byohrafycheskiy slovar. Vol. 18. St. Petersburg, Russia.

²⁵ Там само. С. 759.

Герасименко Віталій Анатолійович – аспірант Київської Духовної Академії, священник Української Православної Церкви (вул. Лаврська, 15, м. Київ, 01015, Україна).

Gerasymenko Vitaliy A. – Ph.D. Student of the Kyiv Theological Academy, priest of the Ukrainian Orthodox Church (15 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: geravit93@ukr.net

SPIRITUAL EDUCATION IN CHERNIHIV REGION 1870–1882

The purpose of the study is to analyze the work of the spiritual educational institutions of the Chernihiv Diocese in 1870 - 1882. Methodologically, the work is based on the historical approach.

Scientific novelty. On the basis of materials published in the magazines «Chernihiv Diocesan News» and other sources, for the first time a comprehensive analysis of the activities and functioning of the spiritual educational institutions of the Chernihiv diocese, as well as parish schools in the general context of the development of Orthodoxy in the Left Bank of Ukraine.

Conclusions. Analyzing the work of spiritual educational institutions, we can conclude that the level of spiritual education in Chernihiv region during this period of historical time was quite satisfactory. In the 1870s and 1882s there were a seminary and three spiritual schools in the diocese. The seminary level was quite high. At the seminary was a Sunday school and, since 1885, an elementary school. At this school, seminary students participated in practical classes, giving the children basic concepts and basics of Orthodox doctrine, which promoted their church upbringing and strengthening in the faith. The level of training of spiritual school students was average or even below average. And if the Chernihiv school, which in its material and technical base was close to the seminary, gave a high level of education, then the studies in Novhorod-Siverskyi and Starodub schools were on the low level. In the diocese there were parochial schools, which were divided into two classes, church-parish schools and literacy schools. In all schools children of both sexes studied. Almost every school had its own library. The teachers' behavior with students was quite humane. School premises were usually located in peasant homes. The primary task of these schools was to provide primary education to the villagers of Chernihiv.

Key words: Seminary, Theological School, Church-parish school.

Дата подання: 2 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасименко В. Духовна освіта на Чернігівщині 1870–1882 рр. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 81–88. DOI: 10.5281/zenodo.3859412.

Цитування за стандартом APA

Gerasymenko, V. (2020). Dukhovna osvita na Chernihivshchyni 1870–1882 rr. [Spiritual Education in Chernihiv region 1870–1882]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 81–88. DOI: 10.5281/zenodo.3859412.

Віталій Шуміло

НАСТОЯТЕЛЬ ТРОЙЦЕ-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТІРЯ ГЕОРГІЙ (СМЕЛЬНИЦЬКИЙ) ЯК ОДИН ІЗ ІДЕОЛОГІВ ІПЦ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛІДЧИХ СПРАВ

DOI: 10.5281/zenodo.3859440

© В. Шуміло, 2020. CC BY 4.0

Метою статті є написання біографії одного з відомих і авторитетних церковних діячів Чернігівщини періоду 1920–1930-х рр. архимандрита Георгія (Смельницького), розстріляного 31 жовтня 1937 р. за постановою Судової трійки при Чернігівському облуправлінні НКВС УРСР за приналежність до «контрреволюційної організації» Істинно-Православна Церква. За практично повної відсутності відомостей про нього, які не збереглися внаслідок репресій на релігію й Церкву в СРСР, основним матеріалом для уточнення біографічних даних архимандрита Георгія є слідчі справи Чернігівського ОДПУ, де в «анкетах арештованого», показах свідків та інших документах слідчих справ є різні відомості про Смельницького та його сім'ю. **Методом** дослідження було порівняння різних даних, показань свідків і т. д., що іноді суперечать один одному, інших історичних відомостей і подій, уточнення і зведення їх у єдине ціле. **Новизна** роботи полягає в тому, що вперше проаналізовано й запроваджено до наукового обігу слідчі справи архимандрита Георгія (Смельницького) 1926, 1930 та 1937 рр., його брата Миколи Смельницького 1931 р., інших відомих діячів ІПЦ у Чернігові, у **результаті** чого вперше написано біографію цього відомого церковного діяча. Архимандрит Георгій (Смельницький) народився у великій священницькій сім'ї, мав четверо братів і двох сестер. Закінчив послідовно Чернігівське духовне училище й Чернігівську духовну семінарію, навчався в Київській духовній академії. У 1916 р. мобілізований, закінчив школу прапорщиків в Одесі, воював на фронтах Першої світової війни. У 1919 р. вступив до лав Добровольчої армії, в 1920-му, відмовившись від еміграції, повернувся до Чернігова, прийняв чернецтво, у 1923 р. – сан священика. Був ідейно близький до керуючих Чернігівською єпархією архієпископа Пахомія (Кедрова) та єпископа Дамаскіна (Цедрика), з 1923 р., після вислання чернігівських архієреїв за межі України, а потім їхнього арешту, виконував обов'язки «церковного адміністратора» Чернігівської єпархії. Був одним із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині поряд із такими авторитетними пастирями, як ігумени Лаврентій (Проскура) та Аліпій (Яковенко).

Ключові слова: архимандрит Георгій (Смельницький), архієпископ Пахомій (Кедров), єпископ Дамаскін (Цедрик), ігумен Лаврентій (Проскура), ігумен Аліпій (Яковенко), Істинно-Православна Церква, Катакомбна Церква, сергіанство, ісихазм, Чернігівська єпархія, Чернігівщина.

«Хорошего архимандрита арестовали... Скорбь эта была для всех»¹, – написала в 1926 р. в листі до Наталії Концевич Олена Олександрівна Нілус, яка перебувала на засланні в Чернігові разом зі своїм чоловіком Сергієм Нілусом. Вона писала про відомого в Чернігові, авторитетного і улюбленого паствою настоятеля Троїце-Іллінського монастиря Георгія (Смельницького), заарештованого 3 листопада 1926 року². Це був уже другий його арешт. Уперше о. Георгія заарештували 1924 р. «по

¹ Цит. за: Концевич Н. Ю. Сергей Александрович Нилус: краткое жизнеописание автора. *Неизвестный Нилус* / Публ., сост., коммент. Р. В. Багдасаров, С. В. Фомин. М.: Православный паломник, 1995. Т. 1. С. 41.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 11905.

обвиненню в сопротивлєнні Соввласти»³, а точніше – «за організацію духовного Епархиального управління»⁴, тобто за спробу спільно з призначеним патріархом Тихоном керуючим Чернігівською єпархією єпископом Дамаскіним (Цедриком) відновити захоплене обновленцями єпархіальне управління в Чернігові. Органи ДПУ це діяння кваліфікували як «організацію нелегального церковного управління на Черниговщині»⁵. Єпископа Дамаскіна заарештували 15 вересня 1924 р., відповідно, приблизно в цей час був заарештований і архімандрит Георгій, його найближчий помічник і сподвижник. Для архімандрита Георгія тоді все закінчилося благополучно – через місяць його випустили, а єпископа Дамаскіна відправили спочатку до Харкова, потім до Москви, а в 1926 р. – на заслання в Туруханський край. Справу на архімандрита Георгія 1924 р. відшукати поки не вдалося, але про цей арешт постійно говориться у всіх наступних трьох слідчих справах (1926, 1933 і 1937 рр.), які ми маємо намір проаналізувати в цій статті і ввести їхні матеріали до наукового обігу⁶.

Архімандрит Георгій Смельницький народився 8 січня 1896 р. в м. Козельці Чернігівської губернії в родині «служителя культу»: священика Василя Васильовича і Маври Семенівни Смельницьких. На час арешту він залишався старшим у великій священицькій родині: в «Анкеті арештованного» він вказав молодшу сестру Ніну («21 год, учащаяся») та брата Миколу («23 года, безработный, учащийся») ⁷. Більш докладно про склад родини Смельницьких дізнаємося з допиту його брата Миколи, заарештованого 20 лютого 1931 р. за звинуваченням у приналежності до «украинской повстанческой организации» «Військова вільно-козацька організація «Визволення України»⁸. У сім'ї було ще три брати – Іван, Павло й Феодосій, і сестри – Олександра та Антоніна⁹. У слідчій справі 1926 р. о. Георгій називає її Ніною, Олександрю не згадує взагалі, у слідчих справах 1933 і 1937 рр. він згадує тільки батька й матір. Чому о. Георгій на допитах не згадує про старших братів, зрозуміло: усі вони воювали в рядах Білої армії. Не зрозуміло, чому він жодного разу не згадує про Олександрю, а Антоніну називає Ніною (втім, це може бути помилкою слідчого, який заповнював анкету зі слів арештованого, а о. Георгій не став його виправляти). Можна припустити, що Олександра на той час вийшла заміж і жила окремо й під іншим прізвищем, і о. Георгій вирішив не ставити її «під удар». Микола ж і Антоніна (Ніна) в 1926 р. жили ще з батьками, тому не вказати їх було просто не можна.

Майбутній архімандрит Георгій закінчив Чернігівське духовне училище й Чернігівську духовну семінарію, у 1914 році вступив до Київської духовної академії, в якій провчився рік, а з середини другого курсу в 1916 р., через ускладнення на фронтах I Світової війни, був мобілізований – спочатку до школи прапорщиків в Одесі, а після її закінчення – на фронт у складі 247 піхотного полку¹⁰. Воював він до 1918 р., а після демобілізації продовжив навчання в академії: «Из старой армии я возвратился в начале 1918 г., в это время на Украине была власть Гетмана, я непродолжительное время проживал дома, а затем поехал в г. Киев продолжать образование. При смене властей Гетмана – Петлюрой¹¹ мы,

³ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 11905. Арк. 13 (Протокол допроса от 20 ноября 1926 г.).

⁴ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 12443. Арк. 9 зв.

⁵ Там само. Арк. 13 зв. (Обвинительное заключение).

⁶ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 11905; Спр. 12443; Спр. 11514, а також слідча справа на брата о. Георгія, Миколи Васильовича Смельницького: Спр. 11397. Далі в статті, якщо йдеться не про інші архіви, фонди або описи, ми будемо вказувати тільки номер справи і аркушів.

⁷ Спр. 11905. Арк. 9–9 зв.

⁸ Спр. 11397. Арк. 30, 285, 286.

⁹ Там само. Арк. 288.

¹⁰ Спр. 12443. Арк. 8 зв. (Протокол допроса обвиняемого от 9 февраля 1933 г.), арк. 11–11 зв. (Протокол дополнительного допроса 19/III 1933 г.), 13 (Обвинительное заключение).

¹¹ 14 грудня 1918 р. до влади в Україні прийшла Директорія на чолі з Симоном Петлюрою.

студенти духовної академії, пользовались отсрочкой и в армиях последних не служили»¹². Гетьман Павло Скоропадський прийшов до влади 30 квітня 1918 р., отже, із фронту прапорщик Георгій Смєльницький повернувся не раніше травня¹³, в академії відновився у вересні. «Когда я проживал в г. Киеве, то я и часть студентов пели в Киево-Печерских лаврах¹⁴ и участвовали в лаврском хоре»¹⁵. Однак закінчити навчання не вийшло – 3 квітня 1919 р. більшовики, що прийшли на зміну Директорії, академію закрили, і Смєльницький змушений повернутися до Чернігова, продовживши освіту самостійно: «С установлением Соввласти я продолжил заниматься изучением богословских книг, в академии не был, так как таковая была ликвидирована...»¹⁶.

Деякий час заняття тривали у створеній після закриття КДА Православній богословській академії, яку очолив останній її ректор, протоієрей Олександр Глаголев. Власного приміщення в академії не було, тому навчання проводилося на приватних квартирах (переважно колишніх професорів КДА), але ці заняття Георгій Смєльницький уже не відвідував: «Академия закрылась в 1919 г., и с того времени функционировала частная дух[овная] академия, в которой я не занимался»¹⁷.

Під час нетривалого перебування білогвардійців у Чернігові Георгій Смєльницький був мобілізований і служив у вартовій роті: «С приходом Деникинских войск в сентябре 1919 г. я был мобилизован в г. Чернигове как офицер старой армии и служил в караульной офицерской роте в г. Чернигове в качестве рядового¹⁸. ... Всего в караульной роте я пробыл месяца два, после чего в связи с наступлением частей Красной армии мы отступали, в частности я лично до г. Елисаветграда – ныне Зиновьевск, где отстал от своей части и таким образом остался на территории СССР»¹⁹.

Про «мобілізацію» о. Георгій сам говорив на допитах, проте є підстави припускати, що в ряди Добровольчої армії він вступив добровільно, оскільки

¹² Спр. 12443. Арк. 11.

¹³ 247-й піхотний полк був задіяний у боях на території Польщі й Західної Білорусі, до лютого 1918 р. перебував біля містечка Крево в сучасній Гродненській області. Після наступу Німецької армії в лютому 1918 р. залишки полку відступили з Білорусі, і 14 березня полк був розформований. Див.: 247-й пехотный Мариупольский полк. *Офицеры русской императорской армии*. [Електронний ресурс]. URL: https://ria1914.info/index.php/247-й_пехотный_Мариупольский_полк.

¹⁴ Так у тексті. Маються на увазі печерні храми Києво-Печерської лаври.

¹⁵ Спр. 12443. Арк. 8 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 11 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 8 зв.

¹⁸ 31 серпня 1919 р. Добровольча армія увійшла до Києва, білі дійшли до Козельця, 10 вересня частини Червоної армії почали контрнаступ із Чернігова на Київ і знову захопили Козелець, проте добровольчі частини отримали підкріплення й незабаром вибили червоних із міста. Чернігів було звільнено від більшовиків 12 жовтня, але «північна частина Чернігівщини залишалася радянською», Добровольча армія не змогла оволодіти територією, де були згруповані значні сили червоних, тому вже 26 жовтня більшовики знову пішли в контрнаступ; бої за Чернігів почалися 29 жовтня, через 8 днів запеклих боїв Радянська влада остаточно утвердилася в місті – до 9 вересня 1941 р. (Сіментов Ю. А., Яцура М. Т. Чернігівщина в роки громадянської війни. *Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини*. К.: Радянська школа, 1968. С. 100–113). Вочевидь, говорячи про мобілізацію білими, о. Георгій помилково називає на допиті вересень, а не жовтень, переплутавши після шести років місяць, коли він вступив до лав Білої армії. Однак ця «помилка» з'ясовується, якщо він проживав у цей час не в Чернігові, а в Козельці, і був мобілізований там, а потім переведений до Чернігова. С. й інше пояснення. Зі спогадів М. В. Черносивової: «Во второй раз большевики пришли в Чернигов 30 декабря 1918 г. (даты вказані за ст. ст. – **В.Ш.**) и пробыли до прихода Деникинских войск, т. е. до 28 сентября 1919 г. Всего по исчислению местных жителей расстреляно в Чернигове свыше 500 человек» (Черносивова М. В. Большевики в Чернигове. *Красный террор глазами очевидцев / Сост., предисл., коммент. С. В. Волкова. М.: Айри-пресс, 2014. С. 88*). Можливо, о. Георгій, називаючи вересень, мав на увазі старий, добільшовицький стиль літочислення.

¹⁹ Спр. 12443. Арк. 11–11 зв. Єлисаветград був зайнятий більшовиками 24 січня, датою «возвращения из Деникинской армии» о. Георгій називає «январь 1920 г.» (Арк. 11 зв.).

з відступом білих пішов разом із ними й продовжив воювати з більшовиками (пізніше йому це буде поставлено в провину²⁰). Побічно це підтверджує також доля його старших братів Івана й Павла та молодших Феодосія й Миколи, які воювали з більшовиками в лавах Білої армії: «Два брата, Павел и Иван, во время капиталистической войны окончили военное училище и были офицерами, а Георгий окончил военное училище и под конец войны тоже был офицером. Оставались дома только я, брат Феодосий и две сестры Антонина и Александра, которые учились. Когда кончилась война, братья возвратились домой и при первых большевиках были в Чернигове²¹. Потом при Гетмане еще вначале Иван уехал на Дон, а Павел остался и служил у Гетмана, а Георгий был в соборе, в церкви, прислуживал там... Потом Павел тоже уехал на Дон... Георгий же оставался в Чернигове и при Петлюре был мобилизован, когда уходил Петлюра, уходил и он, куда он дошел, не знаю, потом он вернулся опять в Чернигов и поступил псаломщиком в соборную церковь. Тут он был все время²². Когда пришли Деникинцы, он опять был мобилизован – был в офицерской роте и при отступлении Деникина, отступал, не знаю, до какого места²³. Где отстал точно не помню, кажется в Каменец-Подольске [нерозбірливо] скрыв свое воинское звание, устроился там псаломщиком и вернулся в Чернигов в 1920 г. ... Брат Феодосий в 1919 г. служил в Козельце, откуда отступал в Чернигов с Красной армией²⁴ – где он перешел к Деникину, не знаю. Только уже потом, нам рассказывали, что его будто расстреляли в Козельце красные²⁵. ... Я же, как при Гетмане, так и при Петлюре, так и при Деникине нигде участия не принимал. Но когда с Чернигова при Деникине уходили, ушел и я и ... пристал к обозу Белозерского полка, начальником которого [был] Моздолевский, прапорщик, б[ывший] надзиратель в Черниговской гимназии, я к нему попросился в обоз и с тем обозом доехал до

²⁰ «Обвинительное заключение. По делу № 333 по обвинению г-на Смелницкого Георгия Васильевича по ст. 54-10 УК УССР»: «В 1919 г. с приходом деникинских банд, Смелницкий, по его словам, был, якобы, мобилизован и служил в офицерской караульной роте в г. Чернигове, вплоть до отступления белогвардейских банд, с которыми он также эвакуировался ... Свою службу в рядах деникинских банд в качестве офицера он скрыв» (Спр. 12443. Арк. 13).

²¹ Більшовики вперше захопили Чернігів 19 січня 1918 р., були вибиті німецькими частинами 12 березня. За цей нетривалий час встигли принести багато горя місцевому населенню, встановивши тут «красный террор». Детальніше див.: Черносивцова М. В. Большевики в Чернигове... С. 86–98; Моренець В. І. Чернігівщина. *Перша хвиля*. Кам'янець-Подільський: Рута, 2017. С. 286–333.

²² Священик Миколай Капшученко на допиті як свідок 19 лютого 1933 р. показав: Георгій Смелницкий «окончил Черниговскую семинарию и был на 2-м курсе Киевской академии. В гетманщине Скоропадского был в ряд[ах] его войск и с Чернигова [в] 1919 г. 1 января, когда Советские войска заняли Чернигов, он Смелницкий Георгий Васильевич ушел в полной военной амуниции из Чернигова с остатками гетманских и петлюровских банд. Возвратился обратно в Чернигов он в 1920 году...» (Спр. 12443. Арк. 4). Архімандрит Георгій про службу в Скоропадського й Петлюри на допитах не згадував, навпаки, стверджував, як ми пам'ятаємо, що в цей час він продовжував навчання в академії й покинув Київ тільки у квітні 1919 р. Службу ж у Денікіна він не тільки не заперечував, але й підтвердив, що цей факт намагався від радвлади приховати (Спр. 12443. Арк. 11–11 зв.). Імовірно, в пам'яті різних людей, зокрема й молодшого брата Миколи, на той час 16-річного юнака, долі братів-офіцерів Смелницьких, які боролися з радянською владою, склалися в одну так химерно. Найімовірніше, що Георгій дійсно служив тільки в білих, а під час Гетьманщини й Директорії продовжував навчання в академії. Втім, цілком можливо, що «службу в Петлюри», якщо він дійсно був мобілізований за Директорії, він навмисно приховав, щоб не посилювати свою «провину» перед радвладою.

²³ На додатковому допиті 6 березня 1931 р. Микола Смелницкий уточнює: «Георгий – офицер старой армии ... Заведовал хозяйством офицерского собрания в Проскурове, служил офицером в петлюровской армии, отступал, затем вернулся в Чернигов, а с приходом деникинцев поступил офицером в армию Деникина, с ними также отступал» (Спр. 11397. Арк. 294).

²⁴ Куди його насильно було мобілізовано.

²⁵ Уточнення від 6 березня: «Феодосий – семинарист, в 1919 г. расстрелян большевиками в гор. Козельце б[ывшей] Черниговской губер[нии] за службу у Деникина» (Спр. 11397. Арк. 294).

Киева...», – свідчив 28 лютого 1931 р. Микола Смєльницький²⁶.

Тобто, в цій великій родині жоден із братів не залишився осторонь збройної боротьби з радянською владою: один із них був розстріляний червоними, двоє інших на самому початку громадянської війни пішли на Дон і або загинули, або емігрували²⁷, і навіть наймолодший, Микола, піддавшись загальному сімейному настрою, пішов із білими, і лише раптова хвороба не дозволила йому продовжити боротьбу: «В Києве я заболел тифом, и как меня отправили в больницу, не помню. Потому что я лежал без сознания, пока и пришли красные. Потом за мной в феврале м-це приехал отец и забрал в Чернигов»²⁸.

Отже, неприйняття радянської влади в родині «служителя культу» священника Василя Смєльницького було ідейним, принциповим і послідовним, що й відобразилося на долі всіх його синів, зокрема псаломщика Георгія, який вступив до лав Білої армії, а згодом – на позиції архимандрита Георгія, що активно виступив проти політики митрополита Сергія (Страгородського), спрямованої на підпорядкування внутрішньої свободи Православної Церкви інтересам і політиці атеїстичної держави, про що йтиметься нижче.

Від еміграції Георгій Смєльницький відмовився і в 1920-му повернувся до Чернігова, вступивши на службу до кафедрального Спасо-Преображенського собору псаломщиком²⁹, а потім півчим та іподияконом, а також «выполнял обязанности старосты»³⁰. Того ж року 5 вересня єпископом Чернігівським Пахомієм (Кедровим) він був висвячений у сан диякона³¹.

Потрібно сказати, що з єпископом Пахомієм у о. Георгія склалися не просто робочі, а довірливі стосунки, про що з разючою одностайністю свідчать на допитах абсолютно всі свідки³² й що для радянської влади було доказом його

²⁶ Спр. 11397. Арк. 288–289. 6 березня він уточнює: «Я в 1918 г. еще учился в семинарии и продолжал учиться до прихода денкинецев, с отступлением таковых я также отступал с ними, по дороге пристал к сформированному в Чернигове Белозерскому полку» (Арк. 294 зв.). Насправді 13-й піхотний Білозерський полк у складі Добровольчої армії був сформований у квітні 1919 р. полковником Б. О. Штейфоном, входив до складу 3-ї піхотної Дроздовської дивізії; 11 червня брав участь в штурмі Харкова, потім, після участі в наступі на Білгород і Курськ, перекинутий на Київський фронт під командування генерала М. Е. Бредова. Саме Білозерський полк взяв приступом Чернігів, зазнавши великих втрат. У Чернігові він був доукомплектований. Детальніше див.: Штейфон Б. А. Чернигов. Кризис добровольчества. Белград, 1928. С. 94–105.

²⁷ Про кожного з братів, Павла та Івана, Микола щоразу свідчить: «До сих пор не известно, где он» (Спр. 11397. Арк. 294).

²⁸ Там само. Арк. 290.

²⁹ «За время моего возвращения из денкинской армии в 1920 г. январе месяце до сентября месяце того же года ... общественной жизнью не интересовался и служил псаломщиком при соборе г. Чернигова» (Спр. 12443. Арк. 11 зв.).

³⁰ Спр. 12443. Арк. 4, 6, 9. Деякий час у 1920 р. (мабуть, до вступу в Спаський собор) служив регентом у Воскресенській церкві, див.: Воскресенский храм г. Чернигова. Материалы и документы к истории прихода / Сост. И. В. Мельник. Чернигов: Десна Полиграф, 2018. С. 99.

³¹ Спр. 12443. Арк. 11 зв. Цікаво, що став на військовий облік він лише у вересні, до того ж не як диякон: «После рукоположения меня в диякона Епископом Пахоимием, я взялся на учет в Комендатуре в качестве псаломщика. – Таким образом, в рядах Красной армии я не служил» (Спр. 12443. Арк. 12).

³² Наприклад, із протоколів допиту свідків: священника Воскресенської церкви Петра Борисова: «Знаю священника Смєльницького Георгия Васильевича на протяжении 13 лет. Лицо авторитетное среди верующих, причем считается доверенным сосланного [бывшего] Черниговского архиерея Пахоимия» (8.03.1933 р. – Арк. 3–3 зв.); колишнього настоятеля Спасо-Преображенського собору прот. Олександра Короткевича, «бесприходного»: «Архимандрита Смєльницького я знаю на протяжении нескольких лет. Раньше он был у меня дияконом при соборе. Он пользовался большой популярностью среди верующих, т. к. представлял собою «воплощенное православие». Он был ярким поклонником Пахоимия и любимцем последнего» (9.03.1933 р. – Арк. 6–6 зв.); священника Гавриїла Чечотки, «бесприходного»: «Смєльницького Георгия я знаю с малых лет. Он сам по отношению к Соввласти настроен был враждебно, открыто выступал с антисоветскими проповедями ... Сталкиваясь с ним мне приходилось в соборе, где он был учеником, а я певчим. Впоследствии он очень быстро пошел вверх, и за короткий промежуток времени стал архимандритом, – т. к. он получил академическое образование и кроме того обладал хорошим голосом. ... Смєльницький был очень близок к епископу Пахоимию и был его правой рукой» (10.03.1933 р. – Арк. 5–5 зв.). Тут і далі в статті всі виділені рисою місця в тексті – підкреслені червоним олівцем рукою слідчого.

неблагонадійності: «При Соввласти Смелницький служив в качестве дьякона при соборе в г. Чернигове, принимая активное участие в церковных делах, будучи одним из активных помощников известного в г. Чернигове реакционера епископа Пахомия Кедрова, неоднократно судившегося при Соввласти и ныне отбывающего наказание в концлагере»³³.

Це підтверджується й фактично: саме ієродиякон Георгій неодноразово їздив до висланого з Чернігова архієрея у справах єпархії: «В 1921 году³⁴ Епископа Пахомия Кедрова судил окружной суд за хранение к-р литературы, в результате суда он был сослан за пределы б[ывшей] Черниговской губ. сроком на три года и проживал в Предместной слободке г. Киева³⁵, оттуда он был сослан в Москву и от него была отобрана подпись о невыезде за пределы г. Москвы. Когда Епископ Пахомий жил в Предместной слободке, то я к нему раза два ездил туда с целью отведать его. Когда он жил в г. Москве, то я ездил к нему, возил ему теплый подрясник, он меня не [нерозбірливо] но просил доставить ему вещи по указанному ему адресу, я, узнав этот адрес, повез ему его вещи. Это было [в] 1923 г. приблизительно [в] начале ноября месяца»³⁶.

Звісно, офіційна версія (для влади) поїздки до засланого архієрея – суто приватна: просто «відвідати» й привезти теплі речі, інакше до нього з Чернігова могли б не пустити. Однак насправді під час цих поїздок вирішувалися назрілі єпархіальні питання, адже велика єпархія залишилася без управління, а єпископ Пахомій залишався, навіть на засланні, її правлячим архієреєм.

В одну з таких поїздок на початку листопада 1923 р. єпископом Пахомієм, із благословення патріарха Тихона, ієродиякона Георгія висвячено в сан ієромонаха й призначено настоятелем Троїце-Іллінського монастиря з возведенням у сан архімандрита: «Я пробыл в Москве примерно с неделю, за это время [єпископ] Пахомий рукоположил меня по своей инициативе в сан священника, а через неделю в сан архимандрита. Рукоположение он производил в Даниловом монастыре в г. Москве»³⁷. Протоієрей Олександр Короткевич, настоятель Спасо-Преображенського собору, який проходив з єпископом Пахомієм у 1922 р. за однією справою, але уникнув ув'язнення й заслання, також свідчив: «Когда Пахомий был выслан в г. Москву, Смелницький, в то время в сане диакона, поехал в Москву, где Пахомием был рукоположен в сан игумена и сейчас же в сан архимандрита»³⁸.

«Возвратившись в г. Чернигов, я числился формально настоятелем Троицкого монастыря, религиозные обряды [также] выполнял по приглашению прихожан Воскресенской церкви и [в] др. церквах г. Чернигова, вплоть до моего ареста и заключения в к-лагерь»³⁹. Вочевидь, авторитет його вже тоді був досить великий, тож молодого (27 років!) архімандрита беззастережно прийняли маститі ієромонахи Лаврентій (Проскура) і Аліпій (Яковенко) з братією Троїцького монастиря. Про це свідчить і процитований вище лист О.О. Нілус.

Під час арешту о. Георгія в 1933 р. несподівано сплив один факт, священник Миколай Капшученко на допиті як свідок 19 лютого показав: «Возвратившись обратно в Чернигов в 1920 г. [Г.В. Смелницький] был псаломщиком в Черниговском соборе и принял рукоположение во диакона, потом во священника и *по приезду в Чернигов*

³³ Спр. 12443. Арк. 13–14 (Обвинительное заключение).

³⁴ Помилка, насправді 3 грудня 1922 р.

³⁵ Робоче селище «перед мостом» на лівому березі Дніпра, навпроти Києво-Печерської лаври, в 1960-ті роки на його місці розбито гідропарк.

³⁶ Спр. 12443. Арк. 9. Єпископ Пахомій був висланий до Москви і до арешту в 1925 р. проживав за підпискою про невізід на території Данилова монастиря разом із іншими архієреями, висланими з України та ін. частин СРСР.

³⁷ Там само. Арк. 9.

³⁸ Там само. Арк. 6 зв.

³⁹ Там само. Арк. 9 зв.

Епископа Дамаскина получил архимандритство (курсив наш. – **В.Ш.**)»⁴⁰. Тобто в пам'яті о. Миколая Капшученка отримання архимандритства Георгієм Смелъницьким і приїзд до Чернігова Дамаскіна Цедрика збереглися як єдина подія.

У сан архимандрита, як ми знаємо, о. Георгія було возведено єпископом Пахомієм через тиждень після священничого рукопокладення в Москві, висвячувався ж він «в начале ноября»⁴¹. Архимандрит Дамаскін (Цедрик) був висвячений на єпископа Глухівського, вікарія Чернігівської єпархії, патріархом Тихоном у співслужінні з єпископами Чернігівським і Ніжинським Пахомієм (Кедровим) і Ананіївським Парфенієм (Брянських) у тому ж Даниловому монастирі в неділю 18 листопада. Імовірно, єпископ Дамаскін, призначений патріархом Тихоном тимчасово керуючим Чернігівською єпархією, привіз із собою з Москви указ про возведення ігумена Георгія в сан архимандрита і призначення його на посаду настоятеля Свято-Троїцького монастиря, що публічно було озвучено на одному з богослужінь у Чернігові. Ця подія й закарбувалася в пам'яті священника Миколая Капшученка. Можливий також інший варіант: нововисвячений архимандрит Георгій, як довірена особа правлячого архієрея Чернігівської єпархії, приїхав до Чернігова разом із нововисвяченим єпископом Дамаскіним, що цілком можливо, оскільки обидва висвячувалися за клопотанням єпископа Пахомія в один і той же місяць із різницею в один, щонайбільше – два тижні, і обидва в питаннях управління єпархією виявилися його найближчими сподвижниками. Приїзд до Чернігова єпископа Дамаскіна разом із о. Георгієм, який мав у місті репутацію «воплощенного православия», для чернігівців, змучених обновленським розколом, був свідченням того, що в управління єпархією призначено людину, якій довіряють патріарх Тихон і єпископ Пахомій, отже, цій людині можна повністю довіряти.

Звертаємо увагу на цей факт, оскільки в історичній літературі утвердилася думка, що відразу після хіротонії єпископ Дамаскін відправився до Глухова і перше архієрейське богослужіння здійснив 19 грудня в глухівському Анастасіївському соборі⁴². З поправкою на свідчення М. Капшученка можна припустити, що до Чернігова перше єпископ Дамаскін прибув уже в листопаді⁴³, відповідно, перше богослужіння могло відбутися в неділю 25 листопада або 2 грудня.

Відправлений владою за межі України, єпископ Пахомій був змушений керувати єпархією здалеку, що ускладнювало ведення єпархіальних справ і негативно позначилося на становищі Православної Церкви на Чернігівщині: всі ключові позиції в єпархії, за сприяння влади, зайняли обновленці, захопивши, зокрема, і єпархіальне управління. Зрозуміло, що для успішного керівництва єпархією в такий непевний час, яким була перша половина 1920-х рр., потрібен був архієрей вольовий, із сильним характером і мужній, що мав довіру православної пастви – тут, на місці. Саме таким і був давній знайомий єпископа Пахомія (із Казанської духовної академії) єпископ Дамаскін, який уже встиг проявити себе в Криму й на Кубані в протистоянні обновленству. До того ж він був українцем і добре знав українську мову.

Як і в Криму, і на Кубані, єпископу Дамаскіну вдалося утримати від фатального кроку багатьох із тих священників, які вагалися, а інших, тих, хто цей крок уже зробив, – переконати повернутися з обновленства до Церкви. Під його впливом

⁴⁰ Там само. Арк. 4.

⁴¹ Якщо припустити, що висвячувався він під час недільної літургії, тоді виходить, що свячення могло відбутись 4 або 11 листопада, в сан архимандрита, відповідно, він був зведений 11 або 18 листопада. Однак свячення могло відбутися і в один із будніх днів.

⁴² Пуцко В. Глуховский епископ Дамаскин. *Московский журнал*. 2002. № 10. С. 46; Косик О. В. Истинный воин Христов: книга о священномученике епископе Дамаскине (Цедрике). М.: Изд-во ПСТГУ, 2009. С. 59.

⁴³ Але не раніше 22 листопада, оскільки 22-м листопада датована грамота про його архієрейську хіротонію.

повернувся з покаянням єпископ Матвій (Храмцов), який очолював обновленців у Чернігівській єпархії, і багато інших священників і кліриків.

За підтримки й допомоги архімандрита Георгія (Смельницького), протоієрея Олександра Короткевича, ієрея Іоанна Смолічева⁴⁴ й інших авторитетних і шанованих у місті пастирів, єпископ Дамаскін упорядкував єпархіальну канцелярію, занедбану за відсутності правлячого архієрея (а фактично – відтворив заново), створив нові благочиння, невпинно роз'їжджав по єпархії, служив, проповідував, зміцнював тих, хто вагається й журиться.

Служіння єпископа Дамаскіна в Чернігівській єпархії, хоч і короткочасне⁴⁵, принесло несподівані й швидкі результати: позиції Православної Церкви на Чернігівщині були сильні, як і раніше⁴⁶. У самому Чернігові він близько зійшовся з такими «стовпами православ'я», як ігумени Лаврентій (Проскура), Аліпій (Яковенко), Смарагд (Чернецький), ієромонахи Єфрем (Кислий), Малахія (Тишкевич) та ін.⁴⁷

Це не могло залишитися непоміченим владою, яка протегувала свою, «червону», церкву – обновленців. Відмовляючи Православній Церкві в реєстрації, влада безперешкодно реєструвала «живоцерковників» і на підставі відсутності в «тихонівської Церкви» реєстрації відбирала в неї храми, а єпископів і священників, які продовжували служити без реєстрації (тобто, за логікою влади, «протизаконно»), піддавали утискам аж до арешту⁴⁸. Не уникли цієї долі й чернігівці.

15 вересня 1924 р. в Ніжині єпископа Дамаскіна заарештовано. Його звинуватили в «незаконній організації Єпархіального управління і канцелярії без ведома і реєстрації такових в належному Адміністративному органі Соввласти на Черниговщині»⁴⁹, а також у «выступлении против обновленчества, поминовенни при богослужениях епископов, находившихся в заключении»⁵⁰. Єпископа Дамаскіна протримали в чернігівській в'язниці без суду вісім місяців, «где в камерах, рассчитанных на 20 человек, сидело по 70–80. Среди заключенных ... епископ пользовался известностью и уважением»⁵¹.

⁴⁴ Брата відомого українського вченого, археолога Петра Івановича Смолічева.

⁴⁵ Цікаве свідчення про перебування єпископа Дамаскіна на Чернігівській кафедрі Всеволода Петровича Ващенко, духівником якого був єп. Дамаскін, у його будинку в Ніжині єпископ завжди зупинявся: «По приезде в Нежин епископу Дамаскину не было, где остановиться. Не все частные люди принимали на квартиру, боясь преследования властей. Нам бояться было нечего, мой отец был расстрелян, к слову сказать, в Чернигове, как контрреволюционер. Так попал владыка Дамаскин к нам на квартиру и прожил примерно 10 лет, а фактически не больше года. Проживет пару месяцев, его арестовывают, ссылают куда-то в Азию. Возвращается из ссылки опять к нам, проживет пару недель или месяцев, и опять ссылка». – Лист В.П. Ващенко до В.В. Шуміла від 18. 06. 1998 р., архів автора. Під час Другої світової війни В.П. Ващенко, юрист за освітою, був секретарем Ніжинської духовної консисторії Української Автономної Церкви, після війни жив в еміграції в Мюнхені, церковний публіцист, публікувався у виданнях Російської Зарубіжної Церкви «Православная Русь», «Православная жизнь» та інших, помер у 1999 р.

⁴⁶ Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 40; Шумило В.В. Схиархимандрит Лаврентий и его время: очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и Жизнь, 2001. С. 8–9; Косик О. В. Истинный воин Христов... С. 62–63.

⁴⁷ Шумило В.В. «Претерпѣвый до конца»: жизнеописание священномученика епископа Дамаскина (1878–1937). *Вера и Жизнь*. 2012. № 19. С. 22. Ієромонах Малахія був саме тим «посланцем», який разом із черницею Іриною (Буровою) за дорученням єпископа Дамаскіна і з благословення ігумена Лаврентія (Проскури) таємно відвідав у селищі Хе місцезблостителя патріаршого престолу митрополита Петра (Полянського), ознайомивши засланого першоієрарха Руської Церкви з багатьма важливими церковними документами, з якими митр. Петро, через обставини, не був знайомий. Див.: Косик О.В. Истинный воин Христов... С. 150.

⁴⁸ Детальніше див.: Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в російській православній церкві (1922–1939 рр.): монографія. Миколаїв: Ліон, 2009. С. 77–126.

⁴⁹ ЦА ФСБ РФ. Спр. Н-3677. Т. 7. Арк. 28; Косик О.В. Истинный воин Христов... С. 68.

⁵⁰ Дамаскин (Цедрик Дмитрий Дмитриевич). *Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет. База данных: Новомученики, исповедники, за Христа пострадавшие в годы гонений на Русскую Православную Церковь в XX в.* [Електронний ресурс]. URL: http://213.171.53.29/bin/code.exe/frames/m/ind_oem.html/charset/ans?notextdecor.

⁵¹ Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]. Епископы исповедники... С. 41.

У цей же час і за тим же обвинуваченням було заарештовано й архімандрита Георгія (Смельницького): «В 1924 г. Смельницкий привлёкся к ответственности за организацию нелегального церковного управления на Черниговщине»⁵².

Православні громади Чернігова, Глухова, Ніжина, Новгорода-Сіверського зверталися до влади з клопотанням про звільнення їхнього архієрея. У жовтні 1924 р. чернігівському губернському прокурору було подано клопотання про єпископа Дамаскіна, яке підписали 5 тис. чоловік. Потрібно враховувати, який це був час і що загрожувало тим, хто підписав звернення на захист архієрея. А просили не так уже й багато: гласного, публічного суду над єпископом, такого суду, на якому було б усім видно – винен архієрей чи ні.

Розуміючи, що суду може не бути і що доля їхнього єпископа може бути вирішена в «адміністративному порядку», 24 лютого 1925 р. громади подали ще одне клопотання, на цей раз у Харків на ім'я «Всеукраїнського старости» Г. Петровського. У ньому громади просили звільнити єпископа Дамаскіна, оскільки за п'ять місяців слідства ніяких доказів провини так і не було знайдено. У разі, якщо докази все ж є, – піддати архієрея відкритому і гласному суду, «не допустив адміністративного розрешення вопроса о нем [про єпископа Дамаскіна]»⁵³.

Однак нічого серйозного висунути ні єпископу, ні заарештованому разом із ним духовенству не виходило: ні створення монархічної організації, з чого почалося слідство, ні антирадянської пропаганди довести не вдалося. Проте відправити єпископа Дамаскіна за межі України потрібно було за будь-яку ціну: клопотання, подані вірянами, свідчили про величезний моральний авторитет, якого він набув на Чернігівщині за такий короткий термін.

19 лютого 1925 р. в «Заклучении по делу епископа Дамаскина» губернський прокурор стверджує: «Гр[ажданин] Цедрик нелегально организует викарные и благочинные управления .., объединяет духовенство тихоновской ориентации, старается доказать, что обновленческое движение является еретическим и поэтому поддерживается Соввластью, предупреждает граждан осторожно относиться к сообщениям Соввласти о положении Тихоновщины, называя эти сообщения заведомо ложными, вымышленными; поминает во время богослужения епископов, находящихся в заключении по контрреволюционным делам, «как мучеников за веру и Христа»⁵⁴, преследуемых Соввластью, и вообще всячески старается подорвать авторитет ее»⁵⁵. Однак тут же прокурор змушений був визнати, що для відкритого суду над єпископом доказів недостатньо, хоча «вся работа его в пределах Черниговщины направлена была к подрыву Советской власти и носит контрреволюционный характер»⁵⁶.

10 червня 1925 р. в Харкові було розглянуто клопотання Чернігівського губвідділу про адміністративне вислання «громадянина Цедрика-Дамаскіна как антисоветского элемента», оскільки для відкритого судового розгляду матеріалу так і не «накопали». Ухвалено рішення вислати єпископа за межі України на три роки. Наступного дня, 11 червня, єпископа Дамаскіна повідомили про таке рішення, однак остаточно постанову про вислання було ухвалено тільки 4 вересня 1925 р. На судовий процес влада так і не зважилася.

З тієї ж причини припинили справу й на архімандрита Георгія (Смельницького). У протоколі допиту від 9 лютого 1933 р. рукою слідчого записано показання заарештованого вкотре о. Георгія: «В 1924 г. я был арестован Черниговским отделом ГПУ за организацию духовного Епархиального управления, но через месяц меня, а также арестованных со мною священников из-под стражи освободили»⁵⁷.

⁵² Спр. 12443. Арк. 14 (Обвинительное заключение).

⁵³ ЦА ФСБ РФ. Спр. Н-3677. Т. 7. Л. 38; Косик О. В. Истинный воин Христов... С. 74.

⁵⁴ Так у тексті.

⁵⁵ ЦА ФСБ РФ. Спр. Н-3677. Т. 7. Арк. 22; Косик О. В. Истинный воин Христов... С. 75.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Спр. 12443. Л. 9 зв.

Перебуваючи в Харкові в очікуванні висланя за межі України, єпископ Дамаскін, розуміючи, що в Чернігівській єпархії, яка знову залишилася без архієрейського управління, вкотре почнеться розвал церковного життя⁵⁸, на випадок, якщо єпископ Матвій відхилиться в розкол або буде заарештований і висланий, призначив архімандрита Георгія церковним адміністратором єпархії: «Приблизительно в 25 г., месяца не помню, как будто в августе, мне были даны от Епископа Дамаскина полномочия духовного руководства на случай невозможности выполнения такового со стороны епископа Матвея; с этой целью меня посещали духовенство и миряне, которым я давал направления, советы по церковным делам»⁵⁹.

Другий арешт архімандрита Георгія відбувся 3 листопада 1926 р.⁶⁰ Висунуто обвинувачення: «Смельницкий, будучи священником, в своих публичных выступлениях возбуждал верующие массы к сопротивлению законам, а также распространял ложные слухи с целью дискредитации Соввласти»⁶¹. Під цими сухими казенними фразами мається на увазі послідовне й принципове відстоювання архімандритом Георгієм права патріаршої Православної Церкви на вільне й легальне існування в СРСР. А вже до 1926 р. в Чернігові з 40-ка храмів православним належали тільки Троїцький собор та Іллінська церква, інші були або закриті, або віддані «обновленцям», а єпархіальне управління, за спробу відновлення якого єпископа Дамаскіна відправили «до берегів Єнісею», владою легалізовано не було і його діяльність вважалася незаконною.

Важливо відзначити, що речовими доказами «злочинної діяльності» архімандрита слугували вилучені в нього під час обшуку копії «Обращения Заместителя Патриаршего Местоблюстителя митрополита Нижегородского Сергия [Страгородского] к народному комиссару внутренних дел» від 1 червня 1926 р., в якому містилося прохання про легалізацію Православної Церкви в СРСР і реєстрацію «Канцелярии Московской Патриархии», а також – «Проект обращения к православным архипастырям и пастырям» митрополита Сергія з приводу легалізації Церкви. Проект був першим варіантом Декларації, і його разом із копією Звернення до Радянського уряду заступник місцеблюстителя розіслав архієреям, які перебували на свободі, для обговорення та затвердження остаточного тексту Декларації. За версією слідства, саме по собі зберігання, а тим паче обговорення цих двох документів було злочином перед радвладюю.

⁵⁸ І, ймовірно, не довіряючи єпископу Новгород-Сіверському Матвію (Храмцову), який одного разу вже відхилився в обновленство.

⁵⁹ Спр. 11905. Арк. 13 зв. (Дополнительные показания Смельницкого Георгия, 20 декабря 1926 г.).

⁶⁰ Тут потрібно зробити уточнення. Повний текст листа О. О. Нілус звучить так: «Страсную почту всю провели в церкви (Свято-Троїцький собор Троїцько-Іллінського чоловічого монастиря, настоятелем якого був архім. Георгій. – **В.Ш.**), наслаждаясь монастырской службой, хотя и очень длинной, но не утомительной. Церковь эта одна осталась православной, и потому в ней соединяются все верующие. И большое единение и любовь между ними. Некоторые уже и нас приняли в эту любовь, и на Святой мы были то у одних, то у других и познакомилась с очень хорошими семьями, которые и детей своих воспитывают в истине и правде... Хорошего архимандрита арестовали перед Страстной. Мы успели его еще повидать. Скорбь эта была для всех». Згідно зі слідчою справою Чернігівського ДПУ № 7812 (за сучасною нумерацією ДАЧО – № 11905), розпочатою 3 листопада 1926 р., постанову про арешт архім. Георгія підписано 3 листопада, заарештований він був того ж дня. Початок Страсної седмиці в 1926 р. прийшовся на 30 квітня, Великдень – 5 травня, відповідно Світла седмиця, незабаром після якої було написано листа О. О. Нілус, – 6–12 травня. Арешт іншого архімандрита Троїце-Іллінського монастиря напередодні Страсної седмиці в 1926 р. неможливий, помилитися так істотно Олена Олександрівна теж не могла. Тоді про який арешт «перед Страстной» ідеться? Розгадку знаходимо в протоколі допиту від 20 листопада 1926 р., в графі «сведения о судимости и нахождении под следствием» рукою слідчого записано: «Был два раза под следствием по обвинен[ию] в сопротивл[ивлении] Соввласти и по [ст.] 61 и 81 УК» (Спр. 11905. Арк. 13). Очевидно, що в проміжку між арештом в 1924 р. і арештом у листопаді 1926 р. був ще один арешт, такий же короткий, як і перший. Заарештувавши архім. Георгія «перед Страсною» в квітні 1926 р., за браком доказів його випустили, і втретє, вже остаточно, заарештували в листопаді. Слідчий знав про цей арешт, тому й написав: «був два рази під слідством». Нам залишається тільки сподіватися, що слідчі справи на о. Георгія вересня 1924 і квітня 1926 рр. не знищено і рано чи пізно їх вдасться розшукати.

⁶¹ Спр. 12443. Арк. 11.

У 1925–1926 рр. митрополит Сергій, ще не зломлений тюремним ув'язненням, мав довіру в значній частині православного єпископату й духовенства. У внутрішніх зведеннях ОДПУ, призначених для членів радянського уряду, його діяльність на посаді заступника місцєблюститєля патріаршого престолу характеризувалася як відверто антирадянська, не лояльна до церковної політики радянської влади: «Митрополит Сергій, взявший определенный курс на правый черносотенный элемент, продолжает посвящение в епископы наиболее ярых противников Советской власти – недавно вернувшегося из ссылки архимандрита Кобранова, ярого черносотенца архимандрита Палицына и других, таким образом положил начало новому кадру черносотенного епископата. Сергій вновь подтвердил свою стойкость и преданность правому крылу тихоновщины телеграммами во все концы Союза, когда центр черносотенного духовенства – Данилов монастырь – заподозрил некоторое изменение в его (Сергия) взглядах»⁶², «Реакционное духовенство. Сергиевцы, одержавшие победу в борьбе за местоблюстительство, приступили к закреплению результатов победы. Конспиративно ими распространяется декларация местоблюститєля Сергия, в которой он указывает на принципиальную несовместимость религии с безбожными идеалами Советской власти и наряду с этим на лояльное отношение духовенства к Советской власти, как ко всякой власти. Митрополит Сергій продолжает посвящать в епископство черносотенцев...»⁶³, «Реакционное духовенство в СССР. Среди сергеевцев (реакционное крыло тихоновцев) имелась попытка легализоваться и зарегистрировать себя, как орган церковной власти. Попытка эта не встретила сочувствия среди церковноприходских советов, стоящих за нелегальное правление; попов, активно стоящих за легализацию, в некоторых случаях изгоняли из приходов»⁶⁴, «Реакционное духовенство. Подготовлявшиеся выборы в патриархи находящегося в ссылке контрреволюционера казанского митрополита Кирилла происходили под руководством [заместителя] патриаршего местоблюститєля митрополита Сергия, бывшего члена Государственного совета царского времени. Выбирая Кирилла путем сбора конспиративным образом подписей среди видных епископов, активные церковники тихоновцы хотели поставить Советскую власть и верующих перед свершившимся фактом избрания патриарха одним контрреволюционным епископатов. Одновременно с выборами группа антисоветских тихоновских епископов выработала и начала усиленно распространять декларацию в качестве основной платформы нового патриарха. Основные моменты декларации сводились к следующему: церковь и государство – два враждующих полюса, Советская власть – результат «временного настроения» русского народа; все религиозные группировки, за исключением обновленцев, объявляются гонимыми и берутся тихоновской церковью под защиту. Однако тихоновцам выборы патриарха произвести не удалось, так как реакционная головка во главе с Сергеем была арестована»⁶⁵ тощо.

Проект декларації про взаємовідносини Православної Церкви і атеїстичної держави був написаний абсолютно лояльно до чинної влади, його метою було «засвідчувати перед Советской властью нашу искреннюю готовность быть вполне законопослушными гражданами Советского Союза, лояльными гражданами к его правительству». Однак у ньому обережно, але наполегливо задекларовано право Церкви «не ... замалчивать того противоречия, какое существует между нами, православными, и коммунистами-большевиками, управляющими Союзом», які

⁶² Обзор политического состояния СССР за март 1926 г.: Духовенство. Церковь в сводках ОГПУ. Исторические материалы. [Електронний ресурс]. URL: <http://istmat.info/node/8765>.

⁶³ Обзор политического состояния СССР за июль 1926 г.

⁶⁴ Обзор политического состояния СССР за август 1926 г.

⁶⁵ Обзор политического состояния СССР за декабрь 1926 г.

ставили «своей задачей борьбу с Богом»⁶⁶. Але навіть таке дуже м'яке відстоювання Церквою свого права бути саме Церквою («мы же весь смысл и всю цель нашего существования видим в исповедании веры в Бога и в возможно широком распространении и укреплении этой веры в сердцах народа»⁶⁷) розцінювалося як фронтда й «боротьба з радянською владою». Як документ «антисоветского содержания» було класифіковано і офіційне звернення митрополита Сергія до радянського уряду з проханням про легалізацію Церкви в СРСР⁶⁸.

Проект послання «Православным Архипастырям, пастырям и пасомым»⁶⁹ був висланий до єпархії у червні 1926 р. для обговорення серед єпископату і найактивнішого й авторитетного духовенства. Передбачалося, що в результаті, після правок і зауважень, цей документ буде мати характер «соборного». Розіслані з цією метою копії звернення до уряду та проекту декларації опинилися і в архимандрита Георгія.

Однак сам факт обговорення документа, в якому йшлося про іншу «ціль існування», ніж та, яку нав'язувала радянська влада, вважався контрреволюційним діянням. Слідчий наполегливо домагався, від кого архимандрит Георгій отримав ці документи і головне – з ким їх обговорював. На запитання, поставлене 6 листопада, «откуда и каким путем получено Вами воззвание епископов Православной Церкви по поводу Декларации»⁷⁰, архимандрит Георгій відповів: «Эти воззвания получены мною от богомольцев, которые приходят в Троицкий монастырь. Взяты мною эти документы исключительно с целью ознакомления. Кто писал воззвание епископов и кто именно подписал, я не знаю, т. к. получил только копию, на которой подписей не было. Воззвание распространяется под общей подписью «Епископы Православной Церкви»⁷¹. Жодного імені не було названо, нікого не поставлено під удар.

Як відомо, сам митрополит Сергій був заарештований 31 листопада 1926 р., пробував в ув'язненні кілька місяців і випущений у березні 1927 р. Архимандрита Георгія 18 листопада «с материалами, обнаруженными при обыске» перепроваджено до Харкова⁷², а потім за «хранение и распространение среди верующих гор. Чернигова декларации мит. Сергия к Совправительству, антисоветского содержания»⁷³ 30 грудня відправлено до Москви й поміщено до Бутирської тюрми⁷⁴, де «Особым Совещанием при Коллегии ОГПУ» 28 січня 1927 р. засуджено до концтабору терміном на три роки⁷⁵. Строк він відбував на Соловках.

30 жовтня 1929 р. його відправили етапом до Новосибірська⁷⁶, оскільки 14 жовтня він був засуджений до «высылки в ППОГПУ Сибири, сроком на три года»⁷⁷, відбував заслання в селі Кам'янка Богучанського району Канського округу

⁶⁶ Цит. за: Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М. Е. Губонин. Москва: ПСТБИ, 1994. С. 473–474. У слідчій справі архім. Георгія (Смельницького) № 11905 цей документ має назву: «Православным Архипастырям, пастырям и пасомым Московского Патриархата», Арк. 5. Датований «10 июня / 28 мая 1926 г.». У рукописному варіанті послання, вилученому в о. Георгія, і оригінальному тексті є незначні різночитання, які не міняють смислу документа.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Спр. 11905. Арк. 21 (Заключение).

⁶⁹ Так цей документ найменованний у копії, яку вилучили в о. Георгія під час турсу. Спр. 11905. Арк. 4 зв.

⁷⁰ Так у протоколах допиту слідчий називає проект декларації митрополита Сергія.

⁷¹ Спр. 11905. Арк. 13. Тут же під протоколом рукою архім. Георгія (у старій дореволюційній орфографії) зроблено приписку: «Воззвание было подписано как: Епископы Православной Церкви и получено мною в таком виде, а цели его принятия мне неизвестны».

⁷² Там само. Арк. 15.

⁷³ Там само. Арк. 17.

⁷⁴ Там само. Арк. 20.

⁷⁵ Там само. Арк. 18, 27.

⁷⁶ Там само. Арк. 31.

⁷⁷ Там само. Арк. 33.

Сибірського краю⁷⁸, до Чернігова повернувся тільки в січні 1933 року, а вже 8 лютого його вкотре було арештовано й поміщено в Чернігівський Допр.

Із матеріалів допиту свідків і самого о. Георгія стає зрозумілим, що, перебуваючи в ув'язненні й на засланні, він обмінювався листами з єпископом Дамаскіним, листування це стосувалося Декларації митрополита Сергія від 29 липня 1927 р., оприлюдненої Сергієм після арешту, і що архімандрит Георгій не згоден із її змістом і з тією формою легалізації Православної Церкви, яку в результаті митрополит Сергій обрав. На допиті 9 березня 1933 р. архімандрит Георгій відверто говорить: «Считаю себя приверженцем старо-славянской ориентации, на декларацию смотрю отрицательно и не рассматриваю этот документ как потенциальный документ, а как выражение своего отношения – персонального по отношению к Соввласти⁷⁹. Пока этот документ, т. е. декларация не будет подтверждена Собором, обязательным его для себя считать не могу»⁸⁰. Відбувши шестирічний термін покарання за участь у «соборному» обговоренні проєкту декларації 1926 року, він не міг погодитися з декларацією 1927 р., прийнятою кулуарно митрополитом Сергієм і невеликою групою архієреїв без обговорення з іншим єпископатом.

Про ставлення до чинної влади він висловлюється так само прямо: «К Соввласти я отношусь как к власти посланной богом⁸¹, в то же время, учитывая безбожную сущность власти считаю, что Соввласть послана богом в наказание за грехи человеческие, по промыслу божьему»⁸². Його дуже турбує духовний стан народу після 15-річного панування богоборчої влади: «По возвращении из ссылки домой, меня интересовала степень религиозности верующей массы, с какой целью по дороге из тайги я заехал в г. Красноярск, где увидел, что церкви в г. Красноярске закрыты, кроме одного старого собора, находившегося в конце города и одного молитвенного дома»⁸³. «Особенно тяжелое впечатление на меня произвело положение религиозности в г. Чернигове, где ни одной православной церкви нет»⁸⁴.

В обвинувальному висновку сказано: «Возвратившись из ссылки в конце января с. г. Смеляницкий, проживая на территории Черниговской области, нигде не регистрировался и находился на нелегальном положении, проводя активную антисоветскую агитацию провокационного характера.

В бесіде с церковниками Смеляницкий висказывал свою непримиримую враждебность к власти советов, заявляя «Соввласть послана богом за грехи человечества». Причисляя себя к последователям реакционного движения церковников «истинно православных», вел соответствующую работу среди церковников»⁸⁵. А тому «на основании вышеизложенного ... дело № 333 ... направить в Судтройку при Коллегии ГПУ УССР с ходатайством о заключении гр-на Смеляницкого Г.В. в концлагерь сроком на пять лет»⁸⁶.

Дивно, але, як і в разі першого арешту в 1924 р., судовою трійкою 22 травня 1933 р. ухвалює несподіване рішення: «Смеляницкого Георгия Васильевича из-под стражи освободить. Дело прекратить и сдать в архив»⁸⁷. Після тримісячного ув'язнення отець Георгій виходить із в'язниці, але не повертається до Чернігова, а поселяється в Козельці. Відпущений йому Богом нетривалий час він присвячує активному церковному служінню й проповіді слова Божого духовно стражденній пастві.

⁷⁸ На сьогодні – Богучанський р-н Красноярського краю. У той час село налічувало 167 дворів.

⁷⁹ Тобто – неправочинний, є лише вираженням приватного, особистого ставлення митр. Сергія до радянської влади. У цьому контексті вираз «потенційний документ» означає «мас силу документа».

⁸⁰ Спр. 12443. Арк. 10 зв.

⁸¹ Так у тексті. Виділене лінією – підкреслено червоним олівцем рукою слідчого.

⁸² Спр. 12443. Арк. 10 зв.

⁸³ Там само. Арк. 12.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. Арк. 14.

⁸⁶ Там само. Арк. 14–15.

⁸⁷ Там само. Арк. 16.

25 липня 1936 р. в межах всесоюзної «справи ІПЦ» в Чернігові було розпочато великий процес проти «непоминаючих» митрополита Сергія (Страгородського) чернігівських священників і активних мирян. Слідство тривало майже рік і закінчилося 2 червня 1937 р. засудженням усіх підслідних на різні терміни ув'язнення в концтаборах⁸⁸. Це були священники, які служили в Свято-Іллінській церкві на Троїцьких горах – єдиному в місті храмі, що залишився православним. Уціліли тільки ті, хто на той час уже не служив відкрито й перебував на нелегальному становищі, як згадуваний на початку статті ігумен Аліпій (Яковенко)⁸⁹.

Архімандрита Георгія було заарештовано 19 червня 1937 р., через 17 днів після закінчення чернігівської «справи ІПЦ». В «Постановленні о принятии дела к производству» сказано: «Смельницкий, являясь руководителем нелегальной к-р организации ИПЦ проводит активную организационную работу, распространяет провокационные слухи пораженческого характера»⁹⁰. У постанові про арешт ще більш конкретно, із зазначенням географії діяльності: проводить «активную организационную работу в части формирования нелегальных к.р. ячеек И.П.Ц. на территории Козелецкого, Нежинского и Черниговского районов», «может влиять на ход следствия или скрыться от суда и следствия»⁹¹.

У справі № 34025 нараховується всього 54 аркуші, більшість матеріалів – свідчення, що підтверджують приналежність архімандрита Георгія до руху «непоминаючих», кілька протоколів допиту самого о. Георгія.

Ось одне з показань свідків, священника с. Хмільниці Чернігівського р-ну Віталія Новожилова: «Резко высказывался против ... митр. Сергия Нижегородского, обвиняя его в том, что он не умеет руководить церковью, в результате чего имеет место разорение церквей. ... высказывал свои оппозиционные взгляды по отношению к легально-существующей церкви, подчеркнув при этом, что он в силу своего положения как бесприходный – формально никому не подчинен по церковной линии и религиозные требы выполняет не только в Козельце, но и в окружающих селах. ... выражал сожаление, что в Управлении православной церкви находится митрополит Сергий, а не митрополит Филипп, который в свое время открыто выступил против б. царя, Иоанна Грозного»⁹².

Уперше о. Георгія допитали 20 червня, наступного дня після арешту, заповнивши лише анкету з особистими даними ув'язненого, потім – докладний допит 23 червня. Підписи під сторінками протоколу зроблені красивим розгонистим почерком, як це характерно для духовенства старої, дореволюційної школи. Він тримається впевнено, ніяких імен не називає, крім тих, хто вже був заарештований або засуджений. На питання: «Ваше отношение к легально существующим религиозным группам?»⁹³ він відповідає: «Никакого отношения к ним не имею, т. к. декларации митрополита Сергия об отношении к совласти не признаю, – считаю, что этот документ является и носит субъективный характер, в то время как такого рода документы должны предварительно быть обсуждены собором церкви»⁹⁴.

Після цього, згідно зі слідчою справою, – пауза майже на 4 місяці. Важко повірити, що за цей час його жодного разу не допитували.

Третій⁹⁵ і останній допит проведено 16 жовтня: з усього видно, що його катували, сили вже закінчуються – підписи зроблені кострубато, безсилою рукою.

⁸⁸ Спр. 8754, 8755.

⁸⁹ Шуміло В. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137.

⁹⁰ Спр. 11514. Арк. 1.

⁹¹ Там само. Арк. 8.

⁹² Там само. Арк. 13 зв.–14.

⁹³ Тобто до легалізованого митр. Сергієм Синоду і парафій, які визнали Декларацію про лояльність радянській владі.

⁹⁴ Спр. 11514. Арк. 21 зв.

⁹⁵ А фактично – другий, оскільки заповнення анкети навряд чи доречно вважати допитом.

Своїх поглядів він не зрікся, але контрреволюційними їх визнав. По суті, так і було – радянська влада знищувала своїх ідейних супротивників, за термінологією більшовиків – контрреволюціонерів, тому вважати це визнання слабкістю навряд чи доречно.

Зі свідчень уже засудженого у «справі ІПЦ» ієромонаха Єфрема (Кислого), допитаного через арешт о. Георгія, стало відомо, що в 1926 р. архімандрит Георгій був близький до відомого церковного письменника Сергія Нілуса⁹⁶, який перебував на засланні в Чернігові.

Архімандрит Георгій підтвердив, що зустрічався з С.О. Нілусом також і в себе на квартирі, обговорював із ним становище Православної Церкви в СРСР і зокрема – ситуацію в Чернігівській єпархії, що склалася після арештів єпископів Пахомія і Дамаскіна⁹⁷. Він підтвердив, що, перебуваючи в ув'язненні, отримував від єпископа Дамаскіна листи з роздумами про церковне життя: «Находясь в ИТЛ, я получил письмо от епископа Дамаскина, который был в ссылке в Туруханском крае. Дамаскин б[ывший]вр[еменно] упр[авляющий] Черниговской епархии ... последователь ИПЦ. [В письме] он меня информировал о положении дел в церковной жизни, об издании митрополитом Сергием декларации духовной, о переходе на легальные формы работы, и тогда он дал установку о нашем отрицательном отношении к этой декларации и тем самым ввел меня в курс жизни»⁹⁸. Підтвердив, що після листування з єпископом Дамаскіним і «на основе этих указаний» він приєднався до «нашей контрреволюционной организации ИПЦ» і став одним із її ідеологів на Чернігівщині.

На питання, «какую контрреволюционную работу Вы проводили», він відповів: «Учитывая религиозные убеждения на селе, я всю свою контрреволюционную деятельность перенес на село, где под видом исполнения религиозных треб проводил антисоветскую деятельность, убеждая верующих о наличии в советском союзе «гонения» на православную веру и «незаконное» закрытие церквей.

После того как в прессе было объявлено постановление о всесоюзной переписи населения я как сам также проинформировал членов контрреволюционной организации ИПЦ об агитации среди населения, чтобы при переписи записывались верующими.

Я имел ввиду, что после переписи и уточнения статистических данных о наличии верующих, правительство разрешит открыть церкви и предоставит духовенству [право] проводить свою деятельность. В связи с моей агитацией и агитацией членов ИПЦ ... дало результаты, так как в тех селах, где проведена была эта работа, крестьянство в большинстве случаев записалось «верующими»⁹⁹.

Про нову «сталінську» Конституцію він зазначив: «После опубликования проекта новой конституции и принятия ее на 8 чрезвычайном Всесоюзном съезде Советов – я предложил нелегальной контрреволюционной организации ИПЦ, а также и сам, распространять провокационные слухи о том, что Конституция это обман, никакой свободы нет, в частности, ссылаясь на 124 ст. Конституции¹⁰⁰,

⁹⁶ Спр. 11514. Арк. 17–17 зв.

⁹⁷ Там само. Арк. 23–23 зв.

⁹⁸ Там само. Арк. 25 зв.

⁹⁹ Там само. Арк. 27.

¹⁰⁰ «Статья 124. В целях обеспечения за гражданами свободы совести церковь в СССР отделена от государства и школа от церкви. Свобода отправления религиозных культов и свобода антирелигиозной пропаганды признаются за всеми гражданами. Статья 125. В соответствии с интересами трудящихся и в целях укрепления социалистического строя гражданам СССР гарантируется законом: а) свобода слова; б) свобода печати; в) свобода собраний и митингов; г) свобода уличных шествий и демонстраций. Эти права граждан обеспечиваются предоставлением трудящимся и их организациям типографий, запасов бумаги, общественных зданий, улиц, средств связи и других материальных условий, необходимых для их осуществления». Див.: Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года.

доказывал, что свободной веры нет, т. к. соввласть церкви закрывает и не предоставляет верующим, где бы можно было исполнить религиозные обряды. Я тем самым умышленно дискредитировал основной Закон советской власти»¹⁰¹. Потрібно розуміти, що протоколи допиту записувалися не заарештованим, а з його слів слідчим – так і в тих формулюваннях, як це було вигідно в інтересах слідчої справи. Такі фрази, як «умышленно дискредитировал», «распространял провокационные слухи» і т. п. в устах підслідного або не звучали зовсім, або промовлялися інакше.

29 грудня 1937 р. у справі був винесений обвинувальний висновок, в якому, зокрема, говорилося: «Являясь активным членом нелегальной контрреволюционной монархической организации «Истинно православных церковников», отбывая наказание за контрреволюционную деятельность, продолжал поддерживать организационную связь с руководителем ИПЦ – Дамаскиным Цедриком, осужденным в 1935 г. к 10 г. ИТЛ, членами ИПЦ... Возвратившись из ИТЛ в Чернигов, Смелницкий ... в г. Козелец создал нелегальную группу ИПЦ ... сам и через лиц, вовлеченных им в к-р организацию распространял слухи с целью дискредитации новой Конституции, доказывая, что «Соввласть обманывает трудящихся»¹⁰² і т. д. У той же день Трійкою при Чернігівському облуправлінні НКВС УРСР архімандрита Георгія Смелницького засуджено до розстрілу.

Так, засуджений уперше в 1927 р. за зберігання декларації митрополита Сергія «антисоветского содержания» до трьох років концтабору і трьох років заслання, – через десять років, у 1937 р., він був засуджений до розстрілу за невизнання вже «советской» декларації митрополита Сергія.

«Я руководствовался своими убеждениями», – сказав він слідчому на допиті¹⁰³, а переконання ці полягали в тому, щоб «не замалчивать того противоречия, какое существует между нами, православными, и коммунистами-большевиками, управляющими Союзом, ставящими своей задачей борьбу с Богом».

31 жовтня 1937 року вирок був приведений у виконання¹⁰⁴.

References

Akty Svyatejshego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseya Rossii, pozdnejshie dokumenty` i perepiska o kanonicheskom preemstve vy`sshej czerkovnoj vlasti. 1917–1943 gg. [Acts of His Holiness Tikhon, Patriarch of Moscow and All Russia, later documents and correspondence on the canonical succession of the supreme church authority. 1917–1943]. (1994). Moscow, Russia.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archive of Chernihiv Oblast]. F. P-8840. Op. 3. Spr. 11905; Spr. 12443; Spr. 11514, Spr. 11397.

E.L. [Lopushanskaya E.]. (1971). Episkopy` ispovedniki [BishopsConfessors]. San Francisco, USA.

Kosik, O. (2009). Istinyj voyn Khrystov: Knyha o sviashchennomuchenye epyskope Damaskyne (Tsedyrke) [The true warrior of Christ: a book about the holy martyr Bishop Damascene (Zedric)]. Moscow, Russia.

Morenets, V. (2017). Chernihivshchyna [Chernihiv region]. *Persha khvyliya*. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Puczko, V. (2002). Glukhovskij episkop Damaskin [Glukhovsky bishop of Damascus]. *Moskovskij zhurnal – Moscow magazine*, 10.

Simentov, Yu., Yatsura, M. (1968). Chernihivshchyna v roky hromadianskoi

¹⁰¹ Спр. 11514. Арк. 27.

¹⁰² Там само. Арк. 28.

¹⁰³ Там само. Арк. 21.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 32.

viiny [Chernihiv region during the Civil War]. *Kraieznavchi materialy z istorii Chernihivshchyny*. Kyiv, Ukraine.

Tryhub, O. (2009). Rozghrom ukraïnskoi tserkovnoi opozytsii v Rosiiskii pravoslavonii tserkvi (1922–1939 rr.) [The defeat of the Ukrainian church opposition in the Russian Orthodox Church (1922-1939)]. Nikolaev, Ukraine.

Tsentralnyi arkhiv Federalnoi sluzhby bezpeky Rosiiskoi Federatsii [Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation]. F. H-3677. T. 7.

Czerkov` v svodkakh OGPU [Church in OGPU reports]. (2020). *Istoricheskie materialy`*. URL: <http://istmat.info/node/8765>.

Chernosvistova, M. (2014). Bol`sheviki v Chernigove [Bolsheviks in Chernihiv]. *Krasny`j terror glazami ochevidczev*. Moscow, Russia.

Shtejfon, B. (1928). Krizis dobrovol`chestva [The crisis of volunteering]. Belgrade, Serbia.

Shumilo, V. (2001). Skhiarkhymandrit Lavrentii i eho vremena: ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.) [Schiarchimandrite Lavrenty and his time: an outline of the church history of Chernihiv region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine

Shumilo, V. (2012). «Preterpevy`j do koncza»: zhizneopisanie svyashhennomuchenika episkopa Damaskina (1878–1937) [“Enduring to the end”: biography of the holy martyr Bishop Damascus (1878–1937)]. *Vera y Zhyzn – Faith and Life*. 19.

Shumilo, V. (2020). Istinno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni tiihumen Alipii (Iakovenko) [The True Orthodox Church in Chernihiv Region is the Abbot Alipi (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siberian Chronicle*. 1.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shumilo Vitaliy V. – Editor-in-Chief of the scientific journal «The Chernihvian Athens», academic secretary of the Lazar Baranovych Research Institute of Religion's History, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

THE SUPERIOR OF THE HOLY TRINITY AND ST. ELIAS MONASTERY GEORGE (SMELNITSKY) AS ONE OF THE IDEOLOGICAL LEADERS OF THE TOC (TRUE ORTHODOX CHURCH) IN THE CHERNIHIV REGION, ACCORDING TO THE INVESTIGATIVE REPORTS OF THE SECRET POLICE

The aim of this article is the construction of the biography of one of the best known and most authoritative church activists in the Chernihiv area from 1920's-1930's, Archimandrite George(Smelnitsky), executed by firing squad on October 31 by the decision of the judicial troika of the Chernihiv Higher Administration of the NKVD of the Ukrainian Soviet Republic, for belonging to the «counterrevolutionary» organization of the True Orthodox Church. Due to the repression of religion and the Church in the Soviet Union practically no information was preserved concerning Archimandrite George, thus the primary sources for reconstructing an accurate biography are the investigative reports of the Chernihiv OGPU, since the various forms containing personal data, the accounts of witnesses and other documents contain information about Smelnitsky and his family. Research methods included comparing the often conflicting information found in the

forms, reports and witness' accounts with what is known about the current events and circumstances of the time, so as to compile a single, accurate account.

This article presents the first analysis of and scholarly approach to the investigative reports concerning Archimandrite George (Smelnitsky) from 1926, 1930 and 1937, concerning his brother, Nikolas Smelnitsky, from 1931, and of other active members of the Chernihiv TOC, thus providing us with the first real biography of this well-known church leader. Archimandrite George (Smelnitsky) was born in a large clergy family, he had four brothers and two sisters. He completed the Chernihiv theological school and the Chernihiv seminary, and studied at the Kiev Theological Academy. He was drafted in 1916 and finished a military officers' school in Odessa, and fought on the front lines during World War I. In 1919 he joined the White Army, but refused to emigrate with it in 1920, choosing instead to return to Chernihiv, where he pronounced his monastic vows and was ordained a priest in 1923. Ideologically he was close to Archbishop Pachomius (Kedrov), the Chernihiv diocesan bishop of the time, as well as to Bishop Damascene (Tsedrik). From 1923, after the expulsion of these Chernihiv bishops from Ukraine and their subsequent arrest. Archimandrite George carried out the duties of the «church administrator» of the Chernihiv diocese. He was one of the ideological leaders of the TOC, along with such authoritative church leaders as Abbot (Igumen) Lavrenty (Proskura) and Alypyi (Yakovlenko).

Keywords: Archimandrite George (Smelnitsky), Archbishop Pahomiy (Kedrov), Bishop Damaskin (Tsedrik), Abbot (Igumen) Lavrentiy (Proskura), Abbot (Igumen) Alypyi (Yakovlenko), True Orthodox Church, Catacomb Church, Sergianism, Hesychasm, Chernihiv Diocese, Chernihiv Region.

Дата подання: 2 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 89–106. DOI: 10.5281/zenodo.3859440.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2020). Nastoiatel Troitse-Illinskoho monastyria Heorhii (Smelnytskyi) yak odyin iz ideolohiv IPTs na Chernihivshchyni: za materialamy slidchykh sprav [The superior of the Holy Trinity and St. Elias Monastery George (Smelnitsky) as one of the ideological leaders of the TOC (True Orthodox Church) in the Chernihiv region, according to the investigative reports of the secret police]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 89–106. DOI: 10.5281/zenodo.3859440.

Олександр Литовченко

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТІРЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3860256

© О. Литовченко, 2020. СС BY 4.0

Метою статті є характеристика окремих сторінок господарської діяльності Чернігівського Єлецького монастиря початку ХХ ст., а також визначення рівня матеріального забезпечення обителі досліджуваного періоду. **Методологія** включає застосування проблемно-хронологічного методу в питанні структурування матеріалу. У статті використано загальнонаукові методи опису, аналізу та індукції, а також історико-генетичний метод. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні тих питань діяльності Єлецького монастиря у перші роки ХХ ст., котрі здебільшого залишаються поза увагою дослідників. На основі архівних матеріалів показано основні джерела прибутків обителі, розкрито проблемні питання, що виникали в ході господарської діяльності, а також зроблено відповідні висновки щодо матеріального стану святині. **Висновки.** Господарські справи Чернігівського Єлецького монастиря на початку ХХ ст. розвивалися в позитивному руслі, хоч і не так активно, як це було, наприклад, на зламі ХVІІ – ХVІІІ ст. Майно святині часто-густо здавалося в оренду. Прибутки також надходили від коштів, отриманих у ході надання місць для поховань, здійснення обрядів, таїнств та ін. Дуже часто у процесі цієї діяльності виникали суперечливі питання між монастирем та орендарями. Вони зазвичай вирішувалися за участі Чернігівської духовної консисторії. Загалом, зважаючи на те, яку увагу в монастирі приділяли вирішенню проблемних питань, припускаємо, що матеріальне становище святині станом на початок ХХ ст. було досить скрутне. Пізніше, в зв'язку зі встановленням радянської влади, яка в подальшому впроваджувала антирелігійну політику, господарські справи обителі йшли набагато гірше. Врешті-решт монастир було закрито, а будівлі на його території в 1920-х рр. були зайняті різними радянськими установами.

Ключові слова: господарська діяльність, духовна консисторія, настоятель монастиря, оренда, Чернігівський Єлецький монастир.

Чернігівський Єлецький монастир – одна з найдревніших святинь Чернігово-Сіверщини. У наукових колах здебільшого утвердилася думка, що обитель була заснована чернігівським князем Святославом Ярославичем у 1060 р. Таким чином, цьогоріч монастирю виповнюється 960 років. За цей період доля обителі була наповнена періодами піднесення і розквіту, спаду та занепаду. Святиня неодноразово зазнавала руйнацій. На сьогодні це діючий жіночий православний монастир.

У зв'язку з проведенням секуляризаційної реформи у другій половині ХVІІІ ст. багато монастирів на Чернігівщині було закрито. Однак у 1786 р. на підставі указу імператриці Катерини ІІ Єлецький монастир було віднесено до першого класу, що надавало йому більші привілеї у порівнянні з друго- та третьокласними обителями. Господарські справи святині йшли гірше, ніж у попередній період, адже матеріальних ресурсів стало значно менше, проте обитель поступово

відновлювала своє майнове становище¹.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Єлецький монастир досяг сталого економічного розвитку, мав низку володінь. Станом на 1900 р. в обителі проживало близько півсотні чоловік, включаючи братію та прислугу. Монастир володів млином біля хутора Романівка на р. Білоус, трьома риболовецькими озерами, гаєм будівельного лісу, сінокісними луками, городами на Лісковичі та в Берізках, двома будинками в місті (в одному було управління державного майна, а інший здавався в найм) та ін. Чималий дохід святиня отримувала від церковних обрядів і таїнств. На початку XX ст. при монастирі була відкрита церковно-приходська школа та бібліотека релігійно-моральної літератури. Таким чином, святиня виконувала визначені релігійні функції, займалася господарською та культурно-освітньою діяльністю².

Утім, на початку XX ст. була складна зовнішньо- та внутрішньополітична ситуація у державі (воєнні та революційні події), яка впливала на життєдіяльність Єлецької обителі³.

Питання історії Чернігівського Єлецького монастиря на початку XX ст., зокрема його господарської діяльності, висвітлені в окремих працях дослідників. О. Тарасенко звернув увагу на історичні процеси, які мали вплив на функціонування святині сторіччя тому. Дослідник дотично торкнувся питання господарських справ монастиря⁴. А. Доценко та І. Шевчик також звертали увагу на економічний стан Єлецької обителі. Проте у їхній студії зроблено акцент на статистичних даних щодо економічного становища монастиря та звернено увагу на діяльність церковно-приходської школи⁵. У роботі І. Непотенко висвітлено стан Єлецької святині в умовах становлення радянської влади у Чернігові у 1920-х рр. Зазначено, що монастирські споруди були пристосовані в основному для світських, а не релігійних потреб⁶.

Метою статті є висвітлення окремих сторінок господарської діяльності Чернігівського Єлецького монастиря та визначення рівня його матеріального забезпечення на початку XX ст.

Часто-густо в господарських справах Єлецької обителі виникали фінансові непорозуміння між керівництвом монастиря та її орендарями. Такі конфліктні ситуації вирішувалися, серед іншого, і за участі Чернігівської духовної консисторії. Так, у 1904 р. її представники розглядали справу щодо оренди дворянином Іллею Конковським водяного млина на р. Білоус біля х. Романівка⁷.

Справа полягала в тому, що за вікарного єпископа Філіпа (Бекаревича), настоятеля цієї святині (на той час вікарії Чернігівської єпархії носили титул єпископа Новгород-Сіверського та були настоятелями Єлецької обителі), 31 жовтня 1900 р. було нотаріально засвідчено договір оренди млина між монастирем та Іллею Конковським. Термін оренди був розрахований на 12 років, починаючи зі спаду води у 1901 р. до спаду води у 1913 р. Плата становила 1000 руб. на рік, але

¹ Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність. *Чернігівські старожитності* / Національний архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів, 2010. Вип. 3. С. 20–21; Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбицы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 86; Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой её истории. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1911. С. 127.

² Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир... С. 25–26.

³ Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь... С. 100.

⁴ Там само. С. 100–105.

⁵ Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир... С. 23–26.

⁶ Непотенко І. Єлецький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: діяльність в умовах становлення радянської влади. *Праці Центру пам'яткознавства* / Центр пам'яткознав. НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Київ, 2016. Вип. 30. С. 256–269.

⁷ Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області), Ф. 679. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 1–1 зв.

платити треба було на півроку вперед. У випадку несплати в зазначений термін орендареві надавалося два тижні відтермінування платежу, після цього мала нараховуватися пеня в розмірі пів копійки на кожен руб за один прострочений день. Якщо орендна плата не була внесена у місячний термін, то монастир мав право стягнути з орендаря всі збитки через суд. У разі порушення боржником зобов'язання, він мав сплатити штраф у розмірі 500 руб. Згідно з договором, ремонт млина та всіх споруд, що з ним були пов'язані, мав відбуватися за рахунок орендаря. При підписанні договору він вносив завдаток у розмірі 120 руб.⁸

Однак уже за рік, у жовтні 1901 р., орендар Ілля Конковський на ім'я преосвященного Філіпа (Бекаревича) подав прохання про зменшення орендної плати за млин. Документ було передано на розгляд старшій братії Єлецької святині. Колегіально було вирішено, що для обителі було б вигідно зменшити плату за оренду млина до 575 руб. на рік, але за умови одночасного збільшення завдатку до 500 руб. Філіп (Бекаревич) своєю резолюцією від 10 грудня 1901 р. висловив згоду на зміни в договорі з Іллею Конковським. 9/16 січня 1902 р. єпархіальне керівництво постановило зменшити орендну плату за млин до 575 руб. за рік із збільшення завдатку до 500 руб.⁹

Улітку 1902 р. наступний вікарний єпископ та настоятель Чернігівського Єлецького монастиря преосвященний Ісидор (Колоколов) попросив представників духовної консисторії сповістити Іллею Конковського про те, що орендна плата за млин мала б відбуватися на підставі укладеного з обителлю договору від 31 жовтня 1900 р. Тобто плата за рік мала становити 1000 руб., а якщо орендар не згоден, то умови договору вважалися порушеними. Також Ісидор (Колоколов) пропонував духовній консисторії зробити розпорядження про те, щоб не визнавати договір з Іллею Конковським, який було укладено на підставі дозволу єпархіального керівництва, де йшлося про зменшенням платні за оренду млина до 575 руб. на рік та збільшенням завдатку до 500 руб.¹⁰

У кінці жовтня 1902 р. преосвященний Ісидор Колоколов надав до духовної консисторії рапорт намісника Єлецької святині ієромонаха Анатолія, в якому було зазначено, що Ілля Конковський не вніс орендну плату за друге півріччя 1902 р. в розмірі 175 руб. 6 коп., а також наголошено на тому, що орендар тримав свою худобу не в сараї, а в коморах при млині, чим псував комори та створював збитки обителі. Підкреслюючи це, представники Єлецького монастиря клопотали до консисторії про відмову Конковському в подальшій співпраці, зарахувавши внесений завдаток у рахунок оренди за користування водяним млином. Це пропонувалося зробити в разі відмови орендаря діяти за умовами першої редакції контракту¹¹.

Сам же орендар у своєму проханні скаржився на те, що адміністрація Чернігівського Єлецького монастиря вимагала плату за млин за договором від 31 жовтня 1900 р. та відмовлявся від цього варіанту угоди, посилаючись на постанову єпархіального керівництва про зменшення орендної плати до 575 руб. на рік. Також Ілля Конковський заявляв, що в разі відмови представників монастиря від договору на останніх умовах, він подаватиме позов на обитель за порушення договору на суму 6325 руб., а також за збитки, яких він зазнав, здійснюючи ремонт млина, на суму 1500 руб.¹²

Ілля Конковський мав бажання сплачувати орендну плату за млин у розмірі 575 руб. на рік з початку дії договору, а не з часу дозволу на зменшення орендної плати. Та йому була оголошена резолюція преосвященного Філіпа (Бекаревича)

⁸ Там само. Арк. 2–2 зв.

⁹ Там само. Арк. 2 зв.–3.

¹⁰ Там само. Арк. 1–1 зв.

¹¹ Там само. Арк. 1 зв.–2.

¹² Там само. Арк. 2.

про те, що в разі його незгоди з запропонованою намісником умовою, контракт вважатиметься порушеним. Тобто, відповідні суми платежів мали б співпадати з конкретними термінами дії умов договору. Водночас Ілля Конковський 24 лютого 1901 р. своїм підписом погоджувався з наказом консисторії щодо договору з Єлецьким монастирем, та зобов'язався виконувати умови, виплачуючи ті гроші, про які йшлося в першому варіанті угоди¹³.

Присяжний, котрий розглядав цю справу, зазначав, що наказ консисторії про зменшення плати за оренду млина був оголошений Іллі Конковському. Фактично після цього він приступив до виконання нових умов договору, заплативши завдаток (у повному обсязі), орендну плату за перше та друге півріччя, і за рахунок третього орендного платежу дав Єлецькому монастирю 48 пудів житнього борошна (хоча термін цього платежу ще натоді не настав). Тож оновлену угоду треба було вважати такою, що відбулася, хоча вона, як було видно зі справи, не з вини Іллі Конковського не була нотаріально оформлена. Якщо угода відбулася, то вона була обов'язкова і для монастиря та давала контрагенту обителі право вимагати задоволення усіх умов прописаного. Присяжний вважав, що відмовлятися від укладення контракту на нових вироблених та повідомлених Іллі Конковському умовах монастирю не слід, оскільки, прийнявши до уваги 12-ти річний термін оренди млина, розміри збитків Іллі Конковському, які він міг би вимагати в суді, могли б бути достатньо високими, так як орендар мав право вимагати не тільки фактично ним понесені збитки, а й різницю між дійсним прибутком млина та обумовленою платою за 12 років. В окремих пунктах договору також було встановлено обов'язок орендаря ремонтувати млин. І хоча характер та розмір ремонту млина був відданий на розсуд орендаря, він все ж мав підтримувати його в належному стані, а монастир мав право вимагати передання предмета оренди в порядку та справності після закінчення строку дії договору¹⁴.

У Чернігівській духовній консисторії було зазначено, що договір міг бути порушений не інакше, як за рішенням цивільного суду. Щодо питання, чи було порушення контракту у справі з Іллею Конковським, представники консисторії зазначили, що в цьому випадку підлягало обговоренню питання, на яких умовах договору з одного боку – адміністрації монастиря, а з іншого – орендаря, він може вважатися таким, що відбувся. Згідно з законом, договір про здачу нерухомого майна, яке належало монастирю, здійснювався за розпорядженням настоятеля з братією та після розгляду умов договору консисторією, постановою якої з цього приводу мала бути затверджена єпархіальним преосвященством. Ці вимоги були витримані при зміні умов укладеного договору 31 жовтня 1900 р. адміністрацією Єлецького монастиря з дворянином Іллею Конковським про оренду млина, за умов зменшення річної орендної плати до 575 руб. та збільшення завдатку до 500 руб. Відбулася і обопільна згода сторін, які домовлялися про такі умови, так як дворянин Ілля Конковський зробив напис на наказі консисторії про свою згоду. Вказана угода не тільки відбулася, але і фактично втілилась у життя, так як орендар заплатив 380 руб. додаткового внеску залогової суми та за півріччя, з 8 січня по 8 липня 1902 р., орендну плату вже згідно з договором на змінених умовах¹⁵.

У 1888 р. касаційний департамент урядового сенату надав роз'яснення щодо відмінності між значенням суті та форми у договорі. Відповідно до них були такі умови для виконання договору: правоздатність сторін, що домовляються; предмет, який не був вилучений з цивільного обігу; вільна згода сторін; наявність договору. Якщо не було виконано зазначених умов, то не було і договору. Форма ж не мала

¹³ Там само. Арк. 3–3 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 4–4 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 5–5 зв.

такого значення. Вона слугувала лише посвідкою наявності умов, необхідних для існування договору, та могла бути різною. Існування договору не залежало від використання тієї чи іншої форми, а її визначення залежало від обставин кожного окремого випадку. Згода могла засвідчуватись не тільки підписом договору, але й іншими діями сторін. За відсутності підпису однієї зі сторін, договір міг вважатися таким, що відбувся, через прийняття його цією стороною¹⁶.

Договір зі змінами умов між Єлецьким монастирем та дворянином Іллею Конковським про оренду млина, згідно з ухвалою єпархіального керівництва від 9/16 січня 1902 р., фактично вже виконувався через прийняття обителлю від Іллі Конковського додаткового завдатку до 500 руб. та орендної плати за час з 8 січня 1902 р. по 8 липня 1902 р. Угода по суті була підписана обома сторонами, так як на наказі консисторії, від 11 лютого 1902 р. № 2255, в якому повідомлялося орендарю про нові умови оренди з січня 1902 р., Ілля Конковський письмово виявив свою згоду. Таким чином, договір, на думку представників Чернігівської духовної консисторії, повинен був вважатись обов'язковим для однієї та іншої сторін, тим більше, як зазначав у своєму проханні Ілля Конковський, не було зроблено своєчасно нотаріальної відмітки про зміни умов договору не з його вини, а з вини адміністрації Єлецького монастиря¹⁷.

Також у консисторії обговорювалося питання про те, чи дійсно свого часу Ілля Конковський вніс згідно з контрактом усі гроші за оренду млина. Вважалося, що орендна плата за млин вносилаь орендарем згідно з умовами, затвердженими єпархіальним керівництвом, навіть більше того, оскільки, як повідомляв намісник обителі, за монастирем ще були борги за борошно, прийняте в розмірі 48 пудів, що в сумі становило 37 руб. 44 коп. Таким чином, у консисторії визнавали, що орендарем була внесена вся сума заставних грошей у розмірі 500 руб. за 1902 р. Також зазначалося, що якщо у представників монастиря були певні сумніви щодо правильності сплати коштів за оренду, то вони мали право звернутися до суду з цивільним позовом¹⁸.

Таким чином, договір зі змінами про оренду млина між Єлецькою обителлю та Іллею Конковським згідно з ухвалою єпархіального керівництва міг вважатись укладеним. Представники монастиря, окрім іншого, повинні були на договорі з орендарем від 31 жовтня 1900 р. зробити у нотаріуса надпис про зміни умов оренди та запропонувати Іллі Конковському прийти до нотаріуса для того, щоб відмітити у цьому договорі зміни, визначені єпархіальним керівництвом від 9/16 січня 1902 р. Окрім того, було видано наказ монастирю надати консисторії інформацію про сплату Іллею Конковським грошей за оренду млина за перше півріччя 1904 р.¹⁹.

Тож, розглядаючи господарські справи святинь, які мали суперечливий характер, у Чернігівській духовній консисторії проявлявся принцип об'єктивності як щодо монастирів, так і приватних осіб, які мали певні юридичні відносини з обителями. У своїх рішеннях єпархіальне керівництво не тільки визначало статус наявних угод, а й надавало певні рекомендації монастирям, якщо з дечим представники святинь були не згодні.

Пізніше, в 1917 р., вже за часів більшовицької влади, водяний млин на р. Білоус біля х. Романівка, що належав Єлецькому монастирю, на підставі постанови Чернігівського комітету ради робітничих селянських та солдатських депутатів був конфіскований та переданий з усім майном селянському комітету с. Гушчин. Все це відбулося без відома настоятеля та старшої братії обителі. На

¹⁶ Там само. Арк. 6–7.

¹⁷ Там само. Арк. 7.

¹⁸ Там само. Арк. 7 зв.–8.

¹⁹ Там само. Арк. 8–8 зв.

початку весни 1918 р., коли Управа губернського земельного комітету взяла на облік майно х. Романівка, млин вже був розграбований, про що було складено відповідний акт²⁰.

Незважаючи на зміни кінця 1910-х рр., Єлецька святиня все ще продовжувала господарську діяльність та отримувала прибутки від оренди свого майна. Гроші монастир мав також за продаж свічок, розсади, за надання місць для поховань та ін.²¹

Свого часу на території Чернігівської Єлецької обителі було поховано чимало релігійних осіб, благодійників, ктиторів, громадських діячів. До знищення радянською владою цвинтаря він налічував близько півтори сотні поховань. Плата за місця на ньому була вагомою статтею прибутків для монастиря²².

На початку ХХ ст. на території Єлецької святині ховали і чернігівських військових. Так, у листопаді 1905 р. чернігівський дворянин, колезький радник Петро Величковський прохав вікарного єпископа Нестора (Фоміна) про дозвіл поховати його загиблого сина Василя, який був офіцером Другої Забайкальської козачої батареї. Відповідь була позитивною²³. У грудні того ж року полковник у відставці Артемон Юскевич-Красковський звернувся до єпископа за дозволом про виділення для нього в огорожі Єлецької обителі місця для могили. Намісник монастиря ієромонах Іоанн вказав місце розташування – ліворуч від могили жандармського полковника Торського. Плата становила 100 руб. Преосвященний Нестор (Фомін) і в цьому випадку задовольнив прохання²⁴.

Ще однією статтею прибутків монастирів було передання в оренду озер. Проте і тут траплялися випадки, коли спірні питання щодо оренди не могли бути вирішені без втручання духовної консисторії. Так, у липні 1905 р., згідно з ухвалою єпархіального керівництва, козаку Козелу було відмовлено в оренді озера «Підводне», що належало Чернігівському Єлецькому монастирю. Це сталося через те, що водойма вже була орендована міщанином Глазом. Певно, чи то представники обителі просили дозволу у консисторії на зміну орендаря, чи Козел прохав у монастиря, щоб озеро передали в оренду саме йому, однак фактично зміна користувача водоймища не відбулася²⁵.

За допомогою єпархіального керівництва також залагоджувалися питання щодо термінів надання монастирської землі в оренду. Так, у жовтні 1905 р. вирішувалася проблема орендування двох монастирських ділянок землі, які були під забудовою Володимира та Євдокії Фіалковських. Судячи з документів, винаймання двох ділянок здійснювалося на два різні терміни. Тому рішенням преосвященного Нестора (Фоміна) було рекомендовано вчинити такі дії, внаслідок яких з травня 1906 р. обидві вказані ділянки землі мали бути надані в оренду одній особі за новим нотаріальним контрактом²⁶.

Також Єлецький монастир здавав в оренду землю Чернігівському відділенню Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими. Ділянка була розташована поблизу монастирських мурів із західного боку. Її площа становила 50 кв. саж. (близько 228 кв. м або 2,28 арів). На цій землі був розміщений житловий будинок та господарські споруди, які належали Чернігівському

²⁰ Держархів Чернігівської обл., Ф. 679. Оп. 3. Спр. 400. Арк. 1–5 зв.

²¹ Держархів Чернігівської обл., Ф. 679. Оп. 3. Спр. 529. Арк. 2–2 зв.

²² Ванжула О. Некрополь Єлецького монастиря в Чернігові за дослідженнями А. А. Карнабеда. *Карнабідівські читання / Національний архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*, Центр пам'яткознав. НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Чернігів, 2017. Вип. 1–3. С. 14.

²³ Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь... С. 101.

²⁴ Держархів Чернігівської обл., Ф. 679. Оп. 3. Спр. 944. Арк. 38.

²⁵ Там само. Арк. 1.

²⁶ Там само. Арк. 8–8 зв.

відділенню Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими. Термін оренди становив 10 років у період з 1 січня 1905 по 1 січня 1915 р. За рік обитель мала отримувати по 15 руб. Плата за оренду бралася наперед за кожен рік²⁷.

Згідно з договором, у випадку несплати цих коштів у зазначений термін орендареві надавалося два тижні пільгового періоду. Якщо і в цей термін гроші не були сплачені, то Чернігівське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими було зобов'язане знести всі свої споруди з ділянки, яка була в оренді, та прибрати сміття. Якщо цього б не відбулося, орендар мав сплатити штраф. Після закінчення орендного терміну з дозволу єпархіального керівництва мав бути укладений новий договір або знесені всі приміщення на цій ділянці з обов'язковим прибиранням сміття. У разі, якщо Чернігівське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими забажало би під час дії угоди з монастирем передати землю у користування комусь іншому, то це неможливо б було зробити без відома та згоди керівництва святині. За рахунок орендаря мала б бути встановлена огорожа навколо вказаної ділянки, організовано її прибирання від сміття та снігу. Чистим мав бути і тротуар поруч²⁸.

Рада Чернігівського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими цей проєкт контракту розглянула та затвердила 16 грудня 1904 р. На початку весни 1905 р. договір між двома сторонами було нотаріально посвідчено²⁹.

До господарських питань обителі можна віднести і благоустрій її земельних ділянок, що межували із садибами чернігівців. Проте, не завжди це відбувалося за рахунок монастиря.

Так, восени 1905 р. до вікарного єпископа Нестора (Фоміна) звернулася почесна громадянка Чернігова Олександра Остапенко, котра просила дозволу на зведення огорожі на межі її садиби та монастирського городу. Жінка зазначала, що уповноважені представники обителі на чолі з намісником ієромонахом Іоанном та землеміром Г. Дерябою виходили на територію, де мала б бути збудована нова огорожа замість занепакої. О. Остапенко також повідала про те, що Г. Деряба, керуючись документами, які вона надала (кріпосним роздільним актом, ввідним листом та планом, що був переданий їй колишнім власником), а також планом Єлецького монастиря, заміряв садибу та поставив межові знаки. Жінка вказувала, що, незважаючи на те, що з її сторони не було захоплення зайвої землі, намісник ієромонах Іоанн відмовлявся надати дозвіл на спорудження нової огорожі без благословення єпископа. Вона хотіла прискорити цю справу, інакше її садиба на зиму була б не загородженою.

15 жовтня 1905 р. преосвященний Нестор (Фомін) надав дозвіл на побудову нової огорожі та доручив наміснику обителі проконтролювати, щоб нові стовпи паркану були поставлені на місці старих. Ієромонах Іоанн мав персонально відповідати за те, щоб у цьому випадку не було завдано збитків монастирським інтересам³⁰.

Обитель не тільки отримувала прибутки від своєї господарської діяльності. Було досить багато і витраток, зокрема, платня за воду. Наприклад, на початку ХХ ст. Чернігівський Єлецький монастир для своїх потреб користувався міським водогоном. Оплата залежала від показників водолічильника. Так, за період з 6 жовтня по 30 листопада 1905 р. вона становила 24 руб. 45 коп. Міська управа сповістила святиню про те, що сплатити кошти потрібно було протягом 15 днів. Після закінчення цього періоду, якщо гроші не були б внесені, подача води мала бути припинена³¹.

²⁷ Там само. Арк. 52.

²⁸ Там само. Арк. 52–52 зв.

²⁹ Там само. Арк. 52, 53.

³⁰ Там само. Арк. 4–4 зв.

³¹ Там само. Арк. 45.

1905 р. у зв'язку з революційними перипетіями криміногенна ситуація в країні та Чернігові зокрема погіршувалася. Окрім того, що бандити та грабіжники здійснювали напади на установи та приватних осіб, часто-густо в їхнє поле зору потрапляли й церковні святині. Так, єпархіальне керівництво звітувало Святішому синоду про те, що були випадки крадіжок дорогоцінних предметів та прикрас релігійного призначення у храмах і церковних сховищах. Тому релігійним діячам необхідно було звернути увагу на здійснення невідкладних заходів щодо охорони церковних та монастирських святинь, особливо коштовних речей. Відповідний наказ у вересні 1905 р. отримав і намісник Чернігівського Єлецького монастиря ієромонах Іоанн. Посилення охорони, певно, впливало на фінансове становище обителі³².

Отже, господарські справи Чернігівського Єлецького монастиря на початку ХХ ст., незважаючи на неспокійний час, продовжували розвиватися в позитивному руслі. Окреме майно святині здавалося в оренду, прибутки надходили від надання місць для поховань, здійснення обрядів, таїнств та ін. Дуже часто у цій діяльності виникали суперечливі питання між монастирем та орендарями. Такі проблеми могли вирішуватися за допомогою Чернігівської духовної консисторії чи, в крайньому разі, цивільного суду. Відзначимо, що вирішенню майнових суперечок у монастирі приділяли значну увагу, що говорить про досить обмежене матеріальне становище святині на той час. Уже наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. у зв'язку зі зміною влади, яка в подальшому впроваджувала антирелігійну політику, справи просувалися набагато гірше. Врешті монастир як релігійний осередок було закрито, а його майно передано до державної власності.

References

- Derzharchiv Chernihivskoi obl. (Derzhavnyi arhiv Chernihivskoi oblasti) F. 679. Op. 3. Spr. 9. Ark. 1–8.
- Derzharchiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 3. Spr. 400. Ark. 1–5 b.
- Derzharchiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 3. Spr. 529. Ark. 2–2 b.
- Derzharchiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 3. Spr. 944. Ark. 1, 4–4 b, 8–8 b, 38, 52–53.
- Dotsenko, A., & Shevchyk, I. (2010). Chernihivskiy Yeletskiy monastyr: istoriia i diialnist. *Chernihivski starozhytnosti*, 3.
- Kartiny tserkovnoi zhizni Chernigovskoi Eparkhii iz IX vekovoi ee istorii (1911). Kyiv, Russian Empire : tipografyia S. V. Kulzhenko.
- Nepotenko, I. (2016). Yeletskiy monastyr u Chernihovi u 1920s.: diialnist v umovakh stanovlennia radianskoi vlady. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 30.
- Tarassenko, A. (2013) Chernygovskii Yeletskii Sviato-Uspenskii monastir. Istoricheskii ocherk s prilozheniiem «Skarbnitsyi potrebnoi» Ioannikiia Galiatovskogo v russkom perevode. Chernihiv, Ukraine.
- Vanzhula, O. (2017). Nekropol Yeletskoho monastyria v Chernihovi za doslidzhenniamy A. A. Karnabeda. *Karnabidivski chytannia*, 1–3.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Lytovchenko Oleksandr L. – junior research scientist of the Scientific and educational department of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: lytovs@ukr.net

³² Держархів Чернігівської обл., Ф. 679. Оп. 3. Спр. 944. Арк. 11; Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь... С. 102.

TO THE QUESTION OF THE ECONOMIC ACTIVITY OF CHERNIHIV YELETSKYI MONASTERY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The purpose of the article is to characterize some particular pages of economic activity of Chernihiv Yeletsnyi Monastery at the beginning of the 20th century, as well as to determine the level of financial position of the monastery of the studied period. **The methodology** involves the application of the problem-chronological method in the matter of structuring the material. General scientific methods of description, analysis and induction, as well as historical-genetic method are used in the article. **The scientific novelty** of the work is in those issues of activity of the Yeletsnyi Monastery in the first years of the 20th century, which mostly remain out of the regard of researchers. On the basis of archival materials, the main sources of income of the monastery are shown, the problematic issues that arose during the economic activity are revealed, as well as the relevant conclusions are made regarding the material condition of the shrine. **Conclusions.** Economic affairs of Chernihiv Yeletsnyi Monastery at the beginning of the 20th century developed in a positive direction, though not as actively as it was, for example, at the turn of the 17th and 18th centuries. The property of the shrine was often rented. The income also came from the proceeds of the providing of burial places, rituals, sacraments, etc. Very often, in the course of this activity, conflicting issues arose between the monastery and the tenants. They were usually solved with the participation of the Chernihiv Spiritual Consistory. In general, taking into consideration the fact which attention was given to the solving of the problems in the monastery, we assume that the material status of the shrine, at the beginning of the 20th century, was rather limited. Later, in connection with the coming of Soviet power, which continued to implement anti-religious policies, the economic affairs of the monastery were much worse. Eventually, the monastery was closed, and buildings in its territory, in the 1920s, were occupied by various Soviet institutions.

Key words: economic activity, spiritual consistory, abbot of the monastery, lease, Chernihiv Yeletsnyi Monastery.

Дата подання: 13 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Литовченко О. До питання про господарську діяльність Чернігівського Єлецького монастиря на початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 107–115. DOI: 10.5281/zenodo.3860256.

Цитування за стандартом АРА

Lytovchenko, O. (2020). Do pytannia pro hospodarsku diialnist Chernihivskoho Yelets'koho monastyrnia na pochatku ХХ st. [To the question of the economic activity of Chernihiv Yeletsnyi monastery at the beginning of the 20th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 107–115. DOI: 10.5281/zenodo.3860256.

Тетяна Миколайко

ЗАКРИТТЯ ТРОЇЦЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ У М. ЧЕРНІГОВІ НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ

DOI: 10.5281/zenodo.3860312

© Т. Миколайко, 2020. CC BY 4.0

***Метою** статті є висвітлення питання закриття Троїцького жіночого монастиря у м. Чернігові радянською владою та показ основних методів та вжитих владними структурами заходів, що призвели до процесу самоліквідації монастиря. **Методи** дослідження добиралися відповідно до мети та опиралися на принцип історизму. Представлені вони загальнонауковим методом аналізу та спеціально науковим історико-генетичним методом. **Наукова новизна.** Введення до наукового обігу інформації про історію Троїцького жіночого монастиря початку 60-х р. ХХ ст. у Чернігові і, зокрема, про його закриття на основі архівних джерел, доповідних записок, рапортів та актів ревізій. **Висновки.** Результатом проведених перевірок та заходів антирелігійної агітації, що сприяли закриттю монастиря, стало рішення № 462 Чернігівської міської ради від 31 серпня 1962 р., де було вказано, що черниці добровільно покинули монастир, та наголошувалося на тому, що за 18 останніх місяців із монастиря пішли 146 монашок, а тому відбувся саморозпуск Троїцької жіночої обителі у Чернігові. Церковна служба у Троїцькому соборі, Введенській та Іллінській церквах не велась з 7 вересня 1962 р., оскільки обслуговуючого персоналу вже не було (пономарів, хористів, прибиральниць). Тому виконкомом Чернігівської міської ради було ухвалено рішення передати всі житлові приміщення колишнього монастиря під гуртожиток для студентів Київського технологічного інституту, а приміщення храмів – під архівосховища. Від церковного майна храми будуть звільнені 14 вересня 1962 р. Отже, як бачимо, місцева влада Чернігова визначила чіткий вектор на закриття Троїцького жіночого монастиря, здійснивши перевірки технічного та санітарного стану монастирських споруд, ретельно вивчивши його фінансову сторону та окремо провівши антирелігійну та атеїстичну пропаганду. Тому задіяні методи та заходи виявилися ефективними щодо закриття Троїцького жіночого монастиря у Чернігові.*

***Ключові слова:** державно-церковні відносини, Троїцький монастир, черниці, антирелігійна пропаганда, самоліквідація.*

Законодавчо закріплене відокремлення в СРСР держави від церкви, по суті, мало декларативний сенс. Проблема тодішніх взаємовідносин влади і релігійних інституцій залишається актуальною, оскільки вони визначали напрямок політичного та економічного розвитку тоталітарної країни. У різні періоди ХХ ст. компартійна верхівка намагалася викреслити релігію та церкву з духовного життя народу. 1920 – 1930-ті рр. були найдраматичнішими в церковно-державних відносинах, потім у повоєнний час ситуація у цьому плані дещо покращилась. Цей період умовно можна поділити на три етапи: 1945–1953 рр. – налагодження

співробітництва між релігійними громадами та владою, 1954–1957 рр. – лібералізація відносин і 1958–1964 рр. – новий наступ на релігію та церкву¹. Настрій компартійних органів у кінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст. стосовно церкви змінився, що пояснюється основним завданням, висунутим перед громадянами, – побудувати у майбутньому комуністичне суспільство, у якому не мало бути місця для вірувань у Бога, релігійних організацій і вірян². Найнеприйнятнішими з усіх релігійних організацій, які відчували на собі різні настрої радянського керівництва, стали монастирі через те, що вони привертали увагу людей своїми урочистими богослужіннями, чудотворними іконами, мощами святих і, таким чином, могли впливати на поведінку громади. Окрім того, обителі були фінансово забезпечені й тому вважалися «корумпованими» установами³. Останні для владних структур виявилися небажаним явищем.

Історію ліквідації православних монастирів радянською владою у 1950-ті–1960-ті рр. висвітили у своїх публікаціях Г. Маринченко⁴, Н. Шліхта⁵, О. Тевікова⁶ та інші дослідники. Те, як проводилась ця політика на Чернігівщині, схарактеризували в наукових дослідженнях О. Тарасенко⁷, Ф. Юхно⁸.

Мета публікації – показати методи і засоби, які використовувалися радянським керівництвом для унеможливлення існування Троїцького жіночого монастиря у Чернігові, що, врешті, призвели до його закриття.

У часи німецько-радянської війни після встановлення окупаційного режиму у Чернігові німці дозволили відкрити Троїцький собор і при ньому наприкінці літа 1941 р. облаштувати жіночу обитель⁹. Черниць у монастирі станом на 1947 р. нараховувалося 110 осіб. Вони обробляли 5,5 га землі та утримували худобу для власних потреб, а прибутки отримували із треб, продажу свічок, просфор, ладану, тарілкового збору¹⁰. Така невибаглива діяльність монастиря не зупиняла чиновників, які, попри все, бажали володіти монастирською територією. Тож у 1945 р. нарком земельних справ УРСР вирішив повернути приміщення та садибу Троїцького монастиря зоотехнікуму, який функціонував там у 30-ті роки ХХ ст., але виконком облради депутатів трудящих їм відмовив, мотивуючи це рішення тим, що навчальний корпус був повністю зруйнований, а територія монастиря

¹ Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих в другій половині 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та соціум*. 2010. № 1 (3). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/Chasopys/Vup1/16.pdf>.

² Єленський В. Морозна «відлига». Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *Маршрутами історії*. Упорядк. Ю. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. Київ. Політвидав України. 1990; Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і Римо-католицька церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 2. С. 295–309. [Електронний ресурс]. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>

³ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. [Електронний ресурс]. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm>.

⁴ Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. *Релігія та соціум*. 2010. № 1 (3). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/Chasopys/Vup1/16.pdf>

⁵ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. [Електронний ресурс]. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm>.

⁶ Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.). [Електронний ресурс] URL: <http://vmv.kyuu.edu.ua/v/08/tevikova.htm>.

⁷ Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область. Упорядники О. Коваленко, Р. Поджур, О. Лисенко. Кн.3. Чернігів: Десна Поліграф. 2011. 600с.

⁸ Юхно Ф. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 406–410.

⁹ Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941–1945). Чернігів. Видавець В. Лозовий. 2011. С. 29.

¹⁰ Миколайко Т. Відкриття та господарська діяльність чернігівського Троїцького жіночого монастиря у повоєнні часи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2019. Вип. 28. С. 290–294.

має історичне значення і перебуває на балансі історичного заповідника¹¹. Другу спробу відновити роботу технікуму на монастирській садибі здійснено у 1949 р. на підставі звернення директора навчального закладу до Ради Міністрів УРСР, але знову безрезультатно¹². Радикальні дії місцевої влади проти монастиря розпочалися наприкінці 1950-х рр. після того, як Рада Міністрів СРСР за вказівками ЦК та пропозиціями від місцевих органів затвердила план поетапного закриття чинних монастирів та скитів в Україні. Також було прийнято спеціальну постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць і скорочення самих святих місць» від 28 листопада 1958 р. (в Україні її продублювала постанова ЦК КПУ від 12 лютого 1959 р. «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і заходи її поліпшення») та інструктивний лист № 57 РСРПЦ при РМ СРСР від 15. 12. 1958 р.¹³. У наслідок цієї діяльності за період 1958–1962 рр. ліквідовано 31 монастир із 40 діючих¹⁴. Припинили свою діяльність Києво-Печерська і Почаївська лаври, Густинський монастир (Чернігівська обл.), Троїцький у м. Чернігові, Глинська Пустинь (Сумська обл.) та ін.

Першим кроком до ліквідації Троїцької жіночої обителі у Чернігові стала доповідна записка про закриття чернігівського Троїцького жіночого монастиря уповноваженого Ради у справах Православної церкви при Раді Міністрів СРСР Чернігівської обл., у якій наголошувалося на ключових порушеннях і причинах, що спонукали до необхідності ліквідації монастиря. Зокрема, у записці зазначалося, що монастир розташований у центрі міста у промисловому районі без матеріальної бази – ні майстерень, ні земельних ділянок, а тому ледве животіє. Упродовж багатьох років у релігійній організації порушується паспортний режим, зафіксовані попередження і штрафи від міліції, але висновків адміністрація монастиря не робить. Монастир перетворився на притулок для сумнівних типів, таких, як громадянин Каращук, затриманий міліцією біля монастирського храму, звідки він вийшов у жіночому одязі, та часто навідувався у келії до монахинь. Протягом 8 років у монастирі перебували особи, які не викликали довіри, – монахиня Сергіна, Марія Безрідна, які періодично то зникали, то з'являлися. Черниці не дотримуються правил пожежної безпеки, внаслідок чого сталася пожежа, у результаті якої померла невідома жінка з м. Харкова, яка попросилася на ночівлю до монастиря. З пояснювальної записки ігумені Лларії (Уляна Сергіївна Ларченко) про пожежу відомо, що в одній із келій монастиря (прибудові), у якій жила монахиня Анастасія (Кимстач), сталася пожежа у снігах. Анастасія встигла вибігти із келії, отримавши серйозні опіки, а жінка із м. Харкова, ім'я якої не відоме, яка ночувала разом з черницею, виявилася мертвою, мабуть, задихнулася від чадного газу.

Монахині у монастирі нічим конкретним не займаються, бродять містом, просять милостиню або ведуть листування з віруючими з різних областей, шукають благодійників, різними методами викликають співчуття до свого «убогого чернечого життя», а ті, в свою чергу, надсилали «нареченим храму» продуктиві посилки і грошові перекази. Такі форми жебракування мають шкідливий вплив на місцеве населення. До того ж у м. Чернігові складна ситуація з житлом для трудящих, а монастир займає 5 житлових приміщень і три культових загальною площею 939 м², тому при закритті монастиря робочі отримують житло, а церковні

¹¹ Держархів Чернігівської обл. Ф Р-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7–8.

¹² Юхно Ф. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 406–410.

¹³ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. [Електронний ресурс]. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm>.

¹⁴ Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.). [Електронний ресурс]. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/08/tevikova.htm>.

приміщення передадуть під культурно-просвітницькі установи. Основна частина черниць підуть до своїх родичів, ті, хто таких не мають і не пенсійного віку, будуть працевлаштовані, а решта непрацевлаштованих пенсіонерів, які не мають рідні, будуть влаштовані у будинки опіки¹⁵.

Перші перевірки Троїцького жіночого монастиря розпочалися 1961 р. Вже 15 лютого 1961 р. у рішенні виконкому Чернігівської міської ради депутатів трудящих «Про технічний стан і експлуатацію приміщень, зайнятих Троїцько-Іллінським монастирем», відмічено, що технічний стан приміщень незадовільний, а окремі їхні конструктивні елементи перебувають в аварійному стані, приміщення не провітрюються, підлога заражена грибок. Керівництво монастиря отримало завдання до 1 вересня 1961 р. провести капітальний ремонт житлових приміщень, а аварійні роботи виконати до 25 квітня 1961 р¹⁶.

14 березня 1961 р. представники міськвиконкому Є. Сорокіна і М. Лашук та міської санітарно-епідеміологічної станції К. Мартенко і В. Рябоконт провели перевірку санітарного стану житлових та побутових приміщень Троїцького монастиря. Під час обстеження було встановлено, що усі житлові та підсобні приміщення утримуються в антисанітарному стані, без вентиляції, стіни приміщень закопчені та сірі, у келіях брудно, особисті речі та посуд зберігаються під ліжками й на них, коридори завалені мотлохом. Під час огляду кімнат було виявлено, що три мешканці дуже хворі, не ізольовані від здорових і за медичною допомогою не зверталися. Окрім того, спільно з черницями в одній споруді проживали дев'ять сімей, які не мали ніякого відношення до монастиря. З цих людей брали квартплату, а ремонт у їхніх квартирах ніхто не робив. Лазні у монастирі немає, за словами черниць, вони миються у келіях, там же перуть одяг. Це все створювало високу вологість у приміщеннях. Загальна кухня зовсім не відповідала своєму призначенню, ще й вхід до неї йшов через пральню. Вентиляція відсутня, стіни вологі та у кіптяві, посуд брудний, столи не оцинковані – цілковита антисанітарія. Комісія установила термін до 1 серпня 1961 р. на проведення ремонту житлових та побутових приміщень, облаштування камери для зберігання речей, приведення кухні у належний санітарний стан, проходження медогляду та придбання спецодягу працівниками кухні¹⁷.

Під час перевірки стану пожежної безпеки монастирських приміщень теж було виявлено багато порушень. Вони були занотовані в акті від 1 серпня 1961 р., підписаному начальником пожежної команди м. Чернігова тов. Корою разом зі старшим інспектором 2-ї міської пожежної команди тов. Рассказовим у присутності ігумені Іларії. Під час перевірки було з'ясовано, що перші засоби безпеки у житлових приміщеннях відсутні, у деяких кімнатах електрокабелі оголені, а у церковному коридорі на кабелі висить ікона, на кухні димохід закритий ганчіркою¹⁸.

У результаті фінансової ревізії монастиря виявилось, що витрати значно перевищують прибутки. Якщо раніше монастир отримував дотації від єпархіального управління і патріарха, то тепер вони відсутні, і вимальовується картина нерентабельності його існування. Бухгалтерія велася недбало, що давало можливість приховувати прибутки монастиря, хоча б такі, як грошові надходження поштою від благодійників. Священики не укладали угод з ігуменею монастиря, квитанцій на виконання церковних потреб у храмах не було, а всі прибутки склалися у братню чашу і повністю розподілялися між служителями церкви. Значні суми не проходили через касові книги, такі, як кошти на церковний

¹⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 94–98.

¹⁶ Там само. Арк. 37.

¹⁷ Там само. Арк. 38–40.

¹⁸ Там само. Арк. 55.

хор, які монастир отримав за 1961 р. – 1445 руб., а за перше півріччя 1962 р. – 423 руб. Документи про видачу грошей хористам теж були відсутні. Тому ігуменю монастиря звинуватили у привласненні коштів¹⁹.

Після перевірок були визначені основні заходи для пришвидшення закриття Троїцького жіночого монастиря. Відповідальними були призначені представники міської ради тов. Дусь з міського фінансового відділу, уповноважений у справах православної церкви тов. Коробко, представник обласної прокуратури тов. Єреп та ін. Найперше, що вважали за необхідне зробити, – це взяти на баланс міського комунального господарства п'ять окремих будинків і частину житлової площі в основному корпусі, а також підвищити орендну плату за користування нею черницями, взявши середню вартість за кожен квадратний метр площі. Мали вживатися заходи, аби заборгованість щодо податків стягувалась у вказаний термін. Слід було уточнити дані про наявність родичів у монашок, їх статус, матеріальне становище та точну адресу проживання. Усіх хронічно хворих черниць належало розмістити у лікарні і виключити їх із реєстру черниць. Охочі повернутися до родичів мали отримати кошти на проїзд та на час до їх влаштування на роботу. Слід було прискорити розслідування про зловживання в управлінні монастиря та скласти список черниць, які жебракували за межами Чернігівської обл. та отримували грошові перекази та посилки²⁰.

Необхідна робота проводилась у напрямку атеїстичної пропаганди, де через бесіди, лекції, пресу людям пояснювали фантастичність релігії, її шкідливість, протизаконну діяльність монастирів. Жіночі агітколлективи з музичної, шерстяної фабрик Чернігова, з ТЕЦ проводили індивідуальні бесіди з черницями, доводили їм антисупільний спосіб життя монахів і закликали долучитися до суспільно-корисної праці. Міськкому партії, обласному відділенню Товариства для поширення політичних і наукових знань доручено було організувати читання циклу лекцій на науково-атеїстичну тематику. У доповідях та лекціях рекомендували наголошувати на досягнення радянського народу під керівництвом КПРС у будівництві комунізму. Лекторам належало звертати увагу на критику християнства, на досягнення успіхів у боротьбі з релігійними пережитками у свідомості радянських людей. В обласних газетах «Деснянська правда» та «Комсомолец Чернігівщини» були надруковані листи та прохання громадськості з вимогою про закриття монастиря під заголовками: «Темна пляма», «Закрити розсадник мракобісся», «Святий товар» та ін.²¹

Результатом проведених перевірок та заходів антирелігійної агітації, що спричинили закриття монастиря, стало рішення № 462 Чернігівської міської ради від 31 серпня 1962 р., де було вказано, що черниці добровільно покинули монастир, та наголошувалось на тому, що за 18 останніх місяців із монастиря пішли 146 монашок, а тому відбувся саморозпуск Троїцької жіночої обителі у Чернігові. Церковна служба у Троїцькому соборі, Введенській та Іллїнській церквах не велася з 7 вересня 1962 р., тому що обслуговуючого персоналу вже не було (пономарів, хористів, прибиральниць). Тому виконком Чернігівської міської ради ухвалив рішення передати усі житлові приміщення колишнього монастиря під гуртожиток для студентів Київського технологічного інституту, а приміщення храмів – під архівосховища. Від церковного майна храми передбачалося звільнити до 14 вересня 1962 р.²²

Отже, як бачимо, місцева влада Чернігова визначила чіткий вектор на закриття Троїцького жіночого монастиря, здійснивши перевірки технічного та санітарного

¹⁹ Там само. Арк. 77–88.

²⁰ Там само. Арк. 99.

²¹ Там само. Арк. 101–107.

²² Там само. Арк. 105, 117.

стану монастирських споруд, ретельно вивчивши його фінансову сторону та окремо провівши антирелігійну та атеїстичну пропаганди. Тому задіяні методи та заходи виявилися ефективними щодо закриття Троїцького жіночого монастиря у Чернігові.

References

- Derzharkhiv Chernihivskoi obl. F. R-5166. Op. 1. Spr. 20. 226 ark.
 Derzharkhiv Chernihivskoi obl. F. R-5166. Op. 1. Spr. 1. 113 ark.
 Yelenskiy, V. (1990). Morozna «vidlyha». Pro antytserkovnu kampaniiu kintsia 50-kh – pochatku 60-kh rokiv. *Marshrutamy istorii*. Polityvdav Ukrainy.
 Lepiavko, S. (2011). Chernihiv u roky viiny (1941-1945). Chernihiv, Ukraine : Vydavets V. Lozovyi.
 Marynchenko, H. (2010). Polityka derzhavy shchodo religii ta viruiuchykh u druhii polovyni 40-kh – na pochatku 60-kh rr. XX st. *Relihiia ta sotsium*. № 1 (3). Retrieved from <http://www.sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/Chasopys/Vup1/16.pdf>
 Mykolaiko, T. (2019). Vidkryttia ta hospodarska diialnist chernihivskoho Troitskoho zhinochoho monastyria u povoienni chasy. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, Vyp. 28, 290–294.
 Reabilitovani istoriiei: u dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast. (2011). B. 3. Chernihiv, Ukraine : Desna Polihraf.
 Tievikova, O. (n.d.) Formy ta metody antyrelihiinoi borotby vlady v Ukraini (1953–1964 rr.). Retrieved from <http://vmv.kymu.edu.ua/v/08/tevikova.htm>.
 Shlikhta, N. (n.d.). Tserkva za umov khrushchovskoi antyrelihiinoi kampanii: sytuatsiia v Ukraini ta yii polska paralel. Retrieved from <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm>.
 Yukhno, F. (2017). Zakryttia pravoslavnykh monastyriv radianskoii vladoiu v Chernihivskii oblasti u 1945–1962 rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 10, 406–410.

Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Mykolayko Tetiana Anatoliivna – junior researcher of the Scientific and educational department of the Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: mikolaykot@ukr.net

CLOSING OF THE TRINITY WOMEN'S MONASTERY IN CHERNIHIV IN THE EARLY 1960S

The purpose of the article is to cover the issue of closing of the Trinity women's Monastery in Chernihiv by soviet power. Research methods were selected in accordance with the purpose and based on the principle of historicism. They are represented by the general scientific method of analysis and the special scientific historical-genetic method. Scientific novelty. Introduction to the scientific circulation of information about the history of the Trinity Monastery in the early 60s of XX century. in Chernihiv and, in particular, on its closure on the basis of archival sources, reports, reports and audit reports. Conclusions. The inspections and anti-religious agitation measures that contributed to the closure of the monastery resulted in the decision of № 462 of the Chernihiv City Council of August 31, 1962, stating that the nuns had left the monastery voluntarily and emphasizing that they had left the monastery in the last 18 months. 146 nuns, and therefore the self-dissolution of the Trinity Monastery in Chernihiv took place. Church service in Trinity Cathedral, Vvedenskaya and Ilyinskaya churches has not been conducted since September 7, 1962, as there were no more service personnel

(ponomars, choristers, cleaners). Therefore, the executive committee of the Chernihiv City Council decided to transfer all the living quarters of the former monastery to a dormitory for students of the Kyiv Technological Institute, and the premises of the temples – to the archives. The churches will be liberated from the church property on September 14, 1962. Thus, as we can see, the local authorities of Chernihiv determined a clear vector for the closure of the Trinity Monastery, inspecting the technical and sanitary condition of the monastery buildings, carefully studying its financial side and conducting anti-religious and atheist propaganda. Therefore, the methods and measures used proved to be effective in closing the Trinity Monastery in Chernihiv.

Key words: state-church relations, the Trinity Monastery, nuns, anti-religious propaganda, self-liquidation.

Дата подання: 7 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Миколайко Т. Закриття Троїцького жіночого монастиря у м. Чернігові на початку 1960-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 116–122. DOI: 10.5281/zenodo.3860312.

Цитування за стандартом APA

Mykolayko, T. (2020). Zakryttia Troitskoho zhinochoho monastyria u m. Chernihovi na pochatku 1960-kh rokiv [Closing of the Trinity women's Monastery in Chernihiv in the early 1960s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 116–122. DOI: 10.5281/zenodo.3860312.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЦНИИ (XVII–XVIII СТ.) (ЧАСТИНА 18)

DOI: 10.5281/zenodo.3860573

© о. Ю. Мицик, 2020. СС BY 4.0

© І. Тарасенко, 2020. СС BY 4.0

*Метою цієї публікації є уведення до наукового обігу важливих документів, створених гетьманами України Іваном Скоропадським, Данилом Апостолом, Кирилом Розумовським, кількома полковниками та іншою старшиною Гетьманщини, що дозволяє доповнити «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», а видання останнього є одним з актуальних завдань української археографії. Публікується також різноманітна ділова документація Гетьманщини (купчі, векселі, скарги, реєстри тощо). Крім того, аналізуються інформаційні можливості цих джерел, виявляються особливо цінні свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні, недруковані джерела, які зберігаються в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України у Києві, архівосховищ Польщі (Архів Головних Актів Давніх у Варшаві, Держархів у Кракові, Музей Чарторийських у Кракові) і вперше встановлюються важливі факти з соціально-економічної, військово-політичної, церковної історії України кінця XVII–XVIII ст., діяльності судових органів, повсякденного життя українського народу. В результаті дослідження доповнено знання про військові дії часів Руїни, Чигиринські походи, дипломатичну діяльність гетьмана Івана Мазепи, про участь українців у походах російської армії XVIII ст. Особливо важливим є корпус документів, що стосуються Стародубщини.*

Ця етнічна українська земля нині перебуває у складі Росії, і там робиться все можливе, щоб стерти пам'ять про її історичну належність. У самій же Україні історія Стародубщини довгий час вимушено не вивчалася, і зараз ці дослідження тільки починаються.

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, Церква, купчі.

У черговому випуску ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії цього регіону вже говорилося в попередніх публікаціях). Усього в цій частині статті наводяться тексти 62 документів, у т. ч. 24 – XVII ст., а 38 – XVIII ст., одинадцять у вигляді реєстру (№№ 6, 7, 8, 17, 18, 19–24). Більшість наведених джерел зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) (далі – ІР НБУВ), меншість – в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАК України) (№ 37, 39, 41–43, 46–58, 60), Національному музеї історії України (далі – НМІУ) (№ 1, 18, 40) та в архівосховищах Кракова – Бібліотека Чарторийських (БЧ), Ягелонська бібліотека (БЯ), Державному архіві (ДА) Кракова (№№ 6–9, 21–26).

Серед представлених документів необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI – XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі старшини. У першу чергу тут є документи гетьманів Івана Скоропадського (1 документ), Данила Апостола (2), Кирила Розумовського (1), генерального осавула Івана Журавки (1), стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича) (6), стародубського наказного полковника Петра Корецького (1).

Почнемо з документів XVII ст., яких збереглося менше і вже тому вони цінні. Першими за хронологією йдуть два документи 1661–1662 рр. Вони являють собою копії, зняті українськими істориками у 20-х роках XX ст. з оригіналів московського «Древнехранилища» (нині – РДАДА (Російського державного архіву давніх актів)). Ця робота здійснювалася згідно з планами Археографічної комісії ВУАН (Всеукраїнської Академії наук) при активній підтримці Михайла Грушевського. Отже, в документі № 1 новомлинський намісник (незрозуміло: гетьмана чи полковника) Іван Ярошенко сповіщав ніжинського полковника Василя Золотаренка про напад орди на землі його полку у грудні 1661 р. (про цей же напад орди свідчать і листи ічнянського сотника Матвія Романенка від 29 (19). 12. 1661 р., писаних до того ж ніжинського полковника та ін. осіб)¹. Зазначимо, що оригінал цього листа, як і лист басанського сотника Переяславського полку Данила Кириловича до наказного гетьмана Якіма Сомка, у 1946 р. був переданий з фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД (Архіву головних актів давніх у Варшаві) одному з польських музеїв (на жаль, не встановлено, до якого саме)². Другий лист не має безпосереднього відношення до Сіверщини, але, враховуючи, що він висвітлює (щоправда, на базі не зовсім достовірних свідчень) деякі моменти біографії колишнього гетьмана Івана Виговського, ми наводимо його нижче. Широко представлені універсали стародубських полковників. В ІР НБУВ зберігається збірник копій XIX ст., знятих з оригіналів, який містить чимало документів стародубської старшини³, і деякі з них ми наводимо нижче. Спочатку вкажемо на два універсали-привілеї стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича) (9) хорунжому Новгород-Сіверської сотні Родіону Стефановичу, якому надавалося право на будівництво млина й греблі. До речі, під № 58 наводиться лист 1762 р. сина Тимофія Жоравки – Івана, який у 1765–1781 рр. посідав уряд генерального осавула. Цей лист був адресований якомусь Петру Івановичу і містив відповідь на його звернення з приводу заборони «винокурения» козакам с. Сопич суч. Глухівського р-ну Сумської обл.).

До цієї ж категорії належать універсали Т. Жоравки, якими полковому хорунжому Тимофію Улізку (13) і мглинському сотнику Григорію Парфененку (Семеновичу) надавалося право на будівництво млина у с. Пихторівка (14). Універсалом № 11 полковник вирішував конфлікт між колишнім сотником Наумом Ноздрею та військовим товаришем Матвієм Смольченком на користь останнього. До цих документів Жоравки стосується і підписана ним купча 1688 р., згідно з якою козак с. Гаскова (нині – Гаськово під Брянськом) Г. Сковронський продавав частину землі сотенному осавулу Якову Лавриновичу. Тут маємо типovu для Гетьманщини практику, коли людина могла мати кілька прізвищ, і часто його роль виконував патронім (по батькові). Яків Лавринович у списках стародубських полкових осавулів відсутній, зате у них є Яків Трушенко (під

¹ Мицик Ю. 3 листів «козацького відділу» АКВ АГАД у Варшаві. *Сіверянський літопис*. 1998. № 5. С. 14–16.

² Мицик Ю. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД. *Історія і особистість історика*. Дніпропетровськ, 2004. С. 83.

³ ІР НБУВ (Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського, Інститут Рукопису). Ф. II. спр. 18371–18460.

1687 р.)⁴. Цей же документ дозволяє продовжити каденцію останнього і на 1688 р. Забігаючи наперед, вкажемо ще на два листи, які стосуються Стародубщини. У першому – листі 1722 р. стародубського наказного полковника Петра Корецького до шептаківського старости Василя Мовчан (№ 33) йшлося про конфлікт між Федяненками та Пилипом Данченком, «хоружим сотні полковою». У другому 1728 р. (36) Опанас Покорський, який у 1698–1707 рр. перебував на посаді стародубського полкового писаря, а у 1725 р. був засланий до Сибіру (у справі Полуботка), але повернувся на батьківщину в 1728 р., писав до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського. Йшлося про його землі, захоплені (під час заслання Покорського) новоміським сотником Павлом Дублянським, і вимагався розгляд цієї справи.

Не менш цінні документи церковних ієрархів. 1745 роком (39) датований указ київського митрополита Рафаїла Заборовського щодо крадіжки церковних речей у Свято-Михайлівському храмі с. Головеньки (суч. Борзнянського р-ну). Додавався і реєстр украдених речей. Під номером 59 подається «доношение» 1763 р. військового канцеляриста Михайла Омеляновича київському митрополиту Арсенію Могилянському. По суті, тут міститься скарга на Василя Ілковського, священника с. Годунівки (під Глуховим) та його дружину, винних у крадіжці церковних речей і грошей. Автор просив провести слідство по цій справі, а на цей час заборонити Ілковському священнодіяти. Під № 44 і 45 містяться дві чолобитні 1753 р. ченців Києво-Печерської лаври до цариці Єлизавети. У першій ченці скаржилися на самовільне загарбання покійним (помер у 1752 р.) бунчуковим товаришем Федором Шираєм земель біля с. Забір'я (Новоміська сотня Стародубського полку, суч. Красногірського р-ну Брянської обл.). У другій ченці просили розглянути несправедливу, на їхній погляд, скаргу отаманів сіл Новоміської сотні, зокрема Попової гори (нині – Красна гора, райцентр Брянської обл.), і прийняти рішення на користь лаври.

В архівосховищах досить часто зустрічаються купчі, що відбиває і дана публікація. Дві з них датовані відповідно 1673 і 1675 рр. (3, 4). Перша з них стосується с. Білогощі на Стародубщині, яке не вдалося локалізувати, а друга – безпосередньо Стародуба, причому вказуються імена міських віята й бурмистрів. Ще дві купчі 1689 і 1692 рр. стосуються відповідно Кролевця і Комарівки (очевидно, тієї, що в суч. Борзнянському р-ні). У першій йдеться про продаж місця на млин генеральному писарю Василю Кочубею, причому в документі названа поіменно вся тогочасна верхівка міста. Цей документ зберігається під склом в експозиції Національного історичного музею України. У другій йдеться про продаж гаю (18), і в ній названа комарівська верхівка, згадується й покупець – хорунжий Мойсей В'яленко, житель с. Прохори (суч. Борзнянського р-ну). 1762 р. датовані дві купчі, які стосуються Новгород-Сіверського (61, 62). Жителі цього міста «Юрий Иванов сын Конах» з дружиною та «Евхим Осыпов сын Конах» продавали свої двір, город і садок раднику новгород-сіверської палати С. Дергуну. В купчих вказані цікаві топографічні подробиці.

Відзначимо також документ № 5. Це реєстр документів часів Чигиринських походів 1676–1678 рр. Тут згадуються й листи гетьмана Івана Самойловича царю Федору, де йдеться і про стародубського полковника у 1663–1664, 1673–1676 рр. (наказного – у 1659–1663 рр.) Петра Рославця та його брата Івана, і про Івана Сірка, і про ніжинського протопіпа Симеона Адамовича, і про карбування монети «серебряных чехов сто пуд» в Путивлі тощо.

Далі (6–8, 21–26) йдуть уривки або регести з польських новин (з архівосховищ Кракова), писані, вірогідно, дипломатами. В них говориться і про Сіверщину (дії

⁴ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Київ, 1997. С. 86; Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978. V. 1. С. 29.

гетьмана Дорошенка, збір козаків у 1678 р. у Сосниці для походу під Чигирин). Мазепинської доби стосуються інші регести з листів Єжі Довмонта, де йдеться про Кочубея (!?), насправді ж Петрика, до Криму, наступ орди тощо. Значно детальнішим є лист Кіріака Ісаровича до короля Яна III Собеського. В ньому йдеться про його переговори з Мазепою і дії Мазепи проти Петрика, переговори представників Семена Палія з гетьманом. Доповнюють їх регести жалуваних грамот московських царів 1690 р. (17, 18).

Тепер переходимо до документів XVIII ст. Найбільшу цінність тут являють гетьманські та полковницькі універсали й листи. Спочатку вкажемо на лист 1708 р. Данила Апостола, тоді ще миргородського полковника (28), написаний до полкового обозного Василя Онисимовича. Але такого старшини взагалі не знаходимо у списках. «Онисимович» – це, поза сумнівом, патронім, а справжнє прізвище обозного – Базилевський Василь Онисимович, котрий дійсно був на цій посаді у 1708 р. (невідомо, коли почалася його каденція)⁵. Апостол виступає в листопаді 1708 р. ще як активний прибічник Мазепи, але вже за два тижні переходить на інший бік і просить Скоропадського поклопотатися за нього перед Петром I⁶. В універсалі 1732 р. (37) Апостол (вже гетьман) стверджував привілеї попередників (Мазепи і Скоропадського) на греблю й млин на р. Клевень удові сівського канцеляриста Авксентія Азарова. Цікаво, яка ж причина того, що свій універсал 1697 р.⁷ Мазепа видав формально жителю великоросійських земель. Про цей же «Оксонівський», тобто Авксентіївський млин на р. Клевень біля Сопича, йдеться і в «доношении» 1756 р. (49).

Оборонний універсал Скоропадського датований 1710 р. (29). Ним гетьман стверджував права на нерухомість значного військового канцеляриста Івана Роговника, придбану ще в часи гетьмана Многогрішного, і боронив Роговника від кривд з боку Мовчана, жителя с. Митченок. Цікаво, що Скоропадський відзначав заслуги Роговника, який понад 10 років працював у канцелярії ще «за антецессора нашего Мазепи, гетмана». Зазвичай після поразки повстання 1708–1709 рр. ім'я Мазепи уникали згадувати або додавали епітет: «измінник». Останнім з гетьманських документів є лист К. Розумовського 1751 р. до матері Наталії (40). Він доповнює собою її лист до нього 1743 р., поданий нами до друку в «СЛ» у попередній подачі. Тут гетьман відгукується на її прохання допомогти садибі в с. Адамівка і дарує матері два містечка: «Носовку и Кобыжщю» (перше є зараз райцентром, а друге селом Бобровицького р-ну Чернігівської обл.). До гетьманських документів тяжіє і рішення суду 1700 р. (25) Василя Чуйкевича – гетьманського посланця для розгляду конфлікту за землю між підданими вищезгаданого Тимофія Жоравки і левенськими жителями. Таке доручення дав Чуйкевичу сам Мазепа. Ще один подібний документ (32) датований 1721–1722 рр. Суд у Прилуках розглядав заплутану справу про крадіжку коня. Тут згадано членів міської верхівки, ряд міст і сіл Сіверщини, відзначено ярмарок у Чернігові («о свтом великомчнику Прокопию»). Скажемо, що під іменем Михайла Григоровича треба розуміти М.Г. Огроновича (Ограновича), який був полковим обозним у 1717–1737 рр. і наказним полковником у 1722 р. Інша кримінальна справа 1720 р. (31) про вбивство Якимом Трояненком козака Юска Ігнатенка розглядалася за дорученням ніжинського полковника Петра Толстого. Тут містяться результати допиту вбивці і присуд з посиланням на відповідні статті тогочасних законів.

Важливим є документ 1744 р. (38). Це подорожна (проїжджий лист), видана Василю Туровському згідно з указом цариці Єлизавети генерал-лейтенантом Іваном

⁵ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ : Стило, 2010. С. 195.

⁶ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 189; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авґсбург, 1948. С. 11.

⁷ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Уп. І. Бутич. Київ–Львів: НТШ, 2002. Ч. I. № 260. С. 303.

Бибиковим. Туровський мав виїхати з Глухова у Новгород-Сіверський, Сосницю та ін., щоб відібрати там добрих півчих.

Далі йдуть документи інших категорій. У 1727 р. (35) стародубський наказний сотник Євдоким Хромченко дав «облік»-розписку в отриманні грошей від вищезгаданого Єсимонтовського. До цієї ж категорії можна віднести й документи № 26 і 27. Під № 30 знаходимо невеликий реєстр документів, які стосуються маєтностей роду Кандиб.

Документи другої половини XVIII ст. походять переважно з фонду «домо́ва економічна канцеля́рія гетьмана Розумовського» ЦДІАК України. Цей фонд не привертав до себе особливої уваги дослідників, а між тим тут міститься чимало даних щодо соціально-економічної історії ряду міст і сіл Глухівщини, особливо тих, що належали Розумовським. Є й документ щодо колишньої гетьманської столиці – Батурина: лист сумнозвісного українофоба, майбутнього графа Г. Теплова, котрий був у той час радником Розумовського. Тут ішлося про долю опису Батурина 1726 р., який був складений під час передачі міста князю Меншикову (46,47), а в наш час опублікований Ігорем Ситим⁸. У документі № 60 1763 р. міститься реєстр рибалок с. Спаського (суч. Кролевецького р-ну). Цілий блок з цього фонду документів (№№ 48–60) стосується Глухова та с. Сопич, що розташоване на сучасному кордоні з Росією. Переважно це «доношення», тобто доповіді (доклади, довідки). Перша з них датована 1755 р. і була адресована ГВК (Генеральній військовій канцелярії) чернігівським хорунжим Павлом Ломиковським й Федором Чуйкевичем (48). Вона стосувалася жителя с. Сопич Романа Копилова (Черняка, Чернякава). Він народився в польському місті Любеч близько 1702 р., ще малим разом з батьком Никифором переселився в Сопич. Никифор козакував, брав участь у поході на Крим (можливо, треба мати на увазі Прутський похід 1711 р.?), з якого не повернувся. Романа виховував Йосип Копилов і дав йому своє прізвище. Чомусь через багато років Романа запідозрили у втечі від пана. Тоді нібито він пішов у Польщу (у Великій Польщі дійсно є таке місто) і приніс від якогось князя документ, який засвідчував його особу. Все ж ця історія темна, адже свідки показували, що Никифор говорив їм про своє походження з Стародубського полку, а не з Польщі. Підозрілим є й польський документ, і ця історія з відвідинами Романа неблизького польського Любеча. Якщо ж припустити, що йдеться про Любеч – сотенний центр Чернігівщини, то там ще з 1648 р. не могло бути князя-власника міста. Отже, чим закінчилася справа, невідомо. У подальших документах (50–57) ідеться про горілчану оренду, контракти, торговельні й кримінальні справи Глухова й Сопича, містяться цікаві факти щодо топоніміки, як от Сварківської вулиці Глухова (с. Сварків розташоване за 5 км на схід від Глухова). «Доношение» від 5.02. (25.01) 1761 р. дозволяє дещо продовжити каденцію глухівського сотника Семена Уманця і встановити невідоме ім'я глухівського городового отамана Олександра Славського. «Доношение»-скарга (56) глухівського шинкаря Дем'яна Подолиненка яскраво ілюструє те, як проводилися допити обвинувачених.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати, позначені знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переведене арабськими цифрами.

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими і красзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

⁸ Мазепина книга / Упор. та вст. стаття І. Ситого. Чернігів, 2005. С. 524.

* * *

№ 1

1661, грудня 22 (11). Нові Млини. Лист новомлинського намісника Івана Ярошенка до ніжинського полковника Василя («Васюти») Золотаренка.

«Ясневелможний а на нас велице милостивий пане а пане пол[ковник] Вой[ска] его цар[ского] прес[вітлого] вел[ичества] Запор[озкого] ніжинский, пане и добродію наш.

Поволност услуг моих милостивому пану своему залічивши отдав, и посилаю козака своего до в. мс. милостивого пана своего для взятя відомости стороны о двох неприятелів наших, которие юж час немалий увошли в землю нашу, кров христьянскую проливаючи при боку посланих, которі з грамотами идут до в. мс. милостивого пана нашего от его милости князя Григория Григориевича Рамадановского. Теди рач в. мс. милостивий пан нам, зичливым слугам и подданым своим, о всем ознайти о тих неприятелех. А ми в. мс. ознаймуем, же в нас орда щоден да(...)* в Соловенці вибраних татар килка сот на стражи зостають и нам незносную доуку чинят, Головенку всю юж спалили и иние села попалили. И повторе милостивого пана свого упрошаем о відомост певную: гдес оний (?) неприятел часи теперешними обертает и куди замисл свой поганский міет волю рушится. А в тим не ширячи, с поволностью моею зичливой приязни милостивому пану своему отдаюс.

З Нових Млинов декамврия 11 1661.

Ясневелможному его милости пану а пану Василию Ничипоровичу во всем зичливий и слуга поволний.

Иоан Ярошенко, намісник новомлинский, рукою».

Адреса: «Ясневелможному его милости пану а пану Василию Ничипоровичу Зол[отаренку], пол[ковнику] Вой[ска] его цар[ского] вел[ичества] Зап[орозкого] ніжинскому и всего Сівера, пану моему милостивому, сие писмо от дат належит».

(НМІУ ВР. № РД 135. Автограф (?), завірений печаткою).

№2

1661, жовтень – 1662, квітень. Донесення вихідців з «Польщі».

а) Без дати. Москва. «Распросные речи» поручика Івана Аксакова (регест).

Мова йде про поручика Івана Аксакова і вихідців з Польщі («Пустор Жевець, Богдан Елагин да ...подпорутчик Иван Власов»). «Речи» Аксакова:

«Есть на Москве шляхтич Статкеевич. А у него де был челядник Алинской. И от него нынешнею зимою с Москвы збежал и пришол к жене ево в Менский уезд в маетность ево (Стеткевича. – Ю.М., І.Т.) в Новой Двор для того, чтоб жена ево промыслила у Выговского дворянина на него на обмену. И жена де ево к Выговскому с тем челядником ездила и просила дворянина на кого б ей мужа своего выменить. И Выговский де ей отказал, а говорил, что будут у него в.г. его государевы люди и без розмены. И узнал того челядника, что он с Москвы приехал, и спрашивал ево, что де про него на Москве говорят. И челядник де ему говорил: говорят де на Москве, что он, позабыв крестное свое целованье и ево государеву милость, изменил. И Выговский де о том учал плакать и говорил ему: мочно ли тебе верить и говорить тайно с тобою? И в том де челядник ему верился и присягал, что он от него, Выговского, каких тайных слов услышит, и он их никому не пронесет. И Выговский де ему говорил, что де он в.г. хочет обратитца и вину свою принесть. И о том своем обращении к в. г. и ко властем и к бояром посылает листы и чтоб он, те листы взяв у него, и ехал с ними к государю к Москве. И буде де против тех листов прислано к нему будет государева обнадеживальная грамота с тем, что его в. г. пожалует вину его ему отдасть и примет под свою

государеву руку в подданство по прежнему и впредь его за изменника не иметь. И он де ко государевой милости обратитца и Хмельниченка и всех заднепрских козаков под государеву руку приведет и крымского де хана на то приведет, что он станет с ним на польского короля стоять вместе. И написав те листы, того челядника с теми листы отпустил к в.г. И челядник де те листы зашив в платье и с Стеткеевича з женою приехал в Минской повет в маетность к Володкеевичю. А Богдан де Елагин сидел у Володкеевича за приставами и с тем челядником виделся. И тот де челядник те листы ему казал и про все сказывал. И был де тот челядник с теми листы под Борисовым дважды и проехать ему было нельзе. И он де поехал на Полоцк. И как де тот Статкевичев челядник поехал на Полоцк и за ним де погнал Статкевичев брат, а согнал ли ево или нет, того не ведает. А вышел де Богдан Елагин с товарищи и про то все сказывал в нынешнем во 169 (1661 –Ю.М., I.T.) году после Великадни на другой недели».

(ІР НБУВ. Ф. XIV. № 163. Копія 20-х рр. ХХ ст. з оригіналу, який зберігається в РДАДА у фонді «Польские дела» 1661 р., стовпець № 16).

№ 3

1673, березня 19 (9). с. Білогоща. Купча.

«Копия.

Року 1673 года мсця марта 9 д.

Я, Матвій Плевака, чиню відомо сим моім писанием, иж доброволне продадем отчину свою власную три полоси, у Посири полоса, для Пелионки полоса, для Шловки полоса, нікому ні в чем не заведенную, тилко Семену Овхимовичу, жителю білогощанскому, за готовую сумму талярей два монети доброй вічними часи. Которою то отчиною волно Семену Овхимовичу владіти потомними часами и дітем его и як хотіт на свой пожиток обернути люб продати или даровать по волі. А я, више именованный Матвій, от тоей отчини не маю утручати, ні жона моя, ані діти мої и с крвних моих. На що для ліпшой віри и певности даю на себе мое сие писание при людях віри годних: при Якову Нетягу, при Антону Винику и при Кондрату Корноуху, при Давиду Антоновичу и при Никифору Зайченку, жителями білогощанскими, и с подписом особ мененних.

Писалося в селі Білогощі року и дня више написаних.

В подлинной же тако написано:

При оказанії сего рукоданного писма на уряді полковом стародубском приключившиися посторонние люди, имено Ярмола Галуцвенюк, Яков Артеменюк Чеховский, Андрей Романович, житель стародубовский, узнаючи в той сумми, то есть коп шестнадцати, уже отчина міет ненарушне зоставати вічними часи при Максиму Семеновичу и что Хрол (?) себе вічно отдалил отчини своїм крестним знамением ствердили +++

Становимі подленними крепостмі.

Оние подлінные крепости с имцов стрелцов писаревских (?) стрелец Иван Семченюк принял».

(ІР НБУВ. Ф. I. № 52437. Тогочасна копія).

№ 4

1675, липня 13 (3). Стародуб. Купча.

«Выпис с книг справ міських стародубовских права майдебурского.

Літа от нароженя Сына Божого тысеча шестсот семдесят пятого мсця июля третого дня.

Перед нами, урядом міским его црского пресвітлаго влчства стародубовским, перед нами Иваном Михайловичом, войтом, Лаврином Яковлевичом, Тимофіем Игнатовичом Нагачкою, бурмистрами, райцами, лавникамы и перед всіми сего

року заседаючими, ставши очевисто Александра Григориевич, прозиваемый Голиченок, жител и козак сотни Стародубовской, доброволне признал в тые слова сам на себи не с примусу, по доброй воли своей, иж продал другой части половицу дому своего власного никому ни в чом не пеннаго, и в суми не заведеннаго, (с) тосуючи до тоей половици двора, штом первой продал и на вичност подал, стоячий оной половици дому об межу з одной стороны через улку против зешлой памяти небощика Костантия Ларионовича, бывшаго войта стародубовского, а з другого боку побоч Андрея Кузминича Косточки, за певную готовую до рук моїх сполно одобраную суму пнзей, то ест за коп сто двадцят грошей личбы литовской монети доброй, пану Василию Яковлевичу, мещанину стародубовскому. Од которой половициной часты другой дому поменений Александра, отдаливши самага себе, жону и кривних своїх вичнимыи не одзовними часи, не мает упоминатися и стренту міты. Волно пожитковат ему, Василию Яковлевичу самому, малжонци, потомком и жадным его кривним вичне албо теж продат, дат, дароват, заменит и на пожиток свой яко хотя обернут. Просили зобополне абы до книг міських стародубовских было записано. А по записаню и сей выпис з тых же книг ему, Василию Яковлевичу, мещанину стародубовскому, з подписом руки мене, войта, писара міского, при печаты врядовой для подпарта ест выдан.

Писан в Стародубі.

Иоан Михайлович, войт стародубовский, за всем майстратом
Иосиф Мартинович міский стародубовский писар».

(IP НБУВ. Ф. I. № 50671. Оригінал, завірений підписами і печаткою).

№ 5

1676–1677 рр. Реєстр документів, які стосувалися України.

«1676 г. июл. 27 № 9. Грамота к государю царю Феодору Алексіевичу от гетмана Самойловича, в коей уведомляя о турецких и и Дорошенковых на Россию замыслах, объявляет о расположении малороссийских войск по Дніпру противу их нападения и жалуется на полковника стародубовского Петра Рославца, приводившаго свой полк к непослушанию его, гетмана, и за то отставленного от уряду.

1677 г. мая 15 № 10. Отправление стряпчаго Василия Перкурова с жалованием на Запорожье к атаману Ивану Сірку. Статейный его список и грамоты к государю царю Феодору Алексіевичу от гетмана Самойловича о Сіркові непостоянстві и преклонности его к туркам и татарам; о пожитках изменника стародубовского полковника Петра Рославца, о побеге брата его Ивана Рославца с Смоленск и о козаках, с той стороны в Малороссию выходящих, тут же и ответная государева к гетману по сим делам грамота.

1677 г. июн. 21, № 13. Список с грамоты к государю царю Феодору Алексіевичу от гетмана Самойловича уведомительной о роздаче охочим полкам в Чигирині 6 000 рублей, о строении городовом, о турецком предприятии на российские города и о присылке к нему изменника Рославца животов.

1677 г. августа 11, № 20. Приезд в Москву войскового товарища Романа Книша с прошением гетманским о ссылке в Сибирь привезенных с ним изменников нежинского протопопа Семена Адашова и полковника стародубского Петра Рославца.

1677 г. ноября 7. № 32. Приезд в Москву гетманскаго гонца казака Данила Соболенича с грамотою к государю, коюю благодаря за дозволение сделать в Путивле серебрянных чехов сто пуд, обещает оные все употребить на жалованье малороссийскому войску, и доносить о посылке Ломиковского в Брянск и Трубчевск для отыскания пожитков изменника Петра Рославца, а товарища войскового Павла Михайлова в Смоленск для сыску из Почепа беглого Рославцева

брата, о посылке к нему, государю обстоятельной реляции бывшего с турками под Чигирином сражения и о отправлении на кош к атаману с казаками гетманской его грамоты, с выговором за их к России недоброжелательство.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. №. 58372. Машинописна копія).

№ 6

1677, травня 5. Москва. Уривок новини.

«[...]Już to mówią, jakoby Moskwa miała przejąć Doroszenków list, który pisał do turków z Siewierza, już poddawszy się carowi j.mci [...].»

(БЧ. ВР. № 175. Арк. 204–205. Копія XVIII ст.).

«Вже кажуть, що московіти мали перехопити лист Дорошенка, котрого він писав до турків з Сівера, вже піддавшись цареві його мості».

№ 7

1677 р. Могилів. Уривок з новини.

«[...] W Ukrainie zadnieprskiej Doroszenko resydując pod Moskwą **revelavit** dziesięć półkowników na Siewierzu i listy ich pokazał, w których oni mu radzili, aby się carowi moskiewskiemu nie poddawał. Sądzone ich o to kozackim sądem i wszystkich rozstrzelano [...].»

(БЧ. ВР. № 175. Арк. 630. Копія XVIII ст.).

«[...] В Україні задніпровській Дорошенко, знаходячись під московітами, **revelavit** десять полковників на Сівері і показав їхні листи, в котрих вони йому радили, щоб московському цареві не піддавався. За це їх судили козацьким судом і всіх розстріляли [...].»

№ 8

1678, червня 13. Львів. Новина (регест).

Мій козак приніс новини з Чигирина. В них ідеться про зміцнення оборонних споруд міста, про окоп в Бужині, про те, що козаки збираються в похід у Сосниці.

(БЧ. ВР. № 178. С. 163 – 164. Копія кінця XVIII ст.).

№ 9

1687, грудня 26 (16). Стародуб. Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Всему старшому и меншому полку моего товариству, а особливе пану сотникови новгородскому, атаманови городовому, войтови тамошнему и всім, кому тилко о том відати надлежатимет, сым моим ознаймую писанием, иж респектуючи я на давние и значние у Войску Запорожском пана Родиона Стефановича, хоружого сотни Новгородской, услуги и, наперед до тих же его заохочуючи, позволяем на прозбу его на сиром корени на речці Журавці и певном містці не пенном у лісі нижей села по рітці (!) ж, называемого Журавки, своим власним коштом и працею заняты греблю и послей ку пожиткови и ку вспартю дому своего построити млин вешнячок. Відаючи теди о яковой воли моей, абы ему, пану Родиону Стефановичу, в уживаню гребли и побудованню млина нихто не важился ніякой чинити перешкоды и трудности, властью уряду моего полковницкого міти хочу и приказую. Для чего тие фондушовое мое ему с подписом руки моей и притиснением печати видалем писане.

В Стародубі 16 декабра 1687-го року.

На подлинном тако:

Выш именованный полковник стародубовский рукою».

(ІР НБУВ. Ф. П. № 18406. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа намальовані дужки, всередині яких написано: «місто печаты», а зверху документа запис копііста: «Универсал полковника Тимофея Алексеевича выданный хоружему Новгород-Северской сотни Родиону Стефановичу на занятие гребли и постройку млина в с. Журавке 16 декабря 1687 года». Внизу документа його ж запис: «Копия из дерева о дворянстве рода Сахаров в архиве чернигов[ского] двор[янского] депут[атского] собрания»).

№ 10

1687, грудня 27 (16). Глухів. Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Копия.

Тимофей Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорожскаго стародубовский.

Всему старшему и меншому полка моего товариству, а особливе пану сотникови новгородскому, атаманови городовому, войтови тамошнему и всім кому тилко о том відати належатимет, сым моим ознаймую писанием, иж респектуючи я недавния удачния у Войску Запорожском пана Радиона Стефановича, хоружого сотни Новгородской, услуги, поперед до тих же его заохочуючи, позволилем на прозбу его на сиром корени на речці Журавці и певном містці пененом у лісі, нижей села по річці же, называемого Журавки своим властным коштом и працею заняты греблю и শেষей ку пожитковосты и в скардтю (!) *(можливо треба читати: «спартю».* – Ю.М., І.Т.) дому своего постройти млин вешняк. Відаючи теди в *(треба: «о».* – Ю.М., І.Т.) таковой воли моей, абы ему, пану Радиону Стефановичу, войскованю (!) гребли и побудованю млина ниhto не важился ніякой чинити перешкоды и трудности, властю уряду моего полковницкого міти хочу и приказую. Для чего тие фундушовое мое ему с подписом руки моей и притиснением печаты видалем писане в Стародубові 16 декабря 1687 –го року.

На подлинном тако:

Выш именованный полковник рукою стародубовский».

(ІР НБУВ. Ф. П. № 18401. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печаты»).

№ 11

1688, травня 29 (19). Стародуб. Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Кождому кому тилко в том відати надлежатимет, ознаймую, иж Матвій Смольченко, товариш войсковый, за предложением кривд своих, діючихся от пана Наума Ноздри, сотника бывшего почеповского, понесши ущипливие честии своей слова, а не оказавшись [...] жадной выны склонным и узанным, але овшем при ненарушней моці міночися ненарушне учтивости и наименшой неподачи подеызрению, просили мене з помиркованем з речоным паном Наумом о писмо такое, в котором бы при прежней своей найдуючись учтивости, ни от кого не поносил наганы и домовыска. Котрой теди его прозбі давши місце, сым моим листом, ему данным, варую и приказую, абы ніhto з старших и менших ему жадной не важился чиниты укоризны. А міл бы хто тут выписанному быти спречным, зданю (?) таковой до скарбу войскового неотпустне коп сто мает и повинен заплатити выны.

Дано в Стародубі 19 маія 1688 року.

На подлинном подпись:

Звыш менованный полковник стародубовский. М. П.».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 18414. Копія кінця ХІХ ст. Зверху документа запис копііста: «Универсал полковника Тимофея Алексіевича выданный войсковому товарищу Матвію Смольченку о нечинении ему укоризн за ущипливые чести своей слова, высказанныя бывшим почеповским сотником Наумом Ноздрею». Внизу документа його ж запис: «Архив черниг[овского] двор[янского], депут[атского] собр[ания], д[ело] № 3432, м.6, п.6, л.40, копия ХVІІІ в. с подлинника»).

№ 12

1688, травня 29 (19). Стародуб. Купча.

«Року тысяча шестьсот осмьдесят осмого мсця мая деветнадцатого дня.

Передо мною, Тимофеем Алексіевичем, полковником Войска их црского пресвітлаго влчства Запорожского стародубовским, ставши очевисто Гаврило Скворонский, товариш войсковий, обиватель села Гаскова, явне и доброволне признал, иж половину поля своего власного пахатного и половину дуброви, до того ж поля належачое, и половину огорода, и половину гумна, и сіножатеи, и половину саду, и половину отчини, никому ни в чом не заведенное и не пенное за певную суму грошей, то есть за тридцать коп литовских, на вічност пну Якову Лавриновичу, асаулови сотенному, продал и пустил, от которое то половины поля, дуброви, огорода, гумна, синожатеи, саду и отчини, себе самого, жону, дітей, близких и далеких крвних своих, в вічние и неотзовние часи преречоний Гаврило Скворонский видидічуєт и отдаляет. Волно ему, Якову Лавриновичу, оную половину во всем кому хотя дати, продати, даровати, заменяти и на який хотя власний свой пожиток обернути. Счо для ліпшое моци и твердости сее доброволное Гаврила продажок признате потребующей стороні, то есть Якову Лавриновичу, асаулови сотенному, при печати з подписом руки моеі даю.

Писан в Стародубі року, мсця и дня вижей писанного.

В подлинном подпись:

Звыш менованный полковник стародубовский рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18416. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати» і запис копііста «Рум[янцевская] Опись Малороссии, Стародубский [полк], т. 83», а зверху документа запис копііста: «Купчая, совершенная перед полковником Тимофеем Алексіевичем, на грунта в с. Гасково, проданный войсковым товарищем Гаврилом Скворонским сотенному асаулу Якову Лавриненку за 30 коп 19 мая 1688 года»).

№ 13

1687, січня 24 (14). Стародуб. Універсал стародубського полковника Тимофій Жоравки (Олексіевича).

«Тимофій Алексіевич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Всему старшому и меншому полку моего товариству, а особливе пану войтови стародубовскому зо всіми майстратовими особами и кому тилко о том відати надлежатимет, сим моим ознаймую писанием, иж подлуг універсалов давних бывших антецессоров моих панов полковников стародубовских, позволяю пану Тимофію Улізкови, хоружому нашему полковому, за его давние и значние в Войску Запорожском услуги селцем Пихторовкою зо всіми до его принадлежитостями спокойне владіти и пожитовати, відаючи теди о том, абы[в] владінию и по

ужиткованью того села до ласки самого ясневелможного добродія его милости пана гетмана, тудеж войсковою и моей ништо ему, пану хоружому, найменшою не важился быти перешкодою, міти хочу и властью уряду моего приказу. Войт зась пихторовский зо всіми тяглими мужами абы инному никому, але ему, Улізкови, всякое отдавал послушенство, не отказуючи ни в чом противенства, тое тут же сим моим універсалом варую, приказую.

Писан в Стародубі 14 генвара 1659 (описка, має бути очевидно «1687». – Ю.М., І.Т.) року.

На подлинном таково:

Звыш именованный полковник рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18407. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа намальовані дужки, всередині яких написано: «місто печати», а зверху документу запис копіїста: «Універсал полковника Тимофея Алексеевича выданный полковому хоружему Тимофею Улезку на с. Пихторовку 14 января 1688 (?) г.». Внизу документа його ж запис: «Рум[янцевская] опись М[алороссии], п[олк] Старод[убский], т. 82»).

№ 14

1688, березня 18 (8). Стародуб. Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Всему старшому и меншому полку моего товариству, а особливе атаманови мглинскому городовому и войтови тамошнему зо всіми тамошними посполитими людьми, и кому тилко о том відати надлежатимет, сим моим ознаймую писанием, иж респектуючи я на услуги пана Григория Семеновича, сотник мглинского, от давних часов у Войску Запорожском отправаючия, и до далших таких же его заохочуючи, позволяем ему в сотні Мглинской на реці Тезни в селі Костянском, межи млином Костянским же и шляхом Дроковским на сиром кореню, на містцу не пенном и ку перешкоді никому быти не маючем, своим власним коштом заняти греблю и на оной ку вспартю своему домовому построити млин. Відаючи теди о таковой воли моей, абы так в займованю гребли, яко и в построенню млина, жадною ништо не важился быти перешкодою ему, міти хочу и сим моим фундушовим приказу писанием. Тут же докладаю, иж он, пан сотник мглинский, по построенню того млина мает и повинен мні ознаймити.

Писан в Стародубі 8 марта 1628 (описка, має бути «1688». – Ю.М., І.Т.) року.

На подлинном подпись:

Звышменованный полковник стародубовский рукою».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18419. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «Т. А., п. В. и. ц. п. в. З. с.», а на самому низу запис копіїста: «Рум[янцевская] опись Малор[оссии], п[олк] Старод[убский], с[отня] Мглинская, т. 108». Інший список цього універсалу зберігається там само: Ф. ІІ. № 18409).

№ 15

1689, лютого 28 (18). Кролевець. Купча.

Року Бжого 1689 феврала осмнацятого дня выпис з книг міських войтовских кролевецких.

Перед нами Иваном Николаевичом Маковским, сотником кролевецким, Иваном Макариевичом, атаманом городовым, Григорием Мартиновичом, войтом кролевецким, Алексієм Артемовичом и Семеном Аксентиевичом, бурмистрами, ставши персональне уцтивый Федор Михайлович, мелник и старинный жител

дубовицкий, козак сотні нашой Кролевецкое обополне з Григориєм, сином своим, чынил оповід, иж свое займище, приличное на млинок, зовемое Проросл, на реці Ретику, продал за зуполную сумму сто коп его млсти пану Василию Кочубееви, писарови Войска их црского прсвтого влчства Запорозкого енералному. Которую сумму з рук своих в дому сотницком, при звышменованных особ Петро Михайлович Митенко, атаман села Быстрика на тот час бывший, истотне отличыл и отдал до рук Григориеви, мелниченкови дубовицкому. При отобранню той суммы вічне выреклся Федор Михайлович з Григориєм, сином своим, из Захариею, Семеном и Никиткою, синами своими, же юж звыш описанную особу енералную за тое проданное займище не міют турбовати, назад отстювати и до жадного суду и права притягати под закладом вины совітое суммы на суд енералный варуем, а на уряд наш кролевецкий золотих сто покладаем. Прето его млсти пану писарови войсковому енералному, на том предреченном займищи волно им на своем власном млин построити, греблю укрепити и тым купным кгрунтом ему самому, жоні и потомком его, вічне владіти, спокійне уживати и кому хотіти дати, продати и даровати, волно. Що для документалнійшого свідоцтва при сей купчой на одпор Захария Голуба декрет правный при печати міской отдал до рук Григория Мелниченка [...]

(НМІУ. Експозиція. Оригінал без кінця).

№16

1690, вересня (?) 18 (8). – Москва. – Жалувана грамота царів Івана V і Петра I Юхиму Лизогубу (регест).

Царський титул.

У 1689 р. царям бив чолом Юхим Лизогуб. За його заслуги (Чигиринські походи та ін.) надаємо село Погребки під Глуховим, села Хижки і Кропивне в сотні Краснянській, з людьми, угіддями, млинами на р. Сейм під селом Озаричі, озеро Воронино.

(НМІУ ВР. № РД-20535. Оригінал, завірений печаткою).

№ 17

1690, грудня 22 (12). Москва. Жалувана грамота царів Івана V та Петра I (регест).

Ця грамота була дана грецькому єпископу Дамаскину, якою дозволялося раз у шість років приїжджати до Москви за допомогою для Успенського Зографського монастиря.

«А как они (ченці. – Ю.М, І.Т.) приедут в наши царского величества малороссийские города и нашего царского величества подданому Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепе и полковником, и иных чинов урядником, кому где ведать належит, нашего царского величества Малые России городам, пропускать ево, епископа, и старцов, и служек без всякого задержания».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 2315. Арк. 4–7. Копія кінця ХVІІІ ст.).

№ 18

1692, листопада 11 (1). Купча.

«Року 1692-го первого дня ноеврия.

Я, Кирило Милиця, жител комарувский, подаю сей термін мой у вічност Мойсею Вяленку, жителю прохорскому, хоружому. При которих людех, ниже на подписе, а именно гай за сорок золотих. Которий то гай около окопан и нікому ни в чом не ест заведенний. Волно виш помененному пану Мойсею Вяленку тим гаєм як хотя обладат, дароват, и продат, на свой пожиток оборочат. А ежели би хто міл Мойсея за оний гай турбоват, не тилко я сам або жона або діти мои и

ис крєвних моих, ближних и далних, на такого без похиби заруки покладаю на пана полковника ніжинского талярей 20, на пана сотника талярей десят, на вряд комаровский талярей сім.

На тот час Феодор Кошчей, атаман наказний.

Михайло Бабинец.

Андрей Скоробогатий, войт.

Артем Старушк(?).

Юско Иляшенко.

Павел Хоменко.

Иван Мартинович.

Иван Тимченко.

И при иних зацних и віри годних року и дня вишпис[аних]».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 18440. Оригінал).

№ 19

1692, серпня 24. Москва. Лист Єжі Довмонта до короля Яна III Собеського (регест).

Кочубей, козацький генеральний писар від гетьмана Мазепи втік до Криму. Йому кримський хан дав бунчук і він з татарами й запорозькими козаками пограбував кілька містечок і сіл коло ріки Орелі й захопивши людей й бидло, став коло Самари, а потім повернувся до Криму. Гадяцький полковник – «племінник Самойловича», засланий до Тобольська, куди був засланий його дядько Самойлович, котрий там і помер. Його сина також мають вислати на заслання. Кажуть, що чернця Салмонєка після багатьох тортур вогнем і кнутом мають на подальші екзекуції на розсуд відіслати до гетьмана Мазепи.

(ДА у Кракові. № Е. 91. Арк. 14–15. Копії польського історика першої половини XIX ст. А. Грабовського).

№ 20

1692, жовтня 13. Москва. Лист Єжі Довмонта до короля Яна III Собеського (регест).

Відомості з Білгорода-Дністровського та українських міст. Мова йде про наступ орди на чолі з калга-султаном і протидію військ Шеремєтева та Мазепи. Пройшла чутка про смерть кримського хана на шляху в Угорщину, про Самойловича.

(ДА у Кракові. № Е. 91. Арк. 16–26. Копії польського історика першої половини XIX ст. А. Грабовського).

№ 21

1692, жовтня 15. Москва. Лист Єжі Довмонта до короля Яна III Собеського (регест).

Мова йде про ситуацію в Корсунському старостві, про прислання туди козацьких військ, кривди, які чиняться в селі Дрєбівці (Drabowskiej) ротмістром Данилом, котрий командує понад 10 тисячами війська.

(ДА у Кракові. № Е. 91. С. 45–46. Копія польського історика першої половини XIX ст. А. Грабовського).

№ 22

1692, листопада 23. Люблін. Лист Киріяка Ісаровича до короля Яна III Собеського (регест).

З наказу в. кор. мості я виїхав до гетьмана Мазепи, маючи листи від великого коронного гетьмана Яблоновського і прибув до Батурина напередодні Різдва Господня. Наступного дня в понеділок послав до мене Мазєпа, щоб я публічно передав йому листи. Там була козацька й московська старшина. У вівторок знову

запросив мене до себе Мазепа, цього разу на обід, де було лише четверо. Там мова йшла про Крим та Польщу. Відповідаючи на питання Мазепа, я сказав, що король і не думає про мир з Кримом. Другий пункт посольства був про послів до Криму, третій – про Бахчисарай. Говорилось і про Петрика. «Петрик, котрий був канцеляристом у пана Мазепа, забравши різні листи, котрі були писані від московських царів до обох гетьманів (*великого й польного*. – Ю.М., І.Т.) і всі секрети, втік на Запорожжя. Там, на Запорожжю, кошовий зробив його писарем при своєму боці, але коли п. Мазепа дізнався про нього, послав від себе до кошового, щоб той його схопив і прислав до Батурина з Запорожа. Там же кошовий наказав вдарити в барабани і мав вчинити на Запорожу раду про цього Петрика. Але Петрик, довідавшись і не чекаючи ради, втік до різних замків і пішов до кримського хана і пакти, котрі Москва була вчинила, цей Петрик розірвав. Це певні речі...». Той татарський посол, котрий є у в. кор. мості, нібито був у Москві, а в Криму – московський посол. За кілька тижнів перед Різдом на Каланчаку збиралася орда вдарити на Україну, але козаки якось довідалися і рушили всі полки, пильнуючи своїх кордонів. Сам хан вийшов з Петриком і посилав, щоб козаки, які в Січі, їм піддалися. Вони ж не хотіли піддатися. Три дні штурмував їх хан з Петриком, але не могли взяти. Тоді вони пішли слободи, на різних місцях зібрали багато людей аж за Полтавою і зупинилися біля московських слобід. Неподалік Білгорода стоїть Шереметєв, а побачивши після Різдва, що не (...)*, послав до Полтави Гамалію, котрий є генеральним осавулом. А це для того, щоб Петрик не захопив Полтави і щоб вона не піддалася Петрику, як свавільний полк. Мазепа рушив з Ніжинським полком до Лубен, взявши з собою 12 гармат і московського полковника, якого пильнує 400 московітів.

Милостивий пане, «у в. кор. м. було двоє козаків у Жовкві від Палія. Коли в. к. м. полював у полі і вони були в полі, то кланялися в. к. м.; як тільки їх й.п. коронний гетьман і краківський каштелян відправив їх до Палія. Коли ж вони туди примчали, тієї ж години послав їх до Мазепа в Батурина. Їм були дані гроші для Палія і московські прапори послав з Батурина п. Мазепа, щоб в.к.м. знав, що Палій є зрадником в. к. м. і всієї Речі Посполитої. Палій тут, в землі в.к.м., залишається і годує своїх козаків, а сам чинить людям і шляхті великі труднощі, а служить іншій стороні. Дано йому кілька тисяч компанійців п. Мазепою і він пішов з військом у свою сторону, аж за Черкаси. Там їх постерегла орда, добре їх потрїпала, і він, втративши тисячу або більше, пішов до Переяслава з частиною війська. На Москву не треба сподіватися в. к. м.», хоч би хто писав про війну проти орди, не треба тому давати віри, бо тепер вона має великі війни з Китаєм (Кітаєм). Двоє лютеран було в Москві. З них один став християнином (!). Вони мали по книзі і цілих три дні провадили диспут у слободі Кукуй. Один казав, що невдовзі буде великий занепад Москви, що й цареві не буде, де дітись. Це говорив лютеранин, а другий, який став християнином, казав, що не зараз це буде, але через рік або максимум через два. Казали, що з Божою поміччю й. к. м. польський має взяти московську столицю. Одна жінка чула їх триденний диспут і донесла на них московському полковнику. Їх кинули у в'язницю, кожного окремо, катували, але вони одноставно твердили, що буде великий занепад Москви. Тоді їх відвезли на Лобне місце, викопали два рови, налили смоли, наклали дров та соломи і наказали їм признатися. Лютеранина кинули в яму і запалили. Другого обіцяли визволити, аби тільки відмовився від своїх слів. Той відповів: не відмовлюсь, буде столиці згуба. Тоді і його спалили. Про це сказала мені певна особа, яка була присутня при цьому. Я просив Мазепа, щоб послав боржників до Ніжина. Коли я приїхав, то за вісім тижнів чи більше переді мною вони поїхали до Криму. Я просив московітів про відправу, щоб повернутися назад. Мазепа прислав до мене військового писаря і генерального осавула, казав, що ніяк не може мене відправити. Я запитав: чому? Відповідь: я мав листи від великих сенаторів, тому не могу відправити і послав

ці листи через свого покоєвого до московської старшини і чекаю звідти відомості. Сам Мазепа виїхав на війну, а мене залишив у Батурині, де я провів сім тижнів. Після реляції від Мазепа він прислав до мене секретно і гонець приїхав до мене опівночі. Посланець сказав, що мене представили як того, хто завжди залишається на королівському боці і знає про всі секрети. Тому прийшов лист від московської старшини, щоб мене затримали. Але ти не звертай уваги, я тебе скоро відправлю, бо вдруге послав до Москви і як прийде відповідь, я тебе відправлю. Перед моїм виїздом питалися: навіщо п. Кириак їде в Україну? Одна особа відповіла: щоб шпигувати у к. й. м. А писав про те, щоб мене затримали, московський резидент із Львова у Москву.

«Так Мазепу пильнують московіти, що не дозволяють йому й говорити з іноземцем».

Козак Данилко під Корсунем «осадив Драбівку, село й. к. м.», котрий забравши все з села і провіант, пішов за Дніпро до Мазепа. Коли Данилко був у Батурині, то прийшов до моєї господи, кажучи так «Тішуться (...)»* поляки, що у нас Петрик вчинив бунти на Україні, але дасть Господь Бог, що ми його заспокоїмо». Буду мати досить війська від п. Мазепа і віддам за мою кривду пану гетьману, що наказав схопити моїх людей і мого родича. Додасть йому Мазепа людей, я ж за своє помщуся, бо це не на їх, поляків, місцях я заснував собі село, а на московських і на кордоні, бо читав умови миру, а Драбівку пограбую. Такі погрози чинив Данилко, а я йому відповідав: «Кажеш бозна що, ліпше піди проспий».

Через день виникли великі заворушення через те, що бояться орди й поляків, щоб не об'єдналися. Приїхавши до Львова, я питав про новини у певних купців, котрі сказали, що готуються великі турецькі війська як і до цісаря.

(ДА у Кракові. № Е. 91. С. 67–78. Копія польського історика першої половини ХІХ ст. А. Грабовського).

№ 23

1692, листопада 24. Москва. Лист Єжі Довмонта до короля Яна ІІІ Собеського (регест).

Мова йде про ситуацію в Кам'янці-Подільському, Сороці, Криму. Калгасултан на чолі 40 тисяч виступив з Білгорода, а Мазепа – з України наступає на турецькі замки. За наказом Мазепа чиняться кривди в Корсунському старостві, що суперечить мирному договору. Мазепа лише раз написав краківському каштеляну Станіславу Яблоновському начебто з табору, з полів поблизу Самари. Насправді ж він тоді був у Нових млинах. Мазепа писав, що, відіславши з Говтви посольство до великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського, сам ішов з Гадяча.

(ДА у Кракові. № Е. 91. С. 27–38. Копії польського історика першої половини ХІХ ст. А. Грабовського).

№ 24

1692, листопада 24. Москва. Лист Єжі Довмонта до короля Яна ІІІ Собеського (регест).

Мова йде про кримського хана. З Батурина повернулися ті, котрі везли туди ченця Соломона (Sałomenka).

(ДА у Кракові. № Е. 91. С. 39–44. Копії польського історика першої половини ХІХ ст. А. Грабовського).

№ 25

1700, вересня 13 (2). Стародуб. Присуд Василя Чуйкевича.

«Року Бжого тысяча сімсотного мсца септеврия дня второго.

По розказанню ясневелможного его млсти пна Ивана Стефановича Мазепа, гетмана Войска его царского прсвітлого влчства Запорожского, будучи

высланным в заводі жителей левенских, так товариства войскового, як и людей тяглих, з мериновцами, поддаными пна Тимофія Алексіевича, о кгрунта пахарние, мериновцами безправне заобладаные, выездили за відомом его млсти пна полковника стародубовского, взявши з собою особ пна Якова Завадовского, асаулу, и пна Прокопия Силенка, сотника, полковых стародубовских, где по истинным признатем старинцов явно оказалось як много и неслухне и безправне мериновские жители власного левенского кгрунту завладіли. А так міркуючи, жебы левенское товариство и тяглие мужи болш в правные заводы о кгрунт той пахарный з мериновцами не входили, розділисмо так дуброву, як и (...) * кое поле мериновцам от дороги Мериноваці и к Долновичам идучої копцами коло болота Кобылля до шляху Кичецкого, а левенцам того ж их поля и дубровы половину к реці Кичеті лежачую тыми ж едными копцами споруженую (?) привернули. Обоім сторонам варуючи пилно, жебы юж вічними часы мериновци на левенци не важилися чрез учиненную границу в кгрунта розділенние входити и турбацию вчинати под единою на самого ясневелможного его млсти пна гетмана и на здішний полковый суд тысячи золотих. На що для потомной ненарушной твердости жителям села Левенки товариству и тяглим людям сее наше з подписом рук власних выдали писане.

Дан в Стародуби року и мсца и дня вышписаннаго.

Василий Чуйкевич, на той час zesланий от ясневелможного его мл.добродія пна гетмана рука власна».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53252. Оригінал, завірений підписом і печаткою).

№ 26

1705, червня 16 (5). – Розписка.

«Мсца июня 5 д. 1705 року.

Викладу положеного через пана Михайла Рославца о завод греблі и млина з Куриленком, сябром своим, червоних дукатов пять, з которых пан сотник полковий, а теперешний пан обозный узял три дуката, а з тих до двох дукатов положил поединкового червоного. Якие два дукати и поединкового червоного одобрал его милост пан войт до себе, а то за виклад зятя своего пана Ивана Тимофиевича талярей близко сорока, положение на сина пана Михаила Рославца о побои».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14600в. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа запис копіста: «Моск[овский] архив мин[истерст]ва юстиции, Стародубского магистрата, по 1 описи, вязка 1, 1705 г., л. 34 об.»).

№ 27

1706, травня 14 (3). Закладний запис Іванихи Новичихи.

«Року 1706 мая 3 дня.

Я, Іваниха Новичиха, вдова жителя ливенского, заставляю загон свой за рекою болший Суми (?) пана Гамалієвого загона за золотих 9 и за осмачок 4 овса и жита осмачку. Которий то загон даю пну Василию, жителю дищинскому, в заставу оногo долгу вовдінія (?).

Діялося при Федору Жаевронку року и дня вишписаннаго».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53255. Оригінал (?)).

№ 28

1708, листопада (27) 16. Красноколядин. Лист миргородського полковника Данила Апостола обозному полковнику Василю Онисимовичу.

«1708 года ноября 16. Письмо миргородского полковника Данила Апостола полковому обозному Василию Онисимовичу о поспешении в Гадяч к Мазепі.

Мой велце ласкавий приятелю, пане обозний полку нашого и на місцу нашом застаючий.

Отпускаючи сторожов наших до Сорочинец ознаймуем в. мсти о том, же войска шведские, почавши от самой Борзны, всюды по городах и селах, для защищения отчизны нашей от наступления московского, аж до самого Ромна, постановлены на станциях, а и около Ромна в полку Лубенском стоятимуть. Сам зас наяснійший король его милость шведской в Ромні свою станцію имітимет, гді и мы з ясневелможным добродіем его милостию паном гетманом завтрішего дня ціле (?) 17-го числа сего місяца прибыти сподіємся. А з оттоль не обявляючися, скоро ку Гадячу ясневелможный добродій з десятма тысячами шведов поспішати будут. Зачим яко пред тим многократне о неповірені жадным пліоткам в. млсти листовне упоминалисмо, так и тепер о том же упоминаючи, пилно прикладаем, абысте преслухаючи о повороті рейментарском, где обрїтатимется, як скоро его ясневелможност до Гадяча прибудут, так зараз в. млст з паном судіею нашим и з панами сотниками для отданя поклону ясневелможному добродіеву его милости пану гетману туды до Гадяча приїздіте. А если би там міл хто з грамотами государскими и нового гетмана Шкоропадского просмікатися, теды таковых ловіте и до нас их присилайте. О том всем в. млсти прекладаючи и приказуючи, Богу вас поручаем.

Дан в Красноколядині, ноемврия 16 д. 1708 року.

В. млсти зычливый приятель Данило Апостол, полковник миргородск[ий] рукою власною.

Собственноручный подлинник писан на полулисті бумаги, который был сложен пакетом и запечатан полковою печатью на красном воску над кустодиєю. На пакете надпись: «Моему велце ласкавому приятелеви, пану Василию Онисимовичу, обозному полку нашего Миргородского, и на місцу нашом застаючому, пилно, пилно пилно».

На копии написано: «Верно. Князь М. Оболенский. С подлинным сводил С. Иванов».

(ІР НБУВ. Ф. VIII. № 2676. Копія першої половини ХІХ ст.).

№ 29

1710 р. Кучерівка. Оборонний універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого гсдрвнійшого великого гсдря его црского священнійшого влчства Войск Запорожских обоїх сторон Дніпра гетман Иоан Скоропадский.

Всім кому би колвек о том відати належало, а меновите пну сотникови, атаманови, войтови батуринским, ознаймуем, иж пан Иван Роговник, знатний канцеляриста войсковий, жалобне нам доносил відати, что міючи он сіножат, називаюмо Васютинскую, за рікою Сеймом в Ціпкинї (?) з двома лісками и з засухами рибними будучую, а куплею еще за антецессора нашего славной памяти Демяна Многогрїшного, Войск Запорожских гетмана, набитую, и иних антецессоров наших універалами ствержоную, великие так на той сіножити вибиванем травы, яко в засухах ловлене риб от многих своїх помїжчиков, а найбарзїй от ніякого назвиском Мовчана, жителя митченского, поносит уже другий год, в ловленю риби кривди шкоди донгливости. А запобїгаючи тому, аби впред таковие ему ніякого, а найбарзїй от помїжчиков в засухах рибних и на сіножати не діялися кривди и утиски, просил себї нашого в том оборонного універсалу. Ми прето, гетман, не отмовивши его, пна половину поля своего власного пахатного и половину дуброви, до того ж пна Ивана Роговника, прошению иле слушному, а респектуючи на услуги его так за антецессора нашего Мазепи, гетмана, в канцелярії войсковой болш от літ десятка ронячоеся, яко и тепер за нашей власти гетманской в той же канцелярії непремінно застаючого, тую сіножат з

прилеглими до оной рибними засухами и лісами охороняем, потвержаючи оную сим нашим універсалом з будучими до оной угодіями для спокійного в потомніе часи и тепер владіния и отбирая з тих своїх кгрунтов без жадной перешкоди пожитков и пилно варуем под жестокиим каранем приказуючи, аби ніхто, а особливе поміжники, подле его, пна Роговника, кгрунтов сіножати міючие и иніе угодія, не важился от сего часу жадних найменших так на предреченой сіножати вибиванем трави, яко и в засухах ловление риб, чинити кривди, шкоди и убитку.

Дан в Кучаровці року 1710.

Звыш менованный гетман рукою власною.

Васыльи и Феодор Каневскій».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54251. Тогочасна копія).

№ 30

Середина XVIII ст. Реєстр документів.

«Здесь документа:

1. За державы гсдрей црей и великих князей Иоанна Алексієвича и Петра Алексієвича асаул генералний Гамалія рукою своєю пишет, чтоб Юрию Харевичу никто у его, Харевича, грунтах шкоди не чинил.

2. Полковник корсунскій А.Кандиба пишет к Юрию Харевичу, что он, Харевич, полскої области в містечку Лысянке владіл недвижимым имініем.

В тих обох писмах приложены их, Гамалиї и Кандибы, гербов печати. Что же в тих, Гамалином и Кандибином, писмах годов не написано, то когда была оная царская держава по описаниях усмотріть можно.

Сеї документи служат до благородства Харевичового и до давности его ж владіния грунтов».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 57818. Оригінал).

№ 31

1720, лютого 23 (12). Ніжин (?). Судовий вирок вбивці.

«Копія.

Року тысяча сімсот двадцятого мсця февруарія дванадцятого дня.

По висоцєповажному указу велможнійшого добродія его млсти пана Петра Петровича Толстого, его црскогo прсвітлого влчтва Войск Запорожских полковника ніжинского, мы, нижей именованній, урад полковий и маїстратовий ніжинскій, апробовали инквизицію урадом новомлинским спораженую о покойном Юско Игнатенку, молодика, жителю и козаку головенскому, от Якима Трояненка, мужика, также молодика, жителя тамошного, забитом на смерть и питали Якима: з какой причины покойного Юска забив, чи міли який между собою прежде нещасного случаю завод албо посвару.

Отвітовав Яким перед нами, урадом ніжинским, так слово в слово, як и перед новомлинским, что жадной причины, заводу и посвару он, Яким, з покойним Юском не мів, тилко того дня, которого убийство сталося, будучи подпилий, спав у дому Олени Денисихи Бецихи (у которой завше до сих час покойний Юско и Яким на вечерницях бували), до якогo дому Бецишиного и Юско покойний з Андрушком Луговиченком пришли. Юско, будучи подпилий, люг на землі в хаті и заснув), а Луговиченко, мало там побувши, збудив Якима и звав додому. Яким уставши, наступив покойного Юска и питав: хто тут спит? Луговиченко отказавши: Юско Игнатенко спит, пошли з хати. И вийшовши з двора, Луговиченко пошов додому, а он, Яким, в улицю, прозиваемую Темную, и виломивши два кола з огорожи, засів, хотячи Юска бити. По малом часі тилко виходив Юско з сіней Бецишиних поночи, (а и в хаті світла не било) зараз мовит он, Яким, сам през себе, ни от кого не будучи намовлен колом покойного Юска ударив по голові раз и забыв. При таком доброволном от Якима Трояненка, забойци, о умерщвлении

покойного Юска признаттю и свидѣтельство з уряду новомлинского данное (же родители и кривные покойного Юска не инстигуют и не требуют взаимного от ураду мздовоздаяния) мы, урад ніжинский, записавши и печаттю майстратовою при подписании и рук нших зтвердивши звѣрхнійшой власти при нижайшом до стоп поклоненіи ншом в децзізю предлагаем.

Роман Лазаревич, судия полку Ніжинского

Иван Голюнка, атаман городовой ніжинский

Стерий Иванович Тарнавиот, войт маистрату ніжинского,

Григорий Кузмович, бурмистр.

Такою виведенной инквізиции урадом новомлинским о забитом Юску Игнагенку, молодикю, от Якима Трояненка, также молодика, жителей головенских, мы, урад ніжинский, учинивши аппробацию, читали в книгах правних артикули таковым забойцем достойное изобразующие мздовоздаяние. В которих оказалось:

В книзі порадку судов и справ міских права майдебурского на листу 221: забойца мѣт бути горлом каран, то ест голов втят. В той же книзі в постемпку з прав цесарских на листі 70 тоеж коніфрмует. В книзі артикули судов маршалковских под словом менжобойца на листі 216, если без обраненя тіла один другого забет, то ест пхнувши albo ударивши, такого люб горлом карати, люб руки утяти.

В книзі Юс муниципале, то ест право міское, артик[ул] 38 в сум 15, если один другого забет з ненависти albo неприязні, такого забойцу мечемкарати.

В статуті Великого княжства Литовского в розділі 12 артик[ули] 2 учит: если простий члвк подобного себѣ забет, таковой забойца по доводах слухних горлом каран мѣт бути и поголовщина з добр его по нравоучению правном стороні належной платится мѣт.

Якие артикулы правние и писанием стим конфірмуются. В книзі Екклезиясты написано: *Avia non profert cito contramalos sententia, ideo absq timore filii hominum p retrans mala*. То ест, яко ніст воскорі наказания бивающого, творящим злая сего ради увѣрися срдце синов члвіческих творим лукавое.

Также в книзі девтеро номіную изображено.

А в *feres malum de medio vestri*, то ест погубіте злое от среди вас.

Таковым писания стого текстом и в книгах правних изображенному правоучению мы, урад полковий и маистратовой ніжинский, послѣдуючи, на забойцу, Якима Трояненка, да и прочии страх имуть, смертний видали декрет и приказали ему шии втяти.

Повторний подпис рук всей старшины полковой и маистратовой ніжинской

Декреталную сию по артикулам правним составленную децзізю конфірмуем.

Его црского прсвітлого влчства Войска Запорожского полковник ніжинский Петр Толстой».

(IP НБУВ. Ф. I. № 53973. Тогочасна копія).

№ 32

1721, грудня 1 (листопада 20) і 1722, березня 12 (1). – Прилуки. – Судова постанова.

«Року 1721 ноевр[ия] 20 д[ня].

На ураді ншом так полковом, яко и городовом прилуцком, пред нами Иваном Марковичем, судиею полковим прилуцким, Григорием Николаевичем, атаманом городовим, Федором Малкою, войтом, Михайлом Балабою и Павлом Шинигиріем, бурмистрами, был допрошуван Яцко Гончар, жител прежде бывший стрілицкий, а на сей час гмировский, як давно почал бавитися злодійством. Теди оний признал так: діється уже тому третий год як, мовит, з Гмировки поехавши, наміриваючи до Городища, в полку Лубенском найдуючогося, по горшки, и под село Воронки прибувши, увиділ кляч гнідую, в путі ходячую, и взявши оную, одтоль возвратился и за Десну повувши в селі Крисках на горшки у девяти

зол[отих] промінял. В прошлом зас 1720 году послі жнив, кгда поехал в Ичен на торг, и там зийшовшис з Костем Кудлаенком, козаком и жителем олшанским, на подпитку розговорилися между собою и змовившися, чтобы где що вкрасти, пошли оттуду в дома своя, а потом в тижден чили болшей в Олшаной зийшовшися, пошли на поле и взяли невідаю якого члвка коней двое, кляч гнідую білогубую и коня сивого. Которих до Чернігова на ярмарок о свтом великомчнику Прокопию одправуючийся, повувши, попродали, коня за вусім коп, а шкап за сім коп и тими грошми пополам поділилися и оттол в дома прибувши и недель з шест збавивши, знову двое коней гнідих, тож коня и кляч, под тим же селом Олшаную взяли, якие за Десну повувши в містечку Семионовці на торгу продали кляч за полдесяти копи, а коня за вусім коп. Откуда возвратившися, оный Кудлай уже сам, не відаю где, коня вороного взявши, до мене привув. Которого обадва, повувши туда ж до Семионовки, продали за одинадцят коп. А болш, мовит, з Кудлаем нічого нігде не крал, леч в сем настоящом году з сином своїм пред Покровом Пресвтия Бци пошовши под село Смошь, взял двое коней, кляч гнідую и коня вороного, и повув за Десну до Городища для проданя оных. Где члвка з села Оболоні, маетност его млсти пна полковника черніговского, приторговавши за чтиринадцят коп, одехал, а я там, не продавши оных, и возвратившися оттол. Кгда заехал до помянутого села Оболоні и оному члвку, який приторговал еще в Городищах, продал за чтиринадцят коп. З якого села поехавши, когда до перевозу прибув, а же Яцко Кудлаенко в Коропі свині [про]давши, повернулься и там же в перевоза зо мною совокупившися, стал мене питати, где был и куда еду. А кгда я сказал, же коні в селі Оболоні попро[дал], так он стал говорити, если праві и мні з тих грошей чого колвек не даси, то я тебе тута вдам, же до вязеня возмут. Которому когда не дадем нічого, так он зараз перевознику о мні, що знал, освідчил, а перевозник старостисі тамошней донесл. Где мене з сном тогда ж взявши, в желізн[е...] путо было заковано и гроши за коні оние взятие одобрано. А кгда жона т[ой...] старостихи, служебка, путо оное одомкнула и нас отпустила, так мы ободва з сном одтол тилко сами заледво пішиє тайно увойшли. Уже о свтом Димитри знову поехавши сам под село Ржавец, маетност пна сотника ичанского, взял два коні, одного вороного, а другого рижого, и поехавши до Комишной по горшки, рижого за полсеми копи продал, а вороного, когда я оттол приехал до господи, пн сотник ичанский о моем преступленіі од мене одобрал и самого мене до вязеня казал взяти и оного коня вороного члвк иржавский опознавши, до себе одобрал. Потом року 1722 марта 1 пред нами, Михайлом Григориевичем, обозним полковим и наказним полковником прилуцким, Григорием Прокоповичем, атаманом городовим, Федором Малком, войтом, Михайлом Балабою и Павлом Шинигирієм, бурмистрами, тот же Яцко Гончар сказал, что, мовит, и Кудлаенко крав з ним коні. Однак тепер, разсуждая, ижбы его до невинного не привести безчестия или утрати, признал, же оного Кудлаенка дармо сказал, же якобы он крадал з ним коні и не відаю по нем жадного проступку, але сам, мовит, всі вишше вираженние шкоды починил, не маючи ні с ким переводні. Мы прето, вишше писаньій уряд, вислухавши такового мененного злодія признатя, велілисмо про далшую память записати року и дня вижей вираженных.

Михайло Григориевич, обозний полковий и наказний полковник прилуцкий, зо всім вишшеписанним урядом.

(ІР НБУВ. Ф. І. № 253975. Оригінал (?)).

№ 33

1722, грудня 1 (листопада 21). Стародуб. Лист стародубського наказного полковника Петра Корецького до шептаківського старости Василя Мовчана.
«Копия.

Мсці пне староста шептаковский, мой велце зичливий приятелю.

Поневаж курковские Федяненки, судом полковим по розиску пна Березовского не контентуючися, одехали чоломбытствоват до звірхійшой власти в Глухов, теди для вичитання розиск его пна Березовского з пном Филипом Данченком, хоружим сотні полковой, справованный, до рук в. мс. мс. пну на прошение его ж посилаю. З которого порозумівшис, можеш в. мс. мс. пн., когда позванни будут архиповци туда ж на право, як за оними до звірхнійшой власти писати, гдиж можно всякому розсудити, што если до чиего берега будет присипана гребля, то повинен мелник за оттоп шкодукуючому платитися чи денгами чи отміною землі, так и Феденком наказано было полковим судом, абы заплатили архиповцам их берега одтоп. Леч они, Феденки, же аппеляция всякому до вишгшого суда волна, наприкратися (!). Що предложиваши в. мс. мс. пну, перебуваю

З Стародуба нов[ембрия] 21 1722 року.

В. мс. мс. пну всего добра зичливий приятель Петро Корецкий, полковник наказний стародубовский.

Вичитавши в. мс. мс. пн. розиск албо ископировавши собі, самий до нас прислати изволте для всякого случаю.

Его млсти пну Василию Мовчану, старості шептаковскому, моему велце мсці пну и зичливому пртелеви, належит.

Тако слово в слово».

(IP НБУВ. Ф. I. № 50674. Тогочасна копія).

№ 34

1723, червня 26 (15). Глухів. Лист чернігівського архієпископа Іродіона Жураковського до значного військового товариша Михайла Рославця.

«Блгородный мсці пне Рославец, велце мсці пане и блгодітелю.

На желание вшці мсці пна честный отц Даниїл, бывый прежде сего вікарий церкви стога архистратига Хсва Михайла почеповской, утвержд[ден] ест концессом ншим быт презвитером парохиа[л]ним при цркви Рождества Прстой Дви Бцы в маетности вшці мсці пна Бариках. Которому кгрунт для препитания его и двор для прожития по указу его императорского влчства и по согласном тому приговору стійшого правителствующаго синода изволте вшец мсці пн з парохиянами тамошними определити, а он, отц Даниїл, по званию своем иерейском честно, бодро и трезвенно, со всіми мирно живучи, Бозкий маестат при безкровной жертві всегда умлстивляти, о здравії добром, блгоденстввіи и вічном вшці мсці пна спсєніи, их же всі и я при млтвах вшці мсці пну желая, Божиім блгословением скончеваю.

Блгородию вшему всіх блг усердвующий желател Иродион Жураковский, смиренный епскп черніговский и Новгорода-Сіверского.

З катедрі епскп[иї] чер[ніговской] року 1723 июня в 15 дн».

Адреса: «Блгородному его млсти пну Михайлу Рославцу, знатному товаришу войсковому, велце мсці пну и блгодітелю».

(IP НБУВ. Ф. 28. № 839. Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Пізніший запис на звороті: «Бунчуковий товариш Василий Рославецъ (слова «Василий Рославецъ» написано двічі. – Ю.М., I. T.).

№ 35

1727, серпня 16 (5). Царицин. «Облік» (боргове зобов'язання) стародубського наказного сотника Євдокима Хромченка.

«Року 1727 мсца августа 5.

Лист и доброволний запис от мене, Евдокима Храмченка, сотника наказного полкового, чиню відомо сим моім доброволним обліком, иж позичил в его млсти пна Алексія Есимонтовского, сотника мглинского и наказного полковника стародубовского, в Царицині грошей пятнадцат коп. Которие то гроши скоро

за прибитем моім в дом повинен его млсти отдати. На что для лучшей віри и певности сей мой добровольний облік ему ж, пну Алексію Есимонтовскому, сотнику мглинскому и наказному полковнику стародубовскому, видал року, мсця и дня вишписанного в Царицині.

К сему обліку по прошенію Евдокима Хромченка, сотника наказного полкового, я, Иеремій Обровский, сотник наказный топалский, во свидѣтельство подписался.

Сей облік по прошенію вишписанного Евдокима Храмченка, сотника наказного полкового, Авраам Чайковский писал.

На сей обліг Настя Евдокимиша, будучи власне (?) устила рубля денег. Сотник мглин[ский] А. Есимон[товский].

Еще сего 1741 году в апреле устила шест коп и (...) * 8 коп».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 525151. Оригінал, написаний рукою А. Чайковського).

№ 36

1728, липня 30 (19). Яцковичі. Лист Опанаса Покорського до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Мсці пне сотнику мглынський, мой всезычливий брате.

Щасливого повороту в. м. м. пну, віншую. Что же знаючи в. м., м.м. пн., подлинно о моіх, напрасно пном Дублянским на Пелионци завладінних кгрунтах, под час неволі моеї купил себѣ ониє, якбы на потомную вічност и то мні чудно. А я не тако, но терплю, и на Пелионци мешкаючим людем без вашей бытности не чинил препятія користоват моім добром, тепер любо знаю, что у каждого суду и права моего доброго мні не возбранят, спрашуюся у вас о своем власном добром: мні ли сего літа з моіх полюв и огородов и зо всіх пахатних и сінокосних кгрунтов, на Пелионце и при Пелионце будучих, корист збират. Прошу о сем мні неударжанный отвѣт учинит, бо як прочитаеш в. м., м. м. пн., пана Дублянского грамотку власную, его рукою прежде сего давно ко мні прописанную з прошеним, чтоб я ему пелионковские кгрунта продав, то латво познаеш свою неслушную пелионковскую куплю, ибо продават и куповат, знаючи чужое доброе, худо, в правѣ написано. Еще ж діло гошанцов кгрунта пн. Дублянський в ратуши стародубовском позаписовал и екстракта побрав, людем ні полушки плативши. Ох горе купцу такому лукавому, а звлаща и судиї в польку славному и, Бг знает, хто будет нам жылое платит, а в правѣ без того не обойдется за щасливим ясневелможного добродія поворотом. Чего желаю зо[...]

З Яцкович юля 19 1728 года.

В. м., м. м. пну, всего добра зичливий брат и слуга Афанасий Покорский».

На звороті: «Его милости пану Алексію Есимонтовскому, сотникові мглынскому, моему велце мсцівому пану и всезычливому брату»

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52519. Оригінал).

№37

1732, червня 4 (травня 24). Глухів. Універсал гетьмана Данила Апостола.
«Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман и ордина свтого Александра Невского кавалер Даниїл Апостол.

Всеї старшині и черні Войска ея ж императорского величества Запорожского, а особливо сотникови глуховскому з урядом, и кому о том відати надлежатимет, ознаймуем сим нашим універсалом, иж бывшего сівского канцеляристи Авксентия жена вдова Аккилина, Данилова дочь, из синами своїми Сильвестром и Стефаном, при поданной своей супліци презентовала нам антецесоров ншых бывшых гетманов універсаль: 1. измінника Мазепы 1697 году мая 16 суплікуючой мужу покойному Авксентию Азарову о занятію греблі на реці Клевені в урочищах

повышей рилских поміщиковых земель, а ниже ниже річки Сухой Клевені будучих, между одним великороссийским, комарицких салдат, села Клевені, з другим малороссийским уїзду Глуховского села Сопича берегами, и о построеніи на оной греблі млина. 2. Покойного Скоропадского 1710 мая 21 на оные греблю и млин построенный ей, Азаровой жені, з сынами в подтверждение данные, на что она просила и ншой універсальной конфирмаціи. Мы прето, гетман и кавалер, прошению ея не отрекши, стосуючись же до прежде данных им от антecessоров наших універсалов, веліли сей нш з войсковой канцеляриі выдать універсал, которым яко вышпомянутую греблю на реці Клевені в урочищах повышей рылских поміщиковых земель, и ниже ниже річки Сухой Клевені будучих, между одним великороссийским, села Клевені, а другим малороссийским уїзду Глуховского села Сопича берегами, и построенный на оной греблі млин в спокойное владіние помянутой Азаровой жені вдовствующей Акилині з сынами ея ствержаем так, абы во владініи тіх гребли и млина и в отбиранию с них обыхких корыстей оной Азаровой жені и снам ея ништо з старшини и черні жадной и наименшой не важился чинити трудности и перешкоды міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові 1732 году мая 24.

Оригинал подписал:

Звыше именованный гетман и кавалер рукою власною».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 51. Арк. 29. Копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 38

1744, липня 2 (червня 21). Глухів. Подорожна (проїжджий лист) Василю Туровському.

«По указу ея величества императрици Елисавети Петровни самодержици всероссийской и протчая и протчая и протчая.

Отправленному з Глухова в Новгородок и Сосницю и в другие тамошня міста для збрания (?) годних півчих Василю Туровскому туда и обратно давать з градских и уездных дві подвода за указние прогони. Чего рады за рукою моею при печати войсковой генеральной войсковой канцеляриі оному Туровскому сия подорожная дана в Глухові 1744 году июня 21 дня.

Ея императорского величества самодержици всероссийской всемилостивіишой государини моей генерал лейтенант и ковалер Иван Бибииков».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 65. Арк. 3. Оригинал).

№ 39

1745, вересня 4 (серпня 24). Київ. Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського щодо крадіжки церковних речей і їхній реєстр.

«Копия.

1745 г. августа 24 числа.

По указу великого гспдна ясне в Бгу преосвященнішаго кир Рафаїла Заборовского, архиепска митрополита киевского, галицкого и Малыя Россіи, и канцеляриі митрополиі Киевския, вам, превелебнійшему отцу архимандрыту Мгарского лубенского мнстра Герману, пречестному отцу игумену Густинского мнстра Леонтию, всчестным протопопам ичанскому Иоанну, прилуцкому Феодору, пирятинскому Илиі, лубенскому Иоанну, лохвицкому Григорию, роменскому Евстафию, крестовому пиратинскому Иоанну Андрееву и крестовому ж иерею Матфею Лашовскому да честной игуменіи дівичого Ладинского мнстра Александрі предлагается:

Настоящаго 1745 года августа 20 д. присланным к его преосвященству протопоп борзенский Феодор Величковский доношением представил, что сего 745 года июня 22 намісник новомлынський Евстафий Феодоров обявил в відомстві

его в селі Головенки з церкви архистратига Хрстова Михаїла минушого мая против 7 числа повертя сіверные церковные дверы и отимкнувши, немалое число вещей поворовано. О которых вещах при том доношеніи сообщен реестр и вам в відомствах своїх показанных покраденых церковных вещей приказати смотреть не обещутся ль гді, а если би гді отискались, то о том поступат по силі ея императорскаго величества указов. С вышшепрописанного реестра о покраденных вещах при сем точная сообщается копия, получение же сего вмісто репорта под сим подписав, с посліднего міста обратно в канцелярию его преосвященства прислат.

1745 году августа 24 дня.

Катедральный писар иеромонах Модест.

Реент иеродиакон Георгий.

Канцелярист Роман Кониский».

* * *

«Копия с копій.

Реестр коликое число с церковных вещей поворовано. О том ниже сего явствует:

1. Крест серебряный, стоячий на престоли весом боліе фунта.

2. Пояс шолковый персидский еден да Малой Руси зеленый и красных поясов два.

3. Воздух по штофі вишневом гафованный, на нем изображение: Успение Престой Бцы да другой воздух красный штофовый же.

4. Хусток шитих шолком по швабском полотні, а между тім мішано золотом и серебром четири.

5. Хитон шолковый красный старенной.

6. Денег шестнадцат копиек.

На копійі подпис таков:

С подлинним свидетелствовал канцелярист Роман Кониский.

Получен октября 1 д. Отослан по тракту 2 дня октября.

Феодор села Мгара поп.

Указ сей получен октября 2 дня, отослан по тракту в село Х[и]тці 3 дня.

Указ сей получен презвитер лучанский Назаренский (?) в селі Хицях октября 4 и отослан того ж числа в село Волшанку. Иерей Григорий Якимов.

Получен октябрия 4, отослан в по тракту в село Вязовок, скопиеван 4 дня октябрия. Захария, села Волшанки поп Симеонов.

Получен октоврия 5, отослан по тракту в манастир Сліпородский того ж октабрия 5 дня. Козма села Вязовка поп Феодоров.

1745 года октябрия 5 д. получен сей указ в мнстрі Красногорском Юсковском, которой скопиевавши, обратно в мнстр великий Мгарский отсылается. Иеромонах Иоанн».

(ЦДІАК України. Ф. 137. Оп. 1. № 12. Тогочасна копія).

№ 40

1751, жовтня 29 (18). Глухів. Лист гетьмана Кирила Розумовського до матері.

«Милостивая гсдрня матушка!

Увідомившись через посланнаго вашего, что вы иміете нужду в нікотором вспоможении кдому вашему Адамовскому. Того ради, хотя вы на нікоторое только время просили, однако ж я почтения к вас сыновняго определил в тесное и спокойное владіние в полку Киевском містечка Носовку и Кобыжцу со всіми во оных жителствующими свободными и посполитыми людьми и с надлежащими ко оным містечкам грунтами и угодьями и всіми принадлежностями. На что вам гсдрня матушка и у[ні]версал при сем посылаю, желая от всего сердца [ти]

ми маєтностями благополучно и долголітно владіть. А себя препоручая вашим родительским молитвам, перебуваю ваш послушний син граф К. Разумовский. Глухов. Октября 18 дня 1751 году». (НМІУ. ВР. № 301. Арк. 22–23. Оригінал).

№ 41

1752, липня 31. Глухів. Свідчення щодо забудівлі після пожежі у Глухові місця гетьманської комори.

«1752 года июля 31 д. в домової его ясневелможности господарских дел канцелярии глуховского резницкого цеху цехмистр Степан Пархоменко и Потап Федоров показали, что за прежних его ясневелможности антецессоров за бывших на уряді гетманском в правление генералов имелася за городом Глуховом неподалече Московской браны, между протчими резницкими коморами, одна болшая комора о четырех лядах гетманская. С которой ко двору гетманскому за правления генералов взималось (?) от каждой ляды сала говьяжа в год по три пуда до бывшего в городі Глухове пожару. А нні оное коморное место застроено разных глуховских обывателей соляными лавками. А хто те лавки на оном месті построены, о том сотенная глуховская канцелярия, старшина известна.

К сей сказки вмисто резницкого цехмистра Степана Пархоменка и Потапа Федорова по их прошению глуховский житель Иван Наместников подписался». (ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 25. Арк. 3. Оригінал).

№ 42

1752, вересня 18 (7). «Доношение» Прокопа Трусевича про свідчення у справі Романа Черняка (Черникова, Копилова).

«В домовую его ясневелможности экономическую канцелярию. Доношение.

Сего сентября 3 д. из оной экономической канцелярии присланным ко мні ордером велено жителей села Сопича, подданных его ясневелможности Никифора Суглобова, Самойла Тарасова, Григория Карпікова, войта того села Дмитра Ковалева, дячка тамошнего ж Василя Проценка, для нікоторого діла прислать в экономическую канцелярию. И за силу оного ордера показанных ввише сего сопицких жителей при сем в экономическую канцелярию представляю и о том в покорности своей репортую.

Господар Прокопий Трусевич».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 17. Арк. 7. Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] сентябр[я] 7 д. 1752 году»).

№ 43

1752, вересня 18 (7). «Доношение» про свідчення у справі Романа Черняка (Черняка, Черникова, Копилова).

«1752 году сентября 7 д. жителі села Сопича Никифор Суглобов и Самойло Тарасов, будучи в экономическую канцелярию сискани, сказали, что они подлино могут відать как отц жителствующего в селі Сопичі Романа Черникова Никита Черников пришол в село Сопичи (будет тому годов 50) и сказивал о себі, что он Стародубовского полку был житель. А доподлино оттудова или из заграниці, они про то настояще не знают. Толко как (...)»* отцу его, Черникова, так и к нему, Роману, по ннішнее время никакова не било и сиску, а жильюни спокойно в селі Сопичах».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 17. Арк. 8. Оригінал. Цей же документ з незначними доповненнями міститься на арк. 9 і його підписав замість свідків дяк с. Сопич Василь «Прокопов»).

№ 44

1753, травня 11 (квітня 30). Київ. Чолобитна ченців Києво-Печерської лаври цариці Єлизаветі.

«Всепресвітлішшая (далі йде скорочений титул Єлизавети. – Ю.М., І.Т.).

Бет челом Киевопечерския лавры архимандрит Лука з братиею, а в чем наше прошение, тому слѣдуют пункты.

1

По иміющемуся в полковой стародубовской канцелярії умершаго бунчукового товариша Федора Ширая з лаврою Киевопечерскою исковому ділу, якобы о самоволном и безправном его, Ширая, купленными искони в Стародубовском полку у козаков грунтами, при селі Заборьї лежачими, пахатними, лісними, сінокосними и отчинами с прочіими угодиї с дворами и подсосідками, на оных грунтах живучими, прозиваемими Голофастами, оною лаврою завладеніи, присланным з той полковую стародубовской канцелярії в Киевопечерскую лавру сего априля 24 дня писмом, требуется от оной лавры присылки в ту полковую стародубовскую канцелярию к отвѣтствию повѣренного з вірующим в силі малороссийских прав писменным видом.

2

И потому вышеозначенного бунчукового товариша Федора Ширая исковому ділу повіряем мы в оной полковой стародубовской канцелярії хождение иміть и в отвѣті быть лавры Киевопечерския соборному иеромонаху Михаїлу и кому от него Михаїла будет повѣрено и что он, Михаїл по тому ділу учинит, прекословить не будем.

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом повеліно было сие наше вірующее челобитье в киевской губернской канцелярії приняв, записать и с оногo челобитья наима показанного иеромонаха Михаїла в силі малороссийских прав в книгі статуті розділа четвертого артикула 56, с которого при сем сообщен справочний перевод обыкновенную урядовую с оной киевской губернской канцелярії для представления в полковой стародубовской канцелярії дат выпись.

Всемиловитїйшая государыня просим вашего императорского величества о сем нашем челобитїи рішение учинить

К поданію надлежит в киевскую губернскую канцелярию.

Писал сию челобитную Киевопечерския лавры канцелярист копеїст Матвій Голиковский априля 30 дня 1753 года.

К сей челобитной стия Киевопечерския лавры архимандрит Лука руку приложил.

Перевод права малороссийского книги статута розділа 4 артикула 56 «О злиценью річи и о даванью моци иншим за себе у права мовити» (далі йде текст артикула 56. – Ю.М., І. Т.).

С печатного артикула переводил Киевопечерския лавры канцелярії реант иеромонах Фаддей».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 1559. Оригінал).

№ 45

1753, травня 11 (квітня 30) і травня 22 (11). Київ. Чолобитна ченців Києво-Печерської лаври цариці Єлизаветі.

«Всепресвітлішшая (далі йде скорочений титул Єлизавети. – Ю.М., І.Т.).

Бет челом Киевопечерския лавры архимандрит Лука з братиею, а о чем наше прошение тому слѣдуют пункты.

1 По иміющемусь в полковой стародубовской канцелярії Новоміскої

Стародубовской сотні курінних атаманов лищицкого Захария Шпигара и попогорского Якима Иванченка с товариством якобы за порабощение их лаврою Киевопечерскою в подданство и за послідовавшие им обиды исковому ділу, присланным сего априля 24 д. в оную Киевопечерскую лавру с той полковой стародубовской канцелярії писмом требуется от оной лавры присылки в ту полковую канцелярию и отвѣтствию повѣренному с вірующим в силѣ прав писменным выдом.

2 И потом вышписанных атаманов с товариством иску повѣряем мы в оной полковой стародубовской канцелярії хождение имѣть и в отвѣті и доказательствѣ бытъ Киевопечерския лавры соборному иеромонаху Михаїлу и кому от него будет повѣрено и что он, Михаїл по тому ділу учинит, прекословить не будем.

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом повеліно было сие наше вірующее челобитье в киевской губернской канцелярії приняв, записать и с оного челобитья на имя показанного иеромонаха Михаїла в силѣ малороссийских прав в книгѣ статуті розділа четвертого артикула 56 обикновенную урядовую с оной киевской губернской канцелярії для представления в полковой стародубовской канцелярії дать выпись.

Всемиловитѣйшая государыня просим вашего императорского величества о сем нашем челобитьі рішение учинить.

К поданию надлежит в киевскую губернскую канцелярию.

Писал сию челобитную Киевопечерския лавры подканцелярист Данило Крамарев 1753 года априля 30 дня.

К сей челобитной стия Киевопечерския лавры архимандрит Лука руку приложил.

Лета тысяча семсот пятьдесят третяго мая в первыинадцатый день по указу ея императорского величества дана сия выпись ис киевской губернской канцелярии в Киевопечерскую лавру архимандриту Луки з братиею для того, что в ннешнем тысяча семсот пятьдесят третем году апреля тридесятого дня ея императорскому величеству оной архимандрит Лука з братиею бил челом, а в киевской губернской канцелярії подал челобитную. В которой написано: по иміющемусь в полковой стародубовской канцелярії делу Новомеской Стародубовской сотні куренных атаманов лищицкого Захария Шпигаря и попогорского Якима Иванченка стовариством якобы за порабощение их лаврою Киевопечерскою в подданство и за послідовавшие им обиды исковому делу присланным апреля двадесят четвертого дня в оную Киевопечерскую лавру с той полковой стародубовской канцелярии писмом требуется от оной лавры присылки в ту полковую канцелярию к отвѣтствию поверенного с верующим в силе прав писменным выдом и по тому вышеписанных атаманов с товариством иску означенной Киевопечерския лавры архимандрит Лука з братиею поверили в оной стародубовской канцелярии хождение имѣть и в отвѣте и доказательстве бытъ Киевопечерския лавры соборному иеромонаху Михаїлу и кому от него будет поверено и что он, Михаїл, по тому делу учинит, означенной архимандрит з братиею прекословить не будут и просил оной архимандрит Лука з братиею дабы высочайшим ея императорского величества указом повелено было то их верующее челобитье в киевской губернской канцелярии приняв, записать и с оного челобитья на имя показанного иеромонаха Михаїла в силе малороссийских прав в книгѣ статут роздела четвертого артикула пятьдесят шестого обикновенную урядовую с оной киевской губернской канцелярії дать выпись для представления в полковой стародубовской канцелярии и по тому оного архимандрита Луки з братиею челобитью, а по приговору присудствующаго в киевской губернской канцелярии по ея императорского величества указу и с правительствующаго сената брегадиря и киевского обер коменданта Костерина маяя первогнадесят дня сего тысяча семсот пятьдесят третяго года определено и звышепрписанной челобитной дать и з оной губернской канцелярии

обстоятельную выпись и закрепить оную киевской губернии секретарю Алексею Фотееву с приложением оной киевской губернии печати. А по закрепі помянутую выпись для объявления в вышеписанной стародубовской полковой канцелярии и в протчих судебных местах, где надлежит, отдать в оную Киевопечерскую лавру с роспискою и по силе вышеписанного приговору сия учиненная в киевской губернской канцелярии выпись для объявления в означенной стародубовской полковой канцелярии и где надлежит с приложением киевской губернии печати по записке в оной губернской канцелярии в книгу в Киевопечерскую лавру (...) * маия первогоднадесять дня тысяща семсот пятдесять третего года.

Такову подлинную выпис для отдачи в Киевопечерскую лавру оная лавры иеромонах Иафет Нагайковский принял и росписался.

Канцелярист Михайло Ганинков.

1753 года маия в 11 д. по указу ея императорского величества присудствующей в киевской губернской канцелярии по ея императорского величества указу и с правительствующаго сената брегадир и киевской обер камендант слушав сего челобитья, приказал из оного учиня обстоятельную выпись в том, что по иміющемуся в малороссийской стародубовской полковой канцелярии Новомеской Стародубовской сотні куреньных атаманов лищицкого Захаря Шпигаря и попогорского Якимя Иванченка с товариством якобы за порабощение их Киевопечерскою лаврою в подданство и о протчем исковом ділу повірено быть повіренным оной Киевопечерской лавры соборному иеромонаху Михаилу и по сочинении оного выпись ис киевской губернской канцелярии в Киевопечерскую лавру для объявления в вышеписанной стародубовской полковой канцелярии и в протчих судебных містах, где надлежит, отдать с роспискою, а ту выпись закрепить киевской губернии секретарю Алексею Фотееву с приложением киевской губернии печати.

За крайнею болезнию его высокородия гсдна брегадира и киевского обер коменданта Ивана Ивановича Костюрина подписал секретарь Алексей Фотеев.

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 1559. Оригінал).

№ 46

1754, червня 25 (14). Лист радника Григорія Теплова у генеральну військову канцелярію гетьмана Розумовського.

«В генеральную его сиятельства ясневельможного высокоповелительного гспдна гспдна гетмана и разных ординов кавалера войсковую канцелярию.

В экономическую его ясневельможности канцелярию потребно описи 726 году, по которой город Батурин с уездом принят был во владіние князя Меншикова. А по извѣстию оная опись иміється при генеральной войсковой канцелярии. Того ради его ясневельможность приказал требовать, чтоб оная прислана была в экономическую канцелярию, о чем в генеральную войсковую канцелярию сообщается.

Советник Григорий Теплов.

1754 году июня 14 д.».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 61. Арк. 2. Оригінал (?). Запис зверху документа: «Под[ано] 1754 году июня 14, записав до книг»).

№47

1754, червня 25 (14). «Доношение» в домову економічну канцелярію гетьмана Розумовського.

«В домовую его сиятельства ясневельможного високоповелительного гспдна гспдна гетмана и разных ординов кавалера экономическую канцелярию.

По сообщению оной экономической канцелярии, которим требовано присилки в ту экономическую канцелярию описи 726 году, по которой город Батурин с уїздом принят был во владіние князя Меншикова, оная опись в переплете в

книге, в которой по листам написано тысяча нумеров (курсивом відзначений текст був закреслений і написано: «тысяча листов». – Ю.М., І. Т.), при сем в ту экономическую канцелярию посылается. В которой книге и других маетностей описі состоят, по коих от дача была за оного князя Меншикова.

1754 году июня 14 д.».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 61. Арк. 3. Оригінал (?). Запис: «Отписано за терміну юня 13 д.»).

№ 48

1755, листопада 10 (жовтня 30). «Доношение» Павла Ломиковського (у 1764 р. черн. хоруужий) та Федора Чуйкевича генеральній військовій канцелярії.

«1755 году октября 30 д.

Прошедшаго 1752 году августа от 22 числа представленной в экономическую канцелярию при доношении гспдря дому его ясневелможности войскового товарища Прокопия Трусевича житель сочицкый Роман Копилов, он же и Черняков, з сумнителним о породі его свідітелством полским писанным отослан был в генералную войсковую канцелярию на рассмотрение. Кой того ж году сентября 1 д. из оной генеральной канцелярии со взятим в оной же канцелярии допросом обратно для изслѣдования о породі его прислан в экономическую канцелярию. А в оном же допросі показал он, Черников, себе з отцем своим Никифором захожих с полской области містечка Любечи владіния князя, прозиваемого любецкого, и что отец его с ным же, Романом, в давных годіх пришол в показанное село Сопич, женился на удові козачкі, прозиваемой Соловьевой, и прожил тамо в звании козачом. А в минувшую турецкую войну оной отец его с протчими сотні Глуховской козаками, будучи в кримском поході, обратно не возвратился. А он де, Роман, оставшись в том же селі Сопичі в жителя сочицкого (кой уже умре) Осипа Копилова, жил при оном Копилу до совершенного возраста боліе двадцяти годов и от оного Копилова в том же селі Сопичі на посполитской дочери оженился, где нині в подданстві его ясневелможности живет. А в дополнение того своего допросі в экономической канцелярии 1752 году сентября 2 д. данною сказкою послался на засвідітелствование жителей сочицких козака Федора Солобаева и посполитих Никифора Суглобова, Самоила Тарасова и Григория Карпикова, коі будучи в экономической канцелярії сискани допросом показали, что оны подлінно відають как отец его, Чернякова, Никифор Черняков, пришол в село Сопич на жителство, чему будет годов до пядесят. А сказивал о себі якобы он Стародубского полку жител. А подлінно ли отътуда или з Полщи, о том оны заподлінно знат не могут. А понеже такого оних сочицких жителей против зсылки его, Чернякова, показание ко утверждению річей его недостаточно, он же, Черняков, в допросі своем как вышеписанно в генеральной войсковой канцелярии показал, что отец его был якобы в козачом компуті и из кримского походу не возвратился. О чем в экономической канцелярии справится ні по чему. Для того в оной канцелярии определено: оного Чернякова к надлежащому о том определению в генералную войсковую канцелярию при сообщении отослат и что об нем тамо учинено будет, требоват увідомления.

Павел Ломиковский. Федор Чуйкевич».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 17. Арк. 14–14 зв. Оригінал).

№ 49

1756, травня 5 (квітня 24). Глухів. «Доношение» смотрителя Стефана Іванова в гетьманську домову економічну канцелярію.

«В домовую его ясневелможности высокоповелительнаго гспдна гспдна гетмана и многих ординов кавалера экономическую канцелярию.

Доношение

Принял я по описі от бившого двора кучеровского старости Федора Ильенка мелницу, припруженную к берегу его ясневелиможности на речки Клевені близ села Сопича, в дачах подьданих потаповских великороссийских человіком Григорием Корноуховим устроенную, о дву мучних колах, прозиваемую Оксоновскую. И хотя оной Ильенко веліл мні словесно з той Оксоновской мелници взимати помісячно ко двору кучеровскому з разного розмірового помолного хлеба заберет его ясневелиможности половинную часть. Однак при ділах, в дворці кучеровском находящихя, повеленного ордера и з канцелярії экономической о взиманіи з той Оксоновской мелници з розміру половинной части хліба во дворе кучеровский не іміється. Того рады оной домовою его ясневелиможности эконромической канцелярії о више прописанном в покорности моей представляю: прошу как повеліно будет взимать лы з виш прописанной Оксоновской мелници з розміру помолного хлеба часть половинную на дворец кучеровский и что учиненно будет отдавать на то резолюції імію.

Смотритель кучеровский Стефан Иванов.

1756 году апреля 24 д.

№ 167».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № арк. 10–10 зв. Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] июня 2 756 году»).

№ 50

1760, квітня 24 (13). – Глухів. «Доношение» військового товариша Григорія Пибари (?) в домову економічну канцелярію щодо оренди шинку.

«В домовую его ясневелиможности высокоповелительнаго гспдна гспдна гетмана и разных ординов кавалера экономическую канцелярию

Покорное доношение

Извістился я, нижайший, что состоящий в Глухові за городом по Сварковской улице шинковый его ясневелиможности двор находится в откупі за глуховским жителем Димитрием Гресевицем, но оному Гресевицу в том откупі ныні уже срок кончится. Я же желаю оной двор взять в откуп на три года и платить с надачею против оного Гресевица в год по тридцать сім рублев. А кто б еще пожелал оной откупить, с тім в торг итить імію. Для того об отдачи мні оного двора экономической канцелярии к заключенію мною контракта учинить определение покорно прошу.

Войсковий товариш Григорий Пибара(?).

1760 году априля 13 д.».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 65. Арк. 3. Оригінал. «В сотенное глухов[ское] прав[ление] под[ано] априля 13 1760 году»).

№ 51

1760, травня 21 (10). Глухів. Поручний запис військового товариша Луки Яснопольського.

«1760 году майя 10 д. я, ниже подписавшийся, в домовою его ясневелиможности экономической канцелярии за жителем глуховским Демяном Игнатовым (которой взял в откуп на один год экономический его ясневелиможности двор, за городом Глуховом по Сварковской улице состоящий, за сумму в год сорок рублев) дал сию поручную в том, что он, Игнатов, по своему в контракте обязательству исправно будет уплачивать деньги во всякой половине года по дватцати рублев. А есть ли бы он, Игнатов, тех денег на показанные чрез год сроки уплачивать не в состоянии был, то я надлежащее число денег должен буду за него, Игнатова, заплатить безудержно. Что же касается до обережения онаго его ясневелиможности двора

от пожарных случаев, то и в том имею наблюдать по силе контракта. Для чего на сей поручной и подписался.

Войсковой канцелярист Лука Яснополский».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 65. Оригінал).

№ 52

1760, лютого 6 (січня 26). Глухів. «Доношение» тульського купця Єгора Бельського щодо оренди лавки в Глухові.

«В домовую его ясневелможности высокоповелительного гспдна гспдна гетмана и разных ординов кавалера экономическую канцелярию

Нижайшее доношение

Известился я, что из состоящих в городе Глухове двох экономических лавок одна имеет быть отдана в откуп. И понеже оную экономическую лавку я желаю взять в наем с таким договором дабы мне можно было против прежнего в оной лавке способно торговать тульскими железными и прочими товарами. И за оную лавку, так как и за свободный торг, имею платить в сумму его ясневелможности чрез один год пятьдесят рублей. Для того об отдаче мне оной экономической лавки в наем за объявленную от меня цену нижайше прошу экономическую канцелярию учинить определение. Есть ли же оной канцелярии можно меня уволнить от сотеннаго глуховскаго правления, то есть чтобы от онаго меня ни в какия гражданския повинности не употребляно и никаких бы дач не требовано, поелику я здесь никакой оседлости не имею, то над вышеобъявленную мною цену еще наддать десять рублей имею.

К сему доношению тульской купец Егор Харламов сын Белский подписался.

1760 году генвора 26 дня.

Докладывано дня 16 1760 год,у приказано просителя явится»

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 65. Арк. 2. Оригінал. Запис: «Под[ано] генвара 26 1760 году»).

№ 53

1760, січня 2 (грудня 22). Глухів. «Доношение» глухівських сотника й отамана в економічну канцелярію.

«В домову его ясневелможности высокоповелительного гспдна гспдна гетмана и разных ординов кавалера экономическую канцелярию

Покорное доношение.

По иміючомусь в сотенной глуховской канцелярії по иску козака сліпородского Алексія Козачка и протчих о поворованій в них с пасек немалого числа пчел ділу оговорени ворами Яковом Козченком, Тимофіем Семенченком, Семеном Шкурченком и Федором Черним, жиючий в шинковом его ясневелможности загородном дворі шинкар Демко Подолиненко в том, что ему двома разами, едним за шесть рублей, другим за одинадцять рублей, без весу продали заведомо краденой мед; Ивана Бобровника жена в том, яко в неї, Бобровнички, без битности еї мужа оние вори ворованій мед з свідомо краденого под сохранение в комору ставили, и ку очним ставкам потребни. А яко оние шинкар Подолиненко и жена Бобровникова состоят под видініем экономической канцелярії, того ради о присилки оних шинкара и Бобровниковой жени к очним ставкам и к поступленню с ними за то в силі ея императорского величества указов и малороссийских прав покорно просим учинить определіение.

Сотник глуховский Семен Уманец.

Атаман глуховский Александр Славский.

1760 году декабря 22 д».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 73. Арк. 14. Оригінал. Запис зверху

документа: «Под[ано] декабря 23 1760 году», а снизу: «Требуемых людей отослат в сотенную канцелярию при реестрі, а запечатанный мед у шинкара в амбарі взят у (...) * глуховскую (...) * ему, шинкару, свободним»).

№ 54

1760, серпня__. Глухів. Лист до Г.М. Теплова щодо справи тульського купця Єгора Бельського.

«Высокородный и высокопочтеннейший гспдн статский советник, милостивый гсдрь мой Григорий Николаевич.

При отъезде вашего высокородия из Глухова между прочими делами докладывано вашему высокородию и поданное сего году генваря 26 д. в экономическую канцелярию от тульского купца Егора Харланова сына Белского доношение, которим он просил о дозволении ему торговать по прежнему в Глухове в экономической лавке, за которое дозволение и лавку сулил он, Белский, в год по пятидесяти рублей.

За тем докладом оног доношения ваше высокородие изволили дать резолюцию: есть ли оной купец Бельской дасть в сумму его ясневелможности за дозволение о свободной ему торговле 50 рублей и за лавку экономическую 50 же рублей, итого сто рублей, то такое просимое им, Белским, дозволение и учинить так как и экономическую лавку отдать в откуп.

Почему объявленного купца Белского призвано в экономическую канцелярию и объявлено резолюцию вашего высокородия. Однако оной Белской над* посуленную им 50 рублей цену более денег* (текст між зірочками закреслено, а внизу дописано: «за дозволение торговат в оной лавки сулил на один толко первой год полтораста рублей, а за прочие года платит обовативался (?) против прочих купцов за один наем лавки по 150 в год (?) или не уплачивая на первый год. Тех полтораста рублей взымать от него как за первый, так и за прочие года, по 50 в один год, а более над ту цену ничего». – Ю.М., І. Т.) дать не пожелал. Для того прикажете ль ваше высокородие ему, Бельскому, или глуховским обывателем, буди станут просить отдать в откуп оною экономическую лавку за такую цену, прошу вашего высокородия в резолюцию наставления

вашего высокородия милостивого гсдря моего.

1760 году августа__ дня».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 65. Арк. 3. Оригінал. Запис: «Под[ано] генвара 26 1760 году»).

№ 55

1761, лютого 5 (січня 25) Глухів. «Доношение» глухівської верхівки в гетьманську домову економічну канцелярію.

«В домовую его сиятельства графа ясневелможного високоповелительного гспдна гспдна гетмана и разних ординов кавалера экономическую канцелярию

Покорное доношение

Сего генваря 24 д. гспдн генерал маэор и глуховский комендант Делатур писменно в сотенную канцелярию предложил, что по поданном от козака сліпородского Василя Козачка и посполитого Мартина Морозенка ему, гспдну генералу маэору Делатуру, о воровстве в них з пасек немалого числа пчел и меду на немалую сумму беглими Московского драгунского полку драгунами Яковом Козченком и Тимофіем Семенченком с їх товарищи доношению, потребен загородного экономического шинку шинкар Демко Игнатов в запирателстві в покупке им у оних гранадиров Козченка и Семенченка меду заведомо краденого для дачи с ними очних ставок и требовал присилки оног шинкара Демка Игнатова к нему, гспдну генерал маэору Делатуру, в глуховскую гарнизонную канцелярию

для дачи с нимочних ставок при депутаті. Которому б приказать: ежели на очной ставки оный Игнатов станет заператся, то б ему, Игнатову, пристрасте распроси учинить. Которого шинкара хочай надлежало било по силі его императорского величества указов, малороссийских прав и високих его ясневелможности ордеров, к очним ставкам з ворами к нему, гспдну генерал маэору Делатуру, отправить. Но что он, шинкар Игнатов, по своему откупу состоит под видініем домової економіческой канцелярії для того о вишеописанном под рассмотрение в оную економіческую канцелярию покорно представляем.

Сотник глуховский Семен Уманец

Атаман глуховский Александр Славский.

[1761] году [генва]ря 25».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 73. Арк. 21. Оригінал. Запис: «Под[ано] генвара 26 1760 году»).

№ 56

1761, лютого (січня 31). Глухів. «Доношение» глухівського шинкара Дем'яна Подолиненка в економічну канцелярію.

«В домовуюего сиятельства графа ясневелможного высокоповелительного гспдна гспдна гетмана и разних ординов кавалера економіческую канцелярию Нижайшее доношение.

Сего генвара 13 д. подал я, нижайший, в оную ясневелможности вшей економіческую канцелярию доношение з жалобою на сотника глуховского Уманця, что он декабра в 23 день изшедшого 760-го году, когда я по ордеру оной канцелярий в сотенное глуховское правление явился по иску сліпородского Глуховской сотні козака Алексія Козачка о поворованом в него, пойманными им ворами, з пасіки его меду (о коїх и я с протчими незнанием что воровской тот мед куповал) к очной з оными ворами ставки без всякой вини моей, не бывшого мене доселі ни в каких подозрїниях, и без жадной справки прежде допросу первіе велі в зелізо заковать, почему был и закован. А потом на другой день в неделю рано сискав мене, скована с двома ворами, в кантору пред себе и скрежещущи зубами, угрожая, как закричал на воров: «Говорите де знал ли он как в вас тот мед покупал, что воровской» и ті вори, видимо з страху, сказали на мене, что знал. А я на то начал было им говорить: «Как вы Бга не боїтесь так напрасно на мене говорить, то он, сотник, не дав мні того и выговорить, вскричал на мене там же в канторі, сказивая: «Молчи де ты сукин сн, я де не посмотрю кто ты, а спустя день един праздника стану и тебе так мучить, что ты признаешься», как и одставного компанїйца Голоту з того ж обговору мучил, отчего оной чуть и не умер. И приказал паки отвесь мене з тіми ж ворами под караул и допросит. Почему был я и допрашиван, что по его, сотника, похвалкам и мні послідовало б, буди б чрез прошедший праздник не свободен на поруки с прошением дабы то діло все повелено было отослать в суд войсковий генералний под рассмотрение, а с него, сотника, за показанное в канторі напрасно причиненное мні безчестие и вязения в силі права книги статута в розділі 4-м артикулі 63-м напечатанного, також и из атамана сотенного глуховского Славского, который подобним же образом в економіческой ясневелможности вшей канцелярий без всякой вини моей напав на мене, сукиным сином и шелмою мене взивал и быть поривался и похвалки избыдить мене произносил (яко им того діла судить, будущу же моїми отвітчиками, невозможно) дано было в суд. Нині же я, нижайший, извістился, что оной сотник и атаман в економіческую ясневелможности вшей канцелярию представили, требуя висилки мене в гарнизонную глуховскую канцелярию по доношениютого ж Козачка, в гарнизонную канцелярию занесенному, к очной ставки з тіх воров з біглими рекрутами, и для допросу мене о том же тамо

под пристрастием по требованию оной гарнизонной канцелярии. А понеже им сотник и атаман такова от гарнизонной канцелярии требования принимат и по оному економической вшей ясневелможности канцелярии представлять, відая, что я сотенному правлению неподсуден мимо економическую ясневелможности вашей канцелярии, не надлежало. К тому ж как истец Казачок начал иск свой по команді своей в сотенном правлении, куда и всіх воров представил и тамо совсім діло то уже призведено и к решению пришло, да и с тіх два вора малоросияне и обговорени оними ворами малоросияне ж, почему и разбор того діла единственно до суда малороссийского в силі указов и малороссийских прав, а не до гарнизонной глуховской канцелярии принадлежит. Того ради ясневелможности вшей економической канцелярии нижайше прошу для предписанных законных причин мне, нижайшого, в гарнизонную глуховскую канцелярию не висилат, поколь по тому ділу в подлежащем малороссийском главном суді (гді о том от мене внесено в обстоятелстві прошение) в силі указов и прав разбор и решение послідует и о том учинить милостивое определение.

К сему доношению откупщик економического глуховского дому Демян Игнатов подписался.

1761 году генвара 31д».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 73. Арк. 22–23. Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] генвара 31 1761 году»).

№ 57

1761, травня 7 (квітня 26). Глухів. «Доношение» глухівського шинкара Дем'яна Подолиненка в економічну канцелярію.

«В домовую его ясневелможности высокоповелительного гспдна гспдна Малия Росії обоїх сторон Днепра и Войск Запорожских гетмана и многих ординов кавалера економическую канцелярию

Нижайшее доношение.

По неправому на мене, нижайшого, иску сотні Глуховской козака Алексія Козачка о поворованом в него біглими гранадерами сером меду, которой мною в них куплен якобы завідома воровского, по определению оной економической канцелярии тот мед еще декабра мсца изшедшого 760 году приарестован и свіщен. Которого по вивіски явилось пять пуд з деревом, при котором и воцин тридцять фунтов, якої и нні в важници без отдачи мні находится. А яко оной Козачок з пяти розпросов оних гранадеров явился обличен, ибо оние показали, что я тот мед в них купил зачиста, а не завідомо краденого, и таковым поклепом получа от оних воров уплачение мною им денги и их пожитки, волочил мене по судам и мучил содержанием безвинно в оковах и под караулом и тім лишив мене промыслу моего в откупном оной економической канцелярии загородном домі мало не чрез четири мсці, доставил к немалым убиткам таковым, что я не токмо с оногo какой либо прибели, но и должних в казну его ясневелможности договорных за показанной дом остальних двадцяти рублей денег, ежели оногo меду нні не повелено будет мні отдать, уплатит чем вовся не имію. Того ради об отдачи мні того приарестованного, мною зачисто купленного меду, яко от мене за оной всі сполна денги продавци, а от продавцов Козачок, получили, даби я могл быть к заплаті оних денег в казну его ясневелможности состоятелен, оной економической канцелярии учинит определение нижайше прошу. О сем просит

откупщик двора економического глуховского Демян Игнатов.

Априля 26 1761 году».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 73. Арк. 29. Оригінал. Записи зверху документа: «Под[ано] априля 30 1761 году», а знизу – «Послат запрос в сотенную глухов[скую] к[анцеля]рию: сколько Козачок от воров получил за пр(...)* себе (?) денег на(...)* велено меда к отдачи. Мая 10 1761 году»).

№ 58

1762, жовтня 19 (8). Глухів (?). Лист генерального осавула Івана Жоравки до Петра Івановича Н.

«Гсдрь мой Петр Иванович.

По писму вашего блгородия о непроизводстве козаками села Сопича (ежели в них грунтов и лісних угодий нет) винокурения в какой силі от меня послан к сотнику глуховскому (Семену. – Ю.М., І.Т.) Уманцю з старшиною ордер. Оного прилагается и к вам ко видінію справочная копия. А в протчем пребываю вашего блгородия доброжелателный слуга Иван Жоравка.

1762 году октября 8 д.».

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 77. Арк. 14. Оригінал).

№ 59

1763, липня 25 (14). Глухів (?). «Доношение» військового канцеляриста Михайла Омеляновича київському митрополиту Арсенію Могилянському.

«Ясне в Богу преосвященному гспдну великому кир Арсенію Могилянскому, православному архиепископу, митрополиту киевскому, галицкому и Маля Росіі.

Всенижайшее доношение

Доношением войсковий товариш Костантий Острожский по іміючомусь заводному делу в духовном Глуховской протопопіі правлению з приходским его ж села Годуновки священником Василием Илковским сего юля 4 дня представил об кражи ним, Илковским, церковних нікоторих привісов и денег собираемых церковних з скринечки; о несодержаніи з дячков и паламарей добрых людей и о одержаніи бродяг и безпомістных людей и о нечестивом его попаді житіі, которая будучи в многих пороках подозрительных, дерзает сама, одомкнувши церков, вьходит в алтар Божий, забирая тамо воровски для своей прибыли церковную оливу, свічи и прочое, перепродует разив по два и по три, а сторонних прихожан (?) с оливою и свічами продават не допускает. От сего оная церков всекрайнійшее иміет оскудіние в свічах и оливі чрез еі единую такую предерзость. Просил он, Острожский, мимо духовное Глуховской протопопіі правление сторонними священники оное дело слідствием произвесть, а ему, приходскому священнику Василию Илковскому, до окончания онога дела в священнодійствіі запретить, чтоб еще в вящее оскудіние церкви своим нерадінием от нечестной (?) своей попаді воровством привесть не могло. И на оное доношение от вашего ясне в Богу преосвященства состоялась милостивая резолюция, толко в том в духовное Вороніжской протопопіі правление указ о изслідованіи вишеупомянутого заводного дела, а о священнодійствіі не упомянуто. Того рады вашего ясне в Богу преосвященства нижайше прошу по поданному от онога войскового товариша Костантия Острожского на приходского священника Василия Илковского с показанием правильным резонов оному священнику Василию Илковскому до окончания следствия запретить в онай церкви годуновской священнодійствоват. А покуда оное слідствие производит[и]с будет, определит от духовного Глуховской протопопіі правления другого инного священника для служения в оное село Годуновку и о сем учинить милостивое свое архипастирское определіение.

Войсковой канцелярист Михайло Омелянович.

1763 году июля 14 дня».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 20917. Тогочасна копія).

№ 60

1763, грудня 16 (5). с. Спаське (Кролевецького р-ну) Реєстр рибалок с. Спаського.

«Реєстр коликое число находится в селе Спаском риболовних людей о том явствует ниже сего,

Звание именам.	Число (...)*
Харко Щербань	1
Семен Щербань	1
Василь Щербань	1
Федор Щербань	1
Левко Врупа	1
Грицко Врупа	1
Омелько Врупа	1
Андрей Врупа	1
Андрей Павленко	1
Итого 10 чел[овек]».	

(ЦДІАК України. Ф. 1633. Оп. 1. № 77. Арк. 14. Оригінал).

№ 61

1782, травня 14 (3). Новгород-Сіверський. Купча.

«Року тысяча сімсот восьмдесят второго мая третьего дня.

Мы, ныжей подьписавшиесь, міщанин Новгородка Сіверского Юрий Иванов сын Копах Кадомовой з дочерью моею Евфросиниею, Карпа Черницкого Кравца женою, чиным відомо сым нашим купчим записом во всякого суда и права и кому відать надлежатимет, в том, что иміючи мы во владініи своім двор наш собственной з огородом и садком мні, Евфросиніи, по наслідству матки моей, а мні, Юрию, по первой жені доставшийся, лежачий под городом Новгородком по дороге к монастыру зьдешнему, идучой в лівой руки на углу при улиці, гді есть шинк гспдна Журавки, а там же напротив чрез дьругую Большую улицу от двора міщанина Григория Пригари, а сумеж двора удови Анни Костихи з сынами еї в приході церкви Воздвижения тот двор з огородом и садком продали его высокородию гспдну совітнику казенной палаты Сергию Сидоровичу Дергуну за сто двадцать рублей и, отобрав ті денги, позволяем владіть вічно ему и потомству его. Ми ж к отбуванію гражданской повинности иміем особие своі грунта. И в том для лучшего достовірия сей наш купчий запис за подписом нашим и упрошенных нами свидітелей на уряді городского сіверского магистрата дали ему, господину совітнику Дергуну, року и дня выше писаного.

К сему вычистому купчому запису продавец міщанин новгородский Юрий Конохов Карпаев подписался, а вмісто его неграмотного по устному и рукоданому его прошенію руку приложил Федор Колеснической.

К сему купчому запису по прошенію міщанки новгородской Карпа Черницкого жени Евфросиніи Черницкой вмісто еї неграмотной руку приложил міщанский син Давид Шох.

При дачи сего вічистого доброволного купчого записа и выдачи денег были и во свидітельство с персональной и рукоданной прозбі выш означенных продавцов Юрия Карпаева и дочери его Евфросиніи Чернецкой при печатех подписались.

Асаул сотенный судия словесный городской новгородський Максим Ключевский.

Абшитованный писар сотенный Евсей Рудніцкий.

1782 года мая 13 дня.

Сей вічистый купчий запис от продавцов, мищанина новгородского Юрия Конохова Карпаева, и дочери его, мищанки новгородской, Карпа Черпацкого жени Евфросиніи Черпацкой, на уряді ея императорского величества в городском новгородском сіверском магистраті самоперсонально при доношеніи сознаю и с прозбі их в вічистие магистрата городского новгородского сіверского книги с тім доношением под № 18 на листі 36 вписан. Для чего и сия поміта за подписом

оного магистрата присутствующих и с приложением урядовой печати учинена.

Бургомистр Степан Жадкевич.

Бургомистр Петр Мешетич.

Ратман Степан Косенок.

Ратман Григорий Пригара.

Ратман Евдоким Налігака.

Ратман Леонтий Онискевич.

Правящий секретарскую должность Степан Коротинский.

Канцелярист Лев Трусович».

(IP НБУВ. Ф. II. № 27810. Арк. 6. Оригінал, завірений підписами і двома печатками).

№ 62

1782, грудня 9 (листопада 28). Новгород-Сіверський. Купча.

«Року тысяча сімсот восьмдесят второго ноября 28 дня.

Я, ниже подписавшийся, міщанин Новгорода Сіверского Евхим Осыпов сын Конах, чиню відомо сым моім купчим записом во всякого суду и права и кому бы о сем ныне и впредь відаты надлежало, в том, что продал я его высородию господину совітнику казенной новгородской сіверской палаты Сергию Сыдоровичу Дергуну дворовое мое місто со огородом, лежачое: едучи по Большой улицы из города к монастыру здешнему, и проехав переулоч Воздвыженской церкви, в лівой руке напротыв двора міщанина здешнего ж Ивана Пригары и сумеж з одной правой стороны сад войскового товарища Грыгория Налягакы, а з другой лівой стороны двор его господина совітника Дергуна. В конці ж гумно и садок племянников моих, міщан Ивана и Андрея Конахов. И взявши я у него, господина совітника, денег пяддесят рублей, позволяю владіть вічно ему и насліднькам его вічно. А мні с наслідньки моими и нькому діла ніт. Жить же имію на другом моем містцу для отъбувания гражданской повинности. А для лутшого укріплення сей купчий запис за рукою моею и упрошенных мною свідітелей на уряді магистрата Новгорода Сіверского дал ему, господину совітнику, року и дня выше пысанных.

К сему вичистому купчому запису с персональной и рукоданной прозбі міщанина новгородского Евфима Конохова вмісто его як неграмотного руку приложил коллежской канцелярист Семен Налягака.

При сем били и во свідітельство по прошенію Евфима Коноха подписались при наших печатех:

Священник крестовоздвиженской новгородской Иоанн Шох.

Губернского магистрата засідатель Иван Пригара,

Коллежский канцелярист Иван Уманец.

1782 года декабря 19 д.

Сей купчий запис от міщанина новгородского Евфима Коноха при доношеніі самоперсонално в городовой новгородский сіверский магистрат представлен, почему за подписанием присутствующих и с приложением печати, равно при подписі и самого продавца, учинена сия поміта. За которою и сей купчий запис требующой стороні гспдну совітнику казенной новгородской сіверской палаты Сергию Сыдоровичу Дергуну отдан генваря 11 783 года.

Бургомистр Степан Жадкевич.

Бургомистр Петр Мешетич.

Ратман Степан Косенок.

Ратман Григорий Пригара.

Ратман Евдоким Налігака.

Ратман Леонтий Онискевич.

Правящий секретарскую должность Емелиан Коротин[ский].

В персональном сознатье сея крепости подписался мїцанин новгородский Евфим Конохов, а вмісто его, неграмотного, по его прошению руку приложил мїцанин новгородской Федор Колесничевский».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 27811. Арк. 6. Оригінал, завірений підписами і двома печатками).

References

Gajecy, G. (1978) *The Cossak Administration of the Hetmanate*. Vol. 1. Cabridge, UK.

Krupnytskyi, B. (1948). *Hetman Danylo Apostol i yoho doba*. [Hetman Danilo the Apostle and his time]. Avgsburg, Germany.

Kryvosheia, V. V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny*. [Cossack officers of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine : Stylos.

Kryvosheia, V. V. (1997). *Ukrainska kozatska starshyna*. [Ukrainian Cossack Elder] Ch. 1. Kyiv, Ukraine.

Mazepyna knyha. [Book of Mazepa] (2005). Chernihiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (2004). «Kozatskyi viddil» fondu «Arkhiv koronnyi u Varshavi» AHAD [Cossack Division of the Archive of the Crown Archive in Warsaw AGAD]. *Istoriia i osobystist istoryka – History and personality of historian*. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (1998). *Z lystiv «kozatskoho viddilu» AKV AHAD u Varshavi* [From the letters of the Cossack department of AKV AGAD in Warsaw]. *Siverianskyi Litopys – Siverian Chronicle*, 5, 14–16.

NBUV IR (Natsionalna biblioteka im. V. I. Vernadskoho, Instytut Rukopysu). F. II. Spr. 18371–18460.

Pavlenko, S. (2004). *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky*. [Hetman Mazepa's entourage: associates and supporters]. Kyiv, Ukraine.

Universaly Ivana Mazepa [Universals of Ivan Mazepa] 1687–1709 (2002). I. Butych (Ed.). Ch. I. Kyiv–Lviv, Ukraine: NTSh.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

Тарасенко Інна Юрїївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

FROM NEW DOCUMENTS TO THE HISTORY OF THE SIVERIAN REGION (XVII–XVIII CENTURIES) (PART 18)

The purpose of this publication is to introduce into scientific circulation important documents created by Hetman of Ukraine Ivan Skoropadsky, Danylo Apostol, Kirill Razumovsky, a number of colonels and other Hetmanate elders, which allows to supplement «Ukrainian diplomatic papers of the XVI–XVIII centuries» – actual task of Ukrainian archeography. Various business documents of the Hetmanate (bill of sale, promissory notes, complaints, registers, etc.) are also published. In addition, the information capabilities of these sources are analyzed and particularly valuable evidence is found. Scientific novelty is closely linked to the above purpose, since for the first time the scientific, archival, non-printed sources are introduced, which are stored in the collections of the Institute of Manuscripts of the National V. I. Vernadsky Library of Ukraine, Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Archives of Poland (Archive of the Main Acts of Ancients in Warsaw, State Archives in Krakow, Museum of Czartoryski in Krakow) and for the first time important facts from the socio-economic, military-political and church history of Ukraine are established. XVII–XVIII centuries, activity of judicial bodies, daily life of the Ukrainian people. As a result of the study, knowledge of the military actions of the period Ruins, the Chigirin campaigns, diplomatic activity of Hetman Ivan Mazepa, about the participation of Ukrainians in the campaigns of the Russian army of the 18th century was supplemented. Particularly important is a group of documents relating to the Starodub region. This ethnic Ukrainian land is now a part of Russia, and every effort is made to erase the memory of its historical identity. In Ukraine itself, the history of the Starodub region was not studied for a long time, and now these studies are just beginning.

Key words: charter, letters, hetman, church, bill of sale.

Дата подання: 1 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мищик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 18). *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 123–162. DOI: 10.5281/zenodo.3860573.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2020). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (chastyna 18) [From new documents to the history of the Seversk region (17th–18th centuries) (part 18)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 123–162. DOI: 10.5281/zenodo.3860573.

Олександр Пилипенко

ДОКУМЕНТИ З ОСОБОВОГО ФОНДУ АНДРІЯ ЖУКА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЧАСТИНА 1)

DOI: 10.5281/zenodo.3860671

© О. Пилипенко, 2020. CC BY 4.0

*Метою дослідження є запровадження до наукового обігу нових, раніше не опублікованих архівних матеріалів початку ХХ ст. та періоду національно-визвольних змагань в Україні. Представлені документи з особистого фонду Андрія Жука – видатного українського революціонера часів УНР, громадсько-політичного діяча, одного з перших фундаторів кооперативних організацій на українських землях, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у м. Києві (ЦДАВО України) та висвітлюють діяльність членів Союзу Визволення України. Наведені документи окреслюють активну суспільно-політичну діяльність Андрія Ілліча Жука у роки Першої світової війни, дозволяють детальніше познайомитися з політичними поглядами, переконаннями, життєвою позицією цього видатного революціонера і державного діяча Української Народної Республіки 1917–1921 рр. Сподіваємося, що ці документи будуть корисні історикам, які досліджують історію України першої половини ХХ ст., джерелознавцям, краєзнавцям, оскільки вони проливають світло на окремі сторінки нашої славетної історії. Документи подано із збереженням мови, орфографії, пунктуації оригіналів. **Наукова новизна** роботи зумовлена підготовкою публікації та введенням до наукового обігу раніше невідомих джерел з особового фонду Андрія Ілліча Жука. Запровадження до наукового обігу документів архівного фонду № 3807, зокрема, неопублікованого епістолярію, рукописів А. Жука і програмних документів партій, товариств, автором яких він був, дозволяє науковцям вивчити особливості українського суспільно-політичного руху початку ХХ ст.*

Ключові слова: Андрій Ілліч Жук, особовий фонд; українські архіви, Союз Визволення України.

Андрій Ілліч Жук протягом 1929–1943 рр. передав частину власних документів на зберігання до Музею визвольної боротьби у Празі. Серед цих матеріалів були документи організацій, товариств, партій – СВУ, РУП і УСДРП, і частина документів, які висвітлювали громадсько-політичну діяльність його самого. Після передачі урядом Чехословаччини «Празького архіву» до СРСР частина його спочатку була передана до Державного архіву Львівської області, де був створений фонд А. Жука під № 227с. У вересні 1946 р. цей фонд обсягом 13 справ надійшов на зберігання до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві¹.

9 липня 1952 р. на підставі розпорядження архівного управління МВС УРСР від 13 травня 1952 р. фонд № 227с був переданий з ЦДІА УРСР до Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР УРСР)². Згідно з актом передачі документів № 26, відомо, що до архіву надійшло 13 справ, які склали один опис. Вони пізніше лягли в основу першого опису фонду Р-3807с в ЦДАЖР УРСР (нині – ЦДАВО України).

Під час роботи особливого відділу секретних фондів ЦДІА УРСР у м. Львові у

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3807 (опис документів справи фонду). Арк. 1.

² Магурчак А.М. Огляди джерел та документальні нариси. Київ, 2013. С. 109.

квітні 1947 р. серед десятків архівних фондів були виявлені документи, присвячені А. Жуку. У результаті був створений фонд А. Жука № 266с обсягом 12 справ³. Згідно з планом роботи особливого відділу секретних фондів ЦДДА УРСР, на 1948 р. передбачалося скласти 6 характеристик на фондоутворювачів особових фондів, серед яких згадувався і А. Жук⁴. Крім того, у Львівському обласному державному архіві був виявлений ще один фонд А. Жука під № 103с. Станом на 19 лютого 1948 р. у ньому зберігалися 22 справи – спогади та біографічні нотатки А. Жука⁵.

В основу фонду № 103с лягли документи із «Празького архіву». Значна частина архівних матеріалів надійшла з Чехословаччини у 1959 р. Серед переліку фондів фонд А. Жука був зазначений як «Керівник Союзу визволення України в м. Відень». Водночас відбувався науковий опис справ. Так, 11 березня 1959 р. були описані документи, які містять спогади А. Жука про його діяльність у РУП, УСДРП, вирізки статей з журналів, газет. Згідно з актом від 23 квітня 1966 р., з Львівського обласного державного архіву надійшов фонд № 727с «Жук Андрій Ілліч» обсягом 30 справ, які хронологічно охоплювали 1881–1939 рр.

У ЦДАЖР УРСР у 1961 р. відбулося утворення фонду «Жук Андрій – член Харківського Центрального комітету Революційної української партії (РУП), Голова президії Союзу визволення України, активний учасник емігрантських організацій українських буржуазних націоналістів». У ЦДДА УРСР на підставі розпорядження Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР та архівного управління республіки № 3/ГБ/071 від 5 березня 1966 р. фонду А. Жука був присвоєний номер Р-3807с. Незабаром цей фонд був переданий до ЦДАЖР УРСР. Відтак, згідно з актом перевірки від 24 грудня 1971 р., в об'єднаному фонді Р-3807с «Жук Андрій – член Харківського ЦК РУП 1903–1934 рр.» нараховувалось 54 справи.

Розсекречення фонду відбулося відповідно до акта від 18 листопада 1990 р. комісією з розсекречування документів відділу спецфонду ЦДАОР УРСР на чолі із заступником директора архіву Р. І. Ткачем. Підставою для його проведення слугував наказ директора архіву від 11 березня 1987 р., пункт 2 рішення колегії Головархіву УРСР «О расширении доступа к документам, хранящимся в государственных архивах республики», а також положення № 4 інформаційного листа 04-779 від 14 грудня 1989 р. «О проведении работы с архивами республики по расширению доступа к документам ГАФ СССР».

Архівний фонд особового походження українського громадсько-політичного діяча Андрія Ілліча Жука є унікальним за своїм складом та структурою. На сьогодні другий опис фонду нараховує 68 справ. В ньому представлені цінні документи, узагальнення і аналіз яких дає змогу здійснити часткову реконструкцію життєвого шляху славетного борця за незалежність України, а також з першоджерел дослідити історію діяльності РУП і УСДРП. Слід також додати, що А. Жук любив книгу і мав власну бібліотеку, зібрану з творів україномовної та іноземної літератури, кількістю 598 томів⁶. Тому в наведених нами листах міститься перелік книг, надісланих А. Жуком до НТШ у кількості 138 позицій, а також видання СВУ, полонених у фрайштадському таборі, книги про Т. Шевченка і його твори. Публіцистичному доробку А. Жука присвячено кілька справ. Зокрема, це вирізки статей із газет «Діло», «Новий час» за 1930-ті роки під псевдонімами Андрій Вовчанський, А. Критський⁷.

Сподіваємося, що запровадження до наукового обігу документів архівного фонду № 3807, зокрема, неопублікованого епістолярію, рукописів А. Жука і про-

³ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 246. Арк. 48; Спр. 306. Арк. 14.

⁴Там само. Спр. 306. Арк. 4.

⁵ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 3.

⁶Там само. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 3–11.

⁷ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 8–15.

грамних документів партій, товариств, автором яких він був, сприятиме подальшому науковому вивченню українського суспільно-політичного руху початку ХХ ст. Гадаємо, що ці джерела будуть корисні для істориків, які досліджують історію України першої половини ХХ ст., джерелознавців, краєзнавців, оскільки вони проливають світло на окремі сторінки нашої славетної історії. Документи подано із збереженням мови, орфографії, пунктуації оригіналів.

№ 1

**Звіт А. Жука про поїздку до табору військовополонених у Фрайштадті
1-2 березня 1915 р.**

ЗВІТ З ПОЇЗДКИ ДО ТАБОРУ ПОЛОНЕНИХ В ФРАЙШТАДТІ.

В Фрайштадті побув я три дні разом з товаришом Жеденевським в днях 1-2 марта 1915 року. Пожинаючи особисті вражіння і спостереження обмежусь фактичним представленням просвітньо-політичної роботи яка в сім таборі ведеться під зарядом «Союза Визволення України».

Табір числить коло 12 тисяч полонених з виїмком кількасот жидів і членів інших національностей все Українці. Почалась робота з приїздом професора Сімовича в першій половині листопада 1914 року з організації читань української літератури для іншої маси полонених. Одночас почалась організувати бібліотека. В грудні заведено хор і оркестру. Для оркестри закуплено музичні інструменти, пізніше фортеп'ян, фісгармонія і грамофон.

Пізніше для організації читань куплено чарівний ліхтяр. В лютім заведено науку неграмотних, курс німецької мови, рисовань, основано кружок драматичний і заведено курс української граматики, української літератури і історії України. Вся та робота веде ся під загальним проводом професора Сімовича при співробітництві ф. Турули панів Безпалка Гаврилка Голубця і кількох полонених х інтелігенції як учитель Падалка, академік Бондаренко й інші. Основою і центральним місцем є бібліотека, читальня, яка містить ся в окремім бараку, прикрашенім портретами українських діячів. Бібліотеку веде учитель з полонених Клепач. Дня 1/1 1915 р. бібліотека числила 500 книжок в українськім відділі і 100 книжок в російськім відділі.

Всі книжки зкаталоговані і зінветовані. В окремій книзі роблять ся виписи випозичених книжок, а бібліотека робить у себе замітки про бажання полонених щодо книжок і їх суд про прочитані книжки. Видають ся книжки кожного дня по обіді між 2-4 годинами, пересічно на день яким сто особам. Забрані книжки несуть до себе в бараки, або сідають тут же в читальній залі і читають. Часто грамотні читають на голос в маленьких кружках для неграмотних. За час 15 листопада до 28 лютого 1915 р. випозичено було українських книжок до 2998 а російських 813. Всіх читаючих є около 1000. З українських книжок найбільшим попитом тіжить ся твори Квітки-Основяненка, Вовчка, Шевченка, інтелігентні люди читають багато Франка і Коцюбинського. З історичних книжок читають Антоновича про козацькі часи на Україні, історію України Коваленка, а з російських книжок популярну історію російську Шишка і записки Генерала Куропаткіна про російсько-японську війну. Серед позичальників найбільше полонених Полтавців і Чернігівців.

Ширшу публіку з полонених захоплюють читання в слух, в викладовім бараці, який веде Сімович, Безпалко, Гаврило і деякі з полонених. На таких читаннях буває пересічно кожного дня 600–700, а іноді і поверх 1000 людей. До тепер читались окремі твори Шевченка, Марка Вовчка, Руданського, Мирного, Франка, Винниченка, Глібова. Читання такі ведуть ся також в окремих бараках, на які учащає по 100 по 200 людей. Під кінець крім белетристики почали читати на со-

ціальні теми. Читалось про кріпацьку неволю, в моїй присутності читав Безпалко брошуру: «Чи є тепер панщина».

Велику атракційну силу і виконує значіння мав хор, зорганізований в кінці грудня 1914 року отчем Турулою. Хор складається з 129 людей, переважно Полтавців, Чернігівців і Києвлян. Є прекрасні сопранові і баритонові голоси. При кінці марта вивчив хор кількадесят пісень народних композицій Лисенка.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 172).

№ 2

Лист А. Жука до Д. Дорошенка і товаришів від 16.03.1916 р.

Лист А. Жука до Д. Дорошенка і тов.

Четвер

16/III 16

Перед кількома днями приїхав до Львова з Луцька п. Сигізмунд Густавович Льоппе, німецький пастор, з роду німець, але спольщений. Він є референтом шкільним при Кроденменди в Луцьку і займається кріонізацією шкільництва в місті Повіті. Є він також заступником бурмістра. Приїхав за підручниками і приладами шкільними. Мав адресу Крип'якевича і до нього звернувся за підручниками для українських шкіл. Був я у нього сьогодні з Крип'якевичем і довший час говорив про шкільні справи. Удає з себе об'єктивного чоловіка і, здається, ним є, але на першім пляні ставить поляків, нехотя. Німець польської культури, але прихильний до українців – так можна його характеризувати. Все ж ліпше як поляк або рутенець, що тіни своєї рутенської боїться... Отже будуть отворені дві українські школи – одна в Луцьку, друга на селі, близько Луцька. В Луцьку учителем буде Голубович, про якого Льоппе відзивається якнайкраще, на селі якийсь також місцевий вчитель. Дальше можна буде отворяти школи в інших селах, коли знайдуться учителі. В Луцьку існує уже школа польська, приватна.

Буде заложена крім української школи, школа жидівських дітей німецько-польська (паралельні кляси). Кравськомада мала б покривати всі кошти оновлення шкіл і половину коштів утримання школи (плянові видатки), другу половину мало б покривати родичі, громада. Тож нібито є рішення, але Льоппе навіть коли можемо причинятись матеріально до закладання шкіл помагати як раз при основаною їх. Значить покривати частину коштів основання і вложення в наукові осередники та прилади, а на покриті другої половини більших видатків мають знайтися місцеві средства.

Я з Крип'якевичем став на тім, що треба помагати при основаною, в сей спосіб готуються власті до акцій і заохочується людяність, а коли школа оснується – тоді якось буде... Просто буде подумати про доставлення учительства з Галичини. Конче треба також позбирати учителів і академіків з полонених на Волині і Холмщині та в Фрайштадті курс урядити, може зложаться так обставини, що їх випустять на вільну стату і вони отримають на полоні таких учителів. Для Луцької школи закупили все необхідне. Кошти сього закуйна будуть виносити 200 до 300 кор. Можемо для кожної школи жертвувати сею сумою. Річчю місцевого Комітету буде урядувати зносини з ., займатися збиранням і взагалі опікою шкільництвом в наукових областях.

Сьогодні винайняв помешкання в ставропігії, з Бляхарської ул Сход велика простора кімната для приміщення комітету польських і комітету для окупованих країв. Чинш – 30 кор. Місячно, але треба умеблювати, машину до писання купити і заусловити чоловіка до канцелярської роботи. Дав. Анож до «Діла» зголосився один академік. Може його прийму за яких 150 кор. місячно. Конче тут треба постійно бути мені або Дорошенкові.

З'явився сьогодні Фоли Літак як птиця, а нащо? Привіз від Вас листи. Чаковський просить, щоб Скоропис конче його зарекламував. Треба також конче зарекламувати Крип'якевича до диспозиції Союзу для роботи у Львові. Зробіть се чим скорше. Я дальше хворий.

(ЦДАВО України Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 173).

№ 3

Лист Андрія Жука від 18.03.1916 р.

18/ІІІ 1916

Вчора 17/ІІІ підготував нову конференцію з Войнаровським і Фомичами в справі «Українського слова» і в інших справах. З «Українським словом» досі не ясно. Напишіть до Скоритися, щоби не висилав до «Українського слова» жадних грошей він доки ми не напишемо, а зробимо як тоді, як справа виясниться. Сьогодні 18/ІІІ принакдом повернувся учат. Таранько, який з нами кореспондує і є коло Луцька та який головно знімається на місці нашими народними справами. Умовляємо з ним про все. Говорив, що Гаврикови не дуже добре йде, він мав підходящий циз пізнання ним мови і не має «форм європейських». Але трохи людей звербував перебуває на селах. Є там дідичи поляки – українофіли. Спритно повів справу Савович в Цал. Цалинятку, але багато є невідповідних людей (шулювини) серед яких тої партії, що прийшла до Кадет – добрі. Зовсім не повелося Цітоверхому в Ковелі, його підтримують, як про се мені сказав сьогодні Назарук. Не знаю, чи правда. Сьогодні вечером улаштувую товариську вечерю з нагоди побуту тут Льоппе і Таранька. Се потрібно. Вчора остаточно полагодив справу з Будзиковецьким, книжок нашлося всього по 227 кор. Правда він їх за тією ціну відаруває, але є гарні речі.

Для школи в Луцьку закуплено все, що треба. Може бере з собою, через Таранька передався літературу для німців і для подарення серед поляків. Село Ліпинецького є під Австрією, в Вол Вол повіті. Голубович знає Ліпинецького. Таранько про Голубовича відзивається найкраще. Чи послали йому гроші? Вчора послали до Льоппе «для адаптації». Барвінського. Гроші з Берліна коли не можуть прислати довго хай перешле почта до Львова, бо я тут затримався не менше як на тиждень. Мушу налагодити все, а Дорошенко хай збирається сюда чим скорше, бо без присутності когось з нас – не піде.

(ЦДАВО України Ф. 3708. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 174).

№ 4.

Лист Андрія Жука від 20.03.1916 р.

20/ІІІ 1916

В суботу вечером зібрав я більше товариство і гостили вечерю пастора Льоппе, про якого я вже згадував. Здається він і я одним з тих «інспекторів», про яких згадувало в письмі argeoberkomando. Чим далі тим більш виявляється, що він є властиво поляк, але для нас не буде шкідливий. Він є фактичним бурмістром Луцька, бо бурмістр мало інтелігентний чоловік. Цивільним Комісаром є нікий Тайдельов, німець з Буковини, оженений з донькою православною Священника. Певно його знає Василько і що дорогою можна б мати там вплив. Дуже було б бажаним, як би при допомозі Тайдельова, та його представлення приділити до справ нинішніх в Луцькім окрузі Таранька. Взагалі на місці можна багато зробити коли

б були свої люди в урядах або впливи. Показує се Володимир. Там уже пороблено з місяця староста о спровадження до Володимира двох вчителів з Галичини.

Поїде, як вигорить справа, сестра жінки Крип'якевича і якийсь Бойчук. Третьою силою учит. Буде місцевий учитель з села, не пригадую назви яка, а провчившись трохи при Галичанах піде учителювати на свої села, де також приготується отворення школи. Вчора, в неділю, був на засіданню Комісії для шкільних справ в окупованих областях при учит. громаді. В середу продовження. Вечором вчора були сходи у Войнаровського в справі укр. слова. Голубович підписав нарешті. Здається справа піде, тільки всі вони проти Цегельського. Не кажіть тільки про се самому Цегельському.

Виводзьо Старосельський приїхав сюди з Кодри і подавав близькі інформації про звербованих добровольців в Вол.-Волинському повіті. Жида – гарні хлопці, українці – слабкіші. Вітовському і Гаврилкові завдання не повелось. Бачився з видавцями шмахів – Федорцівим і Дідушками. Говорять приязно, може для того, що камінь за пазухою носять. Але не зворожити а з особистої приязні до Донцова. Назарук казав, що вища дружня з співробітників «Шляхів». Треба чим скорше рекламувати Крип'якевича до Фрайштадту або взагалі до роботи серед полонених, бо його готові при новім побирі взяти до війська. Юльцо Бач дуже хворий, а до того має жінку і маленьку дитину. Лежить у жінки. Мусів йому запомогти. Гонікевич обіцяв щось написати, взяв зачет на працю. Баранови замовив брошурку про політичні партії в Галичині, можна буде в Цістнику друкувати. Через Сідалевича отидав таку літературу і листи для Вас і для жінки.

А. Жук

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 175).

№ 5.

Лист Андрія Жука від 6.04.1916 р.

6/IV 1916

Львів

Дорогі товариші!

Хотів я дістать собі якусь перепустку з Поліції. В сій справі кликав мене сьогодні до себе директор поліції Райхлендер. Справа перепустки з Поліції стала безпредметовою, бо вчора кликав мене до Штоткомади і обіцяв щось дати, натомість директор Поліції децо ці кавового сказав, важного для нас з огляду на роботу нашу до Львова. Отже сказав, що він жодної акції Союзу у Львові не допустить.

З Відня можемо робити, а у Львові він не може дозволити. Так само всяких зборів, акцій не може терпіти. Коли я попитав його, яка причина, відповів, аби не вносити хаосів у міжнародні відносини, бо він забагато того вже має. Запитував про цілі мого приїзду, каже чув, що Союз закладає тут якісь комітети і проч. А тому пояснив, що є на річи, що приїхав в справі двох комітетів, один з яких має цілі культурну поміч населенню окупованих країв, другий – полоненим. Що акції політичної Союз у Львові не має наміру вести і не буде, бо се не є його політичний таран, а те, що робить у Львові – робить з порозумінню з політичною репрезентацією австрійських українців. На се директор поліції сказав, що він нічого не має проти існування тих двох комітетів, йому ходить тільки те, щоб Союз не робив тут ніякої політичної акції, щоб не вносити замішання у внутрішні відносини українців! Звідкі се?

Далі директор поліції засягав інформації взагалі про діяльність Союзу, а з своєї сторони виявив докладно знакомство з нашими внутрішніми відносинами, між іншим згадував про українську друку в Швейцарії, але вказаної ворожі проти

Союзу і не тримає з Австрією. Перебіг сенсацій був дуже чемний в найкраще, щоб не було непорозумінь, висновків навіть, що директор поліції не буде досить перешкоджання отак двох комітетів і для нашої особистої комунікації зі Львовом, зрештою обіцяв йому, що про всякої заходи наші, що мають публічний характер, будемо порозумітися з також Директорії. На се була протестуюча відповідь. З факту сего на разі не робить ніякого уж...ку і не розповідайте його нікому до мого повороту.

Вчора було засідання Народного Комітету, що втім створення делегацій Ради у Львові перепало всіма проти галасу Бачинського. В який голосував за делегацією тільки проти того обсягу діяльності, який міститься в програмі Твиницького. Сьогодні буде між партійна нарада, на якій займу те становище, як Бачинський на Нар. Ко-ті, узглядаючи всі Ваші вказівки в сій справі. Зрозуміла справа ся не тіче так скоро, а ми не маємо причини її підганяти.

Вчора був у Костя. Інформував його про Комітет для величі і про такі справи, а скільки я їх тут знаю. Щодня їзжу..., яке й нам перешкоджає. Він нікого не приймає, сказав, що може Бюро не здати ... при делегації Ради, я на се призойкнув, що розуміється набрав вражіння, що тому дуже занехаяв на створення делегації і дав до зрозуміння, що є труднощі, які того ж таки дня й отказався. Проти – Борек, Колеса і пр. тутішні Костя «опозиція». Казав, що Косів приготовлення від ... в армії, щоб Росії віддати організ. Хоча на оставлених землях – Він мені про се не писав, а може він не говорив нам про се. Інакше і не можливо, тільки нам треба показати щось під фірмою Ради, до її складова частина, ми і свою фірму до тої ... прийшов і перед у тій справі уже. Тільки – хто? Менше важке тепер для нас товари, але надзвичайно важно нам скорше тудя витратить кому з нас. Хай Басок о се старається.

П. Савина Сидорович вже писала з Володимира. Школа в сих днях може функціонувати, записати 30 дітей українських і 300 жидівських. І се добре. Тому інструкцію ми їй з Крип'якевичем дали, щоб і жидів приймати. З Луцька нічого не маємо і не знаємо, як там справа стоїть.

Здоров'я /Підпис/

21/II – відповідь в справі ЦК- до кого мав відправити.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр.3. Арк. 176–177).

Referenses

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). F. 3807 (opys dokumentiv spravy fondu). Ark. 2.

2. Mahurchak A.M. (2013). Ohliady dzherel ta dokumentalni narusy Kyiv, Ukraina. S. 109.

3. TsDAVO Ukrainy. F. 14. Op. 7. Spr. 246. Ark. 48; Spr. 306. Ark. 14.

4. Tam samo. Spr. 306. Ark. 4.

5. TsDAVO Ukrainy. F. 3807. Op. 2. Spr. 54. Ark. 3.

6. Tam samo. Op. 2. Spr. 47. Ark. 3–11.

7. TsDAVO Ukrainy. F. 3807. Op. 2. Spr. 52. Ark. 8–15.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01033, Україна).

Pylypenko Oleksandr Ye. – Doctor of History, Professor, Professor of Human courses of the Nation technology food industry University (68 Volodimirska Street, Kyiv, 01033, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

DOCUMENTS FROM ANDRIY ZHUK'S PERSONAL FUND FROM THE PERIOD OF FIRST WORLD WAR (PART 1)

The purpose of the study is to introduce into scientific circulation new, previously unpublished archival materials of the early twentieth century, and the period of national liberation struggles in Ukraine. Documents from the personal fund of Andriy Zhuk – a prominent Ukrainian revolutionary of the UPR, public and political figure, one of the first founders of cooperative organizations in the Ukrainian lands, which are stored in the Central State Archive of Supreme Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv (TsDAVO of Ukraine) and cover the activities of members of the Union for the Liberation of Ukraine. These documents outline the active socio-political activities of Andriy Zhuk during the First World War, allow to get acquainted with the political views, beliefs, life position of this prominent revolutionary and statesman of the Ukrainian People's Republic 1917–1921. We hope that these documents will be useful to historians, who study the history of Ukraine in the first half of the twentieth century, sources, local historians, as they shed light on some pages of our glorious history. Documents are submitted with preservation of language, spelling, punctuation of originals. The scientific novelty of the work is due to the preparation of the publication and the introduction into scientific circulation of previously unknown sources from the personal fund of Andriy Zhuk. Introduction to the scientific circulation of documents of the archival fund № 3807, in particular, unpublished epistolary, manuscripts of A. Zhuk and program documents of parties, societies, the author of which he was, allows scientists to study the features of the Ukrainian socio-political movement of the early XX century.

Key words: Andriy Zhuk, personal fund; Ukrainian archives, Union for the Liberation of Ukraine.

Дата подання: 14 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко О. Документи з особового фонду Андрія Жука періоду Першої світової війни (Частина 1). *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 163–170. DOI: 10.5281/zenodo.3860671.

Цитування за стандартом APA

Pylipenko, O. (2020). Dokumenty z osobovoho fondu Andriia Zhuka period Pershoi svitovoi viiny (Chastyina 1) [Documents from Andriy Zhuk's personal fund from the period of First World War (Part 1)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 163–170. DOI: 10.5281/zenodo.3860671.

ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3860681

© О. Колєватов, 2020. CC BY 4.0

*Історія військових поселень в Російській імперії ХІХ ст. в останні десятиліття стала активно досліджуватися, проте до останнього часу майже не було робіт, присвячених причинам створення військових поселень. Тому метою статті є проаналізувати причини організації імператором Олександром І поселених округів кавалерії на півдні Російської імперії у першій чверті ХІХ ст. **Методологія** дослідження добиралася відповідно до мети та базувалася на принципі історизму. Вона представлена в основному загальнонауковими методами (аналіз, дедукція, індукція) і порівняльно-історичним методом. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі аналізу архівних джерел та наукової літератури проаналізовані обставини створення військових поселень кавалерії на півдні Росії. **Висновки.** У першу чергу, думка про введення військових поселень виникла у зв'язку із труднощами комплектування постійно зростаючої армії. Існуюча протягом більше століття система комплектування армії за рахунок обкладання населення рекрутською повинністю вже не могла забезпечити потреби армії в людських ресурсах. Іншою причиною була спроба вирішення фінансових проблем. Більше половини державного бюджету витрачалося на військові потреби. Враховуючи ці причини, уряд Олександра І вирішив перевести частину військ на систему самокомплектування та самозабезпечення продовольством і фуражем. 1817 р. почалася організація поселених округів кавалерії в Україні. Було вирішено поселити кавалерію в Слобідсько-Українській, Херсонській і Катеринославській губерніях. Починаючи створення військових поселень, уряд імператора Олександра І переслідував політичні, соціально-економічні та військово-стратегічні цілі. І якщо б вдалося успішно реалізувати задумане на практиці, то мали б значно скоротитись державні витрати на утримання великої за чисельністю армії.*

Ключові слова: армія, військові поселення, кавалерія, полк.

Історія військових поселень в Російській імперії ХІХ ст. в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і російській історіографії¹. Проте на сьогодні майже відсутні роботи, присвячені причинам створення військових поселень кавалерії в першій третині ХІХ ст. Тому, на наш погляд, є потреба проаналізувати обставини, які змусили імператора Олександра І влаштувати поселені округи кавалерії на півдні Російської імперії.

¹ Богданов Л. П. Военные поселения в России. Москва : АИО «Принт», 1992. 89 с.; Кандаурова Т. Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории. *Экономическая история. Ежегодник 2000*. Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2001. С. 559–606; Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. 444 с.; Колєватов О. О. Становище церкви та священників у військових поселеннях кавалерії Російської імперії першої третини ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 75–79; Колєватов О. О. Організація військових поселень в Росії ХІХ–ХІХІІІ ст. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 39–45.

Впровадження «осілости» солдатів, відставних нижчих чинів і переселенців у Російській імперії здійснювалося впродовж XVI–XVIII ст. Усього ж до 1789 р. в різних регіонах Росії таким способом було поселено 31304 чоловік². Основним стимулом втілення цієї ідеї в життя завжди слугувало зменшення витрат на утримання військ, зручне для держави постійне їхнє розміщення і охорона прикордонних областей від нападів. Однак влаштування військових поселень коштувало казні значних грошових сум і не приносило бажаних результатів. Не отримали від організації поселень матеріального благополуччя і самі військові поселенці. Виходячи з цього, наприкінці XVIII ст. регулярні кавалерійські й піхотні полки були відокремлені від військових поселень та переведені на повне утримання з казни, а самі поселення були передані в цивільне відомство.

Усі ці відомості про результати впровадження військових поселень в Російській імперії, напевно, були відомі й імператору Олександру I. Хоча наслідки їхнього влаштування виявились негативними, імператор вирішив продовжити їхню організацію в першій чверті XIX ст. Також слід зазначити, що хоча військові поселення XIX ст. і стали новим етапом в історії реформування військової організації в Російській імперії, однак деякі риси своїх попередників вони в себе ввібрали: поєднання землеробської праці із несенням служби, самокомплектування та самозабезпечення продовольством, постійне розквартирування, охорона кордонів.

Якими ж були головні причини, котрі змусили імператора Олександра I звернутися до ідеї створення військових поселень в Російській імперії?

У першу чергу, думка про введення військових поселень виникла у зв'язку із труднощами комплектування постійно зростаючої армії. Тривалі війни початку XIX ст. і необхідність підтримки престижу Росії в Європі після перемоги у воєнних діях 1812–1814 рр. вимагали утримання значних збройних сил. Якщо наприкінці XVIII ст. чисельність російської армії становила від 300 до 400 тис. чоловік, то на початок Вітчизняної війни 1812 р. вона сягала вже 597 тис. солдатів і офіцерів, а в ході війни кількість збройних сил зросла до 709.603 осіб³. Існуюча протягом більше століття система комплектування армії за рахунок обкладання податного населення рекрутською повинністю вже не могла забезпечити потреби армії в людських ресурсах.

Також слід відзначити, що комплектування армії за рахунок рекрутських наборів не завжди відповідало інтересам дворянства. Воно виявляло серйозне невдоволення тим, що доводилося віддавати до армії своїх кращих кріпосних, які вже ніколи не поверталися до «колишнього стану». У 1802–1825 рр. за рекрутськими наборами до армії було мобілізовано 1.933.608 чоловік⁴. Уряд намагався вплинути на тих поміщиків, які ухилялися від постачання рекрутів, проте загострення протиріч в суспільстві примушувало його вживати заходів, щоб хоч якось враховувати інтереси панівного класу, надавати дворянству та іншим заможним верствам суспільства ті чи інші привілеї, пов'язані із здійсненням рекрутської повинності, наприклад, дозвіл робити заміну рекрута грошовою виплатою, виставляти замість нього підкуплену чи завербовану людину⁵.

Іншою причиною створення військових поселень була спроба вирішення фінансових проблем. Більше половини державного бюджету витрачалося на військові потреби. Тільки з 1805 по 1816 рр. витрати на сухопутну армію зросли в 4,35 рази (з 16,756 млн руб. до 72,798 млн руб.). Бюджет у ці роки страждав хронічним дефіцитом. Так, наприклад, якщо кошторис на 1812 р. був зведений із де-

² Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА) Ф. 405. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 630.

³ Федоров В. А. Борьба крестьян России против военных поселений (1810–1818). *Вопросы истории*. 1952. № 11. С. 112.

⁴ Столетие военного министерства. 1802–1902. Т. VII. Ч 1. Кн. IV. Отд. II. Санкт-Петербург : Типография Военного министерства, 1902. С. 211.

⁵ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. XXXI. С. 901–902.

фіцитом в 120 млн руб., то у 1813 р. ця цифра становила вже 161 млн руб.⁶ Війни підірвали народне господарство і загострили і без того тяжкий фінансовий стан країни. Уряд перекладав весь тягар війни на селян, збільшивши прямі та непрямі податки. Їхнє зростання призводило до розорення селян і збільшення недоїмок. 1816 р. недоїмки сягали 168 млн руб. (більше півтора річних окладів).

Враховуючи ці причини, уряд Олександра I вирішив перевести частину військ на систему самокомплектування та самозабезпечення продовольством і фуражем, чим і було покладено початок створенню системи військових поселень.

В історіографії існують різні точки зору на питання, де ж була знайдена та форма військових поселень, яка задовольнила імператора Олександра I і потім стала прикладом для російських військових поселень XIX ст. Так, наприклад, П.П. Євстаф'єв указував на значну схожість військових поселень в Російській імперії з австрійськими граничарськими поселеннями в Трансильванії на турецькому кордоні⁷. Але головна різниця між цими поселеннями полягала в тому, що в австрійських не було розподілу на поселену і діючу частини, як у російських. М.В. Путята також вважав, що аналогом форми військових поселень у Росії були граничарські поселення, в яких бував Олександр I⁸. Про те, що імператор Олександр I цікавився ними, писав і австрійський історик К. Підоль. На факт використання в якості прикладу австрійських прикордонних поселень, заснованих Марією-Терезією, вказував відомий державний діяч граф В.П. Кочубей⁹.

Полковник генерального штабу О.М. Петров указував на знайомство в Росії з ландверною системою пруського генерала Шарнхорста, яка, на його думку, стала зразком для російських поселень¹⁰. Створення її було пов'язане з поразкою Пруссії в складі антинаполеонівської коаліції, коли Наполеон I серед умов миру ввів обов'язкове для Пруссії положення – не утримувати армію більше 40 тис. чоловік. Це прирікало країну на бездіяльність в Європі, оскільки така армія не дозволяла мати ніякого впливу на хід політичних подій в світі. Тоді, на думку О.М. Петрова, і з'явилася запропонована пруським генералом Шарнхорстом ландверна система організації пруської армії, яка дозволяла пропустити через ландвер майже все здорове доросле населення країни і зібрати під час війни велику армію.

М.К. Шильдер вважав, що форма організації військових поселень у Російській імперії була запозичена із праці французького генерала Ж. Сервана «Sur les forces frontières des etats», де обґрунтовувалась думка про можливість поєднання солдатської служби з веденням господарства¹¹.

Історики також не пройшли повз шведську систему «indelta», яка могла, на їхню думку, використовуватись як аналог під час влаштування поселень. Створена 1682 р. під час правління шведського короля Карла XI, ця система забезпечувала необхідний резерв у військовий час. Так, Т. Шиман вважає, що на думку про організацію військових поселень імператора Олександра I наштовхнув той факт, що з військовими поселеннями шведів в Карелії і біля Куопіо росіяни познайомилися під час походу 1808 р. в Фінляндію, побачивши, що вони можуть існувати і в північних країнах¹².

⁶ Лапин В.В. Военные расходы в России в XIX в. *Проблемы социально-экономической истории России*. Санкт-Петербург : Наука, 1991. С. 149.

⁷ Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. Москва : Изд-во Всеобщего общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. С. 40–43.

⁸ Путята Н.В. Еще несколько слов о военных поселениях. *Русский архив*. 1874. № 4. Стб. 1042–1047.

⁹ Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807 – по 1829 гг.). Санкт-Петербург : Типография императорской Академии наук, 1883. С. 196.

¹⁰ Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России. *Граф Аракчеев и военные поселения 1809–1831*. Санкт-Петербург : Изд-во «Русской старины», 1871. С. 87–89.

¹¹ Шильдер Н.К. Император Александр I, его жизнь и царствование. В 4 т. Т. IV. Санкт-Петербург : Изд-во А.С. Суворина, 1898. С. 23–24.

¹² Шиман Т. Александр Первый. М.: Издание Московского Русского Товарищества «Образование», 1909. С. 124.

У самій Росії також існували проекти зі скорочення витрат на утримання армії та реорганізації її комплектування. Їхній потік особливо збільшився в перші роки після початку масового введення військових поселень. Авторами проектів були відомі державні діячі – М.С. Мордвінов, С.С. Уваров, І.А. Тутолмін, К. Дамський та інші.

Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів імператор Олександр I мав бесіди із деякими представниками генералітету російської армії щодо створення військових поселень на території Російської імперії. Зокрема, 1814 р. під час Віденського конгресу Олександр I повідомив графу І.Й. Вітту своє рішення про їхнє створення та сповістив його, що має намір організувати кавалерійські поселення¹³. Але, в той же час, треба відмітити, що процес створення планів поселення військ в цей період не носив якогось конкретного характеру.

Питання про поселення військ вирішувалося у вузькому колі осіб, куди, крім імператора і О.А. Аракчєєва, входили генерал-лейтенант О.П. Єрмолов, генерал-майор І.Й. Вітт та статські радники І.Ф. Самбурський і О.І. Персидський. Про роботу спеціального комітету по організації військових поселень в джерелах немає достатніх відомостей, тому що офіційно такий комітет не створювався, оскільки уряд намагався розробляти план створення поселеної системи, не ознайомлюючи з цим питанням придворні кола та суспільство. Як дозволяють зробити висновки окремі свідчення, у другій половині 1815–1816 рр. в імператора відбувалися часті консультації з питань влаштування системи поселень. На них, напевно, вироблялися оптимальні варіанти її організації, коли військові поселення могли б повністю вирішувати завдання щодо забезпечення продовольством діючих підрозділів армії, а також вирішувалися питання, які стосувалися місця і засобів поселення військ.

Спочатку Олександр I хотів створити військові поселення кавалерії на землях українських козаків, оселивши там 12 кавалерійських полків. Протягом 1815–1816 рр. це питання опрацьовувалось на місцях¹⁴. До південних районів Російської імперії для цього у 1815 р. був направлений граф І.Й. Вітт. Після детального вивчення становища козаків ним була складена спеціальна доповідь та розроблений план поселення кавалерійських полків, який був схвалений імператором. У цей же час вживалися заходи щодо складання детальних описів земель чугуївських і бузьких козаків. З цією метою в розпорядження графа І.Й. Вітта були направлені офіцери імператорської свити по квартирмейстерській частині. Протягом двох років Олександр I займався вивченням можливості влаштування поселень на землях козацьких військ.

Імператор пропонував поселити війська за прикладом козацьких полків уздовж західного кордону, але граф О.А. Аракчєєв виступив проти цього варіанту¹⁵. Після тривалих нарад у імператора з питання влаштування військових поселень було прийнято рішення розпочати поселення піхотних полків у районі Новгород, а кавалерійських – в Україні. Більш раціональною визнавалася форма поселення полку на державних землях із переводом до складу поселених округів корінних жителів, які мали прийняти на постій і забезпечувати продовольством діючі частини військ. Округ поселення вилучався з цивільного відомства і ставав закритою системою з військовим управлінням.

Поселення військ спочатку проходило таємно, оскільки імператор Олександр I боявся передчасного розголосу. Влаштування військових поселень було доручено лише найбільш близьким до імператора особам на чолі з О.А. Аракчєєвим.

¹³ РДВІА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 509. Арк. 1.

¹⁴ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной е.и.в. канцелярии. Вып. V. Санкт-Петербург : Типография И.Д.Сытина, 1892 (далі – Сборник...). С. 288–289.

¹⁵ РДВІА.Ф. ВУА. Спр. 18311. Арк. 58–58 зв.

Ця обставина пояснюється відсутністю у Олександра I достатньої впевненості в тому, що його заходи будуть підтримані найвпливовішими колами суспільства.

1817 р. почалася організація військових поселень в Україні. Було вирішено поселити кавалерію в Слобідсько-Українській, Херсонській і Катеринославській губерніях. Вибір цей був не випадковим. Обґрунтовуючи його, Олександр I в листі до начальника Головного штабу генерал-ад'ютанта князя П.М. Волконського писав: «Місця, що лежать на колишній Українській лінії, починаючи від м. Ізюма і річки Донця й простяглись через Костянтиноград та містечко Царицинку до річки Дніпра і Алексополя, являють нарочиту зручність для військового поселення. На всьому цьому просторі жителі склали колись самі ландміліцькі полки, зберегли ще дух військовий та мало мають в землеустроях своїх черезсмужних поміщицьких володінь»¹⁶. Саме наявність фонду державних земель, на яких проживали державні селяни і козаки, стала вирішальною у виборі місць поселення, оскільки урядові не довелося тут вступати у зіткнення з інтересами приватних власників. Це було дуже вигідно, адже уряд повсякчас намагався уникнути зайвих витрат на придбання приватних земель для військових поселень.

У цьому регіоні досить добре було розвинуто хліборобство і тваринництво, торгівля і промисли. Всі території, які увійшли до складу військових поселень кавалерії, були розташовані в помірній кліматичній зоні. Тепле літо, порівняно м'яка зима, родючі ґрунти дозволяли одержувати високі та стабільні врожаї, що було важливим для забезпечення продовольством кавалерійських частин. Тут спостерігалась історично сформована спадковість у користуванні землею, відносно високий рівень хліборобства і тваринництва. В округах проживання кавалерії переважали чорноземи, мало було черезсмужних поміщицьких володінь. Проте значним недоліком даного регіону було слабке забезпечення лісом для будівництва, потреби в якому в подальшому задовольнялися шляхом доставки з інших місць.

При підборі районів для влаштування військових поселень кавалерії, безперечно, не останню роль відігравали стратегічні аспекти. Райони поселення кавалерійських частин мали стати ніби другою лінією оборони, що було важливо під час конфліктів на південних кордонах Російської імперії. Наявність поселень у вказаному районі дозволяла також забезпечити базу для проведення воєнних операцій на південному напрямку: в разі початку воєнних дій вони ставали оперативним резервом для діючих військ. Крім того, поселення певною мірою служили і продовольчою базою для армії під час війни.

Отже, починаючи створення військових поселень, уряд імператора Олександра I переслідував політичні, соціально-економічні (поєднання землеробської праці із несенням військової служби, самокомплектування і самозабезпечення продовольством, постійне розквартирування діючих частин) та військово-стратегічні (прикриття кордонів, зменшення передислокації військ, забезпечення військ під час військових дій) цілі. І якщо б вдалося успішно реалізувати задумане на практиці, то мали б значно скоротитись державні витрати на утримання великої за чисельністю армії і були б ліквідовані рекрутські набори в мирний час. А це, в свою чергу, призвело б до покращення соціально-економічного становища в Російській імперії.

References

Bohdanov, L. (1992). *Voennye poseleniia v Rossii* [Military settlements in Russia]. Moscow, Russia: Print.

Evstafev, P.(1934). *Vosstanie voennykh poselians Novgorodskoi gubernii v 1831 g.* [Uprising of military settlers in the Novgorod province in 1831]. Moscow, USSR: Izdatelstvo Vsesoiuznogo obshchestva politkatorzhan i sslynoposelentsev.

¹⁶ Сборник... С. 68.

Fedorov, V. (1952). Borba krestian Rossii protiv voennykh poselenii (1810–1818). *Voprosy istorii*, 11, 112–124.

Kandaurova, T. (2001). Voennye poseleniia v Rossii: aspekty ekonomicheskoi istorii. *Ekonomicheskaiia istoriia*. Ezhehodnik. 2000. Moscow, Russia: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia.

Kolievatov, O. (2018). Stanovyshche tserkvy ta sviashchenyiv u viiskovykh poselenniakh kavalerii Rosiiskoi imperii pershoi tretyny XIX st. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 5, pp. 75–79.

Kolievatov, O. (2019). Orhanizatsiia viiskovykh poselen v Rosii XVI–XVIII st. *Siverianskyi litopys*, 3, 39–45.

Lapin, V. (1991). Voennye raskhody v Rossii v XIX v. *Problemy sotsialno-ekonomicheskoi istorii Rossii*. St. Petersburg, Russia: Nauka.

Petrov, A. (1871). *Ustroistvo i upravlenie voennykh poselenii v Rossii*. Hraf Arakcheev i voennye poseleniia 1809–1831. St. Petersburg, Russia: Izdatelstvo «Russkoi stariny».

Pisma glavneishikh deiatelei v tsarstvovanie imperatora Aleksandra I (s 1807 – po 1829 hh.). (1883). St. Petersburg, Russia: Tipohrafiia imperatorskoi Akademii nauk.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi imperii. *Sobranie pervoe*. (1830). St. Petersburg, Russia: Tipohrafiia II Otdeleniia Sobstvennoi Eho Imperatorskoho Velichestva Kantseliarii.

Putiata, N. (1874). Eshche neskolko slov o voennykh poseleniakh. *Russkiy arkhiv*, 4, 1042–1047.

RDVIA (Rosiiskyi derzhavnyi voienno-istorychnyi arkhiv) – RSMHA (Russian State Military Historical Archive). F. 405. Op. 1. Spr. 247.

RDVIA – RSMHA. F. 405. Op. 1. Spr. 509.

RDVIA– RSMHA. F. VUA. Spr. 18311.

Sbornik istoricheskikh materialov, izvlechennykh iz arkhiva Sobstvennoi e.i.v. kantseliarii. (1892). St. Petersburg, Russia: Tipohrafiia I. D. Sytina.

Stoletie voennogo ministerstva. 1802-1902. (1902). St. Petersburg, Russia: Tipohrafiia Voennogo ministerstva.

Shilder, N. (1898). *Imperator Aleksandr I, eho zhizn i tsarstvovanie*. Sankt-Peterburh, Russia: Izdatelstvo A. S. Suvorina.

Shiman, T. (1909). *Aleksandr Pervyi [Alexander the First]*. Moskva, Russia: Izdanie Moskovskoho Russkoho Tovarishchestva «Obrazovanie».

Yachmenikhin, K. (2006). *Armiia i reformy: voennye poseleniia v politike rosiiskoho samoderzhaviia [Army and reforms: military settlements in the policy of Russian autocracy]*. Chernihiv, Ukraine: Siverianska dumka.

Колєватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук Національного університету «Чернігівська політехніка» (вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, 14000, Україна).

Kolievatov Oleksii O. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences at Chernihiv Polytechnic National University (95 Shevchenko Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: aleksk79@ukr.net

THE REASONS FOR THE CREATION OF MILITARY SETTLEMENTS OF CAVALRY IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST QUARTER OF THE XIX CENTURY

The history of military settlements in the Russian empire of the XIX century in recent decades has been actively explored, however, until recently there were almost no works devoted to the reasons for the establishment of military settlements. Therefore, the **purpose** of the article is to analyze the reasons for the organization of emperor Alexander I military settlements of the cavalry in the south of the Russian empire in the first quarter of the XIX century. The **research methodology** was chosen according to the purpose and was based on the principle of historicism. It is represented mainly by general scientific methods (analysis, deduction, induction) and comparative-historical method. The **scientific novelty** is that, based on the analysis of archival sources and scientific literature, the circumstances of the creation of military settlements of the cavalry in southern Russia are analyzed. **Conclusions.** In the first place, the idea of the introduction of military settlements arose in connection with the difficulties of recruiting an ever-expanding army. Existing for more than a century, the recruitment system of the army due to the recruitment of the population was no longer able to meet the needs of the army in human resources. Another reason was an attempt to resolve financial problems. More than half of the state budget was spent on military needs. Given these reasons, the government of Alexander I decided to transfer part of the troops to the system of self-sufficiency of food and feed. In 1817, the organization of settlements of cavalry districts in Ukraine began. It was decided to settle the cavalry in the Sloboda-Ukrainian, Kherson and Katerinoslav provinces. Starting the establishment of military settlements, the government of emperor Alexander I pursued political, socio-economic and military-strategic goals. And if it were possible to successfully implement the conceived in practice, then government spending on the maintenance of a large army would be considerably reduced.

Keywords: army, military settlements, cavalry, regiment

Дата подання: 1 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Колєватов О. Причини створення військових поселень кавалерії в Російській імперії у першій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 171–177. DOI: 10.5281/zenodo.3860681.

Цитування за стандартом APA

Kolievatov, O. (2020). Prychyny stvorennia viiskovykh poselen kavalerii v Rosiiskii imperii u pershii chverti XIX st. [The reasons for the creation of military settlements of cavalry in the Russian Empire in the first quarter of the XIX century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 171–177. DOI: 10.5281/zenodo.3860681.

Анатолій Боровик

●

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА СТОРІНКАХ «НАРОДНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИЇ»

DOI: 10.5281/zenodo.3860689

© А. Боровик, 2020. CC BY 4.0

На основі аналізу змісту 10-го тому «Народної енциклопедії научних і прикладних знаній» охарактеризовано історію створення загальноосвітньої середньої школи у Російській імперії, дано характеристику існуючої системи освіти та особливостей початкової і вищої її ланки, з'ясовано потребу існування середньої загальноосвітньої школи, вказано основні її завдання.

Значну увагу звернуто на історію виникнення середньої школи. Перший досвід її створення виник у середині XVIII ст. через потребу студентів для перших університетів Російської імперії. В університетських містах виникли перші гімназії, які готували майбутніх студентів для вищих навчальних закладів. Як перші університети, так і гімназії виникали з ініціативи приватних осіб, що створювали ці навчальні заклади. З утворенням Міністерства народної освіти на початку XIX ст. та прийняттям перших Статутів університетів та гімназій була започаткована на державному рівні правова база функціонування таких навчальних закладів та їхня взаємодія.

За період XIX ст. в діяльності середньої школи відбулося багато змін, які були пов'язані з корективами структури навчальних дисциплін, а особливо вивченням іноземних мов. Зосереджена увага на реформах гімназій, реальних училищ, проблемах діяльності цих шкіл та шляхах їхнього вирішення. Окрім характеристики розвитку чоловічих гімназій та реальних училищ, у статті мова йде про зародження у 70-х роках XIX ст. жіночих гімназій, а також створення у 90-х роках цього ж століття комерційних училищ. У статті також мова йде про організацію навчального та виховного процесів у середній загальноосвітній школі: вказано термін навчання, умови прийому й переведення в наступні класи, складання екзаменів, повторні курси навчання, показана роль педагогічної ради й директора в управлінні навчальним закладом.

Ключові слова: загальноосвітня школа, гімназія, реальне училище, Статут, реформа.

Розвиток економіки країни та добробуту її громадян значною мірою залежить від освіченості населення. Питання ефективності освітянської галузі в Російській імперії є однією із дискусійних і актуальних проблем. У 2012 р. на сторінках «Вісника Чернігівського національного педагогічного університету» нами було опубліковано статтю про зародження університетської освіти в Російській імперії¹. Головним джерелом з'ясування проблеми слугувала «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний», що вийшла у світ у 14 томах і 21 книзі у 1910–1912 рр. Нинішня публікація буде продовженням попереднього дослідження, але об'єктом вивчення є історія появи середньої школи в Російській імперії. Поряд із загальноосвітніми середніми школами, існували також спеціальні й професійні

1 Боровик А. «Народная энциклопедия» про становлення університетської освіти в Російській імперії. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. 2012. Вип. 106 (№ 9). С. 217–220.

середні школи (духовні, комерційні, технічні, сільськогосподарські та ін.). Вони готували своїх вихованців до певної практичної діяльності чи до отримання певної професії. У цій статті мова буде йти лише про загальноосвітню середню школу, головною метою якої на час її створення було: 1) підготовка випускників до навчання у вищому навчальному закладі; 2) підготовка до практичної діяльності шляхом підвищення загального розумового розвитку школярів, їх знань і умінь.

Варто передусім дати уявлення читачам про «Народную энциклопедию научных и прикладных знаний», ініціатором видання якої був харківський професор Василь Якович Данилевський. 11 грудня 1906 р. він подав проєкт створення енциклопедії наукових і прикладних знань до шкільно-педагогічного комітету Харківського товариства грамотності. Після детального вивчення комітетом цього питання було прийнято рішення розпочати у 1907 р. підготовчу роботу щодо реалізації проєкту. У грудні 1909 р. було створено редакційну комісію, до якої увійшли науковці, головним чином провідні викладачі вищих навчальних закладів Харкова, Одеси, Санкт-Петербурга, Москви, Томська та інших міст. Загальна чисельність авторів становила більше 100 осіб. Видати енциклопедію погодилося відоме на той час московське товариство І.Д. Ситіна.

Загальні збори шкільно-педагогічного комітету та авторського колективу енциклопедії затвердили теми статей і загальну програму дій. Авторам запропонували дотримуватися «научного беспристрастия и правдивости» та визначили основні параметри статей, що мали подаватися до друку. Остаточну підготовку тексту доручалося здійснити спеціальній комісії по кожному відділу (тому) енциклопедії. Крім того, редагуванням кожного тому видання мав займатися відповідальний редактор. До початку 1910 р. авторами були підготовлені до друку 14 томів та 21 книга енциклопедії, які становили понад 80 напрямків дослідження.

Десятий том присвячувався історії народної освіти в Росії. Авторами його були І.П. Білоконський, Є.О. Вахтерова, В.П. Вахтеров, Г.А. Попередник та Л.Б. Хавкіна-Гамбургер. Саме цей том і став об'єктом нашого дослідження. У ХХ його розділі мова йде про історію появи середньої школи в Росії².

Характеризуючи тогочасну систему освіти, автори енциклопедії вказують на роль початкової ланки освіти, що надавала лише необхідні *уміння*, за допомогою яких учні змогли б набути більш високий рівень освіченості. Уміння читати, писати та рахувати лише відкривали двері до справжньої освіти. Вища школа готувала особу до вивчення спеціальних наукових знань, необхідних для подальшої розробки наукових проблем чи до отримання практичних професій (лікаря, учителя, юриста і т. д.), які потребують наукової підготовки.

Середня освіта давала можливість: 1) отримувати достатню кількість інформації та поглиблювати розумовий розвиток особистості, щоб успішно навчатися у вищій школі; 2) володіти письмовою та усною літературною мовою; 3) свідомо ставитися до явищ, які відбуваються в природі та в людському суспільстві; 4) набувати здібностей самостійного мислення в питаннях особистого, суспільного і політичного життя; 5) цінувати твори мистецтва і науки, читати та розуміти літературні твори. Людина, яка володітиме такими якостями, буде свідомо ставитися до себе і суспільства, зможе обрати для себе практичну професію та легко опанувати та виконувати доручену справу. Проте, всебічне поширення такої освіти було б ідеалом, до якого намагалися б наблизитися в будь-якому суспільстві, а створення якомога більшої кількості середніх шкіл стало важливим обов'язком держави.

Особливу роль для розвитку середньої освіти мала організація освітнього процесу в школі. На першому місці стояло питання організації вивчення загальноосвітніх навчальних дисциплін: мов як вітчизняної, так й іноземних, елементарної математики, історії, географії, фізики, природничих наук і деяких мистецтв (музики, співів, малювання). Крім того, навчання в середній школі мало

² Боровик А. «Народная энциклопедия»... С. 217.

бути розвиваючим, пробуджувати самостійність мислення, систематичним, у міру можливостей – науковим. Для реалізації таких завдань було необхідно продумати і розробити програми, підручники та навчальні посібники, підготувати колекції, наочність, а також кабінети та бібліотеки.

Для учнів середньої школи навчання тривало від 10 до 18 років. Здебільшого курс навчання поділявся на 7 чи 8 класів. Дуже важливо, щоб у цій школі були б добре підготовлені знавці своїх предметів, освічені учителі.

Значну увагу на сторінках енциклопедії було приділено історії виникнення середньої школи в Росії. Її автори вважають, що до Петра I існувала лише духовна освіта: Києво-Могилянська академія, Московська слов'яно-греко-латинська академія. В них викладалися граматика, арифметика, геометрія, астрономія, а також грецька і латинська мови спеціально для читання богословської літератури.

У період реформ Петра I держава потребувала різного роду фахівців, тому й було відкрито ряд спеціальних шкіл: навігаційні (для морської справи), військові, гірські та інші. Поряд із вивченням грамоти та елементарної математики у них вивчалися різні технічні предмети на практичному рівні.

Перший досвід створення загальноосвітніх середніх шкіл відноситься до середини XVIII ст., коли після відкриття в Росії перших університетів виникла необхідність підготовки для них майбутніх студентів. В університетських містах були засновані гімназії з двома відділеннями, одне – для дворянських дітей, інше – для дітей «подлого сословия». У гімназіях викладалися навчальні дисципліни: російська та латинська мови, арифметика, геометрія, географія, історія, філософія та іноземні мови. Незважаючи на те, що учням гімназій надавалися різні пільги, а деяким з них оплачували процес навчання, чисельність гімназистів була незначною. Доводилося навіть насильно «вербовать детей солдат, мастеровых и даже крепостных»³.

За Катерини II гімназії були перетворені на закриті навчальні заклади. Крім того, були створені пансіони для «благородных девиц», що поклато початок навчанню дівчат. Отже, наведені нами приклади свідчать про створення перших середніх шкіл з ініціативи керівників держави.

У 1802 р. зі створенням Міністерства народної освіти виникла потреба прийняття перших державних законодавчих актів, які б регламентували діяльність як середньої загальноосвітньої, так і вищої професійної шкіл. Уже в 1804 р. були прийняті перші державні Статуту гімназій та університетів. Саме у цьому році на державному рівні й були запроваджені загальноосвітні середні школи. За Статутом гімназій, прийнятим Міністерством народної освіти, це були навчальні заклади з чотирирічним терміном навчання, що продовжували курс початкової школи. Процес навчання включав вивчення до 30 навчальних дисциплін. Проте на перших порах існування цих гімназій виникли об'єктивні труднощі в їхній роботі. Основною причиною цього була відсутність програм і підручників, а також підготовлених до такої роботи учителів. Разом з тим, гімназії не виконували своєї головної функції – не готували надійного резерву студентів для університетів. Ось тому попечитель Петербурзького навчального округу С.С. Уваров у 1811 р. провів у межах лише столичного округу реформу гімназій. Суть її полягала в тому, що період навчання в ній становив сім років, з 3 класу починалося викладання латинської мови (32 год. на тиждень), а у двох старших класах вивчалася грецька мова. Ці обидві мови на той час отримали назву «старі мови». Новими іноземними мовами називали німецьку, французьку, іспанську та ін. Також із навчальних планів були вилучені курси філософії та суспільствознавства.

У 1817 р. Міністерство народної освіти розпочало впроваджувати уваровську реформу по всіх гімназіях в Російській імперії. Проте новий Статут гімназій було

³ Народное образование в России. Энциклопедия / Под ред. И. П. Белоконского. Москва, 1910. Т. X. 352 с.

прийнято лише у 1828 р. За ним у гімназіях, крім латинської мови, викладалися також російська, історія, географія, «естественная» історія (природознавство), фізика, малювання, каліграфія. Пропонувалося також поступово ввести викладання грецької мови в усіх гімназіях. Відразу і на всій території держави це зробити було неможливо через відсутність підготовлених учителів. З наведеного у тексті прикладу поширення викладання грецької мови вказано, що у 1848 р. з існуючих на той час 70 гімназій у 40 вона вже викладалася.

Нові зміни у навчальних планах гімназій, які стосувалися вивчення іноземних мов, відбулися після революційних подій у європейських країнах 1848 р. У державних установах дійшли висновку, що вивчення іноземних мов «может оказывать вредное влияние на умы молодёжи». Тому грецьку мову було виключено майже з усіх гімназій, за винятком восьми. Також було скорочено загальний обсяг вивчення латинської мови. Проте було збільшено час на вивчення природничих наук та введено вивчення «законоведения» (Закону Божого).

Ще одне реформування гімназій відбулося у 1864 р. за проектом міністра освіти О.В. Головніна. Саме на початку 60-х років як на сторінках періодичних видань, так і серед членів вченого комітету Міністерства народної освіти обговорювалося питання про розвиток класичної чи реальної гімназичної освіти. Це призвело до того, що за новим Статутом 1864 р. виникло три типи середніх шкіл: *класична* (15 гімназій) – з вивченням латинської та грецької мов (тобто 2 старих мов), *реальна* (30 гімназій) – з вивченням латинської мови і *реальна – без вивчення старих мов* (16 гімназій). Випускники цих гімназій могли вступати до університетів, за одним винятком, що «реалісти» мали право навчатися лише на фізико-математичних факультетах⁴.

Автори енциклопедії звернули увагу на те, що освітня реформа 60-х років співпала з періодом великих реформ у різних галузях господарства. Але саме в освітянській галузі відбулося значне пожвавлення, великого розвитку набула педагогічна література, з'явилися нові педагогічні журнали, серед педагогів виділялися такі особи, як М.І. Пирогов, К.Д. Ушинський, Н.А. Корф та ін.

За урядування міністра народної освіти Д. Толстого нова реформа гімназій 1871 р., всупереч позиції більшості членів Державної Ради та наперекір суспільній думці, проголошувала, що лише класична школа стала загальноосвітньою і науковою. Лише випускникам цих гімназій надавалося право вступу до університетів, реальні гімназії перейменовувалися у реальні училища, а їхні випускники втрачали право вступу до університетів. За цією освітньою реформою змінювалося ставлення до вивчення у гімназіях «старих мов». Підвищена увага до них мала знищити нігілістичні погляди в учнівської молоді. Латинську мову починали вивчати з 1 класу в обсязі 8 год. на тиждень, що становило третину тижневого навчального навантаження. З третього класу учні вивчали ще й грецьку мову. Обидві ці мови продовжували вивчати до завершення навчання у гімназії. «Старі мови» і математика стали головними навчальними предметами, а на інші дисципліни звертали менше уваги.

Вивчення російської мови зводилося лише до вивчення граматики, а літератури – лише до ознайомлення з творчістю окремих письменників, наприклад М.В. Гоголя. У викладанні історії звертали увагу лише на знання фактів та хронології, географії – назв міст, річок, гір тощо. Одну з нових іноземних мов мав обрати сам учень, проте на їхнє вивчення звертали менше уваги.

У суспільстві, наперекір якому була введена ця система навчання, ширилося невдоволення реформою Д. Толстого. Навіть було заборонено вести мову про недоліки в освіті на сторінках друкованих видань. Проте коли з цього приводу стали виступати професори університетів, їх голос заглушити було вже неможливо. Викладачі університетів скаржилися на слабку підготовку гімназистів, поверховий

⁴ Там само.

рівень знань з основ наук і навіть зі старих іноземних мов, на які звертали найбільше уваги.

Під тиском громадської думки на початку 90-х років Міністерство народної освіти скоротило кількість уроків зі старих мов, потім були ліквідовані на випускних екзаменах переклади тексту з російської на старі мови. В липні 1899 р. з'явився циркуляр міністра освіти М.П. Боголепова, в якому йшла мова про численні недоліки класичної школи й оголошувалося про проведення наступної реформи системи середньої освіти.

У 1901 р. міністр народної освіти П.С. Ванновський провів ще одну реформу гімназій. Було ліквідовано вивчення грецької мови і скорочено обсяги латинської, введено вивчення природознавства й історії та збільшено час на вивчення нових іноземних мов.

За наступного міністра освіти Г.Е. Зенгера були повернуті попередні обсяги вивчення «старих мов» у кожному навчальному окрузі лише в одній із гімназій. Проте в них латинську мову починали вивчати з 3, а грецьку – з 4 класу. Такий стан вивчення іноземних мов існував і на початку ХХ ст.

У зв'язку із зростанням кількості промислових підприємств збільшувалася кількість технічних навчальних закладів. Ось тому з 90-х років ХІХ ст. виникла необхідність у збільшенні кількості реальних училищ. У 1905 р. «реалісти» отримали можливість до вступу в університети, але за умови складання екзамену з латинської мови. Проте вже у 1908 р. міністр освіти О.М. Шварц заборонив доступ випускникам реальних училищ до університетів.

Характеризуючи історію розвитку середньої освіти для хлопчиків, автори енциклопедії звертають увагу читача на те, що у першій половині ХІХ ст. урядові організації стимулювали дітей до вступу в середні школи, а самі школи були малочисельними. З другої половини століття, коли значно збільшувалася кількість середніх шкіл і бажаючих у них навчатися, уряд проводив певні обмежувальні заходи. Так, за міністра освіти І.Д. Делянова у 80-х роках заборонялося приймати на навчання до гімназій дітей бідняків. Поступово зростала також і оплата за навчання. Якщо у першій половині ХІХ ст. вона не перевищувала 30 руб. за рік, то в другій половині вона зросла і, наприклад, у столичних гімназіях вона дійшла до 100 руб. Проте навіть за таких умов кількість бажаючих навчатися була значно більшою від числа наявних вакантних місць.

Як ми уже згадували, початок середньої освіти для дівчат було покладено Катериною ІІ. Значна заслуга у цій справі належала дружині імператора Павла І Марії. На початку 70-х років ХІХ ст. виникли перші жіночі гімназії, підпорядковані Міністерству народної освіти, що утримувалися за кошти міст та земств. Характеризуючи освітню діяльність цих навчальних закладів, автори енциклопедії називали її «поверхностной» і «бессодержательной». Така ситуація складалася тому, що в суспільстві вважали: жінкам наукова підготовка не потрібна, а дружину, господарку та матір варто навчити «чого-нибудь і как-нибудь». Проте з утворенням вищої школи для дівчат навчальний процес у гімназіях став покращуватися.

У 90-х роках ХІХ ст. завдяки приватній ініціативі були відкриті кілька десятків середніх комерційних училищ. Особливо активно відбулося зростання кількості приватних середніх шкіл протягом 1905–1908 рр. У цей час масово стали створюватися гімназії, реальні училища, жіночі гімназії. У восьмирічних гімназіях з першого класу починалося вивчення математики, російської мови, всесвітньої та вітчизняної історії, географії, нових іноземних мов (німецької, а з другого класу – французької), а з третього класу – латинської мови. Крім того, у старших класах вивчалася фізика, Закон Божий та філософія. В одній гімназії в навчальному окрузі зберігався класичний характер вивчення старих мов, хоча кількість часу на їх викладання була значно зменшена.

У реальних училищах із семирічним терміном навчання не вивчалася латинська

мова, а замість неї викладали креслення, малювання, більш посилено – математику, а також природознавство. За підрахунками авторів енциклопедії, станом на 1910 р. працювало близько 250 гімназій за державний кошт, а реальних училищ – біля 150⁵. Але попит на середню освіту на той час був значний, і казенні навчальні заклади не могли задовольнити їхні потреби. Тому повсюдно відкривалися приватні гімназії як для хлопчиків, так і для дівчат, а також приватні реальні училища. Значною проблемою в поширенні середньої освіти серед молоді було те, що навчання у приватних школах здійснювалося за кошти батьків учнів, і тому воно було недоступне для дітей бідняків.

Ще однією з важливих проблем, яку з'ясовували автори енциклопедії, була організація освітнього процесу у середніх школах. Як у гімназіях для хлопчиків, так і в гімназіях для дівчат тривалість навчання становила 8 років (класів), а у реальних училищах – 7 років. До перших класів приймалися діти віком 10–12 років за наслідками вступних іспитів із Закону Божого, російської мови і арифметики, тобто у школярів визначався рівень знань з цих предметів за курсом початкової школи. Із одного класу до наступного учнів переводили за підсумками їхніх успіхів у навчанні та за річними підсумковими екзаменами. У період революції 1905 – 1907 рр. перевідні екзамени були скасовані, «как мера с педагогической стороны вредная и ненужная», але з 1908 р. міністром народної освіти О.М. Шварцем вони знову були відновлені.

Наприкінці навчального курсу середньої школи проводилися випускні екзамени. Учням, які їх успішно склали, видавалися атестати. Ці документи давали право гімназістам вступати до університетів, а гімназісткам – до вищих жіночих курсів. Власники атестатів реальних училищ мали право вступу до вищих спеціальних шкіл, але за особливими конкурсними екзаменами.

У разі неуспішного навчання чи незадовільного складання перевідного іспиту учень залишався на навчання в тому ж класі на повторний курс. Другорічництво дозволялося не більше трьох разів протягом усього курсу навчання.

Учителями в середніх школах могли бути лише особи, які мали університетську освіту. У молодших класах жіночих гімназій до роботи допускали жінок з дипломом домашнього учителя, тобто які не мали вищої освіти. До роботи в гімназіях для хлопчиків допускалися жінки, які склали особливий екзамен на звання учителя нових іноземних мов.

Навчально-виховними справами у середніх школах займалися педагогічні ради, у роботі яких брали участь усі вчителі. Ради вирішували важливі питання життєдіяльності шкіл, а саме: про переведення учнів із одного класу до наступного, про атестацію поведінки учнів, про виключення їх зі школи за низьку успішність чи «дурное поведение», про вибір підручників та книг до бібліотеки, про графік навчального процесу та ін. Формально, за законом, всі навчально-виховні справи вирішувалися педагогічною радою. Проте в практичній діяльності права рад дуже обмежувалися «владою» директорів, які призначалися керівництвом адміністрації навчального округу. Службове становище учителів залежало, головним чином, від ставлення до них директора школи. Ось тому вчителі на педагогічних радах не проявляли самостійності, а «вершителем всех школьных дел» був директор.

Система навчання базувалася в основному на роз'ясненні учителем головних проблем уроку, визначенні завдань для учнів, у тому числі й домашніх, а також проведеної перевірки вивченого матеріалу. Відповіді учнів оцінювалися в балах (цифрах), які заносилися до особливих журналів. Із отриманих учнем балів з окремих предметів виводилися середні бали, які й характеризували їхню успішність або неуспішність. Значну роль в освітньому процесі займала домашня підготовка. Нерідко для кращого вивчення школярами навчального матеріалу батьки запрошували репетиторів, в ролі яких виступали студенти вищих шкіл або інші особи.

⁵ Там само.

На початку ХХ ст. в організації освітнього процесу середньої школи відбувалися позитивні зміни. Вони стосувалися впровадження наочних посібників на уроках, удосконалення підручників та навчальних посібників, використання карт, таблиць, моделей, малюнків, приладів та іншого. Проте більшість учителів, вихованих на традиціях старої школи, продовжували використовувати навчальні прийоми, які базувалися на заучуванні змісту підручника та перевірці вивченого матеріалу. Автори енциклопедії роблять висновок, що прогресивні педагогічні ідеї та методики викладання проникали у середні школи, особливо державні, дуже повільно. Причиною цього, на їхню думку, було те, що педагогічний персонал шкіл перебував у повній залежності від адміністрації шкіл і не міг проявити самостійність та ініціативу в організації навчальної справи.

Подібні зауваження були висловлені також і щодо організації виховної роботи із школярами. Цей напрямок діяльності проводився на основі формування в учнів страху перед педагогічним працівником та неминучості покарання. Слабким місцем у виховній роботі була відірваність педколективу від сімей учнів. Батьківські комітети, створені у школах у 1905 році, завдяки обмеженню їхнього впливу на роботу школи, не стали помічниками учителів, а окремі батьки не відвідували батьківські збори.

У заключній частині розділу автори енциклопедії доходять висновку, що, судячи з матеріалів преси та офіційних повідомлень, робота середніх шкіл потребувала корінних перетворень як у питаннях змісту навчальних програм та підручників, організації навчальної та виховної роботи, так і щодо соціального становища учителів та вирішення інших проблем. Новий Статут середньої школи мав би допомогти у вирішенні існуючих проблем.

Отже, на основі аналізу змісту ХХ розділу Х тому енциклопедії «Народное образование в России» ми робимо висновки, що головною причиною виникнення загальноосвітньої середньої школи стала поява у державі системи вищої освіти. Саме цим навчальним закладам потрібні були молоді люди, підготовлені до оволодіння основами наук та певними напрямками професійних знань. У зв'язку з відсутністю в державі до початку ХІХ ст. Міністерства освіти і певних законодавчих основ існування освітянської галузі ініціаторами створення перших середніх шкіл стали представники правлячої династії – імператори Петро І та Катерина ІІ, дружина імператора Павла І Марія.

З утворенням у 1802 р. Міністерства народної освіти та прийняттям ним у 1804 р. Статутів університетів та гімназій процес створення мережі закладів середньої освіти значно прискорився.

Протягом ХІХ ст. відбувалися достатньо часті реформи середньої освіти, вносилися значні зміни до Статутів гімназій. Вони були пов'язані із збільшенням терміну навчання з 4 до 8 років, змінами навчальних дисциплін та обсягів навчальних програм й іншими структурними перетвореннями. Періодично збільшувалася або зменшувалася кількість іноземних мов як старих, так і нових, а також й обсяги їхнього вивчення. Автори енциклопедії висловлювали також своє ставлення до освітніх реформ керівників освітньої галузі, учителів та населення країни. Характеристики як навчальної, так і виховної діяльності давалися об'єктивно з висловленням критичних зауважень та акцентуванням наявності існуючих проблем. Ось тому ми вважаємо, що вищезгадані матеріали «Народной энциклопедии» можуть слугувати надійним джерелом у дослідженні історії розвитку освіти.

References:

Borovyk, A. (2012) «Narodnaya entsyklopediya» pro stanovlennia universytetskoï osvity v Rosiiskii imperii. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, issue 106, 217–220.

Narodnoe obrazovanie v Rossii. Enciklopedija (1910). I. P. Belokonskogo (Ed.). Moscow, Russian Empire. Vol. X.

Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Borovyk Anatoliy M. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy and methods of teaching history with social disciplines, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium».

E-mail: borovyk_anatolii@ukr.net

HISTORY OF CREATING A SECONDARY SCHOOL IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE PAGES OF THE «PEOPLE'S ENCYCLOPEDIA»

On the basis of the analysis of the content of the 10th volume of the People's Encyclopedia of Scientific and Applied Knowledge, the history of the creation of a secondary school in the Russian Empire is characterized. The characteristic of the existing system of education and features of its initial and higher level are given. The need for a middle school elementary school is identified and its main tasks are outlined.

Much attention has been paid to the history of secondary school. The first experience of their creation arose in the middle of the XVIII century because of the need of students for the first universities of the Russian Empire. The first high schools were formed in the university cities, preparing future students for higher education. Both the first universities and the gymnasiums emerged from the initiative of the individuals who created the educational institutions. With the establishment of the Ministry of Public Education in the early XIX century and the adoption of the first Charters of Universities and High Schools, the legal basis for the functioning of such educational institutions and their interaction was established at the state level.

During the XIX century, many changes occurred in the activities of the secondary school, which were related to the adjustments of the structure of the disciplines, and especially to the study of foreign languages. The focus is on the reforms of high schools, real schools, problems with the activities of these schools and ways to solve them. In addition to the characterization of the development of men's high schools and real schools, the article deals with the emergence of women's high schools in the 1870s, as well as the establishment of commercial schools in the 1890s. The article also deals with the organization of educational and educational processes in secondary school: the term of study, conditions of admission and transfer to the following classes, examinations, repeated courses of study are specified. The role of the pedagogical council and the director in the management of the educational institution is shown.

Keywords: secondary school, gymnasium, real school, Charter, reform.

Дата подання: 13 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Боровик А. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 178–185. DOI: 10.5281/zenodo.3860689.

Цитування за стандартом APA

Borovyk, A. (2020). Istoriia stvorennia serednioi shkoly v Rosiiskii imperii na storkakh «Narodnoy entsyklopedii» [History of creating a secondary school in the Russian Empire in the pages of the «People's encyclopedia»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 178–185. DOI: 10.5281/zenodo.3860689.

Володимир Чистяков

МИТРОПОЛИТ АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧ. ХХ – ХХІ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3860695

© В. Чистяков, 2020. СС BY 4.0

Мета статті – об’єктивна історіографічна характеристика постаті митрополита Арсенія Мацієвича Ростовського (1697–1772) крізь призму української церковно-історичної науки початку ХХ–ХХІ ст., окреслення кола проблем і перспектив розвитку сучасної української історіографії, присвяченої цьому видатному діячеві. **Методологія** дослідження базується на використанні компаративного, історико-генетичного методів, методу історичної періодизації. **Наукова новизна.** На основі залученої історіографічної бази було узагальнено історичні оцінки та візії постаті митрополита Арсенія українськими істориками початку ХХ–ХХІ ст., визначено проблемні віхи та перспективні напрями дослідження біографістики, присвяченої Арсенію Мацієвичу, в сучасному українському історіописанні. **Висновки.** Поява української церковної історіографії як напрями історичної науки бере свій початок у часи визвольних змагань 1917–1921 років, коли Україна інституціоналізувалася як держава. Найбільший вклад у наукове вивчення діяльності Арсенія Мацієвича здійснили українські діаспорні вчені, серед яких слід зазначити І. Власовського, який активно розробляв студії всеукраїнської церковної історії, та І. Огієнка, якого можна вважати одним із перших видатних церковних біографів. В історичних працях діаспорних учених превалює національно-релігійний аспект дослідження життя Української Церкви в синодальну добу.

Сучасна українська історіографія характеризується використанням типологічного та структурного методів вивчення історії Церкви ХVІІІ ст., тому постать Арсенія Мацієвича у вітчизняних історичних творах аналізується досить поверхово. Серед проблемних, недосліджених тем можна виділити необхідність вивчення філософії митрополита Арсенія, його церковних та політичних поглядів, які формувались, поза іншим, під час його навчання в Києво-Могилянській академії (1715–1726). Потребує окремого наукового дослідження аналіз культурної діяльності та повсякденного життя українських єпископів ХVІІІ ст.

Ключові слова: Арсеній Мацієвич, державно-церковні відносини, етно-конфесійні особливості, національно-релігійний чинник, секуляризація, діаспорна церковна історіографія.

Визначний церковно-адміністративний діяч, богослов, місіонер, ростовський митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772) увійшов в історію як одна з найяскравіших та неординарних постатей Руської Православної Церкви ХVІІІ ст. Його різнопланова та широка проповідницька, церковно-політична діяльність, активний спротив секуляризаційній політиці імперської російської влади залишили помітний слід у пам’яті нащадків та зумовили значний науковий інтерес щодо вивчення особистості митрополита Арсенія. Накопичення значної джерельної та історіографічної бази ставить завданням осмислення постаті цього церковно-суспільного діяча – українця за походженням – крізь призму вітчизняної історіографії. Особливої наукової уваги заслугоує вивчення передумов формування церковно-політичних поглядів Арсенія Мацієвича в ході його навчання в Києво-Могилянській академії (1715–1726), аналіз причин та

підґрунтя його гострого конфлікту з вищою світською владою у другій половині XVIII ст. в контексті світогляду тогочасної української ієрархії, поставленої на службу Російській Церкві та імперській російській державності. Важливим також є всебічне висвітлення внеску митрополита Арсенія в соціокультурне та політичне життя Руської Церкви в контексті діяльності багатьох визначних українських та російських церковних ієрархів, які боролись за збереження прав та внутрішньої свободи Церкви у XVIII ст., – таких як Феофілакт Лопатинський, архієпископ Амвросій Юшкевич, митрополит Павло Конюсевич та ін.

Важливою археографічною проблемою є необхідність публікації документальної спадщини Арсенія Мацієвича, яка містить 217 проповідей (нині зберігаються в Російській державній бібліотеці у відділі рукописів архіву Троїце-Сергієвої лаври (Ф.303.П), й досі не видані¹), визначної полемічної праці «Возражение на пашквиль лютеранский, называемый «Молоток на камень верь»², републікації інших його творів (зокрема, і полемічного трактату «Феофилактово обличение поморским ответам», який митрополит Арсеній доповнив та написав до нього передмову³), його епістолярної спадщини (передусім листування з членами Синоду), документальних свідчень, пов'язаних з його життям.

Історіографія постаті митрополита Арсенія Мацієвича, не зважаючи на дуже значну кількість монографій та статей (зокрема, І. Огієнко станом на 1964 р. наводив більше вісімдесяти позицій⁴), в українському вимірі є досить фрагментарною. Історичні дослідження життєвого шляху та діяльності митрополита Арсенія були започатковані лише з 60-х рр. XIX ст., тобто за 100 років після смерті Ростовського митрополита, і спочатку мали переважно джерелознавчо-описовий характер, що пояснювалось відкриттям архівних документів та його творчої спадщини. Серед українських дослідників того часу, які приділяли значну увагу постаті митрополита Арсенія, були В. Іконников⁵, К. Харлампович⁶, які разом з російськими істориками Церкви другої половини XIX ст. започаткували історичні студії, присвячені Арсенію Мацієвичу⁷. Перші аналітико-історичні праці, присвячені вказаній проблематиці, побачили світ наприкінці XIX – на початку XX ст. У контексті цих досліджень почала зароджуватись українська історіографія з притаманним їй баченням ролі Мацієвича в житті Руської Православної Церкви. Саме з 1880–1890-х рр. можна спостерігати значну диференціацію та поляризацію історичних оцінок діяльності митрополита Арсенія та його постаті загалом на міжнародному (у порівняльному дискурсі між російськими та українськими

¹ Див.: Рукописи РГБ. Ф. 303. П. Т.СЛ. Т. 10.1–7, РГБ. Ф. 303. П. Т.СЛ. Т. 11.1–4. Список середини XIX века. Загалом 217 проповідей владики Арсенія, які дійшли до нашого часу, об'єднані у 12 томів.

² Див.: Арсеній Мацеевич, митр. Возражение на пашквиль лютеранский, нареченный молоток на книгу Камень веры, который молоток показался быти восковый, яко воск от лица огня, сиречь от слова Божия, и самая истинны исчезнувший. ОР РГБ. Ф. 299, №118; Ф. 304, П. №127; ОР РГБ. Ф. I. 190 и др.

³ Див.: Арсеній Мацеевич, митр. Дополнение обличения ответов раскольнических, пустосвятами Выгорецкими в 1723 году предложенных. *Православный собеседник*, 1861. Т. III. С. 349 и дал.

⁴ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег: «Інститут дослідів Волині», 1964. С. 254–262.

⁵ Див., напр.: Іконников В. С. Арсеній Мацеевич митрополит Ростовский (1697–1772): Эпизод из секуляризации церковных имуществ в России. *Русская старина*. 1879. С. 731–752, 1–34, 577–608, 1–34, 177–198. Отд. отт.; Іконников В. С. Арсеній Мацеевич. Историко-биографический очерк. *Русская старина*, 1879. Т. 24–26. [Електронний ресурс]. URL:http://russianway.rhga.ru/upload/main/23_Ikonnikov.pdf.

⁶ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. I. Казань: издание книжного магазина М. А. Голубева, 1914. 944 с.

⁷ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич... С. 250, 257.

дослідженнями) історіографічному рівні⁸.

В контексті хронологічно-проблематичного аналізу історіографічних досліджень, присвячених митрополиту Арсенію, можна умовно виділити певні періоди, які обумовлювались поетапністю відкриття нових історичних джерел про його життя та діяльність, зміною способу історичного мислення та відповідно – методології дослідження, соціокультурними запитами, особистісним ставленням авторів до постаті Арсенія Мацієвича та багатьма іншими факторами, які впливали на фокус, повноту та якість дослідження життєвого шляху та діяльності цього визначного ієрарха. Національно-визвольні змагання українського народу початку ХХ ст., інституалізація української державності, прагнення до автономії Української Православної Церкви (в цьому контексті варто згадати про «Определение Священного Собора Православной Российской Церкви по проекту Положения о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине 7 (20) Сентября 1918 года», за яким православним єпархіям в Україні були надані «особые преимущества на началах автономии»⁹), автокефальний рух 1920–30-х рр. в Україні та діаспорі (особливо у США та Канаді) поставили гостру необхідність осмислення історії Української Церкви, її визначних діячів, взаємовідносин з Російською Православною Церквою. О. Оглоблин відносив початок формування «української церковної історіографії» як наукової дисципліни до періоду після 1917 р¹⁰. Отже, інституалізація української історіографії історії Церкви в цілому та поява історичних праць, присвячених постаті Арсенія Мацієвича, ставить важливе завдання дослідити оціночні бачення українськими церковними істориками ролі митрополита Арсенія у житті Православної Церкви ХVIII ст.

Перший етап української історіографії досліджуваного питання (від початку до 60–70-их рр. ХХ ст.) можна визначити як найпродуктивніший в якісному аспекті: він характеризувався появою українських за своїм культурно-ментальним баченням наукових праць, присвячених як загальній історії Української Церкви синодальної доби, так і безпосередньо діяльності митрополита Арсенія. Цей історіографічний період характеризувався переважанням діаспорної історіографії, що пояснювалось, на нашу думку, занепадом безпосередньо українського церковного історіописання внаслідок репресій радянського режиму 30-х рр. та нівеляції церковних інституцій, в середовищі яких розроблялись наукові студії історії Церкви. Зокрема, так про це писав О. Оглоблин: «Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, а головне Української Греко-Католицької Церкви (1945), закриття всіх церковно-наукових установ (починаючи з Київської Духовної Академії в 1920 році), товариств, фактична заборона наукових студій над історією Церкви тощо – дослівно вигнали церковно-історичну науку за межі України й ізолювали її від архівних джерел, що залишилися на Батьківщині»¹¹.

⁸ Вперше історіографічний аспект діяльності митрополита Арсенія Мацієвича розглянув та виділив певні опозиції в історичних працях другої половини ХІХст. І. Морошкін у статті «Обзорь литературы объ Арсеніи Мацеевиче», опублікованій в журналі «Библиограф» в Санкт-Петербурзі у 1886 р. Див.: Морошкін І. Я., свящ. Обзор литературы об Арсеніи Мацеевиче. *Библиограф*, числа 2–4. Санкт-Петербург, 1886. Українсько-білоруські дослідники другої половини ХІХ ст. (зокрема, К. Харлампович, М. Теодорович) обстоювали помірковану та частіше – апологетичну оцінку діяльності Ростовського митрополита, водночас російські науковці того часу (І. Чистович, П. Пекарський) часто негативно оцінювали протисекуляризаційний виступ митрополита Арсенія. Зокрема, І. Огієнко так писав з цього приводу: «До 1886 р. появилось 25 статей про Арсенія, але тільки 8 з них боролися його». Див.: Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. С. 254.

⁹ Документ повністю див.: Определение Священного Собора Православной Российской Церкви по проекту Положения о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине 7 (20) Сентября 1918 года. *Собрание определений и постановлений священного собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг.* Москва, 1994. Вып. 4. С. 15–19.

¹⁰ Цит. за: Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності. *Історіографічні дослідження в Україні*. № 24. Київ, 2014. С. 73–96.

¹¹ Цит. за: Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності. С. 73.

Ґрунтовними наративними монографіями, написаними в діаспорі, є праці О. Лотоцького «Нарис історії Автокефальних Церков» (видана у Варшаві 1938 року)¹² та І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» (вийшла в Нью-Йорку в 1957 році)¹³. Кожна з цих робіт мала своє концептуальне розуміння направленості та значення діяльності Арсенія Мацієвича, але водночас ці дослідження мають спільну позитивну оцінку його постаті.

Основним лейтмотивом оцінки діяльності Арсенія Мацієвича у праці І. Власовського, на нашу думку, є аналіз внеску українців-архієреїв в церковно-адміністративне та суспільно-політичне життя Росії XVIII ст. На думку науковця, секуляризаційна політика Катерини II мала своєю метою остаточну інкорпорацію Гетьманщини до Російської імперії та «урівняння українського духовенства з московським»¹⁴ (очевидно, автор мав на увазі прагнення імперського уряду скасувати до того привілейоване становище української церковної ієрархії. – **В.Ч.**). Дослідник розділяє думку проф. К. Харламповича про належність Мацієвича до «святителів-українців, канонізація котрих питання тільки часу...»¹⁵. Важливим є зауваження І. Власовського про адміністративну діяльність Арсенія Мацієвича у Священному Синоді, яка була спрямована на заохочення «великоросів» до богословського навчання, з огляду на переважання архієреїв-українців на російських кафедрах та Синоді в 40–50-х рр. XVIII ст.¹⁶ Також дослідник звертав увагу на гостру суперечність ідейних поглядів цезаропапізму Катерини II та бачення ролі Церкви вищим українським духовенством, вихованим у традиціях Києво-Могилянської академії¹⁷ (з притаманним цим традиціям «демократизмом», який ґрунтувався на правових відносинах держави та Церкви, що склалися у «конституційно-монархічній» Речі Посполитій, на відміну від абсолютистського монархічного устрою Російської імперії. – **В.Ч.**). Високо оцінюючи роль українських та білоруських ієрархів у просвіті Російської Церкви, І. Власовський відзначав і великий внесок Арсенія Мацієвича в організацію духовно-просвітницької діяльності серед російського духовенства Ростовсько-Ярославської єпархії¹⁸. Він вважав, що широкий розголос та значний суспільний резонанс, спричинений засудженням митрополита Арсенія, створив вагомий перепон для швидкого проведення секуляризації церковних маєтностей на українських землях. На думку дослідника, саме цей факт мав головне значення в контексті антисекуляризаційного виступу цього ієрарха. Варто нагадати, що передання церковних маєтностей державі на українських землях відбулося на 22 роки пізніше, ніж у самій Росії¹⁹.

О. Лотоцький у роботі «Історія Автокефальних Церков» постаті митрополита Арсенія приділив дуже незначну увагу – авторське бачення ролі діяльності Ростовського митрополита дослідник наводить лише у примітці до тексту, де подає характеристику імператриці Катерини II: «вона, як голова церкви, вимагала повної слухняності од ієрархії та жорстоко карала вияви самостійної думки та чину з боку останньої»²⁰. Весь опис діяльності Арсенія Мацієвича зведений О. Лотоцьким винятково до обставин засудження Ростовського митрополита, що зумовлено, на нашу думку, проблематикою його наукового дослідження (дослідник у цій праці аналізував «історичні факти втілення засад автокефалії крайових церков»

¹² Лотоцький О. Нарис історії автокефальних Церков. *Праці Українського наукового інституту*. Серія правнича; Т. 30, кн. 4. Варшава, 1938. [3], 550, [9] с.

¹³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: [в 4 т., 5 кн.] / Іван Власовський / Укр. Православ. Церква Київ. Патріархату. Репр. вид. Київ : [б.в.], 1998. Т. III. 389, [1] с.: іл.

¹⁴ Там само. С. 37.

¹⁵ Там само. С. 94.

¹⁶ Там само. 132–133.

¹⁷ Там само. С. 135.

¹⁸ Там само. С. 68.

¹⁹ Там само. С. 137.

²⁰ Лотоцький О. Згадана праця. С. 430.

та описував їх «устрій та зовнішні відносини»²¹. Однією з головних причин за-судження митрополита Арсенія вчений вважав «антагонізм Синоду до єпископів-українців»²².

Найбільший внесок у розвиток біографістичних студій багатьох визначних українських суспільно-церковних діячів, і Арсенія Мацієвича також, здійснив професор Іван Огієнко (митрополит Іларіон)²³. У його працях найвизрашніше про-стежується національно-українське бачення мотивів та ролі діяльності україн-ських архієреїв, які служили в Російській Церкві як вищі церковні ієрархи. Про Арсенія Мацієвича дослідник вперше згадав у роботі «Українська культура»²⁴, де він характеризує його як «повсякчасного оборонця прав духовенства» та «нер-вову та палку людину ... яка ніколи не забувала старожитніх прав українського духовенства»²⁵. Цікавою є оцінка доповідей Арсенія Мацієвича до Синоду, в яких, на думку дослідника, Ростовський митрополит «по-козацькому одчитав Синод і саму Катерину за всі їхні наміри...»²⁶. На думку І. Огієнка, визначальною обстави-ною порушення «справи Арсенія Мацієвича» стала особиста ненависть імператри-ци до Мацієвича: «ця подія з непокірним митрополитом дуже обурила царицю проти українців і помстою до їх вона дихала все своє життя»; науковець вважав, що «опікись на Мацієвичі ... Катерина почала здалеку підходити до монастир-ських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом ви-щого духовенства...»²⁷. Загалом опис І. Огієнка у згаданій праці носить радше пуб-ліцистичний, ніж науковий характер: науковець в авторській інтерпретації описує життя Мацієвича лише на основі монографії М. Попова «Арсеній Мацеевич и его дело», виданої 1912 р. в Санкт-Петербурзі²⁸.

Окремо слід відзначити ґрунтовну апологетичну монографію І. Огієнка «Ми-трополит-мученик Арсеній Мацієвич»²⁹, видану у Вінніпезі в 1964 р. Сучасний аспекти-вий історіографічний огляд роботи І. Огієнка був зроблений С. Кагамли-ком («Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень»)³⁰. Дослідник всебічно охарактеризував життєвий шлях, церковно-політичну, проповідницьку та адміністративну діяльність Арсенія Мацієвича на основі широкої джерельної та історіографічної бази: його листувань та донесень, ще не використаних істориками в контексті біографістичних студій на середину ХХ ст. зібрань документів «Полное собрание постановлений и распоряжений по Ведомству Православного Исповедания...» та «Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода»³¹, майже всіх

²¹ Відомості взято з електронної бібліотеки «Україніка» Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. [Електронний ресурс]. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elibexe=fullwebr>.

²² Лотоцький О. Згадана праця. С. 430.

²³ Серед головних праць дослідника, які присвячені митрополиту Арсенію або в яких його постаті приділяється чільна увага, можна відзначити такі роботи: Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег : «Інститут дослідів Волині», 1964, 279 с.; Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читаній в Укр. нар. ун-ті : з мал. і портр. укр. культ. діячів. Київ : Абрис, 1991. 272 с.: іл.; Огієнко І. (митрополит Іларіон). Іконоборство. Історично-догматична монографія. Вінніпег : Консисто́рія Української Греко-Православної Церкви в Канаді, 1954. 239 с.

²⁴ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читаній в Укр. нар. ун-ті: з мал. і портр. укр. культ. діячів. Київ : Абрис, 1991. 272 с.: іл. С. 101, 193–197.

²⁵ Там само. С. 193.

²⁶ Там само. С. 195.

²⁷ Там само. С. 197.

²⁸ Там само. С. 197.

²⁹ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег, «Інститут дослідів Волині», 1964, 279 с.

³⁰ Кагамлик С. Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень. *Українознавчий альманах*. Вип. 10, 2012. С. 61–66.

³¹ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич... С. 262–265.

відомих на той час російських та зарубіжних праць, присвячених історії Руської Церкви XVIII ст. І. Огієнко запропонував авторську інтерпретацію обставин за-судження Ростовського митрополита та вперше цілісно узагальнив відому натовді біобібліографію та джерельну базу постаті Мацієвича³². В дискурсі історичних проблем, яким історик приділяв увагу, превалювали церковно-політичні, адміні-стративні (цим проблемам присвячено близько половини згаданої монографії)³³ та дещо меншою мірою – проповідницькі аспекти діяльності Арсенія Мацієвича. Також у цій праці І. Огієнко змінив свою попередню візію його постаті у порів-нянні з наведеними в монографії «Українська культура» авторськими оцінками, абсолютно позитивно оцінюючи діяльність Ростовського митрополита.

Серед провідних концептуальних аспектів, які простежуються в аналізі та оцінці діяльності митрополита Арсенія, в роботі І. Огієнка вирізняється націо-нально-релігійний чинник. Характеризуючи його життя, дослідник завжди наго-лошує на значній ментально-культурній різниці між Українською та Російською Православними Церквами, яка, на думку І. Огієнка, й виявлялася у несприйнятті Мацієвича представниками Синоду за Катерини II як «малороса» та «черкасиш-ка» (Арсеній Мацієвич походив з польського шляхетського роду Мацієвичів та народився у Володимирі-Волинському)³⁴, постійній конфліктності між місцевою світською та митрополичою владою, зростанні напруженості між вищою, імпера-торською, владою та митрополитом Арсенієм.

Неодноразово дослідник висловлює власне розуміння трагічності долі Арсенія Мацієвича: «...як тяжко було українським ієрархам працювати в Московії. Вони звикли до зовсім іншої культури добре християнізованої України, самі мали ви-соку освіту, а в Росії на кожному кроці бачили темноту, великі сліди поганства та постійне чавлення російської влади – вищої і нижчої – на Церкву і на духо-венство взагалі. Бачили і знали, що церковна ідеологія українська й московська – сильно різняться між собою!»³⁵. Також у цій монографії І. Огієнко подає короткий історіографічний виклад апологетичних оцінок Арсенія Мацієвича російськими та українськими істориками Церкви та намагається обґрунтувати бачення його боротьби як діяльності, направленої проти майбутньої «комуністичної прірви»: «митрополит-мученик передбачував цей грядущий російський комунізм, рятував авторитет Церкви, скільки сил мав»³⁶. Причинами таких оцінок постаті Мацієви-ча як «жертви російського абсолютизму» можна вважати церковно-політичні по-гляди І. Огієнка, який, як відомо, був активним церковним діячем українського автокефального руху початку 20-х рр. XX ст. в Україні, а згодом – предстоятелем Української Греко-Православної Церкви в Канаді (1951–1972 рр.). Окрім цього, над своєю роботою І. Огієнко працював переважно у Вінніпезі, в середовищі укра-їнської діаспорної інтелігенції, визначним представником якої він був і сам.

Працю І. Огієнка можна вважати основоположною в сентенційному україн-ському історіографічному значенні: вона є цінною з огляду на вдалу спробу по-єднання біографічного, порівняльного та історико-типологічного методів дослі-дження. Науковець намагався характеризувати погляди, мотиви дій та причини активної протидії митрополита Арсенія Мацієвича політиці секуляризації крізь призму сутнісних ознак церковно-політичного та культурно-релігійного життя Ро-сійської імперії другої половини XVIII ст., аналізуючи типові ознаки соціокультур-

³² Там само. С. 264–265.

³³ Там само. С. 273–275.

³⁴ Див.: Попов М., свящ. Изгнанный правды ради. Жизнь святителя Арсения (Мацеевича). Репринтное воспроизведение издания: Священник М. Попов. Арсений Мацеевич, митрополит Ростовский и Ярославский. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, Москва, 2001. С. 14–15.

³⁵ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Життєписи великих українців / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. С. 385.

³⁶ Там само. С. 526.

ного та політичного життя крізь призму їх сприйняття Мацієвичем. Цікавим є той факт, що про Мацієвича Огієнко згадує і в іншій роботі – історично-догматичній монографії «Іконоборство», фактично розуміючи його церковно-адміністративну діяльність як направлену на захист догматів та законних прав Церкви³⁷. Також дослідник високо оцінював вклад Арсенія Мацієвича у канонізацію та поширення вшанування його попередника на Ростовській кафедрі, митрополита Дмитрія (Туптала), життю і діяльності якого також присвятив окрему монографію³⁸.

Після 60–70-х рр. можна спостерігати занепад історичних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу. Ймовірно, зниження зацікавленості церковною історією XVIII ст. в середовищі української діаспори пояснюється появою вже згаданих визначних монографій, які більшою мірою закривали «білу пляму» в українських дослідженнях історії Церкви XVIII ст. та особистості Арсенія Мацієвича. Другий, сучасний етап українських історичних біографістичних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу (за доби незалежності), на жаль, є досить фрагментарним як за широтою поставлених проблем, так і за кількістю наукових праць.

Характеризуючи оцінки діяльності Арсенія Мацієвича крізь призму офіційної української церковної історіографії, ми можемо бачити певні спільні риси у поглядах на постать Ростовського митрополита з боку ієрархів Української та Російської Православних Церков. Зокрема, слід відзначити повну реабілітацію Арсенія Мацієвича: вперше він був канонізований РПЦ МП як священномученик у 2000 р. в ході діяльності Ювілейного Архієрейського Собору поряд з «соборним прославленням новомучеников и исповедников Российских XX века»³⁹. Згодом митрополит Арсеній був також прославлений і УПЦ КП за рішенням Помісного Собору 15 липня 2004 р.⁴⁰.

На сучасному етапі в українській церковній історіографії загалом розповсюджене те бачення ролі Арсенія Мацієвича у житті Церкви, яке було запропоноване І. Огієнком – це, зокрема, можна простежити на прикладі доповіді архієпископа Ігоря Ісіченка «Агіологічний вимір української православної ідентичності» на симпозіумі «Українське православ'я в родині світових православних християнських церков: минуле, сучасне, майбутнє» (Торонто, 8–10 травня 2014 р.). Автор визначає митрополита Арсенія Мацієвича як «приклад української святості» та вважає його діяльність взірцем «сміливої незалежності суспільної позиції праведника»: «Арсеній Мацієвич своїм сповідницьким подвигом дезавував псевдоправославну риторіку Катерини II та, попри неможливість його офіційної канонізації, став символом опору Церкви дискримінаційним актам російського царату» (тут І. Ісіченко робить посилання на вищезгадану працю І. Огієнка)⁴¹.

Серед українських історіографічних робіт, присвячених постаті Арсенія Мацієвича, можна відзначити статтю М. Руднева «Дело Арсения Мацевича как «индикатор» церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический

³⁷ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Іконоборство. Історично-догматична монографія / Консисторія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1954. С. 213–214.

³⁸ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич... С. 257.

³⁹ Див.: Юбилейный Архиерейский Собор Русской Православной Церкви. Храм Христа Спасителя 13–16 августа 2000 года. Материалы. Москва : Издательский совет Московского Патриархата. Благотворительный фонд «Рождество – 2000», 2001. С. 301–304. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/423846.html>.

⁴⁰ Докладніше про це див.: Петрушак І. Канонізація святих на соборах Української Православної Церкви Київського Патріархату 1996–2013. Магістерська робота за спеціальністю 041 – богослів'я. Київ: Київська Православна Богословська Академія. Богословський факультет, 2018. С. 57–68. [Електронний ресурс]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ifeHRTiR29XvrDML1itVomHxLiMfbyc2/view>.

⁴¹ Ісіченко Ігор, архієп. Агіологічний вимір української православної ідентичності. Доповідь на симпозіумі «Українське православ'я в родині світових православних християнських церков: минуле, сучасне, майбутнє» (Торонто, 8–10 травня 2014 р.). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bishop.kharkov.ua/site/abpiphorisichenko/reports/agiologichniy-vimir-ukraienskoie-pravoslavnoie-identichnosti>.

аспект». Автор приділяє основну увагу ґрунтовному історіографічному аналізу особливостей церковного консервативного руху середини та другої половини XVIII ст. в Російській імперії, основним провідником та лідером якого дослідник визнає Арсенія Мацієвича. М. Руднев пише: «оппозиционное священство, идейно-мировоззренческая позиция которого со всей очевидностью отражала идеологию тогдашнего «внесистемного» церковного консерватизма, было представлено колоритной фигурой ростовского митрополита Арсения Мацеевича (1697–1772), окончившего свои дни безмянным узником одиночной камеры Ревельской крепости»⁴². Автор розгортає свою історіографічну інтерпретацію церковного консерватизму катерининської доби на тлі аналізу постаті Мацієвича крізь призму тогочасних проблем державно-церковних відносин Російської імперії (передусім в дискурсі секуляризації)⁴³. Перевагами цієї статті є: значний корпус проаналізованої історичної літератури, серед якої автор окремо виділяє узагальнюючі праці з історії Церкви другої половини XIX – початку XX ст. та історико-біографічні праці, присвячені Арсенію Мацієвичу; ґрунтовність аналізу оцінок постаті митрополита Арсенія на прикладі різних авторів; характеристика історіографічної «поляризації» поглядів російських істориків на діяльність Арсенія Мацієвича; розгляд особливостей радянської історіографії митрополита Арсенія Ростовського та причин «негативного» відношення до нього в окремих сучасних російських біографічних працях, присвячених Катерині II. Визнаючи свій аналіз «пробним», автор наголошує на перспективності подальших історичних досліджень особистості Арсенія Мацієвича задля аналізу феномену російського церковного консерватизму: «дальнейший всесторонний и объективный анализ освещения и трактовки идеологических аспектов «слова и дела» Арсения Мацеевича в российской, украинской и, возможно, в зарубежной научной гуманитаристике должен стать одним из исходных структурно-сюжетных элементов будущего обобщающего исследования историографии русского консерватизма эпохи Империи и, в первую очередь, его специфической и до сих пор малоизученной типологической версии, нашедшей свое воплощение в историческом бытии Русской православной церкви синодального периода»⁴⁴.

Слід відзначити, що саме типологічний та культурологічний підхід до вивчення історії Української та Російської Православної Церкви XVIII ст. превалує в українській історіографії на сучасному етапі. Кілька статей С. Кагамлика, присвячених різноманітним аспектам життя та діяльності української церковної ієрархії XVIII ст., характеризують вплив діяльності українського духовенства на російське церковно-суспільне життя саме в дискурсі історико-типологічного підходу⁴⁵. Аналізуючи проблему національної та діяльнісної самоідентифікації вищих українських ієрархів XVIII ст., науковець вважає Арсенія Мацієвича одним з найпоспідовніших «архієреїв-консерваторів»⁴⁶. Проводячи класифікацію та порівняльний аналіз діяльності українських «архієреїв-реформаторів» та «архієреїв-консервато-

⁴² Руднев М. А. Дело Арсения Мацеевича как «индикатор» идеологии церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический аспект. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. № 25 (1). Дніпро, 2017. С. 183.

⁴³ Там само. С. 182.

⁴⁴ Там само. С. 187.

⁴⁵ Див.: Кагамлик С. Діяльність української православної ієрархії як чинник інтеграції українського суспільства (від імперії до сучасності). *Українознавчий альманах*. Вип. 19. № 1. Київ, 2018. С. 126–129; Кагамлик С. Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень. *Українознавчий альманах*. № 10. Київ, 2012. С. 61–66; Кагамлик С. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження. *Українознавчий альманах*. № 4. Київ, 2013. С. 157–161; Кагамлик С. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність церковних ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. Вип. 16. Київ, 2012. С. 28–32.

⁴⁶ Кагамлик С. Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження... С. 160.

рів» (в залежності від ставлення ієрархів до «Духовного регламенту» Петра I та синодальних реформ), історик приділяє особливу увагу руху за відновлення патріаршества в Росії, в якому українські церковні ієрархи часто консолідувались з російськими. На думку С. Кагамлика, вихованці Києво-Могилянської колегії, яким був і митрополит Арсеній, розповсюджували у своїх архієрейських резиденціях та ввірених епархіях традиції київської духовно-культурної школи та намагались не поривати зв'язків з Україною (про це свідчить і прагнення Арсенія Мацієвича звільнитись на спокій до Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря у листопаді 1745 р.⁴⁷) і, відповідно, «зберігали відчуття своєї етнічної, культурної та духовної належності»⁴⁸. Характеризуючи церковно-політичне значення виступу Арсенія Мацієвича загалом, П. Яроцький зазначає, що саме після засудження Ростовського митрополита та подальшої «секуляризації церковно-монастирських маєтностей в Україні 1786 р.» відбулась «рішуча реалізація заходів з уніфікації та русифікації всіх сторін церковного життя в Україні»⁴⁹.

Історіографічні оцінки постаті Арсенія Мацієвича сучасними українськими істориками можна простежити на прикладі окремих статей та узагальнюючих праць, присвячених проблемам історії Української та Російської Церков, оскільки науково-біографічні дослідження життя та діяльності митрополита Арсенія є майже відсутніми. Інколи митрополиту Арсенію присвячують також літературні твори⁵⁰.

Серед сучасних вітчизняних досліджень історії Церкви, які характеризували діяльність Арсенія Мацієвича, слід виокремити роботу архієпископа Ігоря Ісіченка «Історія Христової Церкви в Україні»⁵¹. Аналізуючи цю працю, слід відзначити схвальне ставлення дослідника до постаті Арсенія Мацієвича. І. Ісіченко, так само як І. Огієнко, робить значний акцент на національній приналежності митрополита, визначає його як «символ опозиції українців (маються на увазі церковні ієрархи. – **В.Ч.**) запровадженню в Церкві цілковитої влади монархині»⁵². І. Ісіченко акцентує увагу винятково на церковно-політичній діяльності Арсенія Мацієвича й обставинах засудження Ростовського митрополита⁵³, не подаючи цілісної характеристики його особистості та діяльності.

Протоієрей О. Кислашко приділив значну увагу постаті Арсенія Мацієвича в контексті своєї загальної роботи «Життя і діяльність святих, нашої землі Руси-України прославлених»⁵⁴, у якій він присвятив ростовському ієрарху окрему історико-агіографічну статтю. Ця праця потребує окремого історіографічного аналізу з двох причин. По-перше, автор головним завданням своєї роботи вбачав

⁴⁷ Морощкин И., свящ. Обзор литературы об Арсении Мацеевиче. *Библиограф.* Санкт-Петербург, 1886. Числа 2–4. С. 430.

⁴⁸ Кагамлик С. Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність церковних ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.). С. 32.

⁴⁹ Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць (відповід. ред. П. Яроцький). Київ : Четверта хвиля, 1997. С. 175.

⁵⁰ Окрему літературно-публіцистичну працю Мацієвичу присвятив І. Корсак («Таємниця святого Арсенія: роман-есеї»), в якій автор у художньому стилі виклав обставини «справи Арсенія Мацієвича» крізь призму складного церковно-політичного життя Російської імперії катерининської доби. Автор додає до роману підбір історичних документів – свідчень сучасників-іноземців та суспільних діячів XVIII–XX ст., які характеризували негативні риси політичного життя та державно-церковних відносин в Російській імперії другої половини XVIII ст. та особливо – діяльності імператриці Катерини II. Див.: Корсак І. Ф. Таємниця святого Арсенія: роман-есеї / Іван Корсак. Київ : Ярослав Вал, 2010. С. 139–158.

⁵¹ Ісіченко Ігор, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. Видання третє, виправлене та доповнене. Київ : Акта, 2008. С. 16, 212, 224, 230, 335.

⁵² Там само. С. 212.

⁵³ Там само. С. 212, 225.

⁵⁴ Кислашко О., прот. Вступ / Життя і діяльність святих нашої землі Руси-України прославлених. Київ : Грамота, 2007. 328 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/>; Кислашко О., прот. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

прагнення «виокремити святих нашої землі, Руси-України, показати їхнє життя», і тому на прикладі цієї статті можна зрозуміти етноконфесійні основи зарахування митрополита Ростовського Арсенія Мацієвича до українських святих. Автор вважає досить складною проблему національної ідентифікації святих⁵⁵, особливо якщо взяти до уваги постаті канонізованих особистостей, які за походженням були українцями, але служили та провадили церковно-просвітницьку діяльність на зарубіжних теренах. По-друге, робота О. Кислашко є досить ґрунтовною та містить численні авторські оцінки, які дають змогу проаналізувати бачення ролі Арсенія Мацієвича в житті Руської Церкви XVIII ст. сучасними українськими ієрархами.

На початку роботи О. Кислашко згадує про канонізацію Арсенія Мацієвича та подає коротку загальну оцінку його діяльності: «Митрополит Арсеній був противником духовного регламенту, який був уведений Імператором Петром I, відстоював відновлення патріаршества в Росії, захищав матеріальний стан духовенства, монастирів і земельних церковних угідь, на які зазіхала ненаситна імперська машина»⁵⁶. Однак, ставлення Арсенія Мацієвича до указів імператора Петра I, які стосувалися церковних справ, є неоднозначним, оскільки, як писав С. Соловйов, певні синодальні постанови Ростовський митрополит вважав «неосмотрительными, продерзостными и противными указам Петра Великого и Елисаветы»⁵⁷ (про апеляцію митрополита Арсенія до указів Петра I при захисті прав духовенства згадував і його визначний біограф, священик М. Попов)⁵⁸. З іншого боку, в «Записке о благочинии церковном», адресованій імператриці Єлизаветі Петрівні, митрополит Арсеній послідовно виступав проти синодального правління в Руській Церкві, запровадженого «Духовним Регламентом» Петра I⁵⁹. Серед проблемно-історичних концептів аналізу життя та діяльності Арсенія Мацієвича основну увагу О. Кислашко приділяє таким темам:

1. Концепція «автономізму» Української Церкви в складі Руської у XVIII ст. Основним прихильником цієї ідеї він вважає чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На думку науковця, Арсеній Мацієвич розумів залежність українських церковних традицій від російського впливу і тому тривалий час проживав на українських землях⁶⁰;

2. Проблема церковно-культурної праці українських ієрархів у справі християнізації та просвітництва Сибіру та інших областей, населених неросійським корінним населенням (цьому дискурсу значну увагу приділяли і вищезгадані дослідники)⁶¹;

3. Адміністративна та культурно-проповідницька діяльність митрополита Арсенія, спрямована на налагодження церковної та освітньої діяльності у Тобольській та Ростовській єпархіях. Дослідник у контексті аналізу внеску Арсенія Мацієвича у справу канонізації митрополита Димитрія Туптала наводить факт, який дуже рідко згадувався іншими дослідниками і міг свідчити про перші непорозуміння між Арсенієм Мацієвичем та членами Синоду: «Синод доручив митрополиту Арсенію взяти справу канонізації під контроль і зібрати в Ростовському архієрейському домі всі неопубліковані праці митрополита Димитрія, його проповіді. Владика Арсеній довго працював над цим дорученням і, зібравши все, у січні 1760 р. наді-

⁵⁵ Кислашко О., прот. Вступ. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

⁵⁶ Кислашко О., прот. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

⁵⁷ Докладніше див.: Соловйов С. М. История России с древнейших времен. Сочинения: В 18 кн. Москва : Голос; Колокол-Пресс, 1993–1998. Кн.13: История России с древнейших времен. Т. 25–26 / Отв. ред.: Колцова В. В. М.: Голос; Колокол – Пресс, 1998. 664 с., 1 л. портр. [Електронний ресурс]. URL: http://militera.lib.ru/common/solovyev1/25_03.html.

⁵⁸ Попов М., свящ. Згадана праця. С. 23.

⁵⁹ Огієнко І. (митрополит Лларіон). Іконоборство. Історично-догматична монографія / Консисторія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1954. С. 54–67.

⁶⁰ Кислашко О., прот. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський...

⁶¹ Там само.

слав не Святійшому синодові безпосередньо, а обер-прокуророві князю Василю Козловському. Це викликало велике незадоволення серед тодішніх членів синоду, які винесли таку постанову: «За таке його, митрополита, потрібно віддати судові. Але Святійший правлячий синод зі своєї милості, беручи до уваги його старість і слабе здоров'я, вибачає йому». Цю постанову підписали: архієпископ Новгородський Дмитрій Сеченов та архієпископ Петербурзький Сильвестр Кулябка. Важко зрозуміти, чому саме справа, пов'язана з проповідями митрополита Дмитрія Ростовського, викликала обурення з боку синодалів, адже митрополит Арсеній їх надіслав обер-прокуророві того ж синоду...»⁶²;

4. Аналіз взаємовідносин церковних ієрархів у Синоді та гострі протиріччя між імперською владою Катерини II та митрополитом Арсенієм Мацієвичем. Як й інші українські науковці, значну увагу дослідник приділяв обставинам судової справи Ростовського митрополита. Особливо значущим фактором порушення цього провадження дослідник вважав особисту ворожість митрополита Дмитрія Сеченова (голови Синоду за Катерини II) до Арсенія Мацієвича на підґрунті кардинально різного ставлення ієрархів до секуляризаційної політики імператриці (Д. Сеченов виступав активним прибічником введення «штатів духовенства», тобто секуляризації церковних земель. – **В.Ч.**). На думку дослідника, саме Д. Сеченов за «мовчазної згоди синодалів» став головним ініціатором засудження митрополита Арсенія. О. Кислашко пише з цього приводу: «Це була звичайна і підступна провокація ... Страшним було тут і те, що синод радив стратити непокірного митрополита і за це ратували його співбрати архієреї»⁶³.

На нашу думку, стаття О. Кислашко є аналітичною за характером подання історичного матеріалу і цінною з огляду на висвітлення маловідомих фактів з життя митрополита Арсенія. Також у роботі виразно прослідковується послідовна авторська оцінка діяльності цього визначного церковно-суспільного діяча. Недоліком цієї праці, очевидно, є надмірний акцент на етноконфесійних проблемах у суспільно-церковному житті Російської імперії та відсутність прямих посилань на використані в роботі історичні та історіографічні джерела, які автор згадує в статті без вказівки сторінок та подає список використаної літератури лише в післямові своєї монографії⁶⁴.

Загалом, сучасній вітчизняній історіографії притаманна послідовно апологетична оцінка діяльності митрополита Арсенія. В контексті цієї проблеми, на нашу думку, перед українською історичною наукою постає необхідність цілісного історичного аналізу та переосмислення характеристики Арсенія Мацієвича, розширення кола порушених проблем оцінки цієї особистості та запровадження до наукового обігу широкого кола неопублікованих праць митрополита і документів, дотичних до його життєвого шляху. Слід відзначити, що оцінки його постаті в українській історичній науці є досить одноманітними, такими, що спираються на аналіз антисекуляризаційної діяльності Ростовського митрополита, яка залишається головною темою розгляду для вітчизняних дослідників. Загалом, можна виділити апологетичний, представлений переважно працями духовних осіб, та поміркований погляд на особистість Мацієвича і відзначити фактичну відсутність в українській історіографії негативних оцінок його діяльності. Вітчизняна історіографія пройшла у своєму розвитку кілька етапів, які різнились між собою переважанням біографістичних чи загальноісторичних праць, церковно-політичними поглядами авторів, їх світоглядом та застосуванням різних історико-методологічних основ та концепцій.

У загальнохронологічному аспекті історіографію щодо Арсенія можна

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Кислашко О., прот. Життя і діяльність святих нашої землі Руси-України прославлених...

розділити на три періоди, в контексті яких відбувалось відкриття археографічної спадщини митрополита та документів, дотичних до його життя, критичний аналіз джерельної бази, та з середини ХХ ст. – переосмислення значимості його особистості крізь призму наративних праць, написаних на основі історико-генетичного та структурного методів. Базисною потребою для написання згаданих монографій натоді була необхідність наукового аналізу історії Української та Російської Православних Церков і їх ментально-сутнісних ознак в контексті автокефального українського церковного руху першої половини ХХ ст.

На сучасному етапі переважаючими є історичний та історіографічний аналіз церковно-консервативного напрямку діяльності ієрархів-українців, що говорить про узагальнений погляд українських науковців на досліджувану проблему та типологічний підхід до вивчення визначальних явищ та видатних особистостей церковної історії Російської імперії ХVІІІ ст. З іншого боку, серед біографістичних праць, присвячених Арсенію Мацієвичу, переважають роботи літературного, історико-публіцистичного та агіографічного характеру, що свідчить про необхідність відродження українських наукових досліджень його постаті. Водночас, загальним недоліком української історіографії на сучасному етапі, на нашу думку, є відсутність міцних зв'язків між біографістичними студіями та загальнонаративними працями з історії Руської Церкви. Взаємовпливи цих тематичних напрямів вітчизняної історіографії могли б дати якісно нове історичне бачення ролі українських церковних ієрархів в суспільному та церковному житті Російської імперії та збагатити українську церковну історіографію ґрунтовними проблемно-тематичними історичними дослідженнями.

У контексті історіографічного аналізу доцільним є розмежування церковної та світської історіографії Арсенія Мацієвича, які мали дещо відмінні концептуальні оцінки його постаті. Загалом, можна помітити, що в українській церковній історіографії основоположним є етноконфесійний ракурс дослідження постаті митрополита Арсенія та превалюють дослідження церковно-політичної, адміністративної діяльності Ростовського митрополита над студіями його проповідницької, освітньо-культурної діяльності, яка також мала дуже важливе просвітницьке значення. Зокрема, авторству Мацієвича, окрім згаданих полемічних трактатів та проповідей, належить праця «Вопросы и ответы краткие о вере и протчих, ко знанию христианина нужнейших», яка відігравала роль катехізису, одне з перших «житій» митрополита Димитрія Туптала тощо.

Вивчення просвітницько-літературної діяльності митрополита Арсенія в українській науці на сучасному етапі є дуже фрагментарним. Наприклад, у монографії архієпископа Ігоря Ісиченка, присвяченій літературі епохи бароко («Історія української літератури: епоха бароко ХVІІ–ХVІІІ ст.»), про літературно-проповідницьку діяльність Арсенія Мацієвича не згадується⁶⁵. У ґрунтовному наративному виданні «Історія української літератури: давня література (друга половина ХVІ–ХVІІІ ст.)» (опубліковано 2014 р.) про митрополита Арсенія згадується лише 3 рази – в тематичних контекстах появи «антирозкольницьких виступів (праць, написаних проти старообрядництва. – **В.Ч.**), писаних українцями»⁶⁶, та виходу у світ трактатів, спрямованих на захист православ'я у полеміці з протестантами⁶⁷.

⁶⁵ Див.: Ісиченко Ігор, архієп. Історія української літератури: епоха бароко ХVІІ–ХVІІІ ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, рекомендований Міністерством освіти і науки України. Львів–Київ–Харків : Святогорець, 2011. 568 с.

⁶⁶ Історія української літератури: у 12 т. / редкол.: Віталій Дончик (голова) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ : Наукова думка, 2013 / Т. 2: Давня література (друга половина ХVІ–ХVІІІ ст.) / [М. Сулима та ін.]; наук. ред.: Віра Сулима, Микола Сулима. 2014. С. 381.

⁶⁷ Там само. С. 387.

В українській історіографії переважають дослідження саме церковно-адміністративної діяльності Арсенія Мацієвича, що пояснюється спробами осмислити його постать у контексті церковно-політичної діяльності та світоглядних особливостей української церковно-консервативної ієрархії. Головними порівняльними аспектами в українських працях з історії Церкви є аналіз протиріч між українською та російською церковними системами та розгляд їх поступової уніфікації у XVIII ст.

З іншого боку, залишається велике коло історичних проблем, які потребують аналізу в контексті історії Руської Православної Церкви XVIII ст., серед яких можна визначити розгляд світогляду митрополита Арсенія, його психологічних особливостей та церковно-політичних поглядів, відбитих у його творчій спадщині, вивчення передумов формування його поглядів у ході навчання в Києво-Могилянській академії (1715–1726), характеристика культурної діяльності, повсякденного життя, аналіз діяльності та долі Арсенія Мацієвича у порівнянні з його однодумцями та визначними діячами церковної консервативної ієрархії імперської доби (безпосередньо XVIII ст.). На жаль, у сучасній українській історіографії можна помітити занепад біографічних студій, присвячених Арсенію Мацієвичу, і тому важливою проблемою української історичної науки залишається відродження наукової зацікавленості та студій, присвячених його особі, запровадження до наукового обігу джерельної бази, яка дала б змогу більш повно характеризувати постать цього визначного церковно-суспільного діяча. Потребує дослідження також проблема переосмислення та об'єктивного визначення ролі церковно-політичної та проповідницько-культурної діяльності Арсенія в історичній ретроспективі, вирішення якої дало б змогу краще зрозуміти різні аспекти складних державно-церковних та культурно-релігійних відносин в Російській імперії XVIII ст. та місце українських церковних ієрархів у цьому контексті.

References:

Isichenko, I., arkhieip. (2014). Ahiolohichniy vymir ukrainskoi pravoslavnoi identychnosti. Dopovid na sympoziumi «Ukrainske pravoslavia v rodyni svitovykh pravoslavykh khrystyianskykh tserkov: mynule, suchasne, maibutnie» (Toronto, 8–10 travnia 2014 r.). [Agiological dimension of Ukrainian Orthodox identity. Presentation at the Symposium «Ukrainian Orthodoxy in the Family of the World Orthodox Christian Churches: Past, Present, and Future» (Toronto, May 8–10, 2014)]. Retrieved from <http://www.bishop.kharkov.ua/site/abpiphorisichenko/reports/agiologicnij-vimir-ukraiskoe-pravoslavnoie-identichnosti>

Isichenko, I., arkhieip. (2008). Istoriiia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini. Vydannia tretie, vypravlene ta dopovnene [History of Christ Church in Ukraine. Third edition, corrected and supplemented]. Kyiv, Ukraine : Akta.

Isichenko, I., arkhieip. (2011). Istoriiia ukrainskoi literatury: epokha baroko XVII–XVIII st. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv, rekomendovanyi Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy [History of Ukrainian Literature: The Baroque Epoch of the XVII–XVIII centuries. Tutorial for university students recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine] Lviv–Kyiv–Kharkiv, Ukraine : «Sviatohorets».

Istoriiia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: zbirka naukovykh prats (vidpovid. red. P. Yarotskyi) (1997). [History of the Orthodox Church in Ukraine: a collection of scientific works]. Kyiv, Ukraine : Chetverta khvylya.

Istoriiia ukrainskoi literatury: u 12 t. [History of Ukrainian Literature: in 12 vol.] (2013) / redkol.: Vitalii Donchyk (holova) [ta in.]; Kyiv: Nats. akad nauk Ukrainy, In-t lit. im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, Vyd-vo «Naukova dumka». T. 2: Davnia literatura (druha polovyna XVI–XVIII st.) (2014). [Vol. 2: Ancient Literature (second half of XVI–XVIII centuries)].

Kahamlyk, S. (2018). Diialnist ukrainskoi pravoslavnoi iierarkhii yak chynnyk intehratsii ukrainskoho suspilstva (vid imperii do suchasnosti) [Activity of the Ukrainian orthodox hierarchy as a factor of integration of Ukrainian society (from Empire to the Present)] (2018). *Ukrainoznavchyi almanakh*, Issue 19, № 1, 126–129.

Kahamlyk, S. (2012). Postati ukrainskykh iierarkhiv u tvorchosti I. Ohienka kriz pryzmu suchasnykh doslidzhen [Figures of Ukrainian hierarchs in I. Ogienko's works through the lens of modern research]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 10, 61–66.

Kahamlyk, S. (2013). Ukrainska tserkovna elita rannomodernoho chasu: novi aspekty doslidzhennia [Ukrainian church elite of Early Modern Time: new aspects of the study]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. № 4, P. 157–161. Kyiv, Ukraine : Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.

Kahamlyk, S. (2012). Ukraintsi chy rosiiany? (Do pytannia pro identychnist tserkovnykh iierarkhiv ukrainskoho pokhodzhennia na sluzhbi v Rosiiskii imperii XVIII st.) [Ukrainians or Russians? (On the question of the identity of church hierarchs of Ukrainian descent in service in the Russian Empire of the eighteenth century)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo*. Vypusk 16. Kyiv, Ukraine : Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.

Korsak, I. (2010). Taiemnytsia sviatoho Arseniia: roman-esei [The Mystery of St. Arsenius: a Novel-Essay]. Kyiv, Ukraine : Yaroslaviv Val.

Kyslshko, O., prot. (2007). Arsenii Matsiievych, mytropolyt Rostovskiy. *Zhyttia i diialnist sviatykh nashoi zemli Rusy-Ukrainy proslavlenykh* [Arseniy Matsievich, Metropolitan of Rostov. *The life and activities of the saints of our land of Rus-Ukraine glorified*]. Kyiv, Ukraine : Hramota. Retrieved from <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/arsenij-matsiievych-mytropolyt/>.

Kyslshko, O., prot. (2007). *Zhyttia i diialnist sviatykh nashoi zemli Rusy-Ukrainy proslavlenykh* [The life and activities of the saints of our land of Rus-Ukraine glorified]. Kyiv, Ukraine : Hramota. Retrieved from <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/>

Lototskyi, O. (1938). Narys istorii avtokefalnykh Tserkov [Essay on the History of Autocephalous Churches] Varshava: Pratsi Ukrainskoho naukovooho instytutu. Seriiia pravnycha. Vol. 30, B. 4.

Moroshkyn, Y., sviashch. (1886). Obzor lyteratury ob Arsenyy Matseevyche [A review of the literature on Arseniy Matseevich]. St. Petersburg, Russian Empire : Bybliohraf. Chysla 2–4.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1991). Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu: kurs chytanyi v Ukr. nar. un-ti: z mal. i portr. ukr. kult. diiachiv [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people: a course read in Ukr. national. university: with pictures and portraits of ukr. cult. figures]. Kyiv, Ukraine : Abrys.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1954). Ikonoborstvo. Istorychno-dohmatychna monohrafiia [Iconoclasm. Historical and dogmatic monograph]. Winnipeg, Canada: Konsystoriia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1964). Mytropolyt-muchenyk Arsenii Matsiievych. Istorychna monohrafiia [Metropolitan martyr Arseniy Matsievich. Historical monograph]. Winnipeg, Canada : Instytut doslidiv Volyni.

Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (1999). Zhyttiepysy velykykh ukraintsiiv [Biographies of Great Ukrainians]. Uporiad., avt. ist.-biohr. narysu ta prymit. M.S. Tymoshyk. Kyiv, Ukraine: Lybid.

Opredelenye Sviashchennoho Sobora Pravoslavnoi Rossyiskoi Tserkvy po proektu Polozhennia o vremennom Vysshem upravleny Pravooslavnoi Tserkvy v Ukraine 7 (20) Sentiabria 1918 hoda. (1994). [The definition of the Holy Council of the Orthodox Russian Church according to the draft Regulation on the interim Higher Administration of the Orthodox Church in Ukraine on September 7 (20), 1918]. *Sobranie opredeleniy*

postanovleni sviashchennoho sobora Pravoslavnoi Rossyiskoi Tserkvy 1917–1918 hh, 4, 15–19.

Petrushchak, I. (2018). Kanonizatsiia sviatykh na soborakh Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu 1996–2013. Mahisterska robota za spetsialnistiu 041 – bohoslivia [Canonization of Saints at the Cathedrals of the Ukrainian Orthodox Church of the Kiev Patriarchate 1996–2013. Master's Degree in Specialty 041 – Theology]. Kyiv, Ukraine : Kyivska Pravoslavna Bohoslovska Akademiia. Bohoslovskiyi fakultet. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1ifeHRTiR29XvrDM11itVOmHxLiMfbyc2/view>

Popov, M., sviashch. (2001). Izghnanniy pravdy rady. Zhyzn sviatyelia Arseniya (Matseevycha). Reprintnoe voyzproyvedenye yzdaniya: *Sviashchennyk M. Popov. Arseniy Matseevych, mytropolyt Rostovskiy y Yaroslavskiy* [Exiled for the sake of truth. Life of Saint Arseniy (Macieievich). Reprints Reproduction Edition: Priest M. Popov. Arseniy Matseevich, Metropolitan of Rostov and Yaroslav]. Moscow, Russia : Moskovskoe podvoro Sviato-Troytskoi Serhyevoi Lavry.

Rudniev, M. A. (2017). Delo Arseniya Matseevycha kak «indykator» ideolohiy tserkovnoho konservatyзма ekaterynynskoi epokhy: istoriyohrafycheskyi aspekt [Arseniy Matseevich's case as an «indicator» of the ideology of church conservatism of the Catherine era: historiographical aspect]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Istorii ta arkhelohiia*, 25 (1), 182–188.

Shevchenko, T. (2014). Relihiinyi dyskurs ukrainiskoi radianskoi ta natsionalnoi istoriohrafii: kontraversii spadkoiemnosti [Religious Discourse of Ukrainian Soviet and National Historiographies: Controversies of Heredity]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 24, 73–96.

Solovyov, S. M. (1998). Istoriya Rossi is drevneyshih vremen. Sochineniya: u 18 kn. [History of Russia since ancient times. Works: in 18 books]. (1993 – 1998). M.: Golos; Kolokol-Press. *Kn.13: Istoriya Rossi is drevneyshih vremen. Vol. 25–26* [Book 13: History of Russia from the Ancient Times]. (1998). Otv. red.: Koptsova V. V. Moscow, Russia : Golos; Kolokol-Press. 664 p., 1 portr. Retrieved from http://militera.lib.ru/common/solovyev1/25_03.html.

Vlasovskiy, I. (1998). Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy: [in 4 vol., 5 b.] [Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kyiv, Ukraine : Ukr. Pravoslav. Tserkva Kyiv. Patriarkhatu. Vol. III. 389, [1] p.: il.

Yubileyniy Arhiereyskiy Sobor Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi (2000). Hram Hrista Spasitelya 13–16 avgusta 2000 goda. Materialyi [Jubilee Bishops' Council of the Russian Orthodox Church. Temple of Christ the Savior, August 13-16, 2000. Materials]. Izdatelskiy sovet Moskovskogo Patriarhata. Blagotvoritelnyiy fond «Rozhdstvo – 2000». Moscow. Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/db/text/423846.html>

Чистяков Володимир Олександрович – магістр історії, випускник Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського, співробітник Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Chistyakov Volodymyr O. – Master of History, a graduate of the O. M. Lazarevsky Educational-Scientific Institute of History and Socio-Humanities, employee of Lazar Baranovych Research Institute of Religion's History, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: vcchistyakov96@gmail.com

METROPOLITAN ARSENIY MATSIEVICH IN UKRAINIAN HISTORYOGRAPHY OF THE BEGINNING OF XX–XXI CENTURIES

The purpose of the article is an objective historiographical characteristic of the figure of Metropolitan Arseniy Matsievich (1697–1772) through the prism of Ukrainian Church and Historical Science of XX–XXI centuries, outlining the range of problems and prospects for the development of contemporary Ukrainian historiography, dedicated to this prominent figure. The research methodology is based on usage of comparative, historical-genetic methods, the method of historical periodization etc. Scientific novelty. On the basis of the involved historiographic base, has been summarized historical estimates and visions of the figure of Metropolitan Arseniy by Ukrainian historians of the early XX–XXI centuries. Moreover, the problem milestones and perspective directions of the research of biography, dedicated to Arseniy Matsievich, in the modern Ukrainian historiography were defined. Conclusions. The emergence of Ukrainian ecclesiastical historiography as a field of historical science dates back to the time of the liberation contest of 1917–1921, when Ukraine was institutionalized as a state. The greatest contribution to the scientific studying of Arseniy Matsiyevich's activity weremade by Ukrainian diaspora scholars, among whom especially should be noted I. Vlasovsky, who actively developed studios of all-Ukrainian church history, and I. Ogienko, who can be considered as one of the first outstanding church biographers. In the historical writings of diaspora scholarsprevails the national-religious aspect of the study of the life of the Ukrainian Church in the synodal period.

Contemporary Ukrainian historiography is characterized by usage of typological and structural methods of studying history of the Ukrainian and Russian Churches in the eighteenth century. Therefore, Arseniy Matsiyevich's figure in domestic historical works is analyzed rather superficially. Among the problematic, unexplored topics, which is the neededfor research, are the philosophy of Metropolitan Arseniy, his ecclesiastical and political views, which were formed, among other, during his studies at the Kyiv-Mohyla Academy (1715–1726). An analysis of the cultural activities and daily life of Ukrainian bishops of the eighteenth century requires a separate scientific study too.

Key words: Arseniy Matsievich, state-church relations, ethno-confessional features, secularization, diaspora church historiography.

Дата подання: 13 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич в українській історіографії поч. XX–XXI ст. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 186–201. DOI: 10.5281/zenodo.3860695.

Цитування за стандартом APA

Chistyakov, V. (2020). Mytropolyt Arsenii Matsiyevych v ukrainii istoriohrafii poch. XX–XXI st. [Metropolitan Arseniy Matsievich in Ukrainian historiography of the beginning of XX–XXI centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 186–201. DOI: 10.5281/zenodo.3860695.

УДК 930(47+57):061.251

Наталія Лашук

ПРОБЛЕМА МАСОНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.3860700

© Н. Лашук, 2020. CC BY 4.0

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати ступінь вивчення історії масонства у радянських історіографічних студіях ХХ ст., виділити основні етапи дослідження проблеми російського масонства конклавом корифеїв радянської історичної думки. **Методи** дослідження добиралися відповідно до мети та базуються на принципі історизму. Були застосовані методи історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний та порівняльний методи. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що це перша комплексна розвідка, яка присвячена дослідженню масонства Російської імперії як однієї із актуальних проблем радянських історіографічних досліджень ХХ ст. **Висновки.** Автор зробив спробу розглянути основні етапи вивчення російського масонства конклавом провідних діячів радянської історичної думки. Зроблені комплексні висновки про характер і рівень дослідження проблеми масонства Російської імперії російськомовними вченими періоду СРСР. Подано огляд існуючих схем наукового аналізу інтелектуального часу представленої періоду. У рамках цього було розглянуто процес академічної інституалізації та концептуальні і методологічні аспекти дослідження російського масонства в радянській історіографії. За допомогою основних принципів наратології і концептології був проведений аналіз радянської історіографії щодо проблеми російського масонства і її ідеологічного змісту. Автор виділив два періоди вивчення історії масонства в радянській історіографії, які відрізняються своєю проблематикою і концептуальною основою. На основі заданої методологічної бази аналізуються дискурсивні стратегії радянської історичної думки.

Ключові слова: масонство, історіографія, лібералізм, ложа, «вільні каменярі».

На сьогодні українська історична наука, переживши ряд суттєвих методологічних трансформацій, які створили умови для розвитку вітчизняних історіографічних шкіл та впровадження досвіду зарубіжних науковців, намагається відмежовуватися та апелювати до багатьох історіографічних міфів радянських істориків як тенденційних. Попри це, наприкінці 1980-х рр. під дією всесвітніх методологічних змін у історичній науці сформувався конклав провідних російських масонознавців, які максимально намагалися нівелювати прогалини та «білі плями» в історії російського «королівського мистецтва». У цьому відношенні радянська історіографія російського масонства дає змогу проілюструвати концептуальні та методологічні трансформації упродовж певного періоду на прикладі конкретної історичної проблеми, з урахуванням принципів і закономірностей історичного розвитку.

Мета статті полягає у тому, щоб систематизувати в повному обсязі радянську

історіографію щодо проблеми масонства Російської імперії, охарактеризувати основні етапи вивчення дослідниками питання російських масонських лож, проаналізувати ступінь дослідження історії масонства в історіографії СРСР та основні напрямки її вивчення. Історіографія проблеми другого порядку коротко представлена у монографічних працях сучасних провідних російських масонознавців, наприклад, роботою В.С. Брачова¹, а також короткою статтею А.В. Соколова², де оглядово охарактеризовані основні наукові праці ХХ ст. стосовно російського масонства. Однак комплексне дослідження радянської історіографії російського масонства не представлено ані українською, ані російською історичною думкою.

В історіографії радянського періоду умовно можна виділити два етапи. На першому етапі (1920-ті – середина 1970-х рр.) масонство, що не було сумісним з комуністичною ідеологією як проліберальна, ширше прозахідноєвропейська, тенденція, удостоювалося рідких згадок у дослідженнях з історії російської літератури, журналістики, у працях, присвячених російським просвітникам. Другий етап (1970-ті – початок 1990-х рр.) ознаменувався відродженням інтересу до історії масонських лож, перш за все, в російській публіцистиці, а також розширенням кола питань з даної проблеми.

Протягом усього періоду масонство піддавалося жорсткій критиці як реакційний рух проти існуючої влади. У радянський час «королівське мистецтво», як і будь-які явища суспільної думки, розглядалося через призму формаційного підходу, де закритість і винятковість ордену для окремого прошарку привілейованого суспільства стали основними аргументами його недієздатності і ворожості. Попри те, прослідковуються дві концепції у визначенні його ролі в політичному і культурному житті суспільства, а саме: через призму літературно-просвітницького доробку adeptів масонства ХVIII ст. та з огляду на участь масонських представників у політичних подіях початку ХХ ст.

Масонство першого періоду досліджувалося переважно у руслі літературницького напрямку російської історіографії. Дослідники російської літератури і філософії розглядали його як ідеологічний рух, який швидко набув популярності у Західній Європі і, хоча не оминув своїм впливом російське суспільство, носив поверховий і чужорідний характер³.

Літературознавець Р. Гуковський у праці, присвяченій історії російської літератури ХVIII ст., охарактеризував масонство 80-х рр. ХVIII ст. як організацію суспільної дворянської сили, незалежну від уряду, яка діяла всупереч йому⁴. За це імператриця Катерина II, на думку дослідника, і заборонила їх діяльність. Слід звернути увагу на те, що у даному випадку масонство розглядається не як ефемерна «релігійно-містична секта», а конкретна організація політичного спрямування, яка теоретично була в змозі стати опозицією до існуючого уряду.

До 1950-х рр. масонська проблема залишалася поза увагою вчених, які умисно нівелювали її як окреме суспільно-політичне явище, використовуючи сюжети масонської філософії лише у якості формального фону для дослідження культурного доробку ХVIII ст.⁵ Порушив це «мовчання» дослідник літератури Г.П. Макогоненко у зв'язку із вивченням історії російської освіти часів імператриці Катерини II⁶.

¹ Брачев В. С. Масоны в России: от Петра I до наших дней: монография. Санкт-Петербург : ЭКСМО, 2003. 639 с.

² Соколов А. В. Русское политическое масонство 1910–1918 гг. в отечественной историографии. *Отечественная история*. 2004. № 1. С.139–153.

³ Гуковский Г. А. Очерки по истории русской литературы XVIII века. Москва, 1936. 191 с.

⁴ Там само. С. 31.

⁵ Орлов В. Русские просветители 1790–1800-х гг. / В. Орлов. 2-е изд. Ленинград : Госполитиздат, 1950. 477 с.

⁶ Макогоненко Г. П. Н. Новиков и русское просвещение XVIII века. Москва : Госполитиздат, 1951. 543 с.

Георгій Пантелеймонович основну увагу приділив ролі М.І. Новікова як яскравого філантропа, просвітника, провідного видавця, який умисно «використовував» масонські зв'язки і участь у ложах «вільних каменярів» для створення матеріальної можливості поширення книг, відкриття освітніх закладів і т. п. Зауважимо, що такий погляд на масонство був споріднений із ліберальною позицією дорадянського історіописання.

Соціально-політична програма масонів, на думку дослідника, не суперечила інтересам дворянства, «вони в більшості своїй були провідниками абсолютизму»⁷. Проте такі висновки автора досить поверхові і ґрунтуються в основному на тому, що Катерининський уряд досить довго не «звертав уваги» на діяльність масонських лож і проявляв до них свою лояльність. Г.П. Макогоненко негативно оцінив діяльність російських «вільних каменярів», порівнявши їх з «алхіміками, які намагаються знайти ліки від всіх фізичних і соціальних проблем, створити «гомюнкулюса» – штучну людину»⁸, що вже, на його думку, є порушенням природних законів. Проте М. Новікова, провідного представника російського масонства, автор характеризує як видатного просвітника, патріота своєї вітчизни, який в умовах політичної реакції не хоче залишати свою діяльність і шукає засоби і можливості для її продовження. Дослідник відзначив, що М. Новіков залишався «холодним і неприступним» до впливу містицизму і «безглуздої» обрядовості «вільних каменярів»⁹. На нашу думку, ідеалізація постаті М. Новікова – тенденція історіографічної традиції другої половини XIX – початку XX ст. Проте відомо, що просвітник довгий час залишався під впливом ідей глави російського ордену «Рози і Хреста» професора І. Шварца, що позначилось на його діяльності. Вийти з під цього впливу Миколі Івановичу вдалося тільки після смерті видатного розенкрейцера.

У роботі вченого-філософа І.Я. Щипанова¹⁰, ще одного представника літературницького напрямку радянської історіографії, масонство характеризується як ідейний противник російських просвітників другої половини XVIII ст.¹¹. Масони, на думку І.Я. Щипанова, «намагалися звести нанівець роль людського розуму, відкинути його претензії на пізнання дійсності»¹². Цікаво, що автор порівнює масонів з богословами-церковниками, де і ті, і ці, на його думку, виступають антагоністами наукового світу та поширення раціоналістичного знання¹³. Автор вбачав у масонах крайніх традиціоналістів, які борються проти прогресивних ідей, привнесених із Заходу, зокрема, проти вольтерянства, що відповідає логіці атеїстичного світобачення радянської Росії. Слід зазначити, що одні і ті ж самі факти тлумачилися радянськими дослідниками зовсім протилежно у порівнянні з інтелектуальним доробком позитивістів другої половини XIX ст., де у руслі християнської моралі боротьба з вольтерянством отримала позитивну оцінку, а власне містицизм ставав основою для гострої критики.

У дослідженні питання щодо масонської проблеми у радянській історіографії слід також звернути увагу на зарубіжні наукові студії як один з поштовхів до дослідження масонства науковцями СРСР, які просто не могли залишатися осторонь цього питання в умовах холодної війни та не апелювати до висновків «буржуазної» історичної думки. Зазначимо, що після революційних подій початку XX ст. певна частина джерел з історії російської революції (а в контексті цього – і політичного масонства) опинилася в архівах провідних закордонних університетів. До того

⁷ Там само. С. 21.

⁸ Там само. С. 20.

⁹ Там само. С. 21.

¹⁰ Щипанов І. Я. Философия русского просвещения (II пол. XVIII в.). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1971. 285 с.

¹¹ Там само. С. 85–86.

¹² Там само. С. 87.

¹³ Там само. С. 206.

ж, активно публікувалися спогади, дослідження відомих емігрантів-масонів та масонознавців російського походження, таких як Б. Ніколаєвський, Н. Берберова, М. Осоргін, П. Мілюков та ін.

Майже півстоліття нагромаджувалися матеріали щодо політичного масонства в англломовному науковому просторі. Саме тому середина ХХ ст. надала можливості серйозних методологічних проривів в історичних дослідженнях раніше не поставлених або ж не достатньо опрацьованих тем. 60-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися розширенням кола питань стосовно масонства імперії Романових, де превалує тематика політичної історії, революційних подій 1900-х рр., відносин між провідними гравцями на політичній арені ХХ ст. Масонознавець Б. Елкін опублікував оригінальні масонські документи початку століття¹⁴, до того ж з'являються нові, суттєві публікації з цієї тематики Н. Сміта¹⁵ та Л. Хаймсона¹⁶.

Дослідження англломовних науковців та публіцистів стали рушійним фактором для зародження наукового інтересу до російського масонства радянською історичною спільнотою. Слід зазначити, що саме з цього часу проблема братства «вільних каменярів» у радянській історичній науці виходить за рамки суто літературницького напрямку і набуває політичних рис у контексті дослідження революційних подій початку ХХ ст.

Грунтовні праці спеціалістів в області політичної історії Росії дореволюційного періоду А.Я. Авреха¹⁷ та М. Яковлева¹⁸ викликали фурор і низку протиріч у науковому середовищі. А.Я. Аврех запропонував концепцію, яка визнавала існування «масонського сюжету» в російській історії, проте відкидала існування масонської проблеми як такої. Ніякого суттєвого впливу на суспільно-політичне життя початку ХХ ст., на думку автора, ця таємна організація не мала. Треба зазначити, що пізніше противником цієї концепції виступив В.І. Старцев¹⁹, який відзначив, що проблема існує. Вона полягає в тому, що масони проводили таємну «закулісну» політичну гру, а саме те, що оратори різних політичних партій викривали один одного в Державній думі, а потім зустрічались у ложі за одним столом і писали сценарії наступних т. зв. «битв». На думку дослідника, це були репетиції створення «класового миру в ім'я прогресу і швидкого буржуазного розвитку Росії»²⁰. Таким чином, В. Старцев запропонував концепцію «політичної масонської змови» в Росії.

З 1970-х рр. історія масонства знову стає самостійним предметом досліджень. Відроджується інтерес до масонської символіки. У журналі «Наука і релігія» були опубліковані статті дослідників братства «вільних каменярів» Російської імперії Б. Міхельової²¹ і С. Некрасова²². Останній був схильний вбачати в масонах Катерининської доби діячів прозахідних орієнтирів цивілізаційного розвитку, що борються за вільнодумство. Звернення ж багатьох діячів братства другої половини

¹⁴ Elkin B. Attempts to Review Freemasonry in Russia. *The Slavonic and East European Review*. July. 1966. Vol. XUV, No 103. P. 454–472.

¹⁵ Smith N. Political Freemasonry in Russia. 1906–1918. *The Russian Review*. 1985. Vol. 44. P. 157–171; Його ж. The constitution of Russian political Freemasonry (1912) / Nathan Smith, Barbara Norton // *Handbuch zur Geschichte des Osten Europas*. 1986. Vol. 34, No. 4. P. 498–517; Його ж. The role of Russian Freemasonry in the February Revolution. *Slavic Review*. 1968. Vol. XXVIII, No 4. P. 604–608.

¹⁶ Haimson L. The problem of social stability in urban Russia (1905–1917). *Slavic Review*. 1965. Vol. XXIV, No. 1. P. 13–17.

¹⁷ Аврех А. Я. Масоны и революция: монография. Москва : Политиздат, 1990. 350 с.

¹⁸ Яковлев Н. «1 августа 1914». Москва : Молодая гвардия, 1974. 240 с.

¹⁹ Старцев В. И. Время открывает то, что не могла найти и царская полиция. *Наука и жизнь*. 1989. № 10. С. 49–53; Його ж. Российские масоны XX века. *Вопросы истории*. 1989. № 6. С. 33–50; Його ж. Русское политическое масонство начала XX века: учеб. пос. к специальному курсу. Санкт-Петербург : Третья Россия, 1996. С.49–51.

²⁰ Старцев В. И. Время открывает то, что не могла найти и царская полиция... С. 53.

²¹ Михелева Б. Наивные времена масонских лож. *Наука и религия*. 1974. № 10. С. 52–63.

²² Некрасов С. М. Апостол добра. Повествование о Н. И. Новикове. Москва : Русский путь, 1994. 179 с.; Його ж. Обряды и символы вольных каменщиков. *Наука и религия*. 1974. № 10. С. 64–67.

XVIII ст. до участі в ложах, на його думку, слід пояснювати причинами соціально-психологічного характеру, а саме зневірою в Церкві і, таким чином, шуканні їй заміни, де вчення «королівського мистецтва» відіграло вирішальну роль.

У радянській історіографії 70–80-х рр. низка авторів підтримувала концепцію, за якою масонство визначалось як антибільшовицька, антирадянська організація²³. Треба зазначити, що цей напрям замінив існуючу «теорію жидомасонської змови» дорадянського історіописання на змову «антикомуністичну». Масони з євреїв перетворилися на кадетів, есерів і меншовиків. До того ж, промонархічна публіцистика залишила після себе у спадок низку творів подібного характеру.

Однак і у цьому напрямі погляди дослідників на питання ролі масонства в Лютневій революції 1917 р. розійшлися. Одні без сумніву стверджували, що «вільні каменярі» були присутні у всіх організаціях, які брали участь у формуванні уряду. Дослідник В.Я. Бегун назвав їх «ворогами пролетаріату», які об'єднали в замкнених організаціях найреакційніші кола «імперіалістичної буржуазії»²⁴. Такі висновки дослідника ґрунтуються на тому, що багато представників «королівського мистецтва» брали участь в активній політичній боротьбі, але орден так і не спромігся стати політичною надпартійною організацією, яка б охоплювала максимальну кількість лібералів.

Проте дослідник І. І. Мінц опонує таким висновкам, зазначаючи, що «вільні каменярі» хоч і брали участь у політичному житті початку ХХ ст., але російське масонство залишило «мало слідів у вітчизняній історії і служило тільки вузьким колам великої буржуазії»²⁵. Автор акцентує, що хоча основоположники марксизму не залишили спеціальних робіт про масонів, але в цілому оцінювали їх негативно. Коли К. Марксу і Ф. Енгельсу доводилось критикувати реакційні погляди того чи іншого буржуазного діяча, вони не рідко порівнювали його з «масонами»²⁶. Як і в історіографії минулого періоду, автор виправдовує М. Новікова, зазначаючи, що останній ніколи не вважав себе масоном, а участь у ложах «вільних каменярів» – «стратегічна гра» для пошуку матеріальної підтримки його видавницької діяльності.

Треба зазначити, що у праці дослідника значення масонських лож у житті російського суспільства ХІХ – початку ХХ ст. суб'єктивно зменшене. Автор зазначив, що масонство в західному варіанті так і не прижилося на теренах Російської імперії, проте зауважив, що ложі шотландської, англійської, німецької системи активно розповсюджувалися у Росії ХVІІІ – початку ХІХ ст. До того ж, російське масонство мало кілька впливових центрів (Московський, Петербурзький), а також було визнане провідними західноєвропейськими орденами у якості окремої провінції масонського світу і не втрачало з ними зв'язків.

Новий погляд, не відходячи від радянських методологічних основ, у вирішенні масонського питання пропагував дослідник російської філософії ХVІІІ ст. О.І. Болдырев. Організацію «вільних каменярів» автор обережно схарактеризував як прогресивну течію в російському суспільстві, проте, на його думку, вона потрапила під вплив діячів реакції, що завадило розвивати її власне прогресивні ідеї вирішення соціальних конфліктів і направило в інше русло, що суперечило доктринам комуністичної влади²⁷.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. на сторінках періодичних видань масонська проблема отримала нове звучання. Дослідник російської філософії

²³ Бегун В. Я. Рассказы о «детях вдовы». Минск : Наука и техника, 1986. 146 с.; Болдырев А. И. Проблема человека в русской философии XVIII века. Москва : МГУ, 1986. 120 с.; Минц И. И. Метаморфозы масонской легенды. *История СССР*. 1980. № 4. С. 107–133.

²⁴ Бегун В. Я. Рассказы о «детях вдовы»... С. 2.

²⁵ Минц И. И. Метаморфозы масонской легенды... С. 122.

²⁶ Там само. С. 107.

²⁷ Болдырев А. И. Проблема человека в русской философии XVIII века... С. 80.

С.В. Аржанухін²⁸ визначив масонство як один з наймогутніших напрямів, який «виражав і формував самостійну громадську ініціативу»²⁹ і через це постійно вступав у конфлікти з існуючою владою. Проте, на думку автора, воно не ставило собі за мету будь-які політичні зміни, оскільки не в тому «вільні каменярі» бачили свою мету, а їх більше цікавило моральне відродження, масонський «образ людини». На нашу думку, попри суттєвий науковий доробок С.В. Аржанухіна у вивченні філософської онтології масонства, не можна недооцінювати політичний та культурницький аспекти братства «вільних каменярів», які до сьогодні залишаються актуальними темами наукових розвідок.

Провідними радянськими масонознавцями, які розгорнули широкі дискусії з приводу братства «вільних каменярів» ще до розпаду СРСР і продовжили їх у подальшому, стали В.І. Сахаров³⁰, О.Ф. Соловйов³¹, В.І. Старцев³² та інші³³.

Відомий дослідник масонства О.Ф. Соловйов протистояв із досить близьким з ним за історичною проблематикою дослідження масонства істориком А.І. Серковим³⁴. Основним недоліком праць А.І. Серкова, на думку першого, є некритичне наслідування автором оцінок і свідчень самих масонів, а також його бездоказові напади на критиків ордену, починаючи від С. Мельгунова і закінчуючи Н. Берберовою. А.І. Серков, один із дослідників напряму політичного масонства, відмічав, що ніякої масонської змови, яка призвела б до утвердження більшовизму і вбивства царської сім'ї, не існувало. У дійсності між більшовизмом і «королівським мистецтвом» не було практично ніяких зв'язків.

Своєрідну позицію зайняв у цій дискусії В.І. Старцев. Не поділяючи теорії «масонської змови», він, тим не менш, визнавав величезну роль, яку відігравали масонські зв'язки у консолідації сил ліберальної буржуазії на шляху до влади. З істориків-масонознавців ліберального кола В.І. Старцев був єдиним, хто намагався, хоча і в дуже обережній формі, ставити питання про реальну роль масонів у подіях 1917 року³⁵.

Такі широкі дискусії з приводу масонського питання говорять про новий методологічний шлях розвитку російських історіографічних шкіл, де колишні радянські вихованці намагаються діяти в рамках світових інноваційних історичних процесів.

Отже, радянська історіографія не оминула увагою масонську проблему

²⁸ Аржанухин С. В. Образ человека по уставу вольных каменщиков. *Философские науки*. 1991. № 11. С. 167–173; Його ж. Философские взгляды русского масонства: по материалам журнала «Магазин свободнокаменщический»: монографія. Екатеринбург : Уральский государственный университет имени А. М. Горького, 1995. 231 с.

²⁹ Аржанухин С. В. Философские взгляды русского масонства... С. 170.

³⁰ Сахаров В. И. Иероглифы вольных каменщиков. Масонство и русская литература XVIII – начала XIX вв. Москва : Жираф, 2000. 216 с.; Його ж. «Калигулы последний час»: император Павел I и вольные каменщики. *Родина*. 1997. № 7. С. 56–73; Його ж. Под знаменем я стою багровым. *Родина*. 1995. № 2. С. 32–46.

³¹ Соловьев О. Ф. Масонство в России. *Вопросы истории*. 1988. № 10. С. 3–25; Його ж. Масонство далёкое и близкое. Новая и новейшая история. 1992. № 4–5. С. 55–81; №5. С. 136–166; Його ж. Споры вокруг масонства: некоторые итоги. *Вестник АН СССР*. 1990. № 9. С. 11–28; Його ж. Храм «вольных каменщиков». *Эхо планеты*. 1990. № 29–30. С. 34–37; Його ж. Масонство в мировой политике XX века. Москва : Российская политическая энциклопедия, 1998. 256 с.

³² Старцев В. И. Время открывает то, что не могла найти и царская полиция. *Наука и жизнь*. 1989. №. 10. С. 49–53; Його ж. Российские масоны XX века. *Вопросы истории*. 1989. №. 6. С. 33–50; Його ж. Русское политическое масонство начала XX века.: учеб. пос. к специальному курсу. Санкт-Петербург : Третья Россия, 1996. С. 49–51.

³³ Уколова В. Под покровом масонской тайны. *Наука и жизнь*. 1990. № 12. С. 116–123. Також масонство в такому ракурсі відображається у працях А. Серкова.

³⁴ Серков А. И. Из истории русского масонства: ложа Трёх добродетелей и декабристы. *Вестник Московского университета*. Сер. 8. История. 1988. № 5. С. 65–78; Його ж. История русского масонства 1845–1945 гг. Санкт-Петербург : Изд-во имени Н. И. Новикова, 1997. 400 с.; Його ж. Придет ли к нам «Великий Восток»? *Родина*. 1993. № 11. С. 85–87.

³⁵ Старцев В. И. Российские масоны XX века... С. 33–50

Російської імперії. Проте спроба оцінити «королівське мистецтво» з точки зору максистсько-ленінської парадигми призвела до того, що воно стало міфологізуватися як опозиційний центр проти більшовизму, загроза побудови комунізму, а подекуди навіть «маріонетка» в руках Заходу, який прагнув за допомогою масонських лож впливати на внутрішнє життя Росії.

Треба зазначити, що вивчення масонського питання має низку прогалин і неточностей в історичній науці зазначеного часу. Проте, радянська історіографія, хоч і розглядала масонську проблему під дією комуністичного світобачення та у рамках ідеології тоталітаризму, мала низку варіацій, а з часом коло досліджуваних питань розширювалось, і поступово історію масонства почали вивчати як самостійний предмет досліджень. Саме з лав колишніх радянських науковців на початку ХХІ ст. вийшли провідні масонознавці, які спромоглися максимально висвітлити історію «королівського мистецтва» на теренах Російської імперії, залучивши низку архівних матеріалів та наукової літератури імперського часу.

References

- Avreh, A. Ya. (1990). *Masonry i revolucija*. [Masons and revolution]. Moscow, Russia: Politizdat.
- Arzhanuhin, S. V. (1991). *Obraz cheloveka po ustavu volnykh kamenshnikov*. [The image of a human according to the charter of freemasons]. *Filosofskie nauki – Russian philosophical journal*, 11, 67–173.
- Arzhanuhin, S. V. (1995). *Filosofskie vzgljady russkogo masonstva: po materialam zhurnala «Magazin svobodnokamenshchicheskij»* [Philosophical views of Russian Freemasonry: based on the materials of the magazine «Free-style store»]. Ekaterinburg, Russia : Uralskij gosudarstvennyj universitet imeni A. M. Gorkogo.
- Begun, V. Ja. (1986). *Rasskazy o «detjah vdovy»*. [Stories about the «widow's children»]. Minsk, Belarus : Nauka i tehnika.
- Boldyrev, A. I. (1986). *Problema cheloveka v russkoj filosofii XVIII veka*. [The problem of human in Russian philosophy of the 18th century]. Moscow, Russia : MGU.
- Brachev, V. S. (2003). *Masonry v Rossii: ot Petra I do nashih dnei* [Masons in Russia: from the reign of Peter I to the present day]. St. Petersburg, Russia: JeKSMO.
- Gukovskij, G. A. (1936). *Ocherki po istorii russkoj literatury XVIII veka*. [Essays on the history of Russian literature of the 18th century]. Moscow, Russia.
- Makogonenko, G. P. (1951). *N. Novikov i russkoe prosveshhenie XVIII veka*. [N. Novikov and Russian education of the 18th century]. Moscow, Russia: Gospolizdat.
- Minc, I. I. (1980). *Metamorfozy masonskoj legendy* [Metamorphoses of the Masonic legend]. *Istorija SSSR – Historical academic journal*, 4, 107–133.
- Miheleva, B. (1974). *Naivnye vremena masonskih lozh* [This is naive times to the Lodge of the freemasons]. *Nauka i religija – Soviet popular science journal*, 10, 52–63.
- Nekrasov, S. M. (1994). *Apostol dobra. Povestvovanie o N. I. Novikove*. [The Apostle of Good. The story of N.I. Novikov]. Moscow, Russia: Russkij put.
- Nekrasov, S. M. (1974). *Obrjady i simvoly volnyh kamenshnikov* [Masonic rites and symbols]. *Nauka i religija – Soviet popular science journal*, 10, 64–67.
- Orlov, V. (1950). *Russkie prosvetiteli 1790–1800-h gg*. [Russian enlighteners of the 1790-1800s]. Leningrad, USSR: Gospolizdat.
- Saharov, V. I. (2000). *Ieroglify vol'nyh kamenshnikov. Masonstvo i russkaja literatura XVIII – nachala XIX vv*. [Hieroglyphics of freemasons. Freemasonry and Russian literature of the 18th – early 19th centuries]. Moscow, Russia: Zhiraf.
- Saharov, V. I. (1997). *Kaliguly poslednij chas: imperator Pavel I i vol'nye kamenshniki* [The Last Time of Caligula: Emperor Paul I and the Freemasons]. *Rodina – Soviet historical periodical*, 7, 56–73.

Saharov, V. I. (1995). Pod znamenem ja stoju bagrovym [I'm standing under the crimson banner]. *Rodina – Soviet historical periodical*, 2, 32–46.

Serkov, A. I. (1988). Iz istorii ruskogo masonstva: lozha Treh dobrodetelej i dekabristy. [From the history of Russian Freemasonry: the Lodge of the Three virtues and the Decembrists]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 8. Istorija. – Moscow University Edition*, 5, 65–78.

Serkov, A. I. (1997). Istorija ruskogo masonstva 1845–1945 gg. [History of Russian Freemasonry 1845–1945]. St. Petersburg, Russia: Izdatelstvo imeni N. I. Novikova.

Serkov, A. I. (1993). Pridet li k nam «Velikij Vostok»? [Will the «Great East» come to us?]. *Rodina – Soviet historical periodical*, 11, 85–87.

Sokolov, A. V. (2004). Russkoe politicheskoe masonstvo 1910–1918 gg. v otechestvennoj istoriografii [Russian political Freemasonry 1910–1918 in domestic historiography]. *Otechestvennaja istorija – Russian historical periodical*, 1, 139–153.

Solovjov, O. F. (1988). Masonstvo v Rossii [Freemasonry in Russia]. *Voprosy istorii – Soviet historical periodical*, 10, 3–25.

Solovjov, O. F. (1992). Masonstvo daljokoe i blizkoe [Freemasonry – far and near]. *Novaja i noveshaja istorija – Russian historical periodical*, 4–5, 55–81; 5, 136–166.

Solovjov, O. F. (1990). Spory vokrug masonstva: nekotorye itogi [The controversy surrounding Masonry: some results]. *Vestnik AN SSSR – Edition of the USSR Academy of Sciences*, 9, 11–28.

Solovjov, O. F. (1990). Hram «vol'nyh kamenshhikov» [The Temple of «Freemasons»]. *Jeho planety – Social and Political Journal*, 29–30, 34–37.

Solovjov, O. F. (1998). Masonstvo v mirovoj politike XX veka [Freemasonry in world politics of the twentieth century]. Moscow, Russia : Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija.

Startsev, V. I. (1989). Vremja otkryvaet to, chto ne mogla najti i carskaja policija [The time reveals what the tsarist police could not find]. *Nauka i zhizn – Science and Life*, 10, 49–53.

Startsev, V. I. (1989). Rossijskie masony XX veka [Russian masons of the twentieth century]. *Voprosy istorii – Question of History*, 6, 33–50.

Startsev, V. I. (1996). Russkoe politicheskoe masonstvo nachala XX veka. [Russian political freemasonry at the beginning of the 20th century]. St. Petersburg, Russia : Tretja Rossija.

Ukolova, V. (1990). Pod pokrovom masonskoj tajny [Under the cover of Masonic mystery]. *Nauka i zhizn – Science and Life*, 12, 116–123.

Shhipanov, I. Ja. (1971). Filosofija ruskogo prosveshhenija (vtoraja polovina XVIII veka). [Philosophy of Russian enlightenment (second half of the eighteenth century)]. Moscow, USSR : Izd-vo Mosk. un-ta.

Jakovlev, N. (1974). «1 avgusta 1914». [«August 1, 1914»]. Moscow, USSR : Molodaja gvardija.

Elkin, B. (1966). Attempts to Review Freemasonry in Russia. *The Slavonic and East European Review*. July. 1966. Vol. XUV, No 103. 454–472.

Smith, N. (1985). Political Freemasonry in Russia. 1906–1918. *The Russian Review*. 1985. Vol. 44. 157–171.

Smith, N. (1986). The constitution of Russian political Freemasonry (1912) / Nathan Smith, Barbara Norton. *Handbuch zur Geschichte des Ostens Europas*. 1986. Vol. 34, No. 4. 498–517.

Smith, N. (1968). The role of Russian Freemasonry in the February Revolution. *Slavic Review*. Vol. XXVIII, No 4. 604–608.

Haimson, L. (1965). The problem of social stability in urban Russia (1905–1917). *Slavic Review*. 1965. Vol. XXIV, No. 1. 13–17.

Лашук Наталія Василівна – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Lashuk Nataliia V. – Ph.D. Student of the Department of World History and International Relations of the T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetman Polubotok Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: natasha385@gmail.com

THE PROBLEM OF THE FREEMASONRY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

The purpose of the article is devoted to the study of Freemasonry problem of the Russian Empire as one of the topical problems of the Soviet historiographic studies from the 20th centuries. The author makes an attempt to review the main stages in the study of Russian Freemasonry by the conclave of the leading figures of the Soviet historical thought. Conclusions are drawn about the nature and level of research of Freemasonry problem of the Russian Empire by Russian speaking scientists of the period USSR. The research methods were chosen according to the purpose and were based on the principle of historicism. Conclusions. The article is devoted to the study of Freemasonry problem of the Russian Empire as one of the topical problems of the Soviet historiographic studies from the 20th centuries. The author makes an attempt to review the main stages in the study of Russian Freemasonry by the conclave of the leading figures of the Soviet historical thought. Conclusions are drawn about the nature and level of research of Freemasonry problem of the Russian Empire by Russian speaking scientists of the period USSR. The author makes a present to review the existing schemas of scientific analysis of this intellectual heritage. For this purpose the process of the academic institutionalization, the conceptual and methodological aspects of the Soviet historiography of the Russian Freemasonry are considered. On the basic principle of narratology and conceptology the analysis of the Soviet historiography of the single episodes of the Russian Freemasonry problem and its ideological dimension is conducted. The author distinguishes two periods of the study of the history of the Freemasonry in Soviet historiography, which are distinguished by their problems and conceptual basis. The narrative strategies are analyzed as the formal components of these drifts.

Key words: Freemasonry, historiography, liberalism, Lodg, «Freemasons».

Дата подання: 13 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лашук Н. Проблема масонства Російської імперії у науковому доробку радянської історіографії. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 202–210. DOI: 10.5281/zenodo.3860700.

Цитування за стандартом APA

Lashuk, N. (2020). Problema masonstva Rosiiskoi imperii u naukovomu dorobku radianskoi istoriografii [The problem of the Freemasonry of the Russian Empire in Soviet historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 202–210. DOI: 10.5281/zenodo.3860700.

УДК 821.161.2'04-97Димитрій3.09

Архiepіскоп Ігор Ісiченко

«РУНО ОРОШЕННОЄ» В МЕТАФОРИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ СВТ. ДИМИТРІЯ ТУПТАЛА

DOI: 10.5281/zenodo.3860706

© архієп. І. Ісiченко, 2020. СС BY 4.0

Метою статті є аналіз художньої структури збірника богородичних оповідань Димитрія Туптала «Руно орошенное» (Чернігів, 1683). Ця книга займає особливе місце в творчості видатного українського письменника епохи Бароко Димитрія Туптала, оскільки нею хронологічно відкривається літературна діяльність майбутнього упорядника «Житій святих» або «Четьїх Міней» (1684–1705). Попри це, національне літературознавство оцінювало збірник стримано або й критично. Адже і позитивістська методологія кінця XIX – початку XX ст., і радянське літературознавство мали за критерій оцінки твору його народність, політичну актуальність, відповідність ідейно-тематичного спрямування твору вимогам суспільного прогресу. Обрана в статті структуральна **методологія**, сполучена з інтертекстуальним аналізом, дозволяє виявити широкий спектр концептуально містких елементів, які складаються в довершену систему художнього відображення маріологічної доктрини. Ключовим поняттям для розкриття художньої структури тексту є метафора. Її визначальна роль у збірнику відповідає текстотворчій стратегії барокового мистецтва. **Наукова новизна** статті полягає в описі конотаційних полів центральної метафори «руна орошеного» й виявленні у взаємодії цих полів авторської стратегії. Іntenційність тексту розкривається в перспективі архетипної алегорії пастуха й отари, визначеної евангельськими притчами. Руно, тобто овеча вовна, виокремлюється з архетипної алегорії й перетворюється на містку метафору з широкою конотаційною сферою. Антитектичний характер цієї метафори виявляється продуктивним для розгортання на рівні вступних розділів і однотипно побудованих частин концепту Богородиці як простору єднання Неба і землі. У статті робляться **висновки** про те, що метафорична структура відображає одну з найфундаментальніших концепцій християнської доктрини і визначає дискурсивну стратегію автора. Опозиція «Небо – земля» в її онтологічному сенсі оприявнюється в образі Чернігівсько-Іллінської ікони, краплі на якій сприймаються за благодатний знак слізної молитви Богородиці. Топос одягу Богородиці (покрова – «омофор») семіотизується, розвиваючи закладену в природі вовняного вбрання інтенційність. Сама текстотворча діяльність інтерпретується як дарування читачеві/слухачеві живої води.

Ключові слова: Димитрій Туптало, Богородиця, Чернігівсько-Іллінська ікона, бароко, метафорична стратегія, когнітивні функції, дискурсивна програма, топос, концепт, агіографія, патерик.

Книга Димитрія Туптала «Руно орошенное» (Чернігів, 1683) не здобулася на увагу істориків літератури, попри своє місце першої публікації одного з найвідоміших українських письменників. Ілля Шляпкін у біографії свт. Димитрія зауважує лише про цей твір: «Про схоластичний склад його ми поширюватися не будемо»¹. Омелян Огоновський зазначає, що «в сій книзі находяться оповідання про чуда від

¹ Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.). СПб., 1891. С. 18–19.

образу Богородиці в Слезькiм Чернiгiвськiм монастирi»², не вдаючись до характеристики. Саркастичний Иван Франко взагалі не вважає за належне згадувати про твори свт. Димитрія, крім «Житій святих»³. Михайло Возняк лише констатує вплив на «Руно орошенне» Лазаря Барановича⁴. А Сергій Єфремов, згадавши таки про «Руно орошенне», відносить його до творів, які «знаменують собою великий занепад літературного смаку, виродження форми, панування фрази й тієї схоластичної штучності, якою рiшуче видихавсь усякий дух живого життя»⁵. Це дуже виразно відображає критичний підхід позитивістського літературознавства до вибагливої барокової прози.

За радянської доби «Руно орошенне» потрапляло до ідеологічно ворожого кола «збірників про чудеса, спрямованих на піднесення авторитету церкви»⁶, що по суті унеможливило його об'єктивний літературознавчий аналіз. Хоча Володимир Кречетень зважився таки доповнити картину літературного життя др. пол. XVII ст. відзначенням популярності «коротеньких легендарних оповіданнячок про чудеса богородиці»⁷, до яких долучив і «Руно орошенне», узалежнюючи його від аналогічних книг Іоанікія Галятівського⁸. Та й в університетському підручнику 1978 р. констатуються поява цього збірника, його залежність від «Неба нового», наявність шести перевидань⁹.

Падіння СРСР і зникнення ідеологічних перешкод в оцінці конфесійно забарвлених текстів відносно мало позначилися на інтерпретації «Руна орошенного». Суспільний запит постколоніальної нації визначав систему пріоритетів, у якій подібним творам належало вельми скромне місце. Однак же Петро Білоус відзначає довершеність і мистецьку стрункість «новельних структур» свт. Димитрія¹⁰, а Ірина Савченко констатувала у зв'язку з повідомленням про вихід збірки «не лише письменницький талант Туптала, а й його вміння систематизувати та компонувати різнорідний матеріал, критично ставитися до праць попередників»¹¹.

Помітною віхою в національному вимірі дослідження спадщини Димитрія Туптала стала міжнародна наукова конференція «Дмитро Туптало у світі українського бароко», проведена Львівським національним університетом ім. Івана Франка 25–26 травня 2006 р. Її матеріали, видані вже наступного року¹², стимулювали зацікавлення спадщиною свт. Димитрія, але й засвідчили відсутність у колі цих зацікавлень «Руна орошенного». Невдовзі починають з'являтися статті викладача Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Тетяни Іртуганової про «Руно орошенне»¹³, а в Чернігові звертається до цього тексту

² Огоновський О. Історія літератури руської. Львів, 1887. Т. 1. С. 372.

³ Франко І. Історія української літератури. Частина перша. Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 40. С. 313.

⁴ Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. 2, ч. 1. С. 344.

⁵ Єфремов С. Історія українського письменства. 4-е вид. Київ; Ляйпціг, 1924. Т. 1. С. 184–185.

⁶ Історія української літератури: В 2 т. Київ : Вид-во АН УРСР, 1954. Т. 1. С. 87.

⁷ Історія української літератури: У 8 т. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 1. С. 395.

⁸ Там само. С. 396.

⁹ Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. Київ : Вища школа, 1978. С. 189.

¹⁰ Білоус П. Історія української літератури XI–XVIII ст.: Навчальний посібник. Київ : Академія, 2009. С. 273.

¹¹ Історія української літератури: У 12 т. Київ : Наукова думка, 2014. Т. 2. С. 397.

¹² Дмитро Туптало у світі українського бароко: Зб. наук. праць / За ред. Б. С. Кризи. Львів: Артос; Апріорі, 2007. 328 с.

¹³ Іртуганова Т. Наука складання проповіді і «Руно орошенне» Димитрія Туптала. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Вип. 16. С. 117–120; Іртуганова Т. Р. Руно орошенне Димитрія Туптала в історико-літературному дискурсі. *Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту)*. 2012. Вип. 14. С. 40–46; Іртуганова Т. Автор у Руні орошеному Димитрія Туптала. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія]. Сер.: Філологія. Літературознавство*. 2013. Вип. 222, Вип. 210. С. 72–75; Іртуганова Т. Наративні особливості оповідань-міраклів у «Руні орошеному» Димитрія Туптала. *Південний архів (філологічні науки)*. 2019. Вип. 77. С. 17–21.

історик із «Чернігівського колегіуму» Олександр Тарасенко¹⁴. Завдяки невтомному подружжю Світлани й Віталія Шумилів виходить друком репринт книги, що випереджала появу «Руна орошеного» – «Чуда Пресвятої і Преблагословенної Диви Марії» (1677)¹⁵, підготовлений Мариною Федотовою й оснащений її ґрунтовною передмовою¹⁶ та коментарями.

У Росії студії над духовною спадщиною свт. Димитрія активно стимулюються фундаменталістичними середовищами Православної Церкви та владних структур. Вже понад 24 роки тому започатковано традицію проведення «Димитрівських читань»¹⁷, але згодом вони набули суто пропагандистського характеру, коли, скажімо, їхньою темою в провінційних містах стає «Великая Победа как духовный подвиг: победители и наследники»¹⁸. На щастя, поза кон'юнктурними течіями лишається провідна російська дослідниця спадщини Димитрія Туптала Марина Федотова¹⁹. Звертається до цієї книги Тетяна Борисова, викладач Афіньського університету²⁰. І невтомна Джованна Броджі-Беркофф знайшла можливість торкнутися в своїх працях проблем «Руна орошеного»²¹.

Ключ до коду нарагивної стратегії книги автор пропонує вже в перших рядках передмови-посвяти архієпископу Лазареві Барановичу: «Овча сый паствы Вашей, Преосвященный Пастыру мой, несущу руно Вашему Святительству»²². Таким чином інтенційність тексту розкривається в перспективі архетипної алегорії пастуха (цсл. пастыря²³) й отари (цсл. паствы²⁴), визначеної євангельськими притчами. У цій перспективі субординаційні стосунки члена та духовного лідера церковної спільноти неминуче відображають засадничу модель стосунків апостольської громади й самого Христа, який іменує себе «добрим пастирем» (Ін. 10:11–16)²⁵.

Руно, тобто овеча вовна, виокремлюється з архетипної алегорії й перетворюється на містку метафору з широкою конотаційною сферою. В ній імпліцитно зберігається й семантична роль праобразу, запозиченого з вівчарських реалій. Покірлива овечка, яка довірливо дозволяє стрижеві зняти з неї закудлану вовну й полегшено повертається на пасовисько, – ідеальний об'єкт для опису християнського смирення.

Разом із тим Димитрій Туптало, вихованець Києво-Могилянської колегії, формування якого передбачало постійне звернення до античних сюжетів, адресуючи книгу колишньому ректорові своєї *alma mater*, не міг обминути й історії мандрів аргонавтів за золотим руном – «руном Іассоновим, еже он от Колхов изнесе в Фессалию» (арк. 1 нн. зв.). І, звичайно ж, виринає алюзія до біблійного

¹⁴ Туптало Д. Руно орошенное / Підгот. тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 30–50; Тарасенко О. Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору «Руно орошенное». *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 80–82.

¹⁵ Святитель Димитрий Ростовский. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии / Подг. текста, вступ. ст., комент. М. А. Федотовой. Черниговский национальный педагогический университет им. Т. Г. Шевченко; Центр исследования истории религии и Церкви. Чернигов : Вѣра и Жизнь, 2013. 96 с.

¹⁶ Там само. С. 9–21.

¹⁷ Димитриевские чтения: науч. конф. Первые Димитриевские чтения : Материалы науч. конф., 21–24 апр. 1996 г. СПб.: Б. и., 1996. 274 с.

¹⁸ Первые православные Свято-Димитриевские чтения. URL: <https://zeml-trub.ru/society/2019/11/01/pervye-pravoslavnye-svyato-dimitrievskie-chteniya/> (Дата звернення: 23.04.2020).

¹⁹ Святитель Димитрий Ростовский. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии / Подг. текста, вступ. ст., комент. М. А. Федотовой. Черниговский национальный педагогический университет им. Т. Г. Шевченко; Центр исследования истории религии и Церкви. Чернигов : Вѣра и Жизнь, 2013. 96 с.

²⁰ Борисова Т. Церковнославянский канон и его переосмысление в эпоху барокко: на материале книги «Руно орошенное» Димитрия Ростовского. *Известия Южного федерального университета. Филологические науки*. № 1. С. 58–66.

²¹ Bercoff G.B. Old and New Narrative: «Runo orošenne» by Dimitrij Tuptalo, Metropolitan of Rostov. *Старобългарска литература*. 2009. № 41–42. С. 359–366.

²² Димитрій Т. Руно орошенное. Чернігів, 1683. Арк. 1 нн. Далі посилання на це видання в тексті.

²³ Дьяченко Г., прот. Полный церковнославянский словарь. Москва, 1900. С. 409.

²⁴ Там само.

²⁵ Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту: Четвертий повний переклад з давньогрецької мови [ієромон. Рафаїла Туркуняка]. Київ : Українське Біблійне товариство, 2011. С. 1048. Далі посилання на це видання в тексті.

епізоду з використанням руна – в історії судді Гедеона, котрий перед вирішальною битвою з мадіянітянами просить Бога дати знак Його підтримки: «Ось я кладу вовняну шкуру на току, і якщо роса буде тільки на шкурі, а на всій землі буде сухо, то знатиму, що спасеш Ізраїля моєю рукою, – як Ти і сказав» (Суд. 6:37). Водночас в інтертекстуальній ретроспективі св. Димитрій опосередковує алюзію до Книги Суддів акафістом, де в одній із хайретизм говориться: «Радуйся, руно орошене, еже Гедеон Дъво прежде видѣ» (арк. 1 нн. зв.). Подібні провіденційні інтерпретації старозавітного образу знаходимо в акафістах Успінню Богородиці («Радуйся, руно, зрошене Ісусом, прообразоване Гедеоном»²⁶), перед чудотворними іконами «Знайдення загиблих» і «Всіх скорботних Радість» («Радуйся, Руно зрошене, яке Гедеон передбачив»²⁷ – ікос 8). Богословським авторитетом, який обґрунтовує цю провіденційну інтерпретацію, стає для св. Димитрія свт. Амвросій Медіоланський: «Марія уподобися руно, удобна суци к послушанію. Обоя та убогое овча Пастыреви своєму приличнѣ приносит» (арк. 1 нн. зв.). Покірливість овечки перед господарем-стрижем уподібнюється до смирення Діви Марії, втіленого в реакції на сповіщення архангела Гавриїла: «Ось, я раба Господня, нехай буде мені за словом твоїм!» (Лк. 1:38).

Дальше ж просування шляхом винахідливих асоціацій актуалізує когнітивні функції роси, що спала на руно Гедеонові, як знаряддя метафоричного проникнення в таємницю непорочного зачаття: «Дух Святий зійде на тебе, і сила Всевишнього тебе огорне» (Лк. 1:36). Метафорична структура відображає одну з найфундаментальніших концепцій християнської доктрини²⁸ і визначає дискурсивну стратегію автора. Адже непроминуша присутність Богородиці як матері Передвічного Слова уречевлюється в чудотворній Чернігівській Іллінській іконі, написаній ченцем Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Геннадієм Дубенським у 1658 році²⁹. Саме в цьому монастирі знаходилася архиерейська резиденція Лазаря Барановича й сюди близько 1680 р. була перенесена з Новгород-Сіверського заснована ним друкарня³⁰. Друкарня, в якій і публікувалося «Руно орошенне».

Початок шанування Іллінської ікони як чудотворної пов'язаний із витіканням сліз, що сталося 16–24 квітня 1662 р. Невдовзі після цього монастир був сплюндрований ординцями, при чому монахам вдалося втекти, а ікона була врятована від напасників³¹. Отже, образ роси на руні, покладеному Гедеоном, досить логічно зіставлявся зі слюзами на іконі. Власне служіння слова Димитрій, позиціонує себе як овечку в отарі чернігівського архиєрея, метафорично зображає принесенням руна – зістриженої вовни – господареві. І до цієї конотаційної площини з бароковою парадоксальністю залучається сам Лазар Баранович, письменницька праця якого постає росюю, що спадає на руно: єпископ бо «златыми словесты своими не мало сіє руно позлатил» (арк. 1 зв.–2).

Пропонуючи в передмові до читачів рецептивну програму «чтущим или послушающим книжки сея» (арк. 2 зв. нн.), Туптало розвиває метафоричну парадигму роси на руні коштом традиційної алегорії меду, яку бджоли зносять до сот. Вона насичується алюзіями до історії виходу з Єгипту, коли євреї «харчувалися медом зі скелі й олією з твердої скелі» (Втор. 32:13), та сюжету з Самсоном, якому Бог послав воду з розщелини в осличій щелепі (Суд. 15:19). Принагідно згадується і про слова, промовлені до пророка Валаама його ослицею (Чисел 22:28–30). Це

²⁶ Акафістник. Київ : Вид. відділ УПЦ КП, 2007. Т. 1. С. 85.

²⁷ Там само. Т. 3. С. 44.

²⁸ Пор.: Lakoff George, Johnson Mark. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. P. 22.

²⁹ Комашко Н. И. Ильинская Черниговская икона Божией Матери. *Православная энциклопедия*. Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2009. Т. 22. С. 360.

³⁰ Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. С. 341–345.

³¹ Комашко Н. И. Ильинская Черниговская икона Божией Матери. С. 360.

увиразне метафоричну інтерпретацію авторової текстотворчої діяльності як дарування читачеві/слухачеві живлющої води – мотив, неминуче пов'язуваний із алегорією дарів Святого Духа, вжитою Христом при розмові з самарянкою (Ін. 4: 13–14).

Окремо, в «Предословії на книжку» (арк. 3 зв. нн.–5 нн.), Туптало систематизує метафоричні парадигми ключового образу. Ці метафоричні парадигми створюються за сценарієм концепту, несучи в собі елемент приголомшливої парадоксальності.

Чому Богородиця уподібнюється до руна?

1. Бо, як дощ сходить на руно і не шкодить йому, так Христос воплочується від Діви, не шкодячи їй цноті.

2. Бо, як вовна зістригається з вівці, так Богородиця відсікла себе від усіх земних пожадань.

3. Бо, як одяг із овечої вовни одягає і зігріває людину, так Богородиця зодягла Христа в тіло й обгортає своєю молитовною опікою християн.

Мало того, топос одягу Богородиці також семіотизується, розвиваючи закладену в природі вовняного вбрання інтенційність. Конвенційно присутні в його семіотичному полі і покривало («μαφόριον»), ототожнюване іконописною традицією з архиерейським омофором («ὄμοφόριον»), і молитовний покрив над людським родом. Інтертекстуальну парадигму доповнюють покликання на «Приповіді Соломонові»: «Всі бо у неї одягнені. Сугуба одягненість сотвори» – «Всі, хто при ній, одягнені. Вона пошила подвійний одяг» (Прип. 31:21–22), на слова з послання апостола Павла до галатів «Слицы... во Христа креститесь, во Христа облекостесь» – «Ви, які в Христа хрестилися, у Христа зодягнулися» (Гал. 3:27), асоційовані з таїнством хрещення (вони співаються після облачення новохрещеного в крижмо при обведенні довкола купелі)³², хайретизму з акафісту до Богородиці «Радуйся, пламене страстей измѣняющая»³³, фразу патріярха Константинопольського (715–730) Германа I (Γερμανός Α΄; +740), який назвав Богородицю «єдиним пламенем во мнѣ живущаго Божественнаго орошенія» (с. 4 нн.). Роса і полум'я зустрічаються в антиномічній єдності топосу марійної покрови, яка «не точию согрѣет оледенѣвших, то и ... прохладит горящих пламенем похоти» (арк. 4 нн.).

Чудотворна Іллінська ікона вводиться в цю саму модель і зазнає подібної інтерпретації. Її ототожнення з руном мотивується рососою сліз на самій іконі та цілительними краплинами Божої ласки, що спадають на молільників, повертаючи їх до здоров'я і навіть до життя. Інтертекстуальний діалог із псалмом 71, де Туптало знайшов слова «Він зійде, як дощ на руно, – немов краплі, що падають на землю» (Пс. 71:6), опосередковується тлумаченням Іоана Золотоустого: «Каплѣ тья силы суть имиже Господь наш изволил исполнити землю зѣло» (арк. 4 нн. зв.). До цього діалогу долучається пророк Ісаїя зі словами «роса від Тебе для них є лікуванням» (Ісаїя 26:19), де топос роси охоплює широкий спектр благодатних Божих дарів, здатних зцілити недужих і воскресити померлих.

Так топос руна, зрошеного дощовими краплями, впроваджується в метамову книги Туптала з функціями дискурсивної програми, в основі якої лежить метафора – «Велика Мати будь-якого вишуканого концепту»³⁴. Опозиція «Небо – земля» в її онтологічному сенсі оприявнюється в образі нещодавно виготовленої ікони з відомим іменем її автора, краплі на якій сприймаються за благодатний знак слізної молитви Богородиці, бо ж завдяки Вседіві Марії і через неї Бог посилає молільникам свої ласки.

³² Требник Петра Могили: Перевидання з оригіналу, що появилася у друкарні Києво-Печерської Лаври 16 грудня 1646 року / Упор. Аркадій Жуковський. Канберра; Мюнхен; Париж: Вид. УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії; НТШ в Європі, Академ. Вид-ва д-ра Петра Белея, 1988. С. 66.

³³ Іерейський молитвослов. Львов: Твптом Ставропігійського інститута, 1906. С. 478.

³⁴ Тезауро Э. Подзорная труба Аристотеля: Пер. с итал. Елены Костюкевич. Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. С. 211.

Урухомлення цієї дискурсивної програми дозволяє заглибитися в метафізику слова як уречевленого продукту духу. Залучаючи читача до текстової гри, Туптало нагадає про креативну функцію слова, посилаючись на пророка Ісаю («саме таким буде і Моє слово, яке тільки вийде з Моїх уст, – воно не повернеться, аж доки не виконається те, що Я забажав» – Ісаїя 55:11) та Второзаконня («нехай мої слова зійдуть, немов роса» – Второзак. 32:2). Отже, і сюжети та повчання з запропонованої книги покликані стати духовною росою на руні текстового простору, позначеного іменем Богородиці та посвятою їй. Очевидно, пильнуючи аскетичного етикету, свт. Димитрій локалізує метафорику роси й дощу на змістовому наповненні його власних розділів, «в них же суть словеса Господня, а тья уподобляються росѣ и дождю» (арк. 4 нн. зв.).

Цей стратегічний задум втілюється в заголовок «Руна орошеннаго Пречистой Дѣвы Маріи чудодѣйственная благодати роса от чудотворнаго ея образа истѣкающая» (арк. 1). Всеохопність богородичної опіки над людством символічно позначається числом розділів, що відповідає кількості годин у добі:

1. Роса любве.
2. Роса захищенія.
3. Роса странным утѣшенія.
4. Роса исцѣленія.
5. Роса устрашенія врагов.
6. Роса озаренія смыслов.
7. Роса слез избавленія.
8. Роса узорѣшителства.
9. Роса силы мучащія невидимых мучителей.
10. Роса прогнанія лукавых духов.
11. Роса исправленія человекѡм.
12. Роса низпаденія бѣсом.
13. Роса слѣпым прозрѣнія.
14. Роса скорбящым радости.
15. Роса болным посѣщенія.
16. Роса немощным покрова и заступленія.
17. Роса благодѣанія.
18. Роса милостивнаго призрѣнія.
19. Роса матерства сиротам.
20. Роса надежды потерявшим надежду.
21. Роса благоутробія.
22. Роса милосердія.
23. Роса пристанища обурѣваемым.
24. Роса воскресенія.

Однакова структура розділів визначає сувору внутрішню симетрію книги. Кожен розділ має однотипний заголовок, певною мірою пов'язаний із наративною частиною та узалежнений від структуротворчої метафори топосом роси. Далі йде епіграф-мотто, взятий із Святого Письма Старого (1, 4, 7, 13, 16, 19) та Нового (18) Завіту, Октоїха (8, 11, 15, 21, 22), великодніх богослужінь (14), Акафісту Богородиці (2, 5, 6, 9, 10, 12, 23, 24), молебних співів (3, 17, 20). Показова перевага акафістних цитат і пріоритетне звернення до провіденційних стихів Старого Завіту в порівнянні з єдиним епіграфом новозавітного походження: «Не бранѣте дѣтем приходити къ мнѣ» («Пустіть дітей, хай приходять до Мене, не забороняйте їм» – Лк. 18:16) до 18 розділу.

Сам текст кожного розділу складається з чотирьох частин: «чудо», «бесѣда», «нравоученіє», «прилог».

Кожне «чудо» розробляє сюжет про одне з чудесних звілень, що сталися в Чернігівському Іллінському монастирі. Більшість із сюжетів безпосередньо

пов'язані з чудотворною іконою Богородиці. Повідомляється про появу на іконі сліз 16–24 квітня 1662 р., (чудо 1), про порятунок ікони й припинення у печері монахів від татарського нападу 1662 р. (чудо 2), про зцілення німої паралізованої Віри з Мозирського повіту 1667 р. (чудо 3), шляхтянки Анни Пенської 1671 р. (чудо 4), хворої на віспу Марії Полуботківни (чудо 13), доньки офіцера-католика Андрія Рачкевича (чудо 7), хворої на гостець Анни з поліського Брагіна (чудо 15), п'ятирічного хлопчика Федора (чудо 18), про вигнання бісів із монахині Олександри 1672 р. (чудо 5), Єрмолая (Ярмоли) з приміського села Халявіна («Холявіна») (чудо 8), поліщука Михаїла (чудо 9), литвина Дем'яна, що прийшов з-під Мінська (чудо 10), чернігівця Пархома (чудо 12), селянина Степана з Смолина (чудо 16), сироти Тетяни з Полтави (чудо 19), чернігівця Фоми (чудо 23), про відновлення психічного здоров'я чернігівця Лаврентія 1672 р. (чудо 6), про повернення зору доньці чернігівського бурмистра Павла Клевця Тетяні (чудо 14). Навіть лишаючись на відстані від ікони Агафія з Сосниці видужує після молитовного звернення до неї (чудо 20), коли ж мати хворої Марини Ганна помолилася перед іконою, донька зцілилася (чудо 21).

Але чудовна допомога постраждалим від хвороб чи опанування бісами не локалізується довкола Чернігівсько-Іллінської ікони. Руном, на яке спадає роса Божої благодати, Туптало зображає весь Болдин Іллінський монастир. У розділі, вставленому між передмовами та основними 24 частинами (він був запозичений із попереднього видання 1677 р. зі збереженням староукраїнської мови оригіналу³⁵), нагадується про легендарний початок монастиря, коли прп. Антоній Печерський «на том Болдинском мѣсцу оное благословивши и подвигами своими освятивши ... выкопал печеру». Йдеться про епізод, пов'язаний із вимушеним переселенням засновника Києво-Печерського монастиря через конфлікт із князем Ізяславом Ярославичем, включений до «Повісти временних літ» під 1074 (6582) роком: «В то же время приключися Изяславу прити из Ляховъ. И нача гнѣватися Изяславъ на Антония изо Всеслава. И приславъ Святъславъ ночью, поя Антония к Чернигову. Антонии же пришедь къ Чернигову и възлюби Болъдину гору, и ископавъ пещеру и ту вселися. И есть манастырь святоѣ Богородицѣ на Болдинахъ горахъ и до сихъ дъний»³⁶. Вимушене (чого не згадує Туптало) переселення Антонія до Чернігова ставиться в широкий контекст зрошення духовними дарами «тихих и безмолвных пристанищ пустынных» Єрусалиму, Палестини, Єгипту, Синаю, Афону, зрештою, Києва з його лаврою. Так відлюдники-аскети, а серед них і небесний покровитель чернігівського монастиря пророк Ілля, і сам прп. Антоній Печерський, вводяться в символічне поле книги як росяні краплі на чудовному руні, що покриває землю.

Отже, сама поява в цьому благодатному просторі – в печері прп. Антонія Печерського Болдина монастиря – звільняє слугу Василя Болдаківського Клима від опанування бісами (чудо 11), підводить із смертельної хвороби Павла Домоновича (чудо 17). Жебрак Степан видужує після обіту працювати до смерті в цьому монастирі (чудо 22). А батьки раптово померлого 12-річного підлітка Тимофія з Яриловичів за даний ними обіт прощі до Іллінського монастиря повертають сина до життя (чудо 24).

Прикметна тенденція до граничної деталізації сюжету. Інколи вказується дата чудовних подій, завжди називаються імена осіб, які зазнали надприродної допомоги, зазвичай подаються відомості про те, де вони живуть і до якого стану належать. Антиномічна структура базової метафори мотивує прагнення відтінити трансцендентний чинник миготливими деталями актуальної дійсності іменами конкретних людей, реальними топонімами, історичними датами.

Другий складник кожного розділу – «бесѣда». Вона проектує сюжет «чуда» з його просторо-часовою обмеженістю в широкий контекст історії спасіння.

³⁵ Дмитрій Ростовський, святий. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. С. 25–27.

³⁶ Полное собрание русских летописей. СПб., 1908. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 185.

Завдяки цьому сльози на чудотворній іконі пов'язуються не лише з краплями на Гедеоновому руні, а й із плачем Ісуса над померлим Лазарем (Ін. 11:35), плачем трьох друзів за праведним Йовом (Йов 2:12), голосінням вдови з Наїну над синовим тілом (Лк. 7:12–13) у розділі 1. Рідина ж сліз у розділі 7 раптом обертається вином із акафістної «чаші, що подає радість»³⁷, тобто самої Богородиці, в якій Туптало вбачає виповнення Ісаїного пророцтва: «І Господь Саваот зробить бенкет усім народам на цій горі. Питимуть радість, питимуть вино, помажуться миром» (Ісаї 25:6). Гора ж із пророцтва виявляється Болдиною горою. Бо ж «притїкаєт zde печальный и пиет радость, притїкаєт болящій и пиет здравіе, притїкаєт немощный и пиет силу, притїкаєт грїшний и пиет спасеніе» (арк. 35 зв.–36). А Богородиця зображується в бесіді на чудо 17 невпинно плінним джерелом, про яке в бесіді на чудо 22 говорить: «в тебѣ же Богородице кипят всегда милосердія воды».

Літературний контекст сюжету «чуда» не вичерпується біблійними історіями. Часом Туптало апелює і до античної минувшини, коли, скажімо, в бесіді на чудо 15 згадує «премудрых врачей» (арк. 67 зв.) Асклепія (Ἀσκληπιός – ясна річ, міфологічна постать давньогрецького бога медицини, якого римляни назвали Ескулапом), Гіппократа (Ἱπποκράτης; близько 460 до н. е. – бл. 370 до н. е.) й Галена (Γαληνός; 129 або 131 – близько 200). Простровий же обшир розширюється в бесіді на чудо 22 згадками про інші місця вияву благодатної опіки Богородиці – Київ, Новий Двір (очевидно, Новодвірець, де знаходилася ікона Богородиці пензля митрополита Петра Ратенського³⁸), Куп'ятичі, Москву, – а також порівнянням щедрих дарів Богородиці з рясноплінним Нілом. «Се восписовати прислушает рѣцѣ Божіей Дѣвѣ Маріи, яке вод благодатїй наполнися, та не Єгвпет точію, но вселенную всю восток, и Запад, Полудень и Полунощ напаяет потоками неизчерпаемыми милосердія своего». Метафоричний образ крапель на руні розростається до вселенських вимірів.

Третя частина кожного розділу – «Нравоученіє». Тематично мотивована фабулою «чуда», вона функціонально підпорядкована меті декодування метафоричного задуму книги: виявити в конкретному знакові Богородичної опіки над людством поєднання всеосяжної Божої ласки та конкретних запитів і потреб кожної особистості. Сльози Богородиці на іконі спонукають людей плакати за свої гріхи (на чудо 1), розповідь про зцілення кульгавої Анни (чудо 4) нагадує про кульгавість усіх «уклоняющихся от пути праваго».

Загальна метафорична стратегія стимулює звернення до алегорези, завдяки якій до нескінченности триває вишукування прихованих сенсів у духовній боротьбі за звільнення монахині Олександри від біснування (чудо 5). Знаряддя цієї боротьби – ім'я Христа, котрий назвав себе *наріжним каменем* (Мт. 21:42–44). А камінь, яким Давид забезпечив євреям перемогу над филистимлянами (1 Цар. 17:49–50), був кинутий із пращі, що асоціюється в образному мисленні Туптала з народженням Христа з Діви Марії. Розвиваючи цю тезу, автор доповнює біблійний сюжет апокрифічною деталлю: Давид нібито використовує п'ять каменів – магніт (магнетит або магнітний залізняк), що символізує смирення, «адамант» (алмаз), що символізує мужність, рубін, що символізує цнотливість, «іакіне» (гіацинт), що символізує побожність, аметист, що символізує палку любов. Кожен із них позначає силу, якою вбивають бісів: магніт смирення – біса гордості, адамант мужності – біса страху, рубін цнотливості – біса нечистоти, гіацинт побожності – біса земних пристрастей, аметист любові – біса ненависти.

Згадавши в «нравоучені» на чудо 10 про десятиструнну псалтир (ψαλτήριον), на якій грав Давид, Туптало використовує порівняння цього музичного інструмента, називаючи його за аналогією з українським щипковим музичним інструментом «гуслами», з десятьма заповідями. «Ибо яко же в гуслах, аще єдина струна не будет настроєна, вся гусли несогласну издадут пѣснь, тако в заповѣдех Божіих, аще

³⁷ Акафістник. Т. 1. С. 73.

³⁸ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег : Т-во «Волинь», 1986. Т. 2. С. 145.

єдина не исполнится, то вся ничтоже». У «нравоученій» на чудо 19 ще й подається короткий глосарій метафоричних визначень духовних недуг:

Ідол – гріх.

Ідольське капище – гріхолобне серце.

Ідолопоклонник – той, хто служить гріховним пристрастям.

Ідолопоклоніння – пристрастність.

Жертва ідолу – здійснення задуманого гріха і т. д.

Четверта частина кожного розділу – «прилог» (у маргіналії до 1 чуда він іменується «приклад» (арк. 4 зв.). Його основу становить повчальний сюжет патерикового походження, якоюсь мірою суголосний «чуду», який надає розділові внутрішньої симетрії. Принцип перенесення образів і подій із однієї площини в іншу, що лежить в основі метафори, реалізується тим самим у зіставленні сюжетів із української реальності XVII ст. з повчальними епізодами з життя стародавніх аскетів. Персонажі «прилогів» репрезентують духовність Отців пустелі зі стародавнього Сходу, втілених в апофтегах (від грецьк. ἀποφθέγγομαι – «говорити прямо»), а точніше, в одному з їхніх підвидів – «невеликих біографічних текстах, що мають значення прикладу»³⁹. Широке використання апофтег українськими авторами барокової доби ретельно зафіксував свого часу Володимир Кречетень⁴⁰.

Тексти стародавніх патериків – Єгипетського, Палестинського, «Лавсаїка», «Луга духовного» («Лимонар», Синайський патерик) Іоана Мосха та ін. – з часів Середньовіччя належали до улюбленої аскетичної лектури християнського Сходу. Вони поширювалися в рукописах, читалися за монашою трапезою і на утрені, а «Лимонар» у церковнослов'янському перекладі був опублікований у київській друкарні Спиридона Соболя 1628 р.⁴¹ Туптало охоче використовує повчальні приклади з цих творів. Так, у «прикладі» до чуда 7 він переказує сюжет «Про те, як три сліпці втратили зір»⁴², випереджаючи наратив фразою: «Повѣда нам авва Іоанн» (арк. 39).

Прикметно, що, не обмежуючись вітчизняними виданнями й рукописами, свт. Димитрій намагається знайти авторитетне першоджерело або не менш знаного посередника. При наведенні сюжету з життя прп. Павла Фівейського, він згадує його автора: блаженного Єронима Стридонського⁴³, не забуваючи порівняти автентичний текст із пізнішими інтерпретаціями: «Святий Ієроним пиша житіє преподобнаго Павла Фивейскаго, в началѣ приводит нѣкогого юношу егѳпетска, егоже *Пролог* Философа наричет, Дрежелій же сего Никиту именуєт» (арк. 43 зв.). В іншому місці він звертається до посередництва найавторитетнішого на той час агіографічного корпусу архієпископа-домініканина Якова Ворагинського (Jacobus da Voragine; бл. 1230–1298) «Золота легенда» (Legenda Aurea)⁴⁴, коли в прикладі до чуда 5 зазначає: «Пишет Іаков де Вораине» (арк. 27).

Неодмінним елементом «прилогу» є початкова епіграма. Це дистих, побудований на антитетичному зіставленні двох або й більше елементів, завдяки якому виявляються несподівані паралелі між пластичними образами природного довкілля й релігійно-етичними вартостями. Чи не найвиразніший приклад дає нам епіграма до першого «прилогу»:

³⁹ Deprez Vincent, o. OSB. Początki monastycyzmu / Przekł. Janina Dembska. Tyniec: Wyd-wo benedykty-nów, 1999. T. 1. S. 391.

⁴⁰ Кречетень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського: З історії української новелістики XVII ст. Київ : Наукова думка, 1983. С. 106–111.

⁴¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вища школа. Вид-во при Львівському державному університеті, 1981. Кн. 1 (1574–1700). С. 46–47.

⁴² Іоан Мосх, блаж. Луг духовний / Пер. О. Криницької. Львів: Місіонер, 2007. С. 144–145.

⁴³ Jerome. Life of Paul of Thebes. *Early Christian Lives* / Translated by Caroline White. London: Penguin Books, 1998. P. 71–84.

⁴⁴ Jacobus de Voragine. The Golden Legends: Readings on the Saints / Transl. by W.G. Ryan. Princeton, New Jersey: Princeton University Oress, 1995. Vol. 1. P. I–XVIII.

З дожда сѣмена растут, з росы маргарита

З плача радост, zde плачущим та в тебѣ сокрита (арк. 4 зв.).

Багатозначна символіка стокротки (цсл. «маргарити» – від грецького *μαργαρίτα*, перлина) включає і широке поле богородичних конотацій, і невинність, спасіння, безсмертя⁴⁵. Мотив проростання рослин після дощу переростає в появу квіток стокротки від сконденсованої на ґрунті роси. Останній же в метафоричній стратегії книги, де сльози на іконі обертаються рососою на руні Богородиці, реалізує символічний потенціал богородичної квітки як сотеріологічний знак надії для кожного, хто готовий подбати про майбутню радість у Небі, щедро проливаючи сльози скрухи в дочасному житті.

До мотиву сліз як найкращих дарів Богові Туптало повертається в «прилозі» до чуда 21:

Земнаго ублажают дары приношенны,

А Бога – слезы сокрушенны.

Образ сліз у цій епіграмі є радше складником метонімії (йдеться бо загалом про каяття, видимим знаком якого є сльози), сама ж структура тексту й спосіб реалізації релігійно-етичного постулату виявляють очевидну залежність від загальної дискурсивної стратегії збірки, мотивованої бароковим пошуком «великої Метафори».

У «прилозі» до чуда 6 згашена вітром свічка наділяється функціями метафоричного опису розуму, знищеного гріхом, а із взаємодії цих двох образів виводиться повчальна теза про шкоду грошоловства:

Вѣтр свѣщу угашает, грѣх разума губит,

Отвергається Христа, иже злато любит (арк. 32).

Об'єктивна оцінка збірки свт. Димитрія Туптала «Руно орошенное», як і будь-якого літературного твору, можлива лише у вимірах культури її епохи з властивими цій культурі художніми кодами та дискурсивними стратегіями. Спроби анахронічного підходу до «Руна орошенного» зі штучним застосуванням щодо нього критеріїв позитивізму чи пізніших епох неминуче завершуються зверхньою критикою або ігноруванням. Виразно бароковий характер твору відкриває нам у його структурній цілісності та топологічній упорядкованості відображення метафоричної стратегії, визначеної концептом «руна орошенного». Концептом, у якому перетинаються античні й біблійні сюжети, асоціативні ряди, пов'язані з вівчарським досвідом селянина та з актуальними враженнями від духовного життя Сіверщини, інтертекстуальні сполучення з марійним культом та аскетичним світом Отців пустелі. І все це строкате розмаїття вкладається в єдину палітру, ніби краплі сліз на оспівуваній автором чудотворній іконі, яка нагадала йому вкрите рососою руно. Руно, що сповістило Гедеонові майбутню перемогу.

References

Akafistnyk. (2007). [The collection of acafists]. Vol. 1. Kyiv, Ukraine : Vyd. viddil UPTs KP.

Akafistnyk. (2007). [The collection of acafists]. Vol. 2. Kyiv, Ukraine : Vyd. viddil UPTs KP.

Akafistnyk. (2007). [The collection of acafists]. Vol. 3. Kyiv, Ukraine : Vyd. viddil UPTs KP.

Bibliia. Knyhy Sviatoho Pysma Staroho ta Novoho Zavitu: Chetvertyi povnyi pereklad z davnohretskoi movy [hieromon. Rafail Turkoniak]. (2011). [Bible. Old and New Testament Scriptures: The Fourth Full Translation from Ancient Greek]. Kyiv, Ukraine : Ukrainske Bibliine tovarystvo.

⁴⁵ Золотницький Н. Ф. Цветы в легендах и преданиях. Санкт-Петербург : Изд-во А. Ф. Девриен, 1913. С. 91–98.

Bilous, P. (2009). *Istoriia ukrainskoi literatury XI–XVIII st.: Navchalnyi posibnyk*. [History of Ukrainian literature of the XI–XVIII centuries: A textbook]. Kyiv, Ukraine : Akademiia.

Borisova, T. S. (2019). *Czerkovnoslavyanskij kanon i ego pereosmy'slenie v e`pokhu barokko: na materiale knigi «Runo oroshennoe» Dimitriya Rostovskogo* [Church Slavonic canon and its reinterpretation in the Baroque era: on the material of the book «The Bedewed Fleece» by Dmitry Rostovsky]. *Izvestiya Yuzhnogo federal'nogo universiteta. Filologicheskie nauki*, 1, 58–66.

Vozniak, M. (1921). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of Ukrainian Literature]. Vol. 2. Ch. 1.

Hrytsai, M. S., Mykytas, V. L., and Sholom, F. Ia. (1978). *Davnia ukrainska literatura* [Early Ukrainian literature]. Kyiv, Ukraine : Vyshcha shkola.

Dimitrievskie chteniya: nauch. konf. Pervyye Dimitrievskie chteniya : Materialy nauch. konf., 2-124 apr. 1996 g. (1996). [Dymytrii readings: scientific. conf. The first Dimitrii readings: Materials of the scientific. conf., April 21–24, 1996]. St. Petersburg, Russia.

Dimitrij Rostovskij, svyatitel. (2013). *Chuda presvyatoj i preblagoslovennoj Devy` Marii* [Miracles of the Most Holy and Most Blessed Virgin Mary. Chernihiv, Ukraine : Vyera i Zhizn.

Dymytrii Tuptalo. (1683). *Runo oroshennoie* [The Bedewed Fleece]. Chernihiv, 1683.

Dmytro Tuptalo. (2009). *Runo oroshennoie* [The Bedewed Fleece]. *Siverianskyi litypys – Siverian Chronicle*, 1, 30–50.

Dmytro Tuptalo u sviti ukrainskoho baroko: Zb. nauk. Prats (2007). [Dymytrii Tuptalo in the Ukrainian Baroque World: A Collection of Scientific Papers]. B. S. Krysa (Ed.). Lviv, Ukraine : Artos; Apriori.

Diachenko, G., prot. (1900). *Polnyj czerkovnoslavyanskij slovar* [Complete Church Slavonic Dictionary.]. Moscow, Russian Empire.

Yefremov, S. (1924). *Istoriia ukrainskoho pysmenstva* [History of Ukrainian Writing.]. Vol. 4. Kyiv, Ukraine; Liaiptsig, Germany.

Zapasko, Ya., and Isaievych, Ya. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Book Art Monuments. Catalog of old printed books published in Ukraine.]. Book 1. Lviv, Ukraine : Vyshcha shkola. Vyd-vo pry Lvivskomu derzhavnomu universyteti.

Zolotniczkij, N. F. (1913). *Tsvety v legendakh i predaniyakh* [Flowers in legends and traditions]. St. Petesburg, Russian Empire : Izd-vo A.F. Devrien.

Iyereiskii molytvoslov [priestly prayer book]. (1906). Lviv, Ukraine : Tipom Stavropihiiskago instytuta.

Irtuhanova, T. (2013). Avtor u «Runi oroshennomu» Dymytrii Tuptala. [The author in Dymytrii Tuptalo`s «The Bedewed Fleece»]. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu Kyievo-Mohylianska akademiia]. Ser.: Filolohiia. Literaturoznavstvo*, 222, 210, 72–75.

Irtuhanova, T. (2019). *Naratyvni osoblyvosti opovidan-mirakliv u «Runi oroshennomu» Dymytrii Tuptala* [Narrative features of the miracle stories in Dymytrii Tuptalo`s «The Bedewed Fleece»]. *Pivdennyi arkhiv (filolohichni nauky)*, 77, 17–21.

Irtuhanova, T. (2011). *Nauka skladannia propovidi i «Runo oroshennoie» Dymytrii Tuptala* [The science of preparation of sermon and Dymytrii Tuptalo`s The Bedewed Fleece]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*, 16, 117–120.

Irtuhanova, T. R. (2012). «Runo oroshennoie» Dymytrii Tuptala v istoryko-literaturnomu diskursi. [Dymytrii Tuptalo`s «The Bedewed Fleece» in historical and literary discourse]. *Tainy khudozhnogo tekstu (do problemy poetyky tekstu)*, 14, 40–46.

Irtuhanova, T. (2018) *Yavysheche kulturnoi pamiaty y «Runo oroshennoie» Dymytrii Tuptala* [The phenomenon of cultural memory and Dymytrii Tuptalo`s «The Bedewed Fleece»]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny*, 4, 79–82.

- Istoriia ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature]. (1954). Vol. 1. Kyiv, USSR : Vyd-vo AN URSSR.
- Istoriia ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature]. (1967). Vol. 1. Kyiv, USSR : Naukova dumka.
- Istoriia ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature]. (2014). Vol. 2. Kyiv, Ukraine : Naukova dumka.
- Ioan Moskh, blazh. (2007). Luh dukhovnyi [The Spiritual Meadow]. Lviv, Ukraine : Misioner.
- Komashko, N. I. (2009). Iljinskaya Chernigovskaya ikona Bozhiej Materi [Elijah Chernihiv Icon of the Theotokos]. *Pravoslavna e`ncyklopediya*. Vol. 22. Moscow, Russia : Czerkovno-nauchny`j cenztr «Pravoslavna e`ncyklopediya». Pp. 360–365.
- Krekoten, V. I. (1983). Opovidannia Antoniiia Radyvylovskoho: Z istorii ukrainskoi novelistyky XVII st. [Antony Radivilovsky's Stories: From the History of Ukrainian Novelty of the 17th Century]. Kyiv, USSR : Naukova dumka.
- Ohiienko, I. I. (1994) Istoriia ukrainskoho drukarstva [History of Ukrainian printing]. Kyiv, Ukraine : Lybid.
- Ohonovskiy, O. (1887). Istoriia literatury ruskoi [History of Ruthenian Literature]. Vol. 1. Lviv, Austro-Hungarian Empire.
- Pervoye pravoslavnyoe Svyato-Dimitrievskie chteniya [The first Orthodox Saint Demetrius readings]. (2019). Retrieved from <https://zeml-trub.ru/society/2019/11/01/pervye-pravoslavnye-svyato-dimitrievskie-chteniya/>.
- Polnoe sobranie russkikh letopisej. T. 2. Ipat`evskaya letopis` [Complete collection of Russian chronicles. Vol. 2. Hypatian Codex]. (1908). Vol. 2. St. Petersburg, Russian Empire.
- Tarasenko, O. (2009). Obraz hetmana Ivana Mazepy u panehiryku z tvoriv «Runo oro-shennoe» [The image of Hetman Ivan Mazepa in the eulogy of the work «The Bedewed Fleece»]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 6, 80–82.
- Tesauro, E. (2002). Podzornaya truba Aristotelya [The Aristotelian Telescope]. St. Petersburg, Russia : Alitejya.
- Trebnyk Petra Mohyly: Perevydannia z oryiginalu, shcho poiavyvsia u drukarni Kyievo-Pecherskoi Lavry 16 hrudnia 1646 roku [Peter Mohyla's Euchologion: A reissue from the original that appeared in the printing house of the Kyiv Caves Lavra on December 16, 1646]. (1988). Canberra; Munich; Paris : Vyd. UAPT v Avstralii i Novii Zelandii; NTSh v Evropi, Akadem. Vyd-va d-ra Petra Beleia.
- Franko, I. (1983). Istoriia ukrainskoi literatury. Chast persha [History of Ukrainian Literature. Part One]. *Franko I. (1983). Zibrannia tvoriv: U 50 t*. Vol. 40. Kyiv, USSR : Naukova dumka. Pp. 7–370.
- Tsynkalovskiy, O. (1986). Stara Volyn i Volynske Polissia [Old Volyn and Volyn Polesia]. Vol. 2. Winnipeg, Canada : Volyn.
- Shlyapkin, I. A. (1891). Sv. Dimitrij Rostovskij i ego vremena (1651–1709 g.) [St. Demetrius of Rostov and his time (1651–1709)]. St. Petersburg, Russian Empire.
- Bercoff, G. B. (2009). Old and New Narrative: «Runo oro-shennoe» by Dimitrij Tuptalo, Metropolitan of Rostov. *Starobulgarska literatura*, 41–42, 359–366.
- Deprez, V., o. (1999). OSB. Początki monastycyzmu / Przekł. Janina Dembska. Vol. 1. Tyniec, Poland : Wyd-wo benedyktynów.
- Jacobus de Voragine. (1995). The Golden Legends: Readings on the Saints. W. G. Ryan. Princeton (Tr.). Vol. 1. XVIII. New Jersey, USA : Princeton University Oress.
- Jerome. (1998). Life of Paul of Thebes. *Early Christian Lives*. C. White (Tr.). London, UK : Penguin Books. Pp. 71–84.
- Lakoff, G, and Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago, IL : University of Chicago Press.

архиепископ Ісиченко Ігор – архієпископ-емерит, доктор філологічних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

archbishop Isichenko Ihor – archbishop-emeritus, Doctor of Philology, professor of the V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: archbishop.ihor@gmail.com

THE BEDEWED FLEECE IN THE METAPHORICAL STRATEGY OF ST. DYMYTRII TUPTALO

The purpose of the article is to analyze the artistic structure of the collection of the Mariological short stories by Dymytrii Tuptalo's «The Bedewed Fleece» (Chernihiv, 1683). This book occupies a special place in the work of the prominent Ukrainian writer of the Baroque era, Dimitri Tuptal, as it chronologically opens the literary activity of the future compiler of the The Lives of Saints («Chet'i-Minei» - Monthly Readings or Menologion). Nevertheless, national literary criticism assessed the collection with restraint or criticism. After all, the positivist methodology of the late nineteenth and early twentieth centuries, and Soviet literary criticism, based on the criterion for evaluating the work, its nationality, political relevance, and the ideological-thematic orientation of the work to the requirements of social progress. The structural methodology chosen in the article, combined with the intertextual analysis, reveals a wide range of conceptually capacious elements that form a perfect system of artistic reflection of the mariological doctrine. A key concept for uncovering the artistic structure of text is metaphor. Its decisive role in the collection is in line with the text-making strategy of Baroque art. The scientific novelty of the article is to describe the connotational fields of the central metaphor of the bedewed fleece and to identify in the interaction of these fields the author's strategy. The intensity of the text is revealed in the perspective of the archetypal allegory of the shepherd and the flock defined by the gospel parables. Fleece, that is, sheep's wool, is separated from the archetypal allegory and transformed into a large-scale metaphor with a broad connotational sphere. The antithetical character of this metaphor proves to be productive for deployment at the level of the introductory sections and uniquely constructed parts of the concept of the Virgin as the space of unity of heaven and earth. The article concludes that the metaphorical structure reflects one of the most fundamental concepts of Christian doctrine and defines the author's discursive strategy. Opposition «Sky – Earth» in its ontological sense is manifested in the image of the Chernihiv-Elijah icon, drops on which are perceived as a blessing sign of tearful prayer of the Virgin. Topos of the Virgin's clothing (cover – «omophoron») is semiotized, developing the intentional nature of woolen attire. The text-making activity itself is interpreted as giving the reader / listener nourishing water.

Keywords: Dymytrii Tuptalo; Theotokos; Chernihiv-Elijah icon; baroque; metaphorical strategy; cognitive function; discursive program; topos; concept; hagiography; pateric.

Дата подання: 14 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ісиченко І. «Руно орошенне» в метафоричній стратегії свт. Димитрія Туптала. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 211–223. DOI: 10.5281/zenodo.3860706.

Цитування за стандартом APA

Isichenko, I. (2020). «Runo oroshennoie» v metaforychnij stratehii Svt. Dymytrii Tuptala [The bedewed fleece in the metaphorical strategy of st. Dymytrii Tuptalo]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 211–223. DOI: 10.5281/zenodo.3860706.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Тамара Демченко

Рецензія

**ПОТАПЕНКО М., ПРУДЬКО В., СМЕЛЬЯНОВ В.
НІЖИН В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.
НІЖИН: ВИДАВЕЦЬ ПП ЛИСЕНКО М. М., 2018. 104 С.**

DOI: 10.5281/zenodo.3860712

© Т. Демченко, 2020. CC BY 4.0

Сторіччя Української революції 1917–1921 рр. в Україні розпочинали відзначати на державному рівні масштабно й цілеспрямовано. У 2017–2018 рр. вишло друком чимало цікавих публікацій, в тому числі й серйозних наукових досліджень. Але чергові президентські вибори, позачергові парламентські, згодом світова пандемія коронавірусу, яка суттєво позначилася й на Україні, дещо приглушила інтерес громадськості до подій столітньої давнини. А даремно. Розвиток подій у 1919–1921 рр. має до нашої нелегкої сучасності найбезпосередніше відношення, тим паче, що й зовнішній агресор залишився той самий. Останні роки Української революції не були сприятливими для українців: визвольні змагання завершилися поразкою. Причини цієї катастрофи мають бути всебічно досліджені, щоб усунути загрозу вдруге втратити державу. Недаремно ж в уста головного героя історичного роману «Берестечко» гетьмана Богдана Хмельницького велика українська поетеса Ліна Костенко вклала слова: «... поразка – це наука. / Ніяка перемога так не вчить».

Продовжує зберігати актуальність і завдання правдивого відтворення революційних подій на рівні областей, міст, окремих регіонів. На жаль, молоде покоління надто мало знає про те, що насправді приховувалося за радянським – пропагандистським – у своїй сутності трактуванням «Великої Жовтневої соціалістичної революції», «громадянської війни», «подвигами» чекістів і тому подібних «героїв».

Серед науково-популярної літератури останнього часу чи не найбільший інтерес викликає книга «Ніжин в добу Української революції 1917–1921», яка побачила світ у 2018 р. Її автори й упорядники документального матеріалу – викладачі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та співробітники Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського – обрали вдалий, як на нас, формат викладу історичних подій. Автор передмови – директор вищезазначеного музею – назвав книгу «альбомом», бо автори подають свою «візію цього непростого часу у формі мозаїки зі спогадів, статей тогочасної преси, витягів із найцікавіших документів, світлин» [С. 3]*.

У передмові також зазначено, що Ніжин – провінційне місто, але це визначення доречне, якщо дивитися на нього з Невських берегів Петрограда чи Печерських пагорбів Києва. У масштабі Чернігівської губернії – це найбільше за

* Тут і надалі у квадратних дужках поклики на рецензоване видання.

чисельністю населення місто – понад 55 тисяч мешканців (до речі, за роки революції воно втратило майже 20 тисяч населення), залізничне сполучення, розвинута торгівля і заснована ще в 1820 р. Гімназія вищих наук князя Олександра Безбородька, згодом переформатована в ліцей, а з 1875 р. й на час революції – Історико-філологічний інститут, який випускав учителів середніх шкіл. Центр Чернігівської губернії – старовинний Чернігів – похвалитися наявністю вищого навчального закладу не міг.

Оригінальність форми виправдовує бажання розпочати аналіз книги з розгляду її структури. Кожний розворот включає в себе авторський текст на лівій сторінці й фотокопії документів – на правій. Як зазначив автор передмови, це – «мозаїка» або ж колаж із документів тієї доби, ретельно підібраних у фондах п'яти солідних архівних установ, бібліотек і музеїв України. Ця «альбомна» частина укладена на сторінках достатньо щільно: лише подекуди є незаповнене місце, а от «авторська», навпаки, має широке поле (маргінес). Його простір використано для фотографій, фрагментів із тогочасного діловодства, мемуарів. Іншими словами, у книзі в сукупності переважає те, що історики називають джерельним матеріалом. Тим більше, що 20 сторінок невеликого за обсягом видання віддані під додатки: фрагменти спогадів, документів доби тощо, які поглиблюють і конкретизують викладені події.

Авторський текст служить не тільки поясненням до документальної частини, тим більше, несправедливо буде вважати його свого роду підписом до того чи іншого джерела. Маємо справу із повноцінним аналітичним дослідженням, побудованим із врахуванням досягнень сучасної вітчизняної історіографії. Автори, очевидно, довіряли читачам, тому відмовилися від дидактики й пропагандистських штампів: їхні міркування й висновки ненав'язливо, але переконливо підтверджує документальна база праці. Так, характер і масштаби червоного терору добре показують дані щодо конфіскованих у ніжинців 4 січня 1920 р. виробів із дорогоцінних металів: всього 29 одиниць: один золотий годинник, один золотий хрест, золоте пенсне, сім срібних ложок, срібний ланцюжок і т. д. [С. 62]. Як для колись багатого торгового міста незначний «улов» наштовхує на кілька припущень: ніжинці дуже збідніли за роки революції, бо це був не перший грабунок (будемо називати речі своїми іменами); мешканці міста навчилися краще ховати своє майно від різноманітних грабіжників або ж частина цих ложок «прилипла» до рук самих конфіскаторів... У будь-якому випадку цей типовий епізод доби воєнного комунізму доводить, що між кримінальними злочинцями й представниками більшовицької влади особливої різниці не існувало: і перших, і других цікавили насамперед срібні ложки.

Історію Ніжина та його мешканців за доби Української революції автори розпочинають з аналізу ситуації, що склалася у місті в роки Першої світової війни: розділ «Переддень». Такий підхід цілком виправданий: у сучасній українській історіографії утвердилася думка, що саме солдати – селяни, мобілізовані до лав діючої російської армії, відіграли вирішальну роль у ході революційних подій. Цей висновок значною мірою стосується Ніжина: тут концентрувалися потужні військові сили, були облаштовані шпитали, існувала досить розвинута благодійність. Однак солдати українського походження не завжди підтримували українську владу, гасла більшовиків, особливо сумнозвісне «Грабуй награвоване!», імпонували їм значно більше, ніж заклики Української Центральної Ради приступати до побудови власної держави.

У другому розділі «Влада» автори подають стислий нарис історії зміни влад, що розпочалася після повалення самодержавства. З-поміж світлин привертають увагу фото студента Історико-філологічного інституту Іполита Ковалевського, обраного у червні 1917 р. повітовим комісаром Ніжинщини, фотокопія обкладин-

ки його брошури «Хто ми і чого нам треба», виданої Ніжинською «Просвітою» у 1917 р. Його вольове й романтичне обличчя, що дивиться на нас із світлини, добре гармонує із закликом до українців: «Народе Український, прокинься! Годі спати, пора встати, пора волю добувати!» [С. 19] і стовідсотково контрастує зі спогадами такого собі О. Безвестного про захоплення Ніжина більшовиками в січні 1920 р. [С. 29].

Зміни, що відбулися під дією революції у «соціумі міста», показані у розділі «Спільноти». Автори справедливо стверджують, що хоча «публічне життя міста ... зазнало небувалого до цього урізноманітнення і пожвавлення», але «погіршення економічної ситуації на фоні частих змін влади дезорієнтували загал ніжинців й зумовлювали поширення у їх середовищі вичікувальної позиції й зациклення на питаннях виживання власних родин» [С. 42]. Одначе були у місті люди, котрі не боялися виступити на захист скривджених. Два священики – ксьондз римокатолицького костюлу Петро Барановський та православний протоіерей Георгій Спаський своїми закликами зупинили єврейський погром, вчинений у 1919 р. білогвардійцями.

Розділ «Повсякденність» акцентує увагу читачів на актуальній для будь-якої революції проблемі виживання. Уже в 1917 р. виявився брак борошна та цукру. Ціни стрімко поповзли вгору. На 1919–1920 рр. вони досягли свого апогею. Професор Михайло Бережков зафіксував у своєму щоденнику: «Хліб продається по 80–85 крб. Ось тепер пора помирати. Справжня пора» [С. 50]. Хліб тоді продавали зазвичай на фунти (1 фунт дорівнює приблизно 410 г). Згідно із повідомленням газети «Знамя Советов» від 26 грудня 1920 р., у листопаді того ж року 4504 чоловіки і 370 членів їхніх родин отримали пайок, до якого входили хліб, картопля, горох і квасоля, цигарки, сірники, мило і... кава. Найпростіше з сірниками – їх видали 4504 коробки, по одній на кожного чоловіка. Перевівши пуди й фунти у кілограми, бачимо, що на місяць кожному отримувачу пайка дісталось трохи більше 10 кг хліба, близько 7 кг картоплі та близько 92 г кави. Запаси мила та кави, мабуть, конфіскували у місцевих торговців. Можна припустити, що ті, кого у газеті названо «робітниками Ніжина», були насправді радянськими працівниками міського та повітового рівня, військовими та чекістами. На подібний здогад наштовхує непропорційно мала кількість членів сімей дорослих чоловіків. Більшовики не довіряли місцевому населенню і дбали про те, щоб у військових формуваннях та відділеннях ВУЧК переважали вихідці з Росії.

Мешканцям Ніжина довелося зазнати в роки революції чимало горя. У розділі «Потрясіння» йдеться й про солдатський бунт, й про численні бої за місто, єврейський погром, червоний терор. Останній виявлявся не лише у конфіскації ложок і пернів, але й у страті заручників, відправці представників «буржуазії» до місцевого концентраційного табору, де в грудні 1920 р. перебувало 90 в'язнів [С. 56].

Останній розділ книжки-альбома названо «Постаті». Автори підібрали матеріал про трьох уродженців Ніжина, які представляли різні політичні й соціальні сили: син ніжинського козака Осип Твердовський (1891–1930) на чолі ніжинського загону Вільного козацтва брав участь у знаменитому бою під Крутами, емігрував, жив у Люксембурзі, де прилучився до Організації українських націоналістів. Помер він від старої рани, похований у Люксембурзі [68]. Його антагоніст Микола Скоблін (1893–?) народився у дворянській родині, мав офіцерське звання, воював на фронтах Першої світової війни, потім у білогвардійському війську. На еміграції у Франції був разом з дружиною завербований більшовиками. «Викриття зради Миколи Скобліна стало найбільшим, ледь не смертельним ударом по білому руху в еміграції» [С. 70].

Більшовик Микола Подвойський (1880–1948) – син священика. У роки революції відіграв значну роль в організації Червоної армії. Після утворення СРСР

був усунутий з усіх посад, керував фізкультурниками та Спортивним інтернаціоналом. Найвищим досягненням життя цього діяча, мабуть, можна вважати те, що його не розстріляли, а дозволили померти власною смертю й поховали на Новодівичому цвинтарі у Москві [С. 72].

Сподіваємося, що у кожного, хто вдумливо прочитає повний текст книги, складеться цілісне й більш-менш об'єктивне уявлення про перебіг подій Української революції у найбільшому місті Чернігівщини. Поява серії подібних видань, орієнтованих на широку читацьку аудиторію, у сукупності сприяла б глибшому розумінню сутності революційних перемін, процесу формування національної держави та необхідності захищати її зі зброєю в руках.

Дата подання: 13 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 17 квітня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко Т. Рецензія : Потапенко М., Прудько В., Ємельянов В. Ніжин в добу Української революції 1917–1921 рр. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2018. 104 с. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 224–227. DOI: 10.5281/zenodo.3860712.

Цитування за стандартом APA

Demchenko, T. (2020). Retsenziia : Potapenko M., Prudko V., Yemelianov V. Nizhyn v dobu Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M., 2018. 104 s. [Recension : Potapenko, M., Prudko, V., and Yemelianov, V. (2018). Nizhyn during the period of Ukrainian Revolution 1917–1921. Nizhyn, Ukraine : PP Lysenko M. M.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 224–227. DOI: 10.5281/zenodo.3860712.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 15.05.2020 р. Формат 70x108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 14,25. Обл.-вид. арк. 19,95. Тираж 300 прим. Зам. 0033.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
тел. (0462) 972-664